

T.C
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
ORTADOĞU ENSTİTÜSÜ

İRAN'DA REFORM HAREKETİNİN DOĞUŞU,
YÜKSELİŞİ VE DÖNÜŞÜMÜ: HATEMİ DÖNEMİ

DOKTORA TEZİ

Mustafa CANER

Enstitü Anabilim Dalı: Ortadoğu Çalışmaları

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Bünyamin BEZCİ

OCAK-2023

T.C
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
ORTADOĞU ENSTİTÜSÜ

İRAN'DA REFORM HAREKETİNİN DOĞUŞU,
YÜKSELİŞİ VE DÖNÜŞÜMÜ: HATEMİ DÖNEMİ

DOKTORA TEZİ

Mustafa CANER

Enstitü Anabilim Dalı: Ortadoğu Çalışmaları

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Bünyamin BEZCİ

OCAK-2023

TEZ ONAYI

Mustafa Caner tarafından hazırlanan “İran’da Reform Hareketinin Doğuşu, Yükselişi ve Dönüşümü” adlı bu çalışma jürimizce Doktora Tezi olarak oybirliği ile kabul edilmiştir.

Kabul (sınav) Tarihi: 06/01/2023

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI
Prof. Dr. Bünyamin BEZCİ	BAŞARILI
Prof. Dr. Kemal İNAT	BAŞARILI
Prof. Dr. Atilla ARKAN	BAŞARILI
Prof. Dr. Muhittin ATAMAN	BAŞARILI
Doç. Dr. Nebi MİŞ	BAŞARILI

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Mustafa CANER

06 Ocak 2023

ÖZET

Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü

Doktora Tez Özeti

Tezin Başlığı: İran’da Reform Hareketinin Doğuşu, Yükselişi ve Dönüşümü: Hatemi Dönemi

Tezin Yazarı: Mustafa CANER

Danışman: Prof. Dr. Bünyamin BEZCİ

Kabul Tarihi: 06.01.2023

Sayfa Sayısı: 10 (ön kısım) + 245 (tez)

Anabilim Dalı: Ortadoğu Çalışmaları

Bu çalışma, İran reform hareketini Muhammed Hatemi’nin cumhurbaşkanlığı dönemini (1997-2005) merkeze alarak incelemektedir. Çalışmada reform hareketini ortaya çıkaran, yükselmesine ve çökmesine sebep olan dinamiklerin neler olduğu sorusuna yanıt aranmaktadır. Bu doğrultuda reform hareketinin niteliği sorunsallaştırılmaktadır. Literatürdeki hakim yaklaşımın aksine reform hareketinin demokratik bir hareket olmaktan ziyade elitist bir hareket olduğu iddia edilmektedir. Çalışmanın teorik yaklaşımı elit teorisi. Elit teorisi, İran siyasal sistemi ve siyasal aktörler bazında, yani hem kurumsal hem de aktörsel olarak çerçeve oluşturacak biçimde uyarlanmıştır. İran siyasetinin kurumsal yapısının demokratik değil elitist bir siyasete kapı araladığı vurgulanmıştır. Ayrıca İran’daki siyasi aktörlerin aile ve akrabalık yapıları sebebiyle dışarıya kapalı ağlar oluşturdukları ve dışarıdan gelenlerle siyasi pozisyonları paylaşmadıkları ileri sürülmüştür.

Daha sonra bu teorik yaklaşım, siyasal süreç analizi metoduyla birlikte hipotezlerin test edilmesinde kullanılmıştır. Reformcuların siyasal geçmişleri, onları reformist yapan siyasi süreçler, reform döneminde yaşananlar ve reform döneminin sona ermesi, bahsi geçen teorik perspektif uyarınca anlamlandırılmaya çalışılmıştır.

Sonuç olarak, reform hareketinin elit içi siyasi kavgalar sonucunda ortaya çıktığı, hareketin yükselişinde ve çöküşünde de İran siyasetinin elitist yapısının, elitler arası mücadelenin ve hareketin aktörlerinin elit niteliğinin belirleyici olduğu anlaşılmıştır. Tezin ulaştığı sonuç, İran siyasetinde değişimin doğası ve sınırlılıklarına dair bir perspektif ortaya koymaktadır. Buna göre İran’da siyasal değişim ancak elitlerin kendi aralarındaki etkileşimleri, pazarlıkları ve mücadeleleri sonucunda ortaya çıkabilir. Taban hareketlerinin belirleyici olma şansları kısa ve orta vadede son derece zayıftır.

Anahtar Kelimeler: İran, Reform, Hatemi, Velayet-i Fakih, Hamaney

ABSTRACT

Sakarya University, Middle East Institute Abstract of PhD Thesis

Title of the Thesis: The Birth, Rise and Transformation of the Reform Movement in Iran: The Era of Khatami

Author: Mustafa CANER

Supervisor: Prof. Dr. Bünyamin BEZCİ

Acceptance Date: 06.01.2023

Nu. of pages: 10 (pre text) + 245 (thesis)

Department: Middle Eastern Studies

This study examines the Iranian reform movement by focusing on the presidency of Mohammed Khatami (1997-2005). The study seeks an answer to the question of what factors contributed to the rise and fall of the reform movement. In this regard, the nature of the reform movement is being questioned. In contrast to the dominant view in the literature, it is claimed that the reform movement is elitist rather than democratic.

The theoretical approach of the study is the elite theory. The elite theory has been adapted to frame the Iranian political system and political actors. Therefore, the theory has been functionalized both institutionally and actor based. It has been emphasized that the institutional structure of Iranian politics opens the door to elitist politics, not a democratic one. It has also been argued that political actors in Iran form closed networks due to their family and kinship structures and do not share their political positions with outsiders.

Later, this theoretical approach was combined with the political process analysis method to test hypotheses. The political past of the reformers, the political processes that made them reformists, and what happened during the reform period and the end of the reform period were tried to be interpreted in accordance with the aforementioned theoretical perspective.

As a result, it has been understood that the reform movement emerged as a result of political struggles within the elite and the elitist structure of Iranian politics. The struggle between the elites and the elite nature of the movement's actors were decisive in the rise and fall of the movement. The conclusion reached by the thesis presents a perspective on the nature and limitations of change in Iranian politics. According to this, political change in Iran can only occur as a result of the interactions, bargains, and struggles of the elites among themselves. The chances of grassroots movements being decisive are feeble in the short and medium term.

Keywords: Iran, Reform, Khatami, Wilayat-e Faqih, Khamenei

ÖNSÖZ

Her eserin olduğu gibi bu eserin de bir hikayesi var. Ve bu uzun bir hikaye. 2013 yılında başladığım doktora yolculuğu yaklaşık 10 senelik uzun bir sürenin ardından sona eriyor. Bu süreçte olumlu veya olumsuz yaşadığım her şeyin tezimde görünen ya da görünmeyen izleri var. Tez çalışması bu yönüyle biyografik bir eser.

Hayatıma giren ve çıkan herkesin de bu eserde bir şekilde payı var. Akademik yolculuğumda isimlerini anmadan geçemeyeceğim o kadar çok insan var ki. Her birinin yeri ayrı. Teşvikleri ve ilham kaynağı olmalarıyla onların da emeği var bu tezde. “Tezin nasıl gidiyor?” sorusunu soran herkesin, bu tezin vücuda gelmesinde bir şekilde payı var. Hepsinin isimlerini burada zikretmem mümkün değil. O yüzden beni affetsinler. Burada tezimle doğrudan ilgisi olan hocalarıma teşekkür etmek istiyorum.

2012 yılında Sakarya’ya geldiğimde önce asistanı sonra da doktora öğrencisi olarak 10 seneyi aşkın bir süredir hem akademik ve entelektüel, hem de insani ve ahlaki anlamda çok şey öğrendiğim Prof. Dr. Bünyamin Bezci Hocama teşekkür ediyorum. Kendisinin akademik anlamdaki yol göstericiliği yanında bu süreçteki teşviki, sabrı ve yüreklendiriciliğinin kıymeti paha biçilemez. Umarım daha uzun yıllar kendisinin birikiminden ve hocalığından istifade edebilirim.

Ortadoğu ve bilhassa İran konusunda çalışmamda büyük pay sahibi olan Prof. Dr. Kemal İnat Hocam, sadece benim değil Ortadoğu alanında çalışan bir çok Türk akademisyenin, hem kurumsal (Ortadoğu Enstitüsü) hem de bireysel projeleriyle (Ortadoğu Yıllığı vb.) yetişmesine katkı sağlamıştır. Onun bu tezdeki payı da her yönüyle paha biçilemez. Umarım hem akademik hem de insani ve ahlaki anlamda kendisinden daha çok şey öğrenebilirim.

Prof. Dr. Atilla Arkan Hocam, her görüşüp fikir aldığım da, tez yazma sürecinin sıkıntılı doğası üzerine, kendi tecrübelerinden de hareketle paylaştığı fikirleriyle önümü daha net görmemi sağlamıştır. Kendisine de tezime olan katkıları, sabrı ve hoşgörüsü için teşekkür ediyorum.

Prof. Dr. Muhittin Ataman Hocam, hem alandaki bilgisiyle hem de tecrübesiyle bana her zaman yol göstermiştir. Tesadüf ettiğimiz zamanlarda, tezimi bitirmem konusunda beni her zaman teşvik etmiştir. Kendisine minnettarım. Doç. Dr. Nebi Miş Hocam, akademik

titizliği ve ciddiyetini, cana yakın ve samimi tutumundan eksiltmeyecek kadar muhafaza etmiş, bu anlamda bana hem akademik hem de moral bakımdan destek olmuştur. Kendisine çok teşekkür ediyorum.

Sakarya Üniversitesi Ortadoğu Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Tuncay Kardaş Hocama, tez yazımı sürecindeki tavsiye, teşvik ve yardımları için teşekkür ediyorum. Enstitü Müdür Yardımcısı Dr. Yıldırım Turan Hocama sadece tez değil tüm akademik üretim sürecimdeki cesaretlendirici tutumu ve yardımları için teşekkür ediyorum.

Ancak en büyük teşekkür anneme ve kardeşime. Onlar olmasaydı, hiçbirisi olmazdı.

İÇİNDEKİLER

BEYAN	i
ÖZET	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ	iv
ŞEKİL LİSTESİ	ix
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: TEORİK ÇERÇEVE	14
1.1. Elit Teorisi	14
1.1.1. Elit Kimdir?	18
1.1.2. Elitlerin Türleri, Elitlerin Oluşumu ve Dolaşımı	20
1.2. İslam Cumhuriyeti'nin Elitist Kurumsal Konfigürasyonu	30
1.2.1. Anayasal Yapı	35
1.2.1.1. Dini Lider (Veli-yi Fakih)	35
1.2.1.2. Cumhurbaşkanı	38
1.2.1.3. Muhafızlar Konseyi	39
1.2.1.4. İslami Şura Meclisi	41
1.2.1.5. Uzmanlar Meclisi	42
1.2.1.6. Düzenin Yararını Teşhis Konseyi	43
1.2.2. Kurumlar Arası Çelişkiler	45
1.2.2.1. Vesayet Kurumları ve Demokratik Kurumlar Arasındaki Çatışmalar ..	46
1.2.2.2. Müphem Yetki Alanlarından Kaynaklı Çatışmalar	51
1.3. Elitler Ağı ve Aileler	55
2. BÖLÜM: DEVRİM SONRASI İRAN SİYASETİNİN GELİŞİMİ VE REFORM HAREKETİNİN DOĞUŞU	63
2.1. Hizipsel Mücadeleler: Sağ ve Solun Ortaya Çıkışı	63
2.1.1. Devrim Sonrası İç Politikada Solcuların Konumu	64
2.1.2. Solcuların Dış Politika Anlayışları	72
2.2. Reformizmi Doğuran Koşullar: İran Siyasetinde Tarihsel Kırılma Noktaları	76
2.2.1. İCP'nin Feshi ve MDB'nin Bölünmesi	77
2.2.2. İran-İrak Savaşının Sonu, Munteziri'nin Azli ve Humeyni'nin Ölümü	80

2.2.3. Hamaney'in Veli-yi Fakih Seçilmesi	82
2.2.4. Rafsancani'nin Pragmatik Siyaseti.....	87
2.3. 1997 Seçimleri ve Hatemi'nin Zaferi	93
2.3.1. Hatemi'nin Toplumsal Tabanı ve Modern Sağ-İslami Sol İttifakı.....	94
2.3.3. Hatemi'nin Seçim Kampanyası	103
2.3.4. Hatemi'nin Zaferi Aslında Nizamın Zaferi mi?	105
2.3.5. Seçim Sonrası İçeriden ve Dışarıdan Tepkiler	108
3. BÖLÜM: REFORM HAREKETİNİN YÜKSELİŞİ	112
3.1. Reformistlerin Yeni Siyasi Söylemi	112
3.1.1. Velayet-i Fakih'i Demokratikleştirmek.....	114
3.1.2. Hukuk Devletini Geçerli Kılmak.....	120
3.1.3. Siyasal Katılımı Artırmak.....	121
3.1.4. Sivil Toplumu Tesis Etmek	124
3.2. Demokratik Mücadele ve Kurumsal Reform Çabası.....	125
3.2.1. Hukuk Devleti ve Siyasal Katılım	126
3.2.2. Reformcuların Vesayet Kurumlarına Karşı Mücadelesi.....	129
3.2.3. Reformistlerin Seçim Zaferleri	132
3.2.3.1. 2000 Meclis Seçimleri	135
3.2.3.2. 2001 Cumhurbaşkanlığı Seçimleri	141
3.2.4. Reformist Basının Atılımı	144
3.3. Reformist Dış Politika: Yeni Söylem ve Gelişmeler.....	147
3.3.1. ABD ile Yeni Bir İlişki Tarzı	153
3.3.2. İran ve Körfez Arap Ülkeleri Yakınlaşması	158
3.3.3. Reformist Dış Politikanın İflasına Giden Süreç	164
3.4. Reform Hareketinin İtici Gücü: Öğrenci Hareketleri	167
3.4.1. Selam Gazetesi Protestoları	167
3.4.2. Öğrenci Hareketinin Sönümlenmesi.....	173
4. BÖLÜM: REFORM HAREKETİNİN ÇÖKÜŞÜ	177
4.1. Muhafazakâr Saldırı ve Hatemi'nin Yenilgisi.....	177
4.1.1. Tutuklamalar, Gensorular ve Aziller	178
4.1.2. Şiddet Eylemleri: Siyasi Cinayetler ve Suikastlar.....	183
4.1.3. Entelektüellere Baskılar.....	188

4.1.3.1. Hüseyin Ali Munteziri'ye Ev Hapsi Cezası	188
4.1.3.2. Muhsin Kediver'in Tutuklanması.....	192
4.1.3.3. Hasan Yusufi Eşkevari'ye İdam Cezası	194
4.1.3.4. Haşim Agaceri'ye İdam Cezası	196
4.1.4. 2000 Meclis Seçimleri Sonrası Meclisin İşlevsizleştirilmesi	201
4.1.5. 2004 Meclis Seçimleri ve Muhafazakârların Geri Dönüşü	205
4.2. Reformizmin Başarısızlığının Sebepleri ve Reformistlerin Hayal Kırıklığı	207
SONUÇ	212
KAYNAKÇA.....	222
ÖZGEÇMİŞ	245

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1: Cumhurbaşkanlığı Seçimlerine Katılmak İçin Başvuran ve Kabul Edilen Aday Sayıları.....	48
Şekil 2: İslami Şura Meclisi Seçimlerine Katılmak İçin Başvuran ve Kabul Edilen Aday Sayıları.....	49
Şekil 3: Yıllara Göre Kentleşme Oranları.....	96
Şekil 4: 6 Yaş ve Üzeri Okur Yazarlık Oranları.....	97
Şekil 5: Cumhurbaşkanlığı Seçimlerine Katılım Oranları.....	134
Şekil 6: İslami Şura Meclisi Seçimlerine Katılım Oranları.....	135

KISALTMALAR

DMO	: Devrim Muhafızları Ordusu
DYTK	: Düzenin Yararını Teşhis Konseyi
İCP	: İslam Cumhuriyeti Partisi
İİC	: İran İslam Cumhuriyeti
İİT	: İslam İşbirliği Teşkilatı
KS	: Kargozeran-ı Sazendegi
MDB	: Mücadeleci Din Adamları Birliği
MDD	: Mücadeleci Din Adamları Derneği
MK	: Muhafızlar Konseyi

GİRİŞ

1979 İran İslam Devrimi, o güne dek benzeri görülmemiş bir devrimdi. Theda Skocpol'un deyimiyle bu bir "toplumsal devrim" olarak isimlendirilebilir. Skocpol'a göre bir devrimin toplumsal devrim sayılabilmesi için, devlet yapısını, egemen ideolojiyi ve toplumdaki sınıfsal yapıyı dönüştürmesi; itici gücünü toplumun alt tabakalarından, ezilmişlerinden alarak gelen, "sınıf-temelli" bir hareket olması gerekmektedir.¹ Gerçekten de İran devrimi, Şah'ın gittiği ve yerine Humeyni'nin iktidar koltuğuna oturduğu bir siyasal dönüşümden çok daha fazlasıdır. Siyasal sistem, örneğine yalnızca İran'da değil, dünyada rastlanmayan bir şekilde dönüşmüştür. Toplum peyderpey yepyeni bir ideolojik formasyon sürecine tabi tutulmuş, okunan kitaplardan dinlenen müziklere, üniversite müfredatından giyilen kıyafetlere kadar total(iter) bir transformasyona uğramıştır. Bu haliyle İran Devrimini Sovyet ya da Çin devrimleriyle mukayese etmek mümkün olsa da söz konusu devrimlerin modernist ve ilerlemeci karakteri, İran Devriminin moderniteye karşı reaksiyoner karakteri ve sonrasında kurulan teokratik kurumlar ile kıyaslandığında temel bir ayrılık dikkati çekmektedir. İran Devrimi, Skocpol'un 1982'de yaptığı değerlendirmeden sonraki yıllar içerisinde, "sosyal devrim" kavramının hakkını verecek açıklamalar sergilemiştir.

Devrimin ilk yıllarındaki radikal atmosfer, siyasal ve toplumsal dönüşüm sürecinin hızını ve aciliyetini tayin ederken tüm dünyaya İran'da fundamentalist bir yapı kurulduğu, "Ne Doğu ne Batı" şiarı uyarınca dünyadan kopulduğu; bir tür "İran istisnacılığı" ortaya çıktığı mesajını vermiştir. İran, uzun bir süre dünya gündemini meşgul etmiş, içerideki siyasal dönüşüm kadar "rehineler krizi", İran-Irak savaşı ve Salman Rüşdi'ye ölüm fetvası gibi konular sebebiyle İran'ın dış politikası ve dünyadaki imajı da konuşulmuştur.

İç ve dış siyasetteki yeniden yapılanma, siyasal kurumsallaşmayı eklektik bir yapıya mahkum etmiştir. Meclis ve başbakanlık gibi pek çok modern kurum varlığını devam ettirirken yeni ihdas edilen teokratik kurumlar ile aralarındaki uyuşmazlığın çözümü çabaları 1980'ler boyunca İran siyasetine rengini vermiştir. İran siyaseti, hala söz konusu

¹ Theda Skocpol, "Rentier State and Shi'a Islam in the Iranian Revolution", **Theory and Society**, Vol. 11, No. 3, (1982), s. 265.

Çelişkileri yaşasa da hizipler arası mücadelede bir tarafın aşırı baskın oluşu, çelişkileri yönetilebilir kılmaktadır.

Devrimden sonraki yıllar boyunca İran özellikle cumhurbaşkanlığı bazında iktidar değişikliğinin yaşandığı her dönem, farklı bir siyasal atmosferin tesiri altında kalmıştır. Bu durumda elbette küresel gelişmelerin payını yadsımak mümkün değildir. Ancak yine de asıl itici güç, İran içerisindeki iktidar mücadeleleridir. Bu mücadeleler sonrasında ortaya çıkan siyasal dönüşüm, İran'ın hem iç hem de dış siyasetinde belirleyici olmuştur. Bu doğrultuda Humeyni döneminde devrimin kurumsallaşması, ideolojik katılık ve total bir transformasyon dikkati çekmiş, Humeyni'nin ardından ise İran siyaseti farklı yönlere doğru akmıştır. Rafsancani dönemi bir yumuşama dönemi olarak yorumlanırken Hatemi dönemi ise reform dönemi olarak adlandırılmıştır.

Hatemi'nin cumhurbaşkanlığı, İran'da reform rüzgarları estiği yorumlarıyla birlikte köklü değişim beklentilerini gündeme getirmiştir. Ancak sekiz yıllık süreç boyunca yaşananlar ve ortaya çıkan sonuç, İran siyasetine ilişkin kafa karışıklığını artırmanın yanında devrim, reform, değişim gibi konseptlerin İran siyaseti bağlamında oldukça karmaşık anlamlara sahip olduklarını göstermiştir. O dönem yaşananları akademik bir çerçevede anlamlı hale getirmek, söz konusu kafa karışıklığını gidermenin yanında İran siyasetinin şekillenme tarzını doğru okuyabilmek ve gelecekte yaşanabilecek gelişmeleri öngörebilmek adına da önemlidir.

Reform hareketi, hem ortaya çıkışı hem de sonuçları itibarıyla İran siyasal tarihinin üzeri atlanamayacak bir bileşenini oluşturur. Reform, aslında bir sistemin iyi işleyebilmesi için var olan arazların giderilmesi çabasıdır. Ancak İran reform hareketi, bu basit tespitin çok ötesinde iddialarla gündeme gelmiştir. Hatemi'nin cumhurbaşkanlığı sonrasında bile reform hareketinin ortaya koyduğu siyasal terminoloji, belirleyiciliğini nispeten sürdürmüştür. Bu sebeple reformcular, İran'ı yeniden inşa etmeye çalışan figürler olarak görülmüşlerdir. Onların programı ve hedefleri, dünya ile barışık, siyasal ve sosyal özgürlüklerin alabildiğine yaşandığı bir İran tahayyülünü ortaya çıkarmış ve İran İslam Devrimi sonrası yepyeni bir “devrim” yaşanıyormuş intibası uyandırmıştır.

Hukuk devleti, Anayasa, İslami demokrasi, katılım, yurttaş hakları, basın özgürlüğü, ifade özgürlüğü, şeffaflık, hesap verebilirlik, medeniyetler diyalogu gibi kavramlar bu dönemde çokça yankı bulmuş ve İran siyasetindeki tartışmalara ve gelişmelere yön

vermiştir. Bir nevi reformistlerin zihin dünyasını dizayn eden bu kavramlar, reform hareketinin İran’da yaratmak istediği değişimin yönünü de göstermektedir. Aynı zamanda bu kavramlar, İran’ın dış siyaseti ve dünyadaki imajına dair beklentiler de doğurmuştur.

İran’daki fundamentalist yapının değiştiği, modern ve hatta seküler bir sistemin kurulacağı gibi beklentiler özellikle Batı kamuyounda bir hayli yer tutmuştur. Gençlerin, kadınların ve aydınların temsilcisi olarak selamlanan Hatemi, uluslararası kamuoyunun gözünde diğer din adamlarına hiç benzemeyen bir portre çizmiştir. Humeyni’nin çatık kaşları ve sert bakışlarına karşı Hatemi’nin sıcak ve gülümseyen yüzü, kendisinden “gülümseyen seyyid” (seyyid-i handen) olarak bahsedilmesini sağlamıştır. İmaj, üslup ve dillendirdiği siyasal programı itibarıyla Hatemi, değişimin lideri olarak karşılanmıştır.

Ancak son tahlilde yaşananlar ve reform hareketinin akıbeti, o büyük heyecanın büyük bir hüsrana dönüşmesine sebep olmuştur. Reform programı ve vaatleri peyderpey geçerliliğini yitirmiş, reformistlerin seçim başarıları yargı süreçleriyle gölgelenmiş, basın özgürlüğü hedefleri tutuklanan gazeteciler ve kapatılan yayın organları ile sonuçsuz kalmış, siyasal özgürlük ve katılım gibi değerlerin içi doldurulamamıştır. Batı dünyası ile barışmaya çalışan İran, kendini George W. Bush’un “şer eksen” söyleminin bir parçası ve bir nükleer program krizinin içinde bulmuş, “medeniyetler diyalogu” gibi umut vadeden kavramlar havada kalmıştır. Reform hareketinin başarısızlığı, “neden olmadı?” kabilinden birçok soruyla zihinleri meşgul etmiştir.

Çalışmanın Amacı, Araştırma Sorusu, Hipotezi ve Sınırları

Bu çalışmanın amacı, İran’daki reform hareketinin ortaya çıkışında, yükselişinde ve düşüşünde rol oynayan siyasi, sosyal ve ekonomik dinamikleri ortaya koymaktır. Çalışmanın temel araştırma sorusu şudur: İran’da reform hareketi neden ortaya çıktı, nasıl gelişim gösterdi ve neden yenilgiye uğradı? Bir diğer ifadeyle, İran reform hareketinin niteliği sorunsallaştırılmaktadır.

İslam devriminden sadece on yıl sonra neden reforma ihtiyaç duyulmuştur? Bu hareket 1990’ların sonunda yürütme aygıtını kontrol etme gücünü nasıl kazanmış ve İran’da demokrasi ve sivil topluma yönelik gündemini neden gerçekleştirememiştir? Çalışmanın alt araştırma soruları ise şunlardır:

1. Reformistler kimlerdir? İslami rejimin muhalifleri mi yoksa İslam devrimcilerinin kendileri midir?

2. Reformistlerin İran'ın anayasal yapısı ve kurumlarıyla ilişkileri nasıldır?
3. İran'daki kurumsal yapı, İran siyasetini ve bilhassa reformist hareketi nasıl etkilemiştir?
4. Reform hareketinin kendine ait bir siyasi programı ve kurumsal vizyonu var mıdır? Yoksa bu hareket sadece entelektüel bir hareket midir?
5. Reform hareketi, taban, öğrenci ve orta hareketlere dokunamayan seçkin bir hareket midir?
6. Reform hareketinin destekçilerinin yaş, eğitim, cinsiyet, meslek ve gelir düzeyi gibi demografik özellikleri itibarıyla çizdikleri profil nasıldır?
7. Reform hareketi 1990'larda nasıl güç kazanmış ve 2000'lerde bu gücü nasıl kaybetmiştir?

Teori ve Hipotezler

Bu çalışmanın iddiası, reform hareketini ortaya çıkaran, gelişmesini sağlayan ve yenilgisine sebep olan dinamiklerin İran'daki siyasal elitler arasındaki mücadeleyi odağa alan bir bakış açısıyla anlaşılabilirliği. Dolayısıyla reform hareketi elit içi bir çatışmadan neşet etmiş, gelişimi de bu çatışma içerisinde şekillenen dengeler marifetiyle olmuş ve yenilgisine de yine aynı dinamikler sebep olmuştur. Bir diğer ifadeyle İran'da reform projesi neden başarısız oldu sorusunun cevabı, neden reform hareketi ortaya çıktı sorusunun cevabıyla aynıdır. Bu ana sebep ve hipotez dışında, bahsi geçen gelişmeyi mümkün kılan yardımcı dinamikler de bulunmaktadır. Bunlar da çalışmanın alt hipotezlerini oluştururlar.

Çalışmanın teorik temelini, klasik elit teorisi oluşturmaktadır. Elit teorisi, siyasal ve toplumsal gelişmelerin belirli ve sınırlı bir azınlığın etkisi, planları ve hedefleri doğrultusunda ortaya çıktığını iddia eder. Bu teori, sıradan insanlarla elitler arasında yaptığı ayrım, sıradan insanların kendilerini içine alan makro süreçlere etkisinin ihmal edilebilir olduğunu, eşitlik gibi modern dönemin revaç bulan siyasal değerlerinin aslında elitlerin varlığını ve etkisini ortadan kaldırmadığını ileri sürer. Dolayısıyla yönetimde ya da devrim veya reform gibi siyasal değişim süreçlerinde asıl belirleyici olan elitlerdir. Bu çalışmada, İran elitlerinin devrim ve reform süreçlerindeki etkisi ortaya konulurken, reformu doğuran ve sönümlendiren elitler arası dinamikler anlamlandırılmaya çalışılmaktadır.

Elit teorisinin çalışmada seferber edilmesi, literatüre katkı sunma hedefinin yanında bir takım soru/sorunları da beraberinde getirmektedir. Bunlar arasında toplumsal taleplerin belirleyiciliğinin ihmal edilip edilmediği, elitlerin İran sosyolojisini biçimlendirirken kendilerinin de söz konusu toplumsallıktan paylarını alıp almadıkları veya dışsal faktörlerin belirleyiciliği gibi önemli meseleler zikredilebilir. Söz konusu meseleler hem teorik hem de vaka analizi kısımlarında ele alınmış ve ilgili sorular cevaplandırılmaya çalışılmıştır.

İran siyaseti hem kurumsal hem de aktör bazında bir tür elit siyaseti olarak kategorize edilebilir. Elit teorisi, sadece elitleri tespit etmekle (şüphesiz ki bu tek başına önemli bir iştir) yetinmez. Bunun yanında elit dünyasının dinamizmini, elitlerin kendi aralarındaki etkileşim, dönüşüm ve hareketlilik ile elitleri diğer toplumsal tabakalardan ayıran ve geçişkenlik sağlayan mekanizmaları da soruşturur. Bu noktada, İran reform hareketine dair bu çalışmada sorulan araştırma soruları da elit teorisinin yukarıda ifade edilen veçheleri paralelinde cevaplandırılmaktadır. Reformistlerin elit kimliğinin tespiti yanında onların diğer elit gruplarıyla münasebetleri, iktidara geliş ve iktidardan düşüş süreçlerinde bu münasebetlerin oynadığı rol ve onların eylemlerinin elit siyasetinin dinamiklerince nasıl şekillendirildiği araştırılmaktadır.

Reform hareketi, dini kurumlar ve popüler kurumlar arasındaki uzlaşmaz ikilik gibi sistemik çelişkiler nedeniyle doğmuş bir elit hareketidir. Yeni kurulan İslam Cumhuriyeti içindeki bazı seçkinler, diğer önde gelen şahsiyetlerin aksine, sistemin akidelerini demokrasiye ve sivil topluma daha yatkın olarak yorumlamışlardır. Reform hareketi, sistemin kendi içindeki çelişkilerinden doğmuş bir elit hareketidir. Bu yönüyle reform hareketi, ekonomik ve sosyal dinamiklerle desteklenen bir fikri ve entelektüel harekettir. Ancak, örgütsel yapıdan ve siyasi örgütlenmeden yoksundur. Hareketin öncüleri ile destek kitleleri arasındaki boşluk hareketin başarısız olmasının sebeplerindendir. Başka bir deyişle, reform hareketinin aktörleri, İslam devrimini yapan ve destekleyenlerle aynı kişilerdir, ancak destekçilerinin beklentileri sistemin mevcut sınırlarının ötesine uzanmıştır. Bu nedenle reformist elitler, sistemin sınırlarını zorlayacak kritik anlarda, sistemin özünü korumak için geri çekilmeyi ve sistemden (nizam) yana taraf tutmayı tercih etmişlerdir. Ayrıca sosyal ve ekonomik koşullar ile kurumsallaşma eksikliği de hareketin kaybetmesine neden olan diğer önemli faktörlerdir. Tüm bu değişkenler birbirini beslemiştir.

Konunun Önemi

Reform kelimesi, semantik olarak “yeniden biçim verme” anlamına gelirken söz konusu siyasi reformlar olduğu zaman sözcük çok anlamlı ve çağrışımlı bir hal almaktadır. İlk akla gelen sorulardan bir tanesi reformun nerede başlayıp nerede biteceğidir. Söz konusu İran’da reform gibi tartışmalı bir konu olunca meselenin doğasında bulunan ihtilaflı boyut çok daha kolay su üstüne çıkmaktadır. İran’da reformistler ne yapmak istemektedirler ve reformistler kimdir kabilinden sorulara kimi zaman bilgisizliğin kimi zaman ise siyasal ajandanın bir parçası olarak verilen yanıtlar, İran’da reform hareketinin toplumsal ve siyasal bağlamının doğru anlaşılmasına yol açmaktadır. Reformistler ya İran İslam Cumhuriyeti’nin temellerini kökten sarsmaya çalışan sistem karşıtları ya da İran siyasal sisteminin kendilerine biçtikleri rolü ifa eden planlı bir tiyatro oyununun aktörleri olarak telakki edilmektedirler. Bu anlamda dünyada olduğu gibi Türkiye’de de dikkati çeken akademik çalışmaların eksikliği ve kafa karışıklığı, meselenin bu şekilde yanlış ele alınmasının nedenlerinden biri sayılabilir.

Reform meselesinin hala akademik araştırmalar tarafından incelenmeye muhtaç bir konu olmasının bir başka sebebi ise genellikle reform hareketinin tek boyutlu olarak ele alınmasından ileri gelmektedir. Reform hareketi ya ekonomik istikrarsızlığın bir sonucu, ya elitler arası mücadelenin bir ürünü ya da yeni orta sınıf taleplerinin bir yansıması olarak ele alınmakta ve çoğunlukla bir boyutun aşırı vurgulanması sonucu diğer etkili boyutlar gözden kaçmaktadır. Lazım olan şey hem yapısal, ekonomik ve demografik hem de söylemsel, kültürel, entelektüel ve siyasal süreçleri dengeli bir biçimde ele alabilmektir. Diğer bir ifadeyle, klasik sosyolojinin yapı-aktör dikotomisinin ya da Marksizmin alt yapı-üst yapı diyalektiğinin, değişkenlerden biri lehine diğerinden vazgeçmek suretiyle kullanılması yerine yapı ve aktörün karşılıklı etkileşimine dikkat çeken bir çalışma, literatürdeki bu eksikliği giderecektir. Bunu yapmak için ise mutlaka söz konusu reform hareketini tarihsel, siyasal ve sosyolojik bağlama oturtmak gerekmektedir. Bu türden bir yönlemsel yaklaşım, tüm değişkenlerin eşit derecede belirleyici olduğu anlamına gelmez. Ana belirleyen ekseninde süreci destekleyici diğer boyutların da ıskalanmaması gerekmektedir. Elbette daha da önemlisi, bu süreçlerin teorik bir çerçevede anlamlı kılınmasıdır.

Çalışmanın odak olarak aldığı dönem, 1997-2005 arası Muhammed Hatemi'nin cumhurbaşkanlığı yaptığı ve literatürde *reform dönemi* olarak adlandırılan dönem olsa da bu dönemi mümkün kılan yapısal ve söylemsel dönüşümün araştırılması anlamında 79 devrimini takip eden dönem de ele alınmaktadır. Zira reform hareketi, boşlukta var olan bir hareket değil; tamamen İran siyasal bağlamının tarihsel süreç uyarınca ortaya çıkardığı bir harekettir. Bu sebeple tarihsel bir arka plan bilgisine ihtiyaç bulunmaktadır.

Çalışma, İran siyasal sisteminin reform edilip edilemeyeceği, reform edilebilir bir yapıysa bunun demokratik baskılar ve metotlar ile aşağıdan yukarıya doğru mu yoksa yukarıdan aşağıya, elitler arası müzakereler ya da çatışmalar yoluyla mı olabileceğine dair sorulara bir yanıt verme amacı da taşımaktadır. Zira reform hareketinin niteliğini tespit etmek ve doğru anlamak, İran siyasal sisteminin geleceğine dair projeksiyonlara da ışık tutacaktır. Bu anlamda çalışmanın pratik bir önemi haiz olduğu da kuşku götürmemektedir.

Çalışmanın Yöntemi ve Sınırları

Bu çalışmada, elit teorisinin ışığında siyasal süreç analizi yöntemi kullanılmaktadır. Ancak siyasal süreçlerin üzerinde işlediği kurumsal yapı ve söz konusu süreçlerin öznelere olarak siyasal aktörlere de özel bir vurgu yapılmıştır. Dolayısıyla kurum ve aktör temelinde siyasal süreçlerin nasıl işlediği sorunsallaştırılmıştır. Bu anlamda çalışma, 1997-2005 dönemini hususen soruştursa da 1979 İslam Devrimi sonrasında yaşanan siyasal süreçleri kendisine çıkış olarak almaktadır. Yani reform döneminin tarihsel arka planı da konunun somut bir bağlama oturtulması adına ele alınmıştır. Teorik ve kavramsal çerçevelerin oluşturulmasında ilgili bilimsel literatür kullanılmıştır. Aktörlerin siyasal ve entelektüel fikirlerinin anlaşılabilmesi için birincil kaynaklar, yani ilgili aktörlerin kendi eserleri veya beyanlarından faydalanılmıştır. Siyasal olayların ve gelişmelerin tespiti ve takibinde ilgili Farsça/İngilizce/Türkçe süreli yayınlar ve haber ajanslarından istifade edilmiştir. Her türlü sayısal ve istatistiki veride öncelikle resmi kurumların açıkladığı malumat kullanılmıştır.

Her akademik çalışma gibi bu çalışmanın da sınırları bulunmaktadır. Bu sınırlamaları hem zaman hem de konu bazında tespit etmek mühimdir. Öncelikle çalışmanın odak aldığı dönem Muhammed Hatemi'nin cumhurbaşkanlığı yaptığı 1997-2005 arası sekiz yıllık bir dönemdir. Bu dönemin öncesi, konunun tarihsel bağlamının anlaşılabilmesi adına incelenmektedir. Öte yandan Hatemi sonrası İran'ın köklü değişimler yaşadığı da

bir gerçektir. Reform hareketi de bu dönemde esaslı dönüşümlerden payını almıştır. Ancak çalışmada meselenin bu boyutu dışarıda bırakılmaktadır.

Diğer taraftan çalışma siyasal mücadele odaklı bir çalışmadır. Bu yüzden İran siyasetinin kurumsal yapısı, iç ve dış siyaseti, ekonomisi gibi hususlarda müstakil ve derin çalışmaların seviyesinde bir inceleme yapılması beklenemez. Reformistler ve muhafazakârlar arasındaki siyasal mücadelenin söz konusu alanlardaki yansımaları ve her iki hizbin de bu meselelerdeki pozisyonları çalışmanın yoğunlaştığı boyutlar olarak öne çıkmıştır. Çalışmanın teorik anlatısı ile tutarlı olabilmek adına böyle bir yol izlenmesi zorunludur.

Literatür Değerlendirmesi

Literatürde daha önce bu çalışmanın araştırma sorusu ve konusuna bir yönüyle temas eden pek çok yayın yapılmıştır. Bu yayınları, konu kapsamı ve yöntem açısından sınıflandırmak mümkündür. Konu kapsamı açısından bakıldığında bilhassa İran reform hareketine yoğunlaşan çalışmalar olduğu gibi, İran siyasal hayat anlatısı içerisinde bir epok olarak Hatemi dönemini ele alan çalışmalar da bulunmaktadır. Elbette ilk türden çalışmaların derinliği daha yüksek olmakla birlikte bu çalışmaların da reform hareketinin pek çok veçhesinden hangisine yoğunlaştığı ya da kullanılan yöntemler, hipotezler ve ulaşılan sonuçlar açısından farklılıklarının bulunduğu söylenebilir.

Konu ve kapsam dışında teorik bakış ve yöntem olarak da benzerlik taşıyan çalışmalar mevcuttur. Bu anlamda İran'daki siyasal yapıyı, bir tür elitler sistemi olarak ele alan yayınların olduğu görülmektedir. Bu yayınların da konu ve kapsam itibarıyla farklılıklar gösterdiği söylenmelidir. Bazı yayınlarda İran'daki siyasal yapı sistematik olarak ele alınmış ve güç pozisyonlarının kurumsal boyutlarıyla ilgilenilmişken bazı yayınlarda ise şahıs ve grup ağları üzerinde durularak biyografik bir yaklaşım sergilenmiştir. Ancak reform hareketi üzerine elit teorisini baz alan bir çalışmaya rastlanmamıştır.

Reform Hareketini Konu Edinen Çalışmalar

Reform hareketini müstakil olarak inceleyen birkaç akademik çalışma bulunmaktadır. Bu manada önde gelen eserlerden birisi Ghoncheh Tazmini'nin “Khatami's Iran” adlı

eseridir.² Bu eser, reform hareketinin ortaya çıkış sebebi olarak İran'daki demografik ve sınıfsal yapıdaki dönüşümlere ve küresel trendlere birincil önem atfetmektedir. Bu anlamda elitler arası mücadelenin belirleyiciliği ihmal edilmektedir. Ayrıca bu kitapta Hatemi'nin kişiliği, reform hareketindeki merkezi rolü ve liderliğine yapılan aşırı vurgu, reform hareketinin doğduğu tarihsel bağlamın ve elitler arası mücadelenin belirleyiciliğini ıskalamaktadır.

Benzer anlamda bir diğer çalışma, Ali Ansari'nin "Iran, Islam, and Democracy: The Politics of Managing Change"³ adlı kitabıdır. Ansari'nin kitabı İran reform hareketini modernist ve sekülerist bir tarihsel gelişim sürecinin parçası olarak ele almaktadır. Kitabında reform hareketinin muhtelif boyutlarını zengin bir biçimde işlese de elit mücadelesine yeterli bir vurgusu olmamıştır. Bunun yerine "öğrenciler" ve "medyayı" reform hareketinin öznelere olarak birincil belirleyen mertebesine yükseltmiştir. Ansari'nin tarihçi olması, reform hareketinin tarihsel bağlamını uzun bir süreçte süreklilik örneği olarak saptamasına imkan vermiş olabilir. Ancak sistemin elitlerinin reformist olsalar dahi bilinen anlamda seküler olmamaları ve sistem ile olan göbek bağları, Ansari'nin çalışmasında üzeri atlanan önemli hususlardandır.

Öte yandan reform hareketinin yalnızca bir boyutunu odağa alan çalışmalar da mevcuttur. Melody Mohebi'nin "The Formation of Civil Society in Modern Iran: Public Intellectuals and the State"⁴ isimli çalışması buna örnektir. Melody Mohebi, bu eserinde İran reform hareketinin ardında yatan entelektüel damarı araştırmaktadır. "Sivil toplum" ve "toplumsal hareketler" kavramlarını merkeze alan yazar, reformist entelektüellerin fikri dünyalarını ve bu fikirlerin nasıl hayata geçirildiğini incelemektedir. Eser iki yönden bu çalışmadan farklılık arz etmektedir. Reform hareketinin yalnızca entelektüel boyutuna odaklanması, siyasi, toplumsal ve ekonomik ve ayrıca elit içi çatışma boyutunu kapsam dışında bırakması, eseri sınırlı bir çerçeveye mahkum kılmıştır. Diğer taraftan teorik olarak sivil toplum ve toplumsal hareketler yaklaşımlarını tercih etmesi, elitler arası mücadele boyutunu ıskalmasına sebep olmuştur.

² Ghoncheh Tazmini, **Khatami's Iran: The Islamic Republic and the Turbulent Path to Reform**, London, New York: I.B. Tauris, 2013.

³ Ali M. Ansari, **Iran, Islam, and Democracy: The Politics of Managing Change**, 2nd ed., London: Chatham House, 2006.

⁴ Melody Mohebi, **The Formation of Civil Society in Modern Iran: Public Intellectuals and the State**, New York, NY: Palgrave Macmillan, 2014.

Reform hareketinin maruf olduğu boyutlardan biri, bu çalışmada da müstakilen ele alınan yeni dış politika anlayışıdır. Reform dönemindeki yeni dış politika söylem ve eylemini inceleyen, Edward Wastnidge'in "Diplomacy and Reform in Iran: Foreign Policy Under Khatami" adlı çalışması⁵ bu kategorideki örneklerden bir diğeridir. Ancak bu çalışma, reform dönemini yalnızca dış siyaset boyutuyla ele aldığı için sınırlı kalmaktadır.

Aynı kategoride değerlendirilebilecek tez çalışmaları da bulunmaktadır. Eskandar Sadeghi-Boroujerdi'nin "Disenchanted Political Theology in Post-Revolutionary Iran: Reform, Religious Intellectualism and the Death of Utopia"⁶ adlı tez çalışması bu anlamda önde gelen eserlerdendir. Bu tezde, reformist dini entelektüellerin fikirleri ve bu fikirlerin reformist siyasal projeye yansımaları ele alınmaktadır. Sadeghi-Boroujerdi, dini entelektüellerin 1980'ler ve 1990'lardaki fikri dönüşümlerinin izini sürerken bu dönüşümün elitler arası bir siyasal çatışma bağlamında yaşandığını söyleyerek aslında bizim çalışmamıza oldukça yakın bir perspektifi paylaşmaktadır. Ancak Sadeghi-Boroujerdi'nin tezi, dini entelektüellere odaklanması ve kurumsal-siyasal süreçleri odağına almaması, elit teorisi yerine entelektüellerin fikri ve pratik dünyalarını açıklayıcı Gramsci, Bourdieu ve Quentin Skinner gibi teorisyenlerden faydalanması sebebiyle ayrı bir noktada durmaktadır.

Akademik ve bilimsel çalışmalar dışında birkaç akademik olmayan araştırma eserinden de bahsedilebilir. Ruşen Çakır ve Sami Oğuz'un birlikte kaleme aldıkları "Hatemi'nin İran'ı"⁷ isimli kitap, Hatemi dönemini pek çok veçhesiyle açıklayıcı bir gazetecilik eseridir. Bu eserde bilgilendirici ve betimleyici bir tarz takip edilmiştir. Reform döneminin önemli olayları anlatılırken anahtar figürler de biyografik tarzda okuyucuya sunulmuştur. Gazeteci ve yazar Cihan Aktaş'ın "Dünün Devrimcileri Bugünün Reformistleri: İran'da Siyasal, Toplumsal ve Kültürel Değişim" adlı kitabı⁸ da başarılı bir araştırmacı gazetecilik örneklerinden sayılabilir. Aktaş'ın kitabı, 1980'lerdeki radikal devrimcilerin 1990'larda nasıl reformist olduklarının izini sürmektedir.

⁵ Edward Wastnidge, **Diplomacy and Reform in Iran: Foreign Policy Under Khatami**, London: I.B.Tauris, 2016.

⁶ Eskandar Sadeghi-Boroujerdi, "Disenchanted Political Theology in Post-Revolutionary Iran: Reform, Religious Intellectualism and the Death of Utopia" (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Faculty of Oriental Studies, The Queen's College, University of Oxford, 2013).

⁷ Sami Oğuz ve Ruşen Çakır, **Hatemi'nin İran'ı**, İstanbul: İletişim, 2000.

⁸ Cihan Aktaş, **Dünün Devrimcileri Bugünün Reformistleri: İran'da Siyasal, Toplumsal ve Kültürel Değişim**, İstanbul: Kapı Yayınları, 2004.

Bir diğerkategori ise, İran siyasal hayatı anlatısı ya da siyasal süreç analizi konseptli eserlerde konu edilen Hatemi dönemidir. Bu tür eserlerin sayısı bir hayli fazladır. Said Amir Arjomand'ın “After Khomeini: Iran Under His Successors” isimli çalışması⁹ bu türden bir örnek olarak ele alınabilir. Arjomand bu eserinde kuru bir tarihsel anlatıdan ziyade kavramsal bir çerçeve oluşturmuş ve İslam Devrimi sonrası her bir dönemi karşılayacak teorik bir zemin inşa etmiştir. Bazı çalışmalarda dönemsel tasnife gidilirken bazı çalışmalarda da hizip temelli tasnifler yapılmıştır. Örneğin, Mehdi Moslem'in “Factional Politics in Post Khomeini Iran” adlı kapsamlı çalışması,¹⁰ hizipler arası mücadelenin ayrıntıları ile ele alındığı, literatürün temel metinlerinden biridir. Bazı çalışmalarda ise devrim sonrası İran siyasetinin belirli veçhelerine yoğunlaşıldığı görülmektedir. Özellikle devrim sonrası İslami sol ve sağ arasındaki mücadelenin mücessem merkezlerinden Meclisin odak noktası yapıldığı, Bahman Baktiari'nin “Parliamentary Politics in Revolutionary Iran: The Institutionalization of Factional Politics” adlı çalışması¹¹ buna örnektir. Baktiari'nin çalışması ancak 1994'e kadar olan bir periyodu kapsasa da reform hareketinin siyasi tabanının oluşum sürecinin takibi açısından önemli bir eserdir.

Elit Güç Yapısını Konu Edinen Çalışmalar

İran siyasetini elitist bir yapılanma olarak gören ve hem halk ile yönetenler arasında hem de yönetenlerin güç pozisyonları arasındaki eşitsizliği konu edinen çalışmalar da mevcuttur. Bu türden çalışmalarda hem kişiler hem de kurumlar arası asimetrik güç ilişkileri ele alınmaktadır. Wilfred Buchta'nın “Who Rules Iran: The Structure of Power in the Islamic Republic”¹² isimli eseri bu türde örneklerden biridir. Buchta, bu eserinde İran'daki resmi ve gayriresmi kurumsal iktidar odaklarının bir tasvirini yapmaktadır. Ayrıca bu kitapta, Hatemi döneminin ilk üç yılında yaşanan iktidar mücadeleleri de ele alınmaktadır. Buchta'nın kitabı, İran'daki güç mekanizmalarını çözümlerse de teorik bir

⁹ Said Amir Arjomand, **After Khomeini: Iran Under His Successors**, Oxford: Oxford University Press, 2012.

¹⁰ Mehdi Moslem, **Factional Politics in Post-Khomeini Iran**, Syracuse, NY: Syracuse Univ. Press, 2002.

¹¹ Bahman Baktiari, **Parliamentary Politics in Revolutionary Iran: The Institutionalization of Factional Politics**, Gainesville: University Press of Florida, 1996.

¹² Wilfred Buchta, **Who Rules Iran: The Structure of Power in the Islamic Republic**, Washington, D.C.: The Washington Institute for Near East Policy; Konrad Adenauer Stiftung, 2000.

arkaplanına sahip değildir ve sekiz yıllık Hatemi döneminin yalnızca ilk üç yılını ele almaktadır.

Benzer bir diğer eser ise aynı yapıya sahip ama daha kapsamlı olan, Eva Patricia Rakel'in "Power, Islam, and Political Elite in Iran: A Study on the Iranian Political Elite from Khomeini to Ahmadinejad" adlı kitabıdır.¹³ Bu kitapta Rakel, öncelikle İran'ın siyasal elitleri üzerine teorik bir çözümleme ile başlamakta, daha sonra hizipler bazında elitleri ele alarak her birini betimleyici şekilde ele almaktadır. Rakel'in çalışması elitler ve elit siyasal yapı üzerine değerli bir katkı olmakla birlikte araştırma sorusunun betimsel karakteri ve klasik ve güncel elit teorisini kapsamaması itibarıyla ayrı bir noktada durmaktadır.

Literatürdeki Eksiklik/Çalışmanın Getirdiği Yenilik

Literatürde reform hareketi üzerine çalışmalar olsa da bu çalışmalar çeşitli yönlerden farklı bir yerde durmaktadırlar. Özetlemek gerekirse, literatürdeki çalışmalar, reform hareketini müstakil olarak ele aldıklarında dahi ya açıklayıcı teorik perspektiften yoksundurlar ya da demokratikleşme/modernleşme gibi makro süreçlerin bir çıktısı olarak reform hareketini geniş bir tarihsel süreklilik içerisinde ele almaktadırlar. Öte yandan reform hareketini İran siyasi tarihini ele alan kitaplar içerisinde bir dönem anlatısı olarak sunan eserler de bulunmaktadır. Bu tür eserler de hem kapsam itibarıyla reform hareketini sınırlı ele almışlar hem de yöntem ve teori konusunda çoğu zaman titizlenmemişlerdir.

Diğer taraftan İran siyasetini yapısal olarak elit siyaseti olarak ele alan çalışmalar da bulunmaktadır. Ancak bu çalışmalarda da teorik boyutun zayıflığı ve teorinin vakalara uygulanmasında eksiklikler dikkati çekmektedir. İran siyasetinin merkezi figürlerini esas alan ve onların biyografik, ailesel ve siyasal hizipsel bağlarını mercek altına alan bu çalışmalar, spesifik olarak reform hareketine yoğunlaşmamaktadırlar. Bazı çalışmalarda ise yalnızca İran siyasetinin anayasal/yapısal analizi ile yetinilmekte ve kurumlar arası ilişkilerin siyasal hiziplerin yükseliş ve düşüşlerindeki payı göz ardı edilmektedir.

Bu çalışmanın getirdiği yenilik ise, reform hareketini pek çok veçhesiyle inceler ve tartışırken, anlamlandırıcı çerçeve olarak elit teorisinden faydalanmasıdır. Dolayısıyla bu

¹³ Eva Patricia Rakel, **Power, Islam, and Political Elite in Iran: A Study on the Iranian Political Elite From Khomeini to Ahmadinejad**, Leiden, Boston: Brill, 2009.

Çalışma, kendinden önceki çalışmalarla çeşitli yönlerden benzerlik sergilese de kapsam, yöntem ve teori açısından bakıldığında benzeri olmayan bir çalışmadır.

1. BÖLÜM: TEORİK ÇERÇEVE

1.1. Elit Teorisi

Elit teorisi temel olarak tüm toplumsal alanlarda seçkinlerin gücü elinde bulundurduklarını ve bu gücü alt sınıf ya da tabakadakilerle paylaşmadıklarını öne sürer. Antik Yunan'dan günümüze siyaset ile kimlerin ilgilendiği ya da ilgilenmesi gerektiği ve siyasi iktidarın dağılımının kriterleri üzerine devam eden bir tartışma sürüp gitmektedir. Bu tartışmanın omurgasını, “eşitlik” ile “eşitsizlik” arasındaki eksen oluşturmaktadır. Perikles yönetiminde altın çağını yaşayan Antik Yunan demokrasisi, tüm filozofların üzerinde anlaştıkları bir sistem değildi. Örneğin Platon, beş farklı yönetim sistemi tasvir etmiş ve bunları kendi tercihlerine göre sıralarken en yukarıya aristokrasiyi, en aşağıya ise tiranlığı koymuştur. Demokrasi ise bu sistemler arasında tiranlıktan sonraki en kötü yönetim sistemidir. Çünkü onun en soylu yönetim sistemi olarak ortaya koyduğu aristokrasinin tersine demokrasiler ayak takımının gücü elde ettikleri ve kamunun iyiliğinden kendileri için kullandıkları yozlaşmış bir sistemdir. Yalnızca Platon değil Aristoteles, Makyavel ve Nietzsche gibi düşünürler de demokrasi fikrine şüpheyi yaklaştırmışlardır. Nietzsche, eşitsizliğin doğal bir durum olduğunu iddia etmiş ve herkesin eşit hale getirildiği bir düzeni adaletsiz bulmuştur.

Her ne kadar Aydınlanma ile birlikte sosyalizm ve liberalizm gibi ideolojilerin yükselişe geçmesi demokrasiye ve eşitliğe olan vurguyu baskın hale getirse de siyasal sistemlerdeki eşitsizlikler varlığını devam ettirmiştir. Tüm siyasal sistemlerde eşitsizlik belirli oranda varlığını sürdürmektedir. 20. yüzyılın başlarında özellikle İtalyan siyaset bilimciler bu durumu tespit ederek çalışmalarını bu yönde derinleştirmişlerdir. Wilfredo Pareto, Gaetano Mosca, Benedetto Croce ve Robert Michels bu düşünürler arasında zikredilebilir. Avusturyalı Joseph Schumpeter de yine Kıta Avrupası'ndan elit çalışmalarına katkı sağlayan önemli bir isimdir. Thorstein Veblen, Harold Lasswell ve Wright Mills gibi Amerikalı düşünürler de bu teorik yaklaşımın klasik temsilcileri olarak görülürler.

Elit teorisi tüm toplumsal, siyasal ve ekonomik yapılarda; bu yapıların dönüşümlerinde ve iktidar transferinde bir avuç imtiyazlı azınlığın rol oynadığını ve kitlelerden daha çok

etkili olduklarını var sayar. Elbette bu durumda demokrasi teorisi ve demokratik bakış ile farklı pozisyonlardan meseleye yaklaşılmaktadır. Demokrasinin eşitlik nosyonu karşısında elit teorisi eşitsizliğe odaklanır. Jan Pakulski'ye göre elit teorisi, gerçekçi ve anti-ütopyacı bir tutumu benimseyerek gerçekleşmesi mümkün olmayan eşitlik ideallerinin zararlarına karşı uyarıcı bir görev üstlenir.¹⁴ Ünlü İtalyan siyaset bilimci Giovanni Sartori'ye göre ise elit teorisyenlerinin gerçekçilikleri ile normatif pozisyonları arasındaki sınır belirsiz ve geçişkendir. Örneğin, Mosca ve Benedetto Croce, faşizmin iktidara geldiği zaman karşı çıkmışlar ancak Michels, bir sosyalist olarak yaşadığı hayal kırıklığının ardından faşistlerle ortak hareket edecek kadar savrulmuştur. Pareto ise 1923 yılında öldüğünden faşizm deneyimi karşısında nasıl tepki vereceği bilinmemektedir.¹⁵ Ancak Sartori'nin analizi, yalnızca teorisyenlerin eserleriyle biyografileri arasındaki çelişki ya da uyuma odaklanmaktadır. Bu yüzden teorisyenlerin eserlerinin eşitsizlikler ya da demokrasi karşısındaki pozisyonu analiz dışı kalmıştır.

Bazı düşünürler eserlerinde de açık şekilde sıradan insanın karşısında elitlerin üstün olduğunu düşündüğü özelliklerinin savunusu ve övgüsüne kadar işi ileriye götürürler. Jose Ortega Y Gasset, "Kitlelerin Ayaklanması" isimli eserinde 20. yüzyılın başlarında tanık olduğu, sıradan insanın her yerde görünür olması, pek çok hakkı "haketmediği halde" talep etmesi ve bu taleplerini de karşılamaya başlaması karşısında dehşete kapılmıştır. Kitle insanını küçümseyen Gasset'e göre ortaya çıkan durum bir dekadansa işaret etmektedir.¹⁶ İster var olan isterse de var olması gerektiği iddia edilen durumu ileri sürsün tüm elit teorisyenlerinde asgari müşterek, eşitsizliğin hayatın gerçeği olduğu varsayımdır. Olması gerekenin (normatif olanın) eşitsizlik (meritokrasi, aristokrasi, oligarşi vb.) temelinde bir siyasal ve toplumsal sistem olduğunu iddia edenler ise olanı tespit etmekle yetinmeyen ve ideal olana davet edenlerdir.

Elit teorisinin en önemli temsilcilerinin başında gelen Wright Mills, "İktidar Seçkinleri" adlı ünlü eserinde günümüz kitle toplumlarının mensuplarının, ne yaşadıkları koşulları

¹⁴ Jan Pakulski, "The Development of Elite Theory", Heinrich Best ve John Higley (Ed.), **The Palgrave Handbook of Political Elites** içinde (ss. 9-16), London United Kingdom: Palgrave Macmillan, 2018, ss. 9-10.

¹⁵ Giovanni Sartori, **Demokrasi Teorisine Geri Dönüş**, Tunçer Karamustafaoğlu ve Mehmet Turhan (Çev.), Ankara: Yetkin Yayınları, 1996, ss. 51-52.

¹⁶ Jose Ortega Y Gasset, **Kitlelerin Ayaklanması**, Neyyire Gül Işık (Çev.), 3. Baskı, İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.

yaratan güçlere etki edebilecek ne de o güçleri teşhis edip anlamlandırabilecek kapasiteye sahip olduklarını söyler:

Sıradan insanlar, yaşadıkları gündelik hayatın dünyasını aşacak güçte değildirler. Kaldı ki iş, aile ve komşuluk ilişkilerinden oluşan bu yaşamı sıradan insanların ne yönetebilecekleri ne de kavrayabilecekleri güçler biçimlendirmektedir. “Büyük değişimler” onların denetimi dışındadır, ama bu değişimler onların edimlerini ve dünyaya bakış tarzlarını etkilemekten geri kalmamaktadır. Modern toplumun biçimlendiği bu aynı çerçevenin baskıcı zoruyla, sıradan insanlar kitle toplumunun üzerine çöreklenen bu değişimlerden başkasını düşünememekte; dolayısıyla, kendilerini güçsüz ve amaçsız bırakan bir çağın insanları gibi saymaya itilmektedirler.¹⁷

Dolayısıyla aslında tüm sistemi idare eden, çekip çeviren ve o sistemin dönüşümünü gerçekleştiren, kitle insanından farklı ve ondan daha üstün insanlar bulunmaktadır. İşte bu insanlara Mills, “iktidar seçkinleri” adını verir. Bu şu anlama gelmektedir, sıradan alt veya orta sınıf bir Amerikalı, aslında siyasi süreçlere katılıp o süreçlerin esas aktörü olma veya en azından o süreçlere etki etme bakımından çok sınırlı ve ihmal edilebilir bir güce sahiptir. Mills, eşitsizliğin gerçekçi bir tespitini yapmaktadır.

Günümüzde demokratik siyasal sistemler Batı dünyasında baskındır. Liberal demokrasi egemen siyasi form olarak temayüz etmiştir. Kanun önünde eşitlik, fırsat eşitliği, sosyal adalet gibi değerlerin üst değerler olarak kabul edilmesi ve yaygınlaşması, eşitsizlik ve adaletsizliklerin yok olmaya yüz tuttuğu yanılgısını yaratmıştır. Oysa demokrasinin en parlak örnekleri arasında gösterilen ülkelerde bile yüzeyin altında çok ciddi eşitsizlikler bulunmaktadır. Ekonomik ve sosyal eşitsizliklere zaten görünür olduklarından ve incelemenin kapsamı dışında kaldıklarından ayrıca odaklanılmayacaktır. Ancak siyasal eşitsizlikler, genellikle Batı toplumlarında hiç yokmuş ya da çok sınırlı biçimde varmış gibi bir anlayış hakimdir. Elit teorisi, bu anlayışın eleştirisidir.

Bu noktada elit teorisinin demokrasiyle ilişkisi tartışmaya açılmaktadır. Eğer eşitsizlik, siyasal olanın doğasına içkin ise demokrasi gerçekten boş bir hayal midir? Joseph Schumpeter, toplumun her bir üyesinin siyasal güce erişme, siyasal konular hakkında bilgi sahibi ve siyasal aktör olma kapasitelerinin farklı olduğunu ve siyasal örgütler içerisinde eşitsizliklerin bulunduğunu kabul etse de vatandaşların farklı elit grupları arasında bir seçimde bulunma gücüne sahip olduğunu söyler. Schumpeter’e göre

¹⁷ Mills, s. 17.

demokrasi zaten bundan daha öte bir ideal sistem değildir. Schumpeter'in teorisinde demokrasi, farklı elit grupları arasında seçimde bulunabilme gücü ve "siyasal liderlik için yarışmaktan" ibarettir.¹⁸ Schumpeter, literatürde "yarışmacı elit teorisi" ya da "yarışmacı demokrasi teorisi" kategorisinin öncü teorisyenlerinden biri olarak değerlendirilse de fikirleri eleştiriye oldukça açıktır. Demokrasiyi elitler arasında bir grupta karar kılma yöntemine indirgemesi ve ötesine karışmaması, hesap verebilirlik, şeffaflık, doğrudan katılım ve seçmenin politik olaylar hakkında bilinç sahibi olması gibi klasik demokratik değerlerden kopuşa işaret eder. Yine de Schumpeter'in demokrasinin, elit gruplarının ortadan kaybolduğu bir mutlak eşitlik sistemi olmadığına dair katkısı son derece değerlidir.

Elit teorisinin önemi ve gücü, demokratik kabul edilen yapılardaki anti-demokratik süreçleri ortaya çıkarmakken Schumpeter gibi teorisyenlerce ortaya konulan perspektif uyarınca demokratik kabul edilmeyen yapılardaki demokrasiyle uyumlu boyutların da görülmesine olanak sağlar. Daha sonraki bölümlerde ayrıntılı olarak gösterileceği üzere İran siyaseti, siyasal liderlik için elitlerin yarıştığı ve zaman zaman da siyasal liderliğin farklı elit gruplarının eline geçebildiği bir yapıya sahiptir. Bir diğer önemli nokta ise, İran siyasetindeki elit mücadelesinin çoğunlukla kaybeden elitlerin yarışmaya devam edebilme güçlerini korumalarına olanak sağlayacak şekilde gerçekleştiğidir. Yani bir grup mücadeleyi kaybettikten sonra sistemin dışına itilmez, yok olmaz ve mücadeleye devam edebilir.

İran siyasetinin elit teorisi tabanlı çözümlemesi aslında asimetrik güç ilişkilerinin, eşitsizliklerin, bazı aktörlerin avantajlı bazı aktörlerin dezavantajlı konumlarının açığa çıkarılması demektir. Asimetrik pozisyon dağılımlarının aktüel siyasetteki karşılığı, hizip siyasetini nasıl belirlediği ve reform hareketinin de bu ilişki ağı içerisinde nerede durduğu gibi temel sorunlara elit teorisi perspektifinden bakılmaya çalışılır. Aynı zamanda bu yaklaşım, kurumları da güç ilişkilerinde merkezi organlar olarak telakki ettiğinden, İran siyasetinin kurumsal yapısının nasıl bir elit mücadelesi ortaya çıkardığı sorusuna da anlaşılabilir bir cevap verir.

¹⁸ Joseph A. Schumpeter, **Capitalism, Socialism and Democracy**, Routledge, 2003, ss. 269–73.

1.1.1. Elit Kimdir?

Elit teorisi, hem görünen hem de görünmeyen eşitsizlikleri araştırmakta, bu eşitsizliklerin kaynaklarını ve yeniden üretim biçimlerini soruşturmaktadır. Bu noktada eşitsizliklerin üretilme süreçlerine odaklanmadan önce elit kavramının tanımını yaparak işe başlamak doğru bir yöntem olacaktır. Elit teorisinin meşgul olduğu soruların en başına gelenlerinden biri, elitlerin kim olduğu ya da kime elit denilebileceği sorusudur. Ursula Hoffmann-Lange'e göre elitler üzerine çalışmaların ilk aşaması, elitlerin kim olduklarını tespit etmektir.¹⁹ Bir başka şekilde ifade etmek gerekirse, öncelikle elitlerin karakteristiğinin ne olduğunu ortaya koymak gerekmektedir.

Elit teorisi literatüründe kimlere elit denilip denilemeyeceği ve elitleri tanımlayan baskın özellikler konusunda bir görüş birliği bulunmamaktadır. Hatta tam tersine, ilk bakışta elit sözcüğü yalın bir gerçeği ifade etse de yakından incelendiğinde bir kafa karışıklığı dikkati çeker. Çok genel bir tanımla işe başlamak gerekirse, elitler, kendilerini diğerlerinden avantajlı kılacak bir pozisyona ulaşmak için “belirli bir kaynağı orantısız şekilde kontrol eden ya da o değere erişimi olan” kimselerdir.²⁰ Ancak spesifik olmak gerekirse, bu kaynakların niteliği ve etkilerinin ne olduğu tartışmalıdır. Hoffmann-Lange'e göre elit kavramının içini dolduran en genel ve evrensel tanım, “bir kurum ya da toplumdaki önemli kararlar üzerinde asli etki” sahibi olmaktır.²¹ Ancak yine de kimlerin, nasıl etki sahibi olduğunu tespit etme meselesi ortada durmaktadır.

Gaetano Mosca, “yönetici sınıf” denen örgütlü bir kümenin, her zaman belirli bir ülkede iktidarı elinde bulundurduğunu söyler. Bu aynı zamanda bir “siyasal sınıf”tır. Mosca'ya göre bu sınıf yönetim sanatının inceliklerine vakıf ve çok iyi organize olabilme becerisi sayesinde toplumun en tepesinde bulunur ve yönetim gücüne sahiptir. Çoğunlukla demokratik olarak seçildiği düşünülen kişiler, aslında aile bağları, zenginlikleri ve güçleri sebebiyle zaten aday olabilen ve avantajlı biçimde seçime katılabilen kimselerdir.²² Mosca'nın tanımı, demokrasi teorisinin ciddi bir eleştirisidir. Zira demokrasi teorisi, siyasal katılım ve temsil süreçlerinde eşitliğe yaptığı vurguyla maruftur.

¹⁹ Ursula Hoffmann-Lange, “Methods of Elite Identification”, Heinrich Best ve John Higley (Ed.), **The Palgrave Handbook of Political Elites** içinde (ss. 79-92), London United Kingdom: Palgrave Macmillan, 2018, s. 79.

²⁰ Shamus Rahman Khan, “The Sociology of Elites”, **Annual Review of Sociology**, Vol. 38, No. 1, (2012), s. 362.

²¹ Hoffmann-Lange, s. 79.

²² Gaetano Mosca, **The Ruling Class**, New York: McGraw-Hill, 1939, ss. 59-69.

Pareto, “Kendi faaliyet alanlarında en üstün dereceye sahip” kişileri “elit” olarak isimlendirir. Ona göre elitler de “yöneten elitler” ve “yönetmeyen elitler” olarak iki kategoriye ayrılırlar. Yine kendisinin verdiği bir örnekte, başarılı bir satranç oyuncusu elit kategorisine dahildir. Ancak bu ona siyasi bir güç sağlamaz. Dolayısıyla o “yönetmeyen elit” kategorisine girer. Pareto’ya göre yetenekleri, becerileri, birikimleri ve kapasiteleri sebebiyle yönetim, mutlaka elitlerin elinde olacaktır. Bu kişilere de “yöneten elitler” adını verir. Elbette aile bağları, akrabalık ve zenginlik gibi faktörlerce miras alınan ya da kişinin kendi becerisi dışında edinilen bazı iktidar pozisyonları olabilir. Ancak modern zamanlarda geçmişe göre bu durumun örnekleri kısıtlıdır.²³

Robert Michels, her demokraside mutlaka oligarşik bir boyut bulunduğunu öne sürer. Kurumlarda, siyasi partilerde ve her türden sosyal organizasyonda mutlaka bir eşitsizlik ilişkisi bulunmaktadır. Michels, buna “oligarşinin demir yasası” adını verir.²⁴ Dolayısıyla bir demokratik sistemde partiler özgürce seçimlere girseler, yarışsalar ve seçim sonucunda en çok oyu alan parti kazansa bile partilerin kendi içerisinde demokratik olmayan bir süreç işlemektedir. Parti lideri belki uzun yıllar demokratik olmayan bir biçimde koltuğa yapışmış kalmıştır. Parti içerisinde gösterilen milletvekili adaylarının belirlenme sürecinde tüm parti üyelerindense sınırlı bir azınlığın sözü geçerli olmaktadır.

Mosca, Pareto ve Michels’in dışında da pek çok düşünürün elit kavramına kendi tanımları doğrultusunda yaklaşımları söz konusudur. Örneğin, Harold Lasswell, elit kavramını Pareto’nun kullanımından farklı olarak, en yukarıda bulunan kişiler ya da iktidar sahipleri olarak ele alır. Dolayısıyla Lasswell, tamamen “altimetrik” bir tanım ortaya koyar.²⁵ Bu tanımdan yola çıkıldığı zaman, yönetenlerin veya iktidar sahiplerinin bilgili, yüksek öğrenim görmüş, ehil, kapasite sahibi insanlar olmaları için bir zorunluluğun bulunmadığı anlaşılır. Lasswell’in tanımı takip edilirse, elit kavramının meritokratik boyutundan uzaklaşılır.

Elitlerin nitelikleri konusunun hemen ardından soruşturulması gereken bir diğer mesele, elitlerin nasıl tespit edilebileceği meselesidir. Hoffman-Lange, elitleri saptamak için üç yöntem tespit etmiştir. Bunlar, “konumsal (positional)”, “kararsal (decisional)” ve

²³ Vilfredo Pareto, **The Mind and Society: Sentiment in Thinking (Theory of Derivations)**, Vol. 3, London: Jonathan Cape, 1935, ss. 1423–1425.

²⁴ Robert Michels, **Political Parties**, New York: Hearts International Library Co., 1915, ss. 377–92.

²⁵ Sartori, s. 157.

“şöhretsel (reputational)” yöntemlerdir. Konumsal yöntem, verili bir toplumda ya da kurumda, üst mevkilerde bulunan kişileri elitler olarak kabul eder. Buna göre, devlet başkanları, genelkurmay başkanları, belediye başkanları, rektörler gibi muhtelif kurumlar ve onların yönetimindeki kişiler elitler olarak kabul edilirler. Kararsal yaklaşımda ise önemli karar alma süreçlerine katılan kişiler elitler olarak kabul edilirler. Örneğin, bir yasanın Meclisten geçmesi için oy kullananlar ya da Anayasa Mahkemesi üyeleri gibi önemli kararlara imza atan kişiler elitler olarak değerlendirilirler. Şöhretsel yaklaşımda ise belirli bir konuda, ilgili kişilere o konudaki en tesirli kişilerin kimler oldukları sorulur ve en fazla tekrar eden isimler elitler olarak kategorize edilirler.²⁶

Bu üç yaklaşım tek başlarına kullanılabilecekleri gibi kombine bir şekilde de kullanılabilirler. Üç yaklaşımın da kullanılabileceği durumlar ve üreteceği sonuçlar farklıdır. Konumsal ve kararsal metotlar, “çoklu” (plüralistik) iktidar yapılarının olduğu bağlamlarda kullanıma uygunken şöhretsel metot daha çok sınırlı ve küçük iktidar kliklerinin olduğu bağlamlara uygundur.²⁷ Dolayısıyla İran gibi çoklu iktidar yapılarına sahip bir ülkede konumsal ve kararsal metotların kullanılması daha uygundur. Ancak bunu yaparken söz konusu metotların zayıf noktalarını da göz önünde bulundurmak ve bu zayıflıkların uygun şekillerde giderilmesi gerekmektedir. Örneğin, bir elit konumu işgal etmek, o konumun sağladığı gücün kullanılabilmesini tek başına mümkün kılmaz.²⁸ Aynı doğrultuda İran bağlamında bir elitin anayasal olarak belirlenmiş konumu, o konumun gerektirdiği gücü ve yetkiyi tamamen kullanması anlamına gelmeyebilir. İnfomel ağlar ya da aynı alanda güç ve yetki sahibi diğer aktörler, söz konusu konumun sağladığı gücün sınırlarını muğlak hale getirebilirler. Bu hususlar ileriki bölümlerde tartışılmaktadır.

1.1.2. Elitlerin Türleri, Elitlerin Oluşumu ve Dolaşımı

Elit teorisinin elitlerin tespitini yapmak dışında, elitlerin türleri, elitlerin ortaya çıkma ve yok olmaları ve birbirleriyle olan etkileşimleri konularını da soruşturduğu söylenebilir. Elitler birleşik bir yapıda ve türde midir? Yoksa farklı elit grupları bulunmakta mıdır? Elitler nasıl elit olurlar ve bu özelliklerini nasıl yitirirler? Elitler nasıl bir arada durabilir

²⁶ Hoffmann-Lange, ss. 79–86.

²⁷ Hoffmann-Lange, s. 89.

²⁸ Hoffmann-Lange, s. 82.

veya ayrılırlar? Elitleri incelerken hangi analiz düzeyleri (aktör, kurum, meslek vs.) kullanılabilir?

Elitlerin faaliyet alanlarına göre kim olduklarını tespit etmek mümkündür. Bu anlamda da elit tanımında nüanslar kendini gösterir. Kahn'a göre elitler siyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel olmak üzere dörde ayrılırlar.²⁹ Bu ayrım, bazı alanlarda çok güçlü olan kimselerin bazı alanlarda neden zayıf olduğunu anlamak açısından faydalıdır. Örneğin, İran için konuşmak gerekirse ulema, İslam Devrimi öncesi sosyal ve kültürel alanda nüfuz sahibidir. Bu da onu bahsi geçen alanlarda elit yapmaktadır. Ancak ulemanın siyasi elit kategorisinde yer alması ancak 1979'dan sonra mümkün olmuştur. Dolayısıyla alanlar arası geçiş de mümkündür.

Mills'e göre günümüzde Amerika'ya hakim olan üçlü bir yapı bulunmaktadır. Ordu, siyaset ve iş dünyasından mürekkep bu klikler bütünü, Amerika'daki asıl iktidar sahipleridir.³⁰ Dolayısıyla ABD'de Alexis de Tocqueville'in iddia ettiği³¹ gibi sade ve sıradan vatandaşların olağan demokratik süreçler ile nüfuz edip yönlendirdikleri bir karar alma süreci söz konusu değildir. Bunun yerine kararlar, Mills'in sözünü ettiği ve "iktidar seçkinleri" olarak adlandırdığı üçlü yapılanma tarafından alınmaktadır.

Elbette bu üçlü yapılanma tek başına tüm alanlarda faaliyette bulunmaz. Daha mikro süreçler için alt sistemler de bulunmaktadır. Ancak, devlet, ordu ve şirketler daha alt sistemleri de kendilerine bağlamıştır. Örneğin, aile, din ve eğitim gibi bir zamanların bağımsız kurumları artık devlet, ordu ve şirketlere tabi hale gelmişlerdir.³² Ayrıca makro süreçlerde iktidar seçkinleri dışında bir belirleyici aktör söz konusu değildir. Ulusu ilgilendiren ve geniş çaplı etki gücü olan kararlar, iktidar seçkinleri denilen, asker, siyaset ve sermaye çevrelerinin en üst düzey kişileri tarafından ve bunların iç içe geçtiği süreçler aracılığıyla alınır.³³ Bu sebeple mikro süreçler ve yapılar gündelik hayatta tesir sahibi olarak görünseler de aslında onları da biçimlendiren tüm makro süreçlerin idaresi iktidar seçkinlerinin elindedir.

²⁹ Rahman Khan, "The Sociology of Elites".

³⁰ Mills, s. 23.

³¹ Alexis de Tocqueville, **Democracy in America**, Chicago: University of Chicago Press, 2002.

³² Mills, ss. 23–24.

³³ Mills, s. 42.

Elit teorisinde aktörler yanında kurumlara da özel bir vurgu yapılmaktadır. Kurumlar bir nevi aktörlerin güçlerini organize hale getirmelerine olanak veren yapılardır. Elit siyasetinin işlerlik kazanması ve sürdürülebilirliği, kurumlara hakimiyet ve kurumların sahip olduğu güç nispetinde artmaktadır. Mills'e göre,³⁴

Bu bürokratik alanların çapı ve genişliği ne denli artarsa, bunlardaki seçkinlerin iktidar alanları da o denli büyümektedir. Bu hiyerarşilerden her birinin biçimleniş tarzı ve her birinin diğerleriyle ilişkilerinin biçimi bu kurumlardaki yöneticilerin ilişkilerini de büyük ölçüde belirlemektedir. Bu hiyerarşiler birbiriyle bağlantısız ve dağınıksa, her birindeki seçkinlerin de birbiriyle bağlantısız ve dağınık olmaları; eğer bu kurumlar arasında bir çok karşılıklı bağlantılar, ilişkiler ve ortak çıkarların kesiştiği alanlar varsa, seçkinlerinin de kendi içinde tutarlı, birbiriyle dayanışma içinde olan bir grup teşkil etmeleri gerekmektedir.

Mahoney ve Thelen'e göre, kurumlar, elit gruplarının birbirleriyle olan mücadelesinde en önemli araçlardır. Bir siyasal sistemin gücü, kurumsal kapasiteye ve desteğe bağlıyken, elit gruplarının iktidara sahip olma ya da iktidarı kaybetme gibi durumlarla karşılaşması, kurumsal değişimin eşlik ettiği süreçlerdir.³⁵ Edward Laumann ve David Knoke'un ABD çapında yaptıkları bir araştırma, enerji ve sağlık alanında alınan ulusal kararlarda, kurumların bireylerden çok daha etkili olduklarını ortaya koymuştur.³⁶

Bu noktada eklenmesi gereken bir husus, eşitsiz güç dağılımı ve güç mücadelesinin yalnızca kurumlar arasında mevcut olmadığı, kurumların kendi içerisinde de mevcut olduğudur. Mills'e göre her önemli modern kurum, yapısal olarak eşitsiz iktidar pozisyonlarını içerir. Kurumlar ya da organizasyonlar içinde bazı kimseler bazı kimselerden daha üst pozisyonadırlar.³⁷ Aslında devlet gibi makro yapıların içerisinde her zaman belirli kurumların daha çok iktidar sahibi belirli kurumların ise daha az iktidar sahibi olmaları, bu mantığın doğal sonucudur.

Siyasal ve yapısal dönüşüm süreçlerinde elitlerin güçlerini nasıl muhafaza ettikleri sorusu da elit teorisinin meşgul olduğu sorular arasındadır. Mosca'ya göre, toplumda yeni değerlerin egemen hale gelmesiyle birlikte egemen gruplar da kendilerini bu yeni

³⁴ Mills, s. 43.

³⁵ James Mahoney ve Kathleen Thelen, "A Theory of Gradual Institutional Change", James Mahoney ve Kathleen Thelen (Ed.), **Explaining Institutional Change: Ambiguity, Agency, and Power** içinde (ss. 1-37), Cambridge University Press, 2009.

³⁶ Hoffmann-Lange, s. 84.

³⁷ Mills, s. 42.

değerlere adapte ederler.³⁸ Sonuç olarak dönüşüm süreçleri sil baştan elit grupları yaratmaz. Elitler yeni duruma uyum sağlarlar. Kahn ise bu soruya iki şekilde cevap vermektedir. Birincisi, var olan kurumlar güç olanakları sayesinde yeni gelenleri derhal avantajlı özneler haline getirirler. İkincisi ise yapısal dönüşüm zamanlarında (örneğin bir siyasal sistem değişimi) eski sistemin elitleri kendilerini yeni duruma adapte ederler.³⁹ İran’da devrimden sonra Şah döneminin bazı kurumları korunmuştur. Başbakanlık, bakanlıklar, meclis ve ordu gibi kurumlar varlığını devam ettirmiştir. Ancak bu kurumlarda ulema ve devrimciler yerlerini alarak kurumsal olarak güçlenmişler ve avantajlı duruma geçmişlerdir. 1980 yılındaki Mecliste ulemanın oranı %50’dir. 1984 yılında seçilen Mecliste bu oran %55’e yükselir. Daha sonra tedricen Meclisteki ulema oranı düşmeye başlar.⁴⁰ Ancak bu sürece paralel olarak ulemanın yeni ihdas edilen dini-siyasi kurumlardaki ağırlığı ve kontrol gücü orantısız şekilde yükselecektir.

Genel olarak elit ağlarının nasıl oluştuğu, elitlerin nasıl ortaya çıktıkları ve yeniden üretildikleri sorularının cevabı, elitlerin sosyalleşme süreçlerine içkin olarak verilebilir. Mills’in ifade ettiği üzere seçkinler kendi aralarında sosyalleşirler.⁴¹ Bu anlamda elit teorisi literatüründe aileler, sosyal kulüpler, okullar ve meslek örgütleri gibi organizasyonların söz konusu süreçteki rolleri incelenmektedir. Zikredilen bu kurumların hem tek başlarına hem de birbirleriyle etkileşim içerisinde belirli kişilerin elitler katına yükselmesine belirli kişilerin de o seviyeden hariç tutulmalarına hizmet ettikleri söylenebilir.⁴² Batı dünyasında elitlerin sosyalleşme ve sivrilme süreçlerinin parçası olan okullar, sosyal kulüpler ve derneklerin yerine İran’da elit olarak kabul edilen ulemanın sosyalleşme süreçlerinde farklı dinamikler rol oynar. Akhavi’ye göre medrese, cami ve yargı kurumları olmak üzere üçlü bir yapı üzerinden sosyalleşen İran’daki ulema az çok benzer bir düşünce yapısı kazanmaktadır.⁴³ Zaten elit sosyalleşmesinin en önemli çıktısı, az çok benzer dünya görüşlerinin elitler arasında yaygın hale gelmesidir.

Mills’e göre de söz konusu iktidar seçkinleri, doğuştan üstün yeteneklere sahip oldukları için ya da kendiliğinden ve tesadüfen üst mevkilere gelmiş kişiler değillerdir. Bu kişilerin

³⁸ Mosca, s. 65.

³⁹ Rahman Khan, “The Sociology of Elites”, s. 366.

⁴⁰ Yasmin Alem, **Duality by Design: The Iranian Electoral System**, IFES, 2011, s. 42.

⁴¹ Mills, ss. 31–32.

⁴² Rahman Khan, “The Sociology of Elites”, ss. 371–73.

⁴³ Shahrough Akhavi, “Elite Factionalism in the Islamic Republic of Iran”, **Middle East Journal**, Vol. 41, No. 2, (1987), s. 182.

doğuşlarından itibaren hayat çizgileri belirli yapılar ve sistemlerce belirlenmektedir. Belirli eğitimlerden geçerler (daha çok benzer üst sınıf üyelerinin gittiği okullara giderler), belirli arkadaşlık ve meslek gruplarına katılırlar, belirli ailelerin benzer ailelerle evlilik bağlarıyla bir araya gelmeleriyle büyük ve güçlü aileler oluştururlar. Aslında burada bireysel başarı, emek, yetenek ve sebat dışında daha etkili ve belirleyici faktörler söz konusudur. Birey tamamen elit dünyasını oluşturan tüm süreçlerin bir ürünüdür.

Mills, seçkinlerin kendi içlerindeki sosyalleşme süreçlerinin önemini şu şekilde ortaya koyar: Seçkinler kendi tarzlarında bir moral üstünlüğe doğuştan sahip olmasalar da kendi yaşamları ve sosyalleşme biçimleri dolayısıyla belirli kişilik kalıplarına kavuşurlar. Halkla ilişkiler ve reklamcılık sektörünün bu durumdaki payı da elbette yadsınamaz.⁴⁴ Mosca da benzer bir analiz yapmaktadır. Mosca'ya göre, “cesaret, “gözüpeklik”, “dayanıklılık” gibi vasıflar genelde elitlere atfedilse de aslında bu vasıfları ortaya çıkaran ya da pekiştiren, “koşullar” ya da “gelenekler”dir. Yani bunlar, elitlerin doğuştan ya da doğal olarak sahip oldukları nitelikler değildir.⁴⁵ Mills’in kitabının yayınlandığı 1950’li yıllarda ya da Mosca’nın kitabının yayınlandığı 1930’ların sonunda henüz ortada olmamalarına rağmen, günümüzün teknoloji süper starları Bill Gates, Jeff Bezos ve Elon Musk vb. düşünüldüğünde yukarıdaki argümanın geçerliliği ortadadır. Reklamcılık sektörünün en büyük başarılarından birisi Gates, Bezos ve Musk’ı “dâhiler” ve “olağanüstü yetenekli kişiler” olarak pazarlamasıdır.

Ancak Bill Gates’in anne ve babasının oldukça seçkin ve zengin kişiler olduğu ve çocukları Bill’in Harvard gibi en iyi Ivy League okullarından birinde eğitim aldığını; Bezos’un Princeton gibi önemli Ivy League okullarından birinde eğitim aldığını ve ünlü Quadrangle Club üyesi olduğunu, Elon Musk’ın Güney Afrika’nın en zengin ailelerinden birinin çocuğu olduğunu genellikle saklarlar. Çünkü hem Amerikan sisteminin her toplumsal tabakadan insana sonsuz fırsatlar sağladığı, yeterince çalışıldığı ve bir takım yeteneklere sahip olunduğu takdirde en alttan başlayıp en tepeye kadar yükselinebileceği mesajını verirler hem de Gates, Bezos ve Musk gibi insanların bulundukları mevkiye gelmelerinde sadece kendi kişisel yetenek ve çalışkanlıklarının olduğunu kanıtlamaya çalışırlar. Oysa gerçek farklıdır. Örneğin, sosyolog Jerome Karabel, Ivy League okullarına kabul ve ihraçta bireysel yetenek/yeteneksizlik ve çalışma/tembellik gibi

⁴⁴ Mills, ss. 35–38.

⁴⁵ Mosca, s. 64.

kriterlerden çok sıkıca kontrol edilen gizli süreçlerin ve elitlerin bu süreçlerdeki kontrol gücünün etkili olduğuna dair önemli bir çalışmaya imza atmıştır.⁴⁶ Benzer bir biçimde Rahman Khan, ABD'nin New Hampshire eyaletinde faaliyet gösteren St. Paul's School isimli lise üzerine yaptığı araştırmada şu çarpıcı sonuçlara ulaşmıştır. Okula kabul edilmek ile okuldaki eğitim sistemi ve faaliyetler temelde sıkı çalışma ve yetenek gibi bireysel özellikler temelinde tanımlanmasına rağmen aslında çoğunlukla zengin ailelerin çocukları bu okula kabul edilmekte ve mezun olmaktadır. Üstelik 1856'da kurulan bu lisede yıllar geçtikçe eşitsizlik daha fazla artmıştır.⁴⁷ Aynı doğrultuda Mills'e kulak verilirse:⁴⁸

Amerikan toplumunda küçük işlerden yola çıkıp, geliştire geliştire büyük servetler sağlayan yerlere gelebilmek enderdir ve bu yol hiçbir zaman başat duruma geçememiştir. Yavaş yavaş, bürokratik yollardan gelip yukarılara çıkmak da hiçbir zaman başat bir yol olmamıştır. Yukarılara tırmanmak güçtür; yapmak isteyenlerin çoğu aşağılara kayıp yuvarlanmaktadır. Kolay olan, yukarılarda doğmaktır. Tehlikesiz olan da budur.

Mills'in tespiti, Amerikan toplumundaki elit kısırdöngüsüne dair ufuk açıcı bir işlev görür. Bir kere elit olan, devamlı ya da en azından çok uzun bir süre elit kalacaktır. Sıradan insanların elit olması ise imkansıza yakındır. Elbette bu sürecin istisnaları olabilir. Ancak Mosca da Avrupa'daki siyasal elitlere dair gözlemlerinde benzer bir örüntüyü dile getirmektedir. Mosca, her yönetici sınıfın bir noktadan sonra iktidarı kendi aile üyeleri ile sınırlayacağını söyler. Yani her iktidar sınıfı, eninde sonunda monarşik bir görüntü arz edecektir. Mosca'nın bir diğer tespiti de şudur; her yönetici sınıf, iktidarını meşru gösteren yasal çerçeveden önce bir fiili durum yaratır ve hukuk daha sonra bu fiili duruma göre uydurulur.⁴⁹ Dolayısıyla elitlerin iktidarının yasal-hukuki zemini de yaratılarak pekiştirilir. Elitler hem normatif hem de pratik anlamda kaynaklar üzerinde kontrol sahibi hale gelip bu kontrolü diğer gruplara kapatırlar.

Mills ve Mosca'nın gözlemleri, elitlerin dışarıya kapalı yapısı üzerine önemli hakikatler içerse de, elitlerin değişimi; yani yeni elitlerin ortaya çıkışı ya da mevcut elitlerin güç kaybetmesi ve yerini yeni elitlere bırakması konularında yanlış yönlendirici olabilir.

⁴⁶ Jerome Karabel, **The Chosen: The Hidden History of Admission and Exclusion at Harvard, Yale, and Princeton**, Boston, MA: Houghton Mifflin, 2005.

⁴⁷ Shamus Rahman Khan, **Privilege: The Making of an Adolescent Elite at St. Paul's School**, Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 2013, ss. 194–95.

⁴⁸ Mills, s. 204.

⁴⁹ Mosca, ss. 59–69.

Dolayısıyla bu yanlış yorumdan kaçınmak gerekmektedir. Zaten ne Mills ne de Mosca, elitlerin değişmesini yadsıtmaktadırlar. Örneğin Mosca, önceki çağlara ve dünyanın diğer bölgelerine göre modern Batı'nın, elit olmayanların elit olabilmesine imkan sağlayacak fırsatları sunduğunu belirtir. Mosca'ya göre, Batı dünyasında “çoğunluk yönetimi” ya da “mutlak siyasal eşitlik” gibi idealler hayata geçirilememiş olsa da güç pozisyonları aşağıdan gelenler için büyük oranda açıktır. “Temsili devlet”, “mutlakiyetçi devlet”in yerini alarak çoğulcu bir yapıyı ortaya çıkarmıştır.⁵⁰

Söz konusu değişimi anlamak için Pareto'nun “elit dolaşımı” kavramı faydalıdır. Pareto, “elit dolaşımı” kavramını daha çok, alt sınıflardan kişilerin yükselerek elit olmaları anlamında kullansa da elit grupları arasındaki mücadele ve bu mücadele sonucunda yönetici elitlerin değişimini de kasteder.⁵¹ Elitlerin kendilerine has doğuştan gelen olağanüstü özelliklerinden dolayı elit olduklarına dair görüşe yukarıda getirilen itirazı Mosca, elitlerin değişimi mefhumuna bir kanıt olarak da kullanmaktadır. Mosca'ya göre, yönetici sınıfın belirli bir ırk ya da biyolojik örüntü ile özdeşleştirilmesi söz konusu olsaydı, bir kere elit olarak temayüz eden bir grubun her zaman bu güç pozisyonunu koruması gerekirdi. Ancak tarih, yükselen ve çöken farklı elit gruplarının hareketlerinden ibarettir.⁵² Bu noktada sorulması gereken bir kaç soru vardır. Yönetici pozisyonundaki elitlerin güçten düşmesi ve yeni elitlerin temayüz etmesinin dinamikleri nelerdir? Elitlerin dolaşımı bireysel olarak mı yoksa gruplar halinde mi ya da sınıf, tabaka, meslek gibi kategoriler düzeyinde mi gerçekleşmektedir?

Bu sorulara farklı teorisyenler farklı yanıtlar vermişlerdir. Marie Kolabinska'ya göre, “farklı yöneten elit kategorileri” aralarında gerçekleşen bir elit dolaşımı vardır. Bunun yanında elitler ile elit olmayanlar arasındaki geçişkenlik de iki türlü gerçekleşir. Ya elit olmayanlar yükselerek mevcut elit grupları arasına dahil olurlar ya da elit olmayanlar yeni elit grupları teşkil ederler.⁵³ Yukarıda Pareto'nun elit olmayanların elit katına çıkması fikrine eklenmesi gereken bir diğer yaklaşımı ise, genel olarak “elit dolaşımı” mefhumunu bireylere özgü değerlendirmesidir. Yani Pareto, grupların (meslek, parti, sınıf vs.) elit dolaşımından daha çok bireylerin elit dolaşımını kastetmektedir.⁵⁴ Öncelikle

⁵⁰ Mosca, s. 474.

⁵¹ Tom Bottomore, *Elites and Society*, 2. Baskı, London: Routledge, 1993, s. 35.

⁵² Mosca, s. 65.

⁵³ Bottomore, s. 36.

⁵⁴ Bottomore, s. 48.

grup bazında bir elit dolaşımı için mutlaka arka planda siyasal, ekonomik ya da sosyal dönüşümlere ihtiyaç vardır. Tarih bu türden örneklerle doludur. İran Devrimi de bunlardan biri sayılabilir.

Bir toplumda farklı elit gruplarının varlığı, birbirleriyle ilişkilerinin nasıl olduğu sorusunu akla getirmektedir. Daha da önemli olan soru ise, farklı elit gruplarının birbirleriyle olan münasebetlerinin daha büyük sistemlerle olan etkileşimlerini nasıl belirlediğidir. Elit grupları arasında -ya da içinde- rekabet ve işbirliği nasıl gelişir? Elit grupları, tutarlı ve anlamlı bir yapıyı -söz gelimi siyasal sistemi- nasıl kurar ve ayakta tutarlar? Bu ve benzeri sorular, elit teorisi içerisinde, “elit entegrasyonu” ve “elit disintegrasyonu” kavramları etrafında tartışılmaktadır. Elit gruplarının kendi aralarındaki etkileşimleri kadar elitler ve elit olmayanlar, yani geniş halk yığınları arasındaki uyum ve birlikteliğin nasıl sağlandığı ya da bozulduğu da önemli bir sorundur.

Fredrik Engelstad, elit entegrasyonunun nasıl gerçekleştiğine dair altı model ortaya koymuştur. Bu modellerin her birisi belirli bir elit entegrasyonu sürecinde baskın olsalar da genellikle süreci söz konusu modellerin karışım halindeki etkisi belirlemektedir. “Organizasyonel model”, meslek örgütleri ya da belirli bir konuda bir araya gelen kişilerin oluşturduğu dernekler, vakıflar ya da kulüpler gibi organizasyonlar üzerinden elitlerin birbirleriyle uyumlu ya da belirli seviyede rekabet halinde olmalarını anlatır. “Hiyerarşik model”, askeri ve sivil elitlerin, seçilmiş siyasi elitlere tabi olması gerektiğine dair normatif bir anlayışa dayanmaktadır. Söz konusu elit grupları arasında gerginlikler mevcuttur. “Kültürel model” ise ortak kültürel öğelere olan bağlılığın elit gruplarını bir arada tuttuğunu iddia eder. “Müzakere modeli” farklı elit grupları, söz gelimi işverenler ve işçi sendikaları, arasında “temel anlaşmalar” denen bir ortak zeminin müzakere metoduyla ortaya çıktığını savunur. “Ağ (network) modeline” göre, farklı sektörlerde faaliyet gösteren kişiler ya da kurumların oluşturduğu çok geniş ağlar, spesifik bir konu hakkında farklı alanlardaki elitleri bir araya getirebilir. Bu bir araya gelme, “düğüm” olarak adlandırılır. “Kamusal alan modelinde”, medya başta olmak üzere kitle iletişim araçlarının tüm toplum için yaydıkları enformasyon ve tartışma zemini, elit grupları arasındaki etkileşimi de belirlemektedir.⁵⁵

⁵⁵ Engelstad ve Fredrik, “Models of Elite Integration”, Heinrich Best ve John Higley (Ed.), **The Palgrave Handbook of Political Elites** içinde (ss. 439–457), London United Kingdom: Palgrave Macmillan, 2018, ss. 441–49.

Engelstad'ın tasnifi oldukça ufuk açıcı olsa da daha çok Batı toplumlarındaki elit konfigürasyonu için geçerlidir. Örneğin, kamusal alanın sınırlı olduğu, meslek örgütlerinin gelişip serpilmediği, askeri ve bürokratik elitlerin seçilmiş siyasi elitlere tabi olmadığı, farklı elit grupları arasındaki müzakerelerin devlet gibi aktörler tarafından belirlendiği ülkelerde söz konusu modellerin işlemediği söylenebilir. Engelstad'a yöneltilebilecek olan bu eleştiri, Pareto'ya da yöneltiştir. Zira Pareto'nun "elit dolaşımı" analizinde, "toplumsal denge", oldukça soyut ve bağlam bağımsız bir biçimde alınmıştır. Pareto, farklı toplumların sahip olduğu kendine has yapısal özellikler sebebiyle özgün elit dolaşımı örüntüleri ortaya koyabilecekleri seçeneğini dışlamıştır. Pareto'nun analizinde, toplumda esaslı bir yapısal dönüşümden ziyade, aynı yapı içerisinde denge sağlayıcı mekanizmanın bir parçası olarak elitler, "çevrimsel" olarak yukarı çıkar ve aşağıya inerler.⁵⁶

İran bağlamında düşünüldüğünde, muhafazakâr ve reformist elitleri ortak bir zeminde birleştiren temel "entegrasyon" zemini, nizamın devamlılığı fikrine olan bağlılıktır. İki grup da İslam Devrimi sonrası kurulan yapıya inanmaktadırlar. Zira yapıyı kuran da bizzat kendileridir. Elbette bu inanç daha sonraki yıllarda bir tür zorunluluk olarak kendini dayatmıştır. Hem muhafazakârlar hem de reformistler siyasal varlıklarını kendisine borçlu oldukları için artık pek çok veçhesiyle kuşku ve eleştirilerinin hedefi olsa da nizamdan kopamamışlardır. İki elit grubu da bu yapının ortadan kaybolduğu bir durumda pozisyonlarını koruyamayacaklarının farkındadırlar. Dolayısıyla ideolojik bir yapılanmanın beraberinde getirdiği, elitler arası uyum söz konusudur.

Zaten nizamın devamlılığı ideolojisini paylaşmayan gruplar (Halkın Mücahitleri, TUDEH vb.) 1980'ler boyunca tasfiye edilmiştir. İran'da siyasi faaliyetlerde bulunabilen ve iktidarın dışında kalan gruplar, ancak sisteme olan bağlılığı ve sadakatinden şüphe duyulmayan gruplardır. Reformistler de bu gruplardan biridir. Bu yüzden belirli bir seviyede siyasete müdahil olmalarına müsaade edilmiş ve bu yüzden ileriki bölümlerde ele alınacağı üzere 1990'ların başında İslami solun tasfiyesi sonrası tamamen siyasal sahneden silinmemişlerdir.

Bir başka elit entegrasyonu modeli, İran'ı yöneten kişi veya grupların aile yapılarının kapalı ve siyasal hizipsel farklılıkları çapraz kesen bir görünüm arz etmesidir. Elit

⁵⁶ Bottomore, s. 44.

teorisinde vurgulandığı üzere aileler, elit yapılarının korunmaları ve yeniden üretimleri için çok önemli kurumlardır. Aynı aile içerisinde farklı siyasal hizbe mensup kişilerin bulunmaları, ya da farklı hizip mensupları arasında evlenme yoluyla kurulan akrabalıklar, İran siyasetindeki hizipsel ayrımların son derece geçirgen ve gevşek olması sonucunu doğurmaktadır. Bayart'ın “cumhuriyetin gediklileri” olarak adlandırdığı İran İslam Cumhuriyeti'nin siyasal seçkinleri, siyasal kavgalar içerisinde makamlarını kaybetseler bile (seçimler, yargı kararları ya da görevden alma gibi sebeplerle) itibarlarını kurtaracakları bir göreve getirilirler. Bir konseye atanır, danışman yapılır ya da bir araştırma merkezinin başına geçerler. Bu yüzden sisteme “aşırı merkeziyetçi” denebilir.⁵⁷

Örneğin, İran Stratejik Dış İlişkiler Konseyi 25 Haziran 2006'da dini lider Ali Hamaney'in direktifiyle kuruldu. Konseyin başına 1997'den 2005'e kadar iki dönem boyunca Hatemi hükümetinde dışişleri bakanlığı görevini yürüten Kemal Harrazi getirildi. Bu Konseyin Ahmedinejad'ın dış politika alanındaki faaliyetlerini denetlemek amacıyla kurulduğu düşünüldüğünde Harrazi'nin hem dini lider hem de nizam açısından ne kadar önemli olduğu görülmüş olur. Harrazi'ye göre, “devrim rehberi dış politika alanında bir açıklık sezmişti.” Konseyin üyeleri arasında ayrıca Hatemi hükümetinde iki tam dönem savunma bakanlığı yapan Ali Şemhani de bulunuyordu.⁵⁸ Şemhani 2013 yılında da yine dini lider Ali Hamaney tarafından sistemin en güçlü kurumlarından Milli Güvenlik Yüksek Konseyi'nin sekreteri olarak atandı.⁵⁹

Yukarıda genel hatlarıyla ortaya konulan elit teorisi, İran siyasetinin incelenmesi ve anlaşılabilmesi için oldukça kullanışlı bir teori, çerçeve ve yöntem önermektedir. 1979 sonrası İran, cumhuriyet yönetimine geçerek siyasal katılım ve eşitlik konusunda önemli bir aşama kaydetmiş olsa da elitist yapı ve süreçler varlığını sürdürmüştür. Eski elitler büyük oranda sahneden silinirken yeni sistemin yeni elitleri temayüz etmiştir. Bu noktada, elit teorisi uyarınca İran Devriminin aktörlerinin de devrim öncesi nitelikleri tartışılabilir. Bu doğrultuda lider kadroların alelade figürler olmadıkları ve pek çok açıdan devrim öncesinde de elit oldukları görülebilir. Humeyni'nin güçlü bir din alimi olması, Rafsancani'nin varlıklı bir fıstık taciri ailenin üyesi olması, Beni Sadr'ın babasının

⁵⁷ Jean-François Bayart, **Cumhuriyetçi İslam: Ankara, Tahran, Dakar**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, ss. 340–47.

⁵⁸ Bill Samii, “Iran: New Foreign Policy Council Could Curtail Ahmadinejad's Power”, *RFE/RL*, 29 Haziran 2006.

⁵⁹ “Top Aide Under Reformist Ex-president Named Iran Security Body Chief”, *Reuters*, 09 Ekim 2013.

Humeyni'ye yakın bir ayetullah olması ve kendisinin de Paris'te lisansüstü çalışmalar yapan eğitimli biri olması gibi örnekler kolaylıkla çoğaltılabilir. Ancak bu çalışmanın odaklandığı dönem devrim sonrası dönemdir ve hususen reform dönemini merkeze alan bir çalışmadır.

Devrim sonrası İran'da mevcut olan elit siyasetini aktörleri ve süreçleriyle tespit etmek adına bu çalışmada iki aşamalı bir yöntem izlenmektedir. Öncelikle elit siyasetinin kurumsal ve öznesel bağlamı ortaya konmakta, daha sonra ise siyasal süreç analizi yapılarak söz konusu kurumların ve aktörlerin nasıl elit siyasetini yeniden ürettikleri sorusuna cevap verilmektedir. Böylelikle çalışmanın araştırma sorusuna yönelik hipotez, yani reform hareketinin aslen bir elit hareketi olduğu iddiası da kanıtlanmaya çalışılmaktadır.

Yukarıda ifade edildiği üzere kurumlar ve kurumsal yapı, elit siyasetinin asli unsurlarından biridir. Bu sebeple öncelikle İran'daki anayasal yapının elit siyasetinin bağlamını nasıl belirlediği sorusu önem kazanmaktadır. Bu soruya cevap verebilmek adına kurumsal yapı anayasal düzeyde incelenmeli ve İran siyasetinin elitist karakteri tespit edilmelidir. İkinci olarak İran siyasetinin devrim sonrası aktörleri ve kendi aralarındaki ağlar ortaya konulmalı ve hizip siyasetinin de sınırlarını aşan, dışarıya kapalı bu informel ağ sisteminin mevcudiyeti gösterilmeye çalışılmalıdır. Takip eden bölümlerde bu iki amaç gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır.

1.2. İslam Cumhuriyeti'nin Elitist Kurumsal Konfigürasyonu

1979'daki İslam Devrimi'nin ardından İran'da İslam Cumhuriyeti adıyla yeni bir siyasi düzen teşkil edilmiştir. 30-31 Mart 1979 tarihlerindeki referandumda halkın ezici çoğunluğu İslam Cumhuriyeti'ne "evet" oyunu vermişlerdir.⁶⁰ Ancak İslam Cumhuriyeti mefhumundan kastedilenin ne olduğu o gün de net bir biçimde belli değildi ve bu çalışmanın yazıldığı zaman itibarıyla da söz konusu tartışma devam ediyor. İslam Cumhuriyeti, aslında devrim sonrası siyasi kavgalar neticesinde vücuda gelen bir kavramdır. Devrimci kadroların kafalarındaki sistem, bu kadroların siyasal pozisyonlarına göre farklılık arz ediyordu. Şüphesiz ki Beni Sadr ve Bazergan gibi liderlerin anladığı İslam Cumhuriyeti, Humeyni'nin kafasındaki sistem değildi. Neticede

⁶⁰ **Keyhan**, "Rejim-i İran Cumhuri-yi İslami Şod", 01 Nisan 1979.

Humeyni bu süreçten galip çıksa da ortaya çıkan sistem esas itibarıyla melez bir yapıyı haiz oldu. Pek çok modern ve Batılı kurum, İslam Cumhuriyeti'nde yerini aldı. Pek çok modern ve Batılı siyasal kavram da hakim söylemin bir parçası haline geldi.

Bu sistem esas itibarıyla iki farklı siyasal sütun üzerine oturuyordu: Teokrazi ve cumhuriyet. Çalışma boyunca cumhuriyet ve demokrasi kavramları birbirlerinin yerine kullanılsalar da bu iki kavramın aynı anlama gelmedikleri malumdur. Fakat İran İslam Cumhuriyeti'nin siyasal tarihinde cumhuri kurumların demokratik bir açılım yapabilmek amacıyla kullanılmaya çalışıldıkları (özellikle bu çalışmanın konusu olan reform döneminde) esas alınırsa, burada kastedilenin bu kurumların demokratik olmalarından ziyade demokratik bir potansiyel taşımaları olduğu anlaşılabacaktır.

İslam Cumhuriyeti tamlamasında ifadesini net bir şekilde bulan siyasal eklektisizm, meşruiyet kaynakları ve kurumsal yapıları anlamında iki uzlaşmaz kutbun sürekli gerilimine sahne hazırlamaktadır. Bir tarafta meşruiyetini Şii İslam inanişından alan velayet-i fakih düşüncesi, diğer tarafta ise meşruiyetini halkoyuna dayandıran cumhuriyet düşüncesi, sistemin temel ikili niteliğini ifade etmektedir. Anayasanın⁶¹ “İslam’da Hükümetin Şekli” başlıklı bölümünde, İran milletinin ve Anayasanın amacının İslami değerlere dayalı bir toplum inşa etmek ve “insanın İslam’ın soylu ve evrensel değerlerine uygun gelişimini sağlayacak bir altyapıyı kurmak” olduğu ifade edilir. Yine aynı başlık altında “her türden fikri, toplumsal ve ekonomik istibdadın reddedildiği” ve toplumun kendi kendisini yönetmesinin garanti altına alındığı yazılıdır. Dolayısıyla hem İslami hem de cumhuri değerlere referans vardır. Sistem iki farklı meşruiyete yaslanmaktadır. Söz konusu iki meşruiyet tipinin bir aradalığını, reformist dini aydınlardan Muhsin Kediver “ilahi-halkçı (ilahi-merdomi) meşruiyet” olarak ifade etmiştir.⁶²

Said Amir Arjomand, devrim sonrası İran siyasetini “anayasal siyaset” olarak adlandırır. Ona göre anayasal siyaset, gündelik siyasal mücadelelerden farklı olarak “düzenin tanımını için yapılan mücadeledir.”⁶³ Dolayısıyla bu tarz siyasete katılan farklı gruplar, tanımlı farklı prensipleri ve çıkarları doğrultusunda anayasal düzeni kendi savundukları

⁶¹ Daneşgah-i Loristan, “Metn-i Kamil-i Kanun-i Esasi-yi Cumhuri-yi İslami-yi İran Hemrah Ba Islahat-ı Sal 1368”, https://www.lu.ac.ir/uploads/123456_20436.pdf (01 Şubat 2019).

⁶² Muhsin Kediver, “Tıpkı Bendi-yi Nazariyeha-yi Dovlet Ber Esas-i Mobnayı-yi Meşruiyet-i Siyasi”, <https://kadivar.com/638/> (15 Mayıs 2021).

⁶³ Said A. Arjomand, “The Rise and Fall of President Khatami and the Reform Movement in Iran”, *Constellations*, Vol. 12, No. 4, (2005), s. 504.

doğrultuda tanımlamaya çalışırlar. Grupların tanımlı prensipleri, mücadele içerisinde diğer grupların prensipleri ile çatışmalarına bağlı olarak “taviz, imtiyaz verme ve yeniden yorumlama” yoluyla revize edilebilir. İslam Cumhuriyeti’nin anayasası, “teokratik hükümet” ile “hukukun üstünlüğü” ve “katılımcı temsili hükümet” konseptlerinin hepsini uhdesinde bulunduran bir yapıdadır. Arjomand’e göre bu prensiplerin varlığı dini lider, cumhurbaşkanı ve din adamları arasındaki mücadeleyi açıklayıcı bir çerçeve ortaya çıkartır.⁶⁴

Söz konusu düalizmi mercek altına alan pek çok akademisyen bulunmaktadır. Abrahamian, İslam Cumhuriyeti’nin İslami metinler ve İslam’ın ilk halifeleri zamanındaki siyasi yapıya göre ne noktada konumlandığını inceler. Ona göre bu sistem, Fransız Beşinci Cumhuriyetinin yapısına daha çok benzemektedir.⁶⁵ Gerçekten de İran İslam Cumhuriyeti, İslam Peygamberi Hz. Muhammed ve ilk halifeler döneminde bulunmayan, Batı’dan alınmış kurumlarla teşkil olunan bir siyasal sistemdi. Parlamento, bakanlıklar, cumhurbaşkanlığı gibi kurumlar İslam ve bilhassa Şii fıkhdan mülhem Muhafızlar Konseyi ve Uzmanlar Meclisi gibi yapılarla meczedilmişti.

Fakat mesele sadece kurumlar değil; kurumların temelinde yatan fikri kaynaklardı da. Modern anlamda cumhuriyet, “ulus” nosyonu ile sıkı sıkıya bağlı bir sistemken (Sovyetler Birliği gibi istisnalar olsa da uzun ömürlü olamamıştır ve cumhuriyetten çok sosyalist sistemleriyle marufturlar), İslamiyet’in insan topluluğu vizyonu “ümme” nosyonunda ifadesini bulur. İran İslam Cumhuriyeti ise anayasal olarak “ümme” ziyade “ulus” kavramına daha yüksek bir paye verir. Anayasaya göre dini lider “ümme’nin imamı” (Md. 5; 57; 109; 177) olarak nitelendirilmektedir. Bu da İran’ın tüm dünya Müslümanlarının liderliğine talip bir ülke olduğu anlamını taşır. Oysa İran’da cumhurbaşkanı olabilmek için anayasanın 115. Maddesi gereği İran kökenli olmak ve İran vatandaşı olmak gerekmektedir. Anayasada ifadesini bulan yeni cumhuriyetin ulusçu karakteri, Humeyni’nin bile aşamayacağı bir kudrettedir. 1980 cumhurbaşkanlığı seçimleri için Humeyni, yakını olan Celaleddin Farsi’nin adaylığını istemişti. Ancak

⁶⁴ Arjomand, “The Rise and Fall of President Khatami and the Reform Movement in Iran”, s. 505.

⁶⁵ Ervand Abrahamian, **Humeynizm: İslam Cumhuriyeti Üzerine Denemeler**, İstanbul: Metis, 2002, s. 23.

Farsi'nin kendisi İran vatandaşı olsa da babası Afgan olduğundan, yani Farsi İran kökenli olmadığından adaylığı mümkün olamadı.⁶⁶

Aynı doğrultuda Chehabi'nin belirttiği üzere azınlıkların ve kadınların 20. yüzyıldaki siyasal kazanımları 1979'dan sonra da korunmuştur. Buna göre 1906 Anayasasında azınlıklara parlamentoda sağlanan kota İslam Devrimi sonrasında da devam ederken, 1963'te ulemanın itirazlarına rağmen yasalaşan kadınların oy hakkı da devrim sonrası dönemde korunmuştur. Hatta İran İslam Cumhuriyeti, 1991'de Afganistan'da kadınlara oy hakkı verilmesi gerektiğini savunmuştur.⁶⁷ Öte yandan bazı İslami kavramlar yeni sistemde kendine yer bulsalar da fiiliyatta varlıkları pek mümkün olmamıştır. Mesela, pek çok İslami konsept ile birlikte kısas da yasal mevzuata dahil edilmiştir. Ancak bu ve benzeri pratiklerin sistematik uygulandığını düşünmek yanıltıcı olacaktır. Örneğin, Kum'daki bir mahkemenin bir kişinin gözünü kaybetmesiyle sonuçlanan şiddet eyleminin ardından failin sağlıklı gözlerinden birinin amputé edilmesi kararını uygulayacak bir cerrah bulunamamıştır.⁶⁸

İran siyasal sistemi, içeriden bir dönüşümün meydana gelmesinin önünde ciddi engelleri bünyesinde barındırmaktadır. Bu engeller muhafazakârlara göre bir nevi sistemin sigortaları sayılabilir. İran siyasal sisteminin düalistik yapısı, her zaman iki farklı kutbun birbiriyle çarpışmasına olanak verdiği gibi, sistemin bir tarafın mutlak lehine olacak şekilde dönüşmesine de imkân tanımamaktadır. James A. Bill'e göre İran'daki kurumsal düalizm üç sonuç üretmektedir. Sistem politik rekabet açısından canlı bir niteliğe sahiptir ve karşıt kutuplar birbirlerini biçimlendirir. Kurumlar kendilerini rekabet ortamı içerisinde uygun adaptasyonu sağlayacak bir esneklikle donatırlar. Ve sistemdeki gerilim, dışarıdan bakan gözlemcileri yanıltacak şekilde yıkıma değil tahkimata, yani sistemin güçlenmesine hizmet eder.⁶⁹ Bu anlamda İran'daki reform süreci, yapısal olarak da çeşitli engellerle maluldür. Bu engellerin tam olarak anlaşılması için İran siyasal sisteminin söz konusu ikili yapısının tahlil edilmesi zaruridir.

⁶⁶ Baqer Moin, **Son Devrimci: Ayetullah Humeyni**, Osman Cem Öneroy (Çev.), Ankara: Elips, 2005, s. 223.

⁶⁷ Houchang E. Chehabi, "The Impossible Republic: Contradictions of the Islamic State in Iran", **Contention**, Vol. 5, (1996), ss. 136–38.

⁶⁸ Chehabi, s. 143.

⁶⁹ James A. Bill, "The Challenge of Institutionalization: Revolutionary Iran", **Iranian Studies**, Vol. 26, 3/4, (1993), ss. 405–406.

Dini lider ve din adamları gibi seçilmemiş aktörler, Anayasanın teokratik boyutuna vurgu yaparlarken cumhurbaşkanı ve milletvekilleri gibi seçilmiş temsilciler ise Anayasanın demokratik boyutuna vurgu yapmaktadırlar. Dolayısıyla İran'daki reform hareketi de dâhil olmak üzere bütün legal siyasi mücadeleler Anayasanın içerdiği hangi prensipleri ve meşruiyet kaynakları yönüyle baskın tanımının yapılacağı sorunu üzerinde cereyan etmektedirler. Söz konusu siyasi mücadeleleri daha somut bir biçimde anlaşılır kılmak adına İran siyasi sisteminin kurumsal dizaynının Anayasada nasıl öngörüldüğü üzerine eğilmek gerekmektedir. Ancak bu kolay bir iş değildir. Kurumsal yapı her ne kadar atanmış-seçilmiş ve teokratik-demokratik gibi ayrımları yapabilmeyi mümkün kılarsa da bu ayrımlar iki farklı kutup arasındaki karmaşık ilişkileri görmezden gelme pahasına yapılabilmektedir. Örneğin, çoğu zaman atanmış siyasi aktörlerin seçilmiş siyasi aktörler tarafından denetlenmesi ya da seçilmiş siyasi aktörlerin seçim süreçlerinin de vesayet kurumlarınca yönetilmesi gibi girift sorunlar söz konusu olmaktadır. Yine de bu zorluklar analiz sonucunda ortaya konan tespitlerin göreceli ağırlığı tarafından aşılabilmektedir.

Bu durumda akla şu soru gelebilir. Eğer İran'da vesayet kurumları demokratik kurumlardan daha baskınsa, siyasi değişim hangi koşullarda ve ne oranda mümkündür? Aslında bu soru, İran reform hareketine ilişkin genel sorgulamanın temel çıkış noktasıdır. Esas itibarıyla bu tezin ana sorunsalına da sıkı sıkıya bağlıdır. Bu soruya cevap verebilmek, İran için demokratik kurumların ve demokratik kültürün gerekliliğinin tespitiyle mümkündür. İran siyasi sistemi, bir yönüyle demokratik meşruiyete dayandığından seçimlere katılım oranı ve halkın seçimlere katılım yoluyla sisteme olan teveccühünü göstermesi son derece önemlidir. Teokratik egemenlik halk egemenliği ile tahkim edilmediği sürece sistemin sürdürülebilirliğini sağlamak zorlaşmaktadır. Bu yüzden bütün kısıtlamalara rağmen bir demokrasi tablosu çizmek gerçek iktidar sahipleri açısından da olmazsa olmazdır. Bu da seçimlerde bir noktaya kadar farklı adaylara ve seçmenin farklı tercihlerine hitap edecek kişilere yol açılması anlamına gelir. Bir diğer ifadeyle sistem, teokratik ve elit, yani belirli bir ulema grubunun ve onlara yakın teknokrat ve askerlerin dini kurallara referansla uyguladıkları yönetim pratiklerine dayanan, yapısını korumak için demokratik tavizler vermek zorundadır.

Bu paradoksal durum bir taraftan İran siyasetinin temel çelişkisini sunarken bir taraftan da İran siyasi yaşamına benzeri demokratik olmayan ülkelerde görülemeyecek bir canlılık sağlar. İran bir tek parti devleti değildir. Hatta İran'da resmen iktidar sahibi bir

parti bile yoktur. Buna rağmen İran siyasetindeki iktidar dengeleri, İran siyasetine dair önsel bilgisi olmayan bir siyaset bilimciyi şaşkınlığa uğratacak kadar giriftir. Bu yüzden İran siyasi kurumlarının Batılı siyasal kurumlara referansla anlaşılabilmesinin sınırları vardır ve İran'ı kendi özgün siyasi kurumsallaşması içerisinde kavramak elzemdir. Ancak böyle bir kavrayış İran siyasetinin elit karakterini ortaya koyabilir.

1.2.1. Anayasal Yapı

1.2.1.1. Dini Lider (Veli-yi Fakih)

İran Anayasasında siyasal sistemin tepesinde konumlandırılan en güçlü aktör dini liderdir. Dini lider Anayasada “devrim rehberi” olarak ifade edilir. Anayasanın 110. maddesi uyarınca dini lider, düzenin “genel siyasetini belirleme”, idarenin düzenin genel siyasetini yürütmesi yönünden denetimini yapma ve referandum ilan etme gibi çok önemli yetkilere sahiptir. Bunun yanında silahlı kuvvetlerin başkomutanı sıfatına sahiptir. Savaş ve barış ilan etme yine onun yetkisindedir. Dini liderin yukarıda sayılan soyut ve kapsamlı yetkilerine ek olarak somut ve kurumsal yapıya doğrudan müdahil olmasını sağlayan yetkileri Anayasanın aynı maddesince belirlenmiştir. Bunlar:

- Muhafızlar Konseyinin fakih olan üyelerinin doğrudan atanması
- Yargı Gücü Başkanının atanması
- İran Radyo ve Televizyon Kurumu başkanının atanması
- Genelkurmay Başkanının atanması
- Devrim Muhafızları Komutanının atanması
- Nizami Ordu Komutanının atanması

şeklinde sayılabilir. Dini liderin söz konusu yetkileri, ileriki bölümlerde ayrıntılarıyla anlatılacak olan Muhafızlar Konseyi ve Yargı Gücü Başkanı ile Cumhurbaşkanı ve Meclis gibi seçilmiş siyasi temsilciler arasındaki mücadelede dini liderin konumunun ne kadar önemli olduğunu açıklamaktadır.

Dini liderin yetkileri silahlı kuvvetlerin üç birimi arasındaki ihtilafları çözmek, öngörülmuş yöntemlerle çözülemeyen sorunları Düzenin Yararını Teşhis Konseyi yoluyla çözmek, seçilmiş cumhurbaşkanını onaylamak, cumhurbaşkanının yüksek yargı ya da Meclisin kararına istinaden görevden alınmasını onaylamak, suçluları ve mahkûmları affetmeyi de kapsamaktadır.

Dini lider ayrıca İran'ın siyasi, ekonomik ve toplumsal açıdan en güçlü kurumlarından olan vakıfların (bonyadha) yöneticilerini de tayin etmektedir. Vakıfların yöneticileri doğrudan dini lidere hesap vermektedirler. İran'ın en güçlü vakıfları arasında 15 Hordad Vakfı, Şehitler ve Gaziler Vakfı, Mustazafın Vakfı ve İmam Rıza Türbesi Vakfı sayılabilir. Vakıflar yalnızca bağışlarla ayakta kalan kuruluşlar değildir. İran ekonomisinin çeşitli alanlarında yatırımları bulunmaktadır ve kendilerine ait pek çok şirkete, fabrikaya ve bağlı kurumlara sahiptirler. 2002 yılında vakıfların servetinin tüm İran ekonomisinin %10-20'lik bir kısmına tekabül ettiği tahmin ediliyordu.⁷⁰ Vakıfların Rafsancani'nin cumhurbaşkanlığı döneminde, İran-Irak Savaşı sonrası çöken İran ekonomisini ayağa kaldırmak için yürütülen “yeniden yapılanma” siyasetinin bir parçası olarak “informel ağlar” dolayısıyla işlevselleştirildiği biliniyor.⁷¹

Vakıfların vergiden muaf olmaları ve sahip oldukları gümrük ayrıcalıkları,⁷² onları ekonomide imtiyazlı varlıklar kategorisine yerleştirirken aynı zamanda özel teşebbüs ve küçük girişimcilere karşı avantajlı kılmaktadır. Böylece zenginlik hep belirli bir azınlığın elinde toplanırken İran ekonomisinin gelişmesine de engel olunmaktadır.⁷³ Vakıfların sadece dini lidere hesap vermeleri onları demokratik kurumların denetim mekanizmalarına karşı korurken dini liderin milyarlarca dolarlık bir şeffaf olmayan ekonomik varlığı doğrudan kontrol edebilmesine imkan vermektedir. Örneğin, en zengin vakıflardan olan Mustazafın Vakfı'nın başkanlığına Hamaney tarafından 1989'da atanan Muhsin Refikdust, hakkında defalarca çıkan milyar dolarlık yolsuzluk iddialarına rağmen (1993'te yapılan Meclis soruşturması da dahil olmak üzere) Hamaney'in desteği sayesinde 2 yıllık görev süresinin defalarca uzatılmış ve 10 yıl görev yapmıştır.⁷⁴

Tüm vilayetlerde yer alan “Cuma imamları” dini liderin temsilcileri olarak görev yaparlar. Tahran'ın Cuma imamı ise Hamaney'in kendisidir. Ancak Hamaney çok nadiren fiilen Cuma namazlarına imamlık yapmaktadır. Bu işi daha çok “Geçici Cuma İmamı” vasfı taşıyan başka din adamlarına delege etmiştir. Cuma imamları politik

⁷⁰ **Forbes**, “Millionaire Mullahs”, 21 Temmuz 2003.

⁷¹ David E. Thaler vd., **Mullahs, Guards, and Bonyads**, ss. 56–58.

⁷² Emirates Center for Strategic Studies and Research, “Iran's Bonyads: Economic Strengths and Weaknesses”, https://www.ecssr.ae/en/reports_analysis/irans-bonyads-economic-strengths-and-weaknesses/ (14 Mayıs 2021).

⁷³ Ali A. Saeidi, “The Accountability of Para-Governmental Organizations (Bonyads): The Case of Iranian Foundations”, **Iranian Studies**, Vol. 37, No. 3, (2004).

⁷⁴ Moslem, ss. 42–46.

endoktrinasyon açısından son derece hayati rol oynarlar. Dini liderin otoritesinin temsilcileri olarak, halk ile doğrudan temas kurmaları dolayısıyla veli-yi fakih ile halk arasında köprüdürler. Akhavi'ye göre Çarşı ile olan bağları dolayısıyla “rejimin siyasi, ekonomik ve toplumsal çizgisini” halka iletirler.⁷⁵ Bir diğer ifadeyle Cuma İmamları ağı, sistemin toplumsal dokusunun kılcal damarlarıdır ve imamların kendileriye o damarlara taze oksijen taşıyan alyuvarlar gibidir. Böylelikle sistemi diri tutarlar. Cuma imamlarının koordinasyonu ve organizasyonu 1993 yılında kurulan Cuma İmamları Siyasa Yapım Konseyi ve bu konseyin başkanı tarafından yürütülmektedir. Aslında bu Konsey, 1984 yılında Humeyni tarafından oluşturulan Cuma İmamları Merkezi Teşkilatı'ndan evrilmiştir. Kum şehrinde bulunan bu teşkilat 1993'te Hamaney'in emriyle Tahran'a taşınmış ve başına da Hüccetülislam Resuli Mahallati getirilmiştir.⁷⁶

Cuma imamları dışında da neredeyse tüm önemli kurumlarda dini liderin bir temsilcisi olur. Tüm bakanlıklarda, tüm vakıflarda, tüm güvenlik teşkilatlarında (Ordu, DMO, Polis), İran'ın önde gelen gazetelerinde (Kayhan ve Ettelaat gibi) dini liderin temsilcileri bulunmaktadır. Hatemi'nin görev döneminde yer alan 2000 yılı itibarıyla dini liderin 2000 civarında toplam temsilcisinin olduğu tahmin ediliyordu.⁷⁷ Örneğin, 1994 yılında kurulan Üniversitelerdeki Yüce Rehberlik Makamı Temsilciliği Kurumu (Nehad-ı Nümayendegi-yi Makam-ı Muazzam-ı Rehberi der Daneşgahha),⁷⁸ bütün üniversitelerde bulunan dini lider temsilcilerini organize etmektedir. Dini lidere bağlı faaliyet gösteren tüm kurumlar ile birlikte dini liderin temsilcilerini organize eden, iletişimlerini ve koordinasyonlarını sağlayan ise dini liderin ofisidir. Defter-i Makam-ı Muazzam-ı Rehberi⁷⁹ adı verilen bu yapılanma, dini lider temsilcileri marifetiyle tüm ülkede siyasi kontrol aygıtı gibi çalışmaktadır.

Yukarıda tarif edildiği şekliyle dini lider, İran siyasal sisteminin tartışmasız en güçlü aktörüdür. Onun bu gücü, Ayetullah Humeyni'nin formüle ettiği velayet-i fakih teorisine dayanmaktadır. Bu teoriye göre 12. İmam Muhammed Mehdi yeryüzünde tekrar zuhur

⁷⁵ Akhavi, s. 183.

⁷⁶ Emamat Jomeh News Agency, “Maarufi-yi Şura-yi Siyasetgozari-yi Eime-yi Come”, <http://ejna.ir/nahad> (29 Ekim 2020).

⁷⁷ Buchta, s. 48.

⁷⁸ “Esasname-yi Nehad-ı Nümayendegi-yi Makam-ı Muazzam-ı Rehberi der Daneşgahha”, <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/100307> (14 Mayıs 2021).

⁷⁹ “Payigah-i İttilai-yi Risane-yi Defter-i Makam-ı Muazzam-ı Rehberi”, <https://www.leader.ir/fa> (14 Mayıs 2021).

edene kadar İslam ümmeti bir büyük müçtehit tarafından yönetilmelidir. İran Anayasasının giriş kısmında, “İslami yönetimin planı İmam Humeyni’nin önerdiği velayet-i fakihe dayalıdır” demektedir. Yine Anayasada yer alan “Velayet-i Fakih-i Adil” başlığı altında, Anayasanın uygun şartları taşıyan bir “fakihin” liderliği için gerekli altyapıyı oluşturacağı yazılıdır.

Bu haliyle veli-yi fakih, Schmittyen anlamda “politik birliğin temsilcisi olarak devlet başkanı” statüsündedir. Schmitt’te devlet başkanı “hem demokratik hem de tanrının/halkın temsili üzerinden mitik meşruiyete” sahipken,⁸⁰ veli-yi fakih de hem Uzmanlar Meclisi tarafından belirlenmesi itibarıyla demokratik hem de velayet-i fakih teorisine dayanan otoritesince dini meşruiyete sahiptir. Ancak Humeyni’nin velayet-i fakih doktrini geleneksel velayet-i fakih doktrininden önemli farklılıklar barındırır.

Humeyni’nin velayet-i fakih doktrini, iki anlamda geleneksel Şii fıkından radikal bir kopuşu temsil eder. Öncelikle geleneksel düşüncede fakih yalnızca medeni hukuk konularında takip edilip içtihat yapabilirken, Humeyni’nin teorisinde siyasi bir yönetici konumuna yükseltilmiştir. İkinci olarak, geleneksel düşüncede fakihler arasında bir hiyerarşi yokken, Humeyni’nin sisteminde devletin başına geçen veli-yi fakih, diğer taklit mercilerinin takip etmesi gereken bir lider konumuna yükselmiştir.⁸¹ Dolayısıyla fakihin bir anlamda egemenlik alanı özel alandan kamusal alana genişlemiştir. Hem dini hem siyasi gücü kendi uhdesine almıştır. Dini liderin böylesine geniş yetkilere sahip olması, elbette belirlenme ve denetlenme süreçleri de önemli olmakla birlikte, elit siyasetine kapı aralayan en önemli hususların başında gelmektedir. Zira dini liderin güçlü makamlara yaptığı atamalar ve atadığı kişilerin sadece kendisine karşı sorumlu olması gibi örnekler, demokratik siyasetin işlevini zayıflatmaktadır.

1.2.1.2. Cumhurbaşkanı

Anayasanın 113. Maddesine göre cumhurbaşkanı, Rehberin ardından “en yüksek ikinci makamın” sahibidir. Yürütme erkinin başında olan cumhurbaşkanı Anayasanın uygulanmasından sorumludur. 114. Maddeye göre cumhurbaşkanı 4 yıllığına ve en fazla

⁸⁰ Bünyamin Bezci, **Carl Schmitt'in Politik Felsefesi: Modern Devletin Müdafaası**, İstanbul: Paradigma, 2006, ss. 75–78.

⁸¹ Said A. Arjomand, “Shi’ite Jurisprudence and Constitution Making in the Islamic Republic of Iran”, Martin E. Marty ve R. Scott Appleby (Ed.), **Fundamentalisms and the State: Remaking Politics, Economies, and Militance** içinde (ss. 88-109), University of Chicago Press, 1993, s. 89.

iki dönem üst üste seçilebilir. 115. Maddede ise cumhurbaşkanının taşıması gereken nitelikler açıklanmaktadır. Buna göre cumhurbaşkanı “İran kökenli, İran vatandaşı, yönetsel kapasite ve becerikliliğe sahip, iyi bir geçmişe sahip, güvenilir ve dindar, İran İslam Cumhuriyetinin temel değerlerine ve ülkenin resmi mezhebine bağlı bir kişi olmalıdır.” 117. Maddeye göre cumhurbaşkanı doğrudan halk tarafından seçilir. Bu durum cumhurbaşkanının demokratik meşruiyetinin kaynağıdır. 122. Maddeye göre cumhurbaşkanı millete, dini lidere ve Meclise karşı sorumludur. 125. Maddeye göre uluslararası anlaşmaları imzalamak cumhurbaşkanının yetkisindedir. İmzalanan anlaşmalar Meclis tarafından onaylanmalıdır. 133. Madde cumhurbaşkanının bakanları atamasını ve Meclisin bakanları onaylamasını öngörmektedir. 134. Maddeye göre cumhurbaşkanı bakanlar kuruluna başkanlık eder ve bakanların çalışmasını denetler ve onları yönetir. Bakanlar kurulunun yapıp ettiklerinden dolayı cumhurbaşkanı Meclise karşı sorumludur.

Cumhurbaşkanının kağıt üzerinde sistemin en güçlü ikinci aktörü olması, elbette aktüel siyasi karşılığı bakımından tartışmalıdır. Aslında bu çalışmanın konusu da tam olarak budur. Bir cumhurbaşkanı olan Muhammed Hatemi’nin anayasal yetkilerini ne kadar kullanıp kullanamadığı, cumhurbaşkanlarının İran siyasal sistemindeki pozisyonlarının ve güçlerinin de bir sınamasıdır. Cumhurbaşkanları, seçilmiş bir kişi olmalarından ötürü siyasetin elit karakterine karşı prensip olarak demokratik karakterini temsil ederler.

1.2.1.3. Muhafızlar Konseyi

İslam Cumhuriyeti’nin en güçlü vesayet kurumlarının başında Muhafızlar Konseyi gelmektedir. Anayasanın 91. Maddesine göre 12 üyeye sahip olan MK’nin 6 üyesi din âlimi olmak zorundadır. Kalan 6 üye ise din adamı olması gerekmeyen çeşitli alanlarda uzman hukukçulardan oluşur. 6 fakih üye dini lider tarafından doğrudan atanırken kalan 6 üye ise Yargı Gücü Başkanının önerisi üzerine Meclis tarafından onaylanır. MK’nin sahip olduğu yetkiler yasamaya yönelik ve seçimlere yönelik olmak üzere iki türdür.

İlk olarak, Anayasanın 94. Maddesine göre İslami Şura Meclisi tarafından yapılan yasalar, Muhafızlar Konseyi’nin onayını almak zorundadır. MK yapılan yasaları şeriat ve Anayasa yönünden olmak üzere iki türlü denetleme yetkisine sahiptir. Anayasanın 96. Maddesine göre şeriat yönünden yapılan denetimde fakih olan hukukçuların salt çoğunluğu karar verirken Anayasa yönünden yapılan denetimde ise tüm üyelerin salt

çoğunluğunun kararı geçerli olmaktadır. Dolayısıyla fakih olan hukukçular daha avantajlı durumdadır ve Konseyin tüm kararları üzerinde yetki sahibidirler. Bu durum teokratik yapılanmanın gücünü göstermesi açısından önemlidir.

Seçimler üzerindeki yetkilerine gelecek olunursa, Anayasanın 99. Maddesine göre MK'nin Cumhurbaşkanlığı, İslami Şura Meclisi ve Uzmanlar Meclisi seçimlerini denetleme yetkisine sahip olduğu söylenebilir. MK bu yetkisini söz konusu seçimlerde aday olmak isteyen kişilerin İslami sisteme, Anayasaya ve yine şeffaflığı ve kesinliği tartışmalı birçok kritere göre uygunluğunu denetleme şeklinde kullanmaktadır. MK'nin onayını alamayan kişiler seçimlerde aday olamamaktadırlar. MK'nin yaptığı seçim denetimleri, anayasal temelden ve şeffaflıktan yoksun olduğu ve belirli siyasi gruplara avantaj belirli siyasi gruplara dezavantaj sağladığı yönünde sert eleştirilere konu olmaktadır. Bu eleştirilerin dayanak noktalarından bir tanesi 99. Maddenin, denetimin mahiyetini (onaylayıcı mı yoksa danışma kabilinden mi?) ve yöntemini ayrıntılandırmamasıdır.

Anayasanın 98. Maddesine göre MK, Anayasayı yorumlama otoritesini de haiz bulunmaktadır. MK'nin Anayasanın tek ve nihai yorumcusu olması, 113. Maddenin cumhurbaşkanına tanıdığı Anayasayı uygulama yetkisini de tartışmalı kılmaktadır. Bu noktada teokratik bir vesayet kurumu olan MK, demokratik prensipler temelinde hareket eden cumhurbaşkanı ile çekişme halindedir. MK'nin seçimler üzerindeki yetkisinin keyfi olduğu temelinde şekillenen eleştirilere karşı 1991 yılında yapılan bir düzenleme, Konseyin Anayasanın 98. Maddesinden kaynaklanan yetkisinin doğrudan uygulanmasını örneklemiştir. Konsey yaptığı yorumda seçim denetimlerinin onaylayıcı (istisvabi) olduğuna ve adayların onaylanması ya da reddedilmesi süreçlerini kapsadığına hükmetmiştir. Konseyin bu yorumu 1995 seçim yasasına da girerek yasalaşmıştır.⁸²

Muhafızlar Konseyi'nin bu kadar geniş yetkiyi elinde toplaması, aslında her biri ayrı bir uzmanlık alanını işaret eden ve demokrasinin doğası gereği siyaset yapıcılarının emrinde olması gereken kurumların ortaya çıkmasına engel olmuştur. Zira MK, Yüksek Seçim Kurulu ve Anayasa Mahkemesi gibi kurumların görev ve yetkilerini uhdesinde toplamakta, ancak bunu o kurumların tartışmalı vesayetçi yönlerine aşırı vurgu yaparak gerçekleştirmektedir. Sonuçta Arjomand'in deyimiyle eksik bir kurumsallaşma ortaya

⁸² Arjomand, "The Rise and Fall of President Khatami and the Reform Movement in Iran", s. 514.

çıkılmaktadır. Ona göre, Muhafızlar Konseyi, İslam Cumhuriyetindeki “kurum-inşası (institution-building)” süreçlerine hiçbir katkı sağlamamıştır.⁸³ Aynı doğrultuda MK’nin bu yönüyle demokratik siyasetin gelişmesini engellediği ve siyasetin hep aynı elit grubunun bir faaliyet alanı olarak kalmasını sağladığı söylenmelidir. Dolayısıyla MK, aslında İran siyasetinin elit yapısını korumakta ve demokratik potansiyelini sınırlı tutmaktadır. Kurumsallaşmanın eksik kalması genel olarak sistemin zayıflığına işaret etse de siyasal mücadelenin sınırlarını ve zeminini belirleyen anayasal çerçevenin de muğlaklığına ve işlevsizliğine işaret eder. Diğer taraftan Anayasanın içeriğindeki prensipler ve değerler itibarıyla uygulanabilmesinin önündeki engellerden biridir. Bu haliyle vesayet kurumları Anayasadaki çoğu demokratik değerın hayata geçirilebilmesini engellemektedirler.

1.2.1.4. İslami Şura Meclisi

İran’ın yasama organı İslami Şura Meclisidir ve üyeleri doğrudan halk tarafından (M. 62) dört yıllığına seçilmektedirler (M. 63). Meclis, şeriata ve Anayasaya aykırı olmadığı sürece (M. 72) her konuda yasa yapma yetkisine sahiptir (M. 71). Anayasanın 76. Maddesi yasama yetkisinin yanında Meclise çok önemli ve geniş bir yetki alanı daha sunmuştur. Buna göre Meclis, İran’ı ilgilendiren tüm konularda soruşturma ve denetleme yapma yetkisini haizdir. 77. Maddeye göre bütün uluslararası anlaşmalar Meclis tarafından onaylanmak durumundadır. Hükümetin yerli veya yabancı kişi veya kurumlara borç vermesi ya da onlardan borç alması da Meclisin onayına bağlıdır (M. 80). Her bir milletvekilinin ülkeyi ilgilendiren her konuda konuşma hakkı vardır (M. 84).

Yukarıdaki yetkilere ek olarak Meclisin hükümetin icraatları ve üyeleri üzerinde doğrudan denetleme yetkileri bulunmaktadır. Anayasanın 87. Maddesine göre cumhurbaşkanı tüm kabine üyeleri için Meclisin güvenoyunu almak zorundadır. Meclis üyelerinin belirli koşullar sağlandığı takdirde cumhurbaşkanı ya da kabine üyelerine soru sorma (M. 88) ya da onları görevden alma yetkisi bulunmaktadır. Ancak cumhurbaşkanının görevden alınması yukarıda da ifade edildiği gibi dini liderin onayına bağlıdır (M. 89).

⁸³ Arjomand, “The Rise and Fall of President Khatami and the Reform Movement in Iran”, s. 513.

1.2.1.5. Uzmanlar Meclisi

Uzmanlar Meclisi, 1979 Anayasasının 107. Maddesine dayanarak kurulmuştur. Bu maddede, veli-yi fakih makamına layık bir kişiyi halkın “büyük çoğunluğunun kabul etmesi” halinde bu kişinin sözü geçen makama seçileceği, aksi takdirde bu makama layık, halk tarafından seçilen uzmanların kendi aralarından bir kişiyi veli-yi fakih olarak seçecekleri öngörülmüştür. Dolayısıyla buradan bir uzmanlar topluluğu fikri neşet etmiş ve 1982 yılında bu fikir hayata geçirilerek Uzmanlar Meclisi kurulmuştur. Bu Meclis, dini lider üzerindeki yetkileriyle kağıt üzerinde sistemin en güçlü kurumlarından biri olarak görünür. Zira yine 1979 Anayasasının 111. maddesine göre dini liderin görevini yapabilecek nitelikleri (bu nitelikler Anayasanın 109. maddesinde tarif edilmiştir) kaybettiği durumların saptanması ve bu takdirde görevden alınması Uzmanlar Meclisi’nin görev ve yetkisindedir. Hal böyle olunca Uzmanlar Meclisi’nin görev ve yetkileri 3 maddede özetlenebilir:

1. Dini lideri seçmek
2. Dini liderin gerekli niteliklere sahip olup olmadığını denetlemek
3. Dini liderin gerekli niteliklerini kaybetmesi durumunda onu görevden almak

Sistem bu haliyle demokratik bir niteliği haiz gibi görünse de 1989 yılındaki Anayasa değişikliği ile birlikte bazı bakımlardan bu niteliğini yitirmiştir. Öncelikle 107. maddede öngörülen dini liderin “halkın büyük çoğunluğunun oyuyla seçilmesi” koşulu Anayasadan kaldırılmıştır. Böylece dini liderin seçimi doğrudan doğruya ve yalnızca Uzmanlar Meclisi’nin uhdesine bırakılmıştır. Uzmanlar Meclisi’nin üyelerinin de halk tarafından seçildiği (8 yıllığına halk tarafından seçilirler) göz önüne alındığında bu durumun da demokrasiye aykırılık teşkil etmediği düşünülecek olsa da artık süreç Muhafızlar Konseyi dahil olmaktadır. 1989 Anayasası ve ona istinaden Uzmanlar Meclisi’nin 1990’da hazırladığı kendi yönetmeliği gereğince Muhafızlar Konseyi, Uzmanlar Meclisi seçimlerinde aday olmak isteyenleri onaylama mercii olarak yetkilendirilmiştir. Önceden bu yetki Kum İlim Havzası alimlerinde bulunuyordu.⁸⁴ Dolayısıyla halkın doğrudan seçimi yerine MK’nin dolayımı ile UM üyelerinin belirlenmesi, bir anlamda demokratik kurumsallaşma ve meşruiyetin yerine teokratik

⁸⁴ Sussan Siavoshi, “Factionalism and Iranian Politics: the Post-Khomeini Experience”, *Iranian Studies*, Vol. 25, 3-4, (1992), s. 46.

kurumsallaşma ve meşruiyetin geçmesi anlamına gelmektedir. MK üzerindeki yetkisinden dolayı aslında UM üyelerinin belirlenmesi üzerinde dini liderin gücü ve etkisi artmaktadır. Bu da dini liderin, “kendisini seçen meclisi seçmesi” gibi sözde demokrasi tanımlamasına uygun bir durumu ortaya çıkarmaktadır.

Hal böyle olunca dini liderin denetlenmesi ve görevini yapabilecek niteliklerden yoksun ise görevden alınabilmesi gibi Anayasanın öngördüğü durumların yaşanması ihtimali oldukça düşmektedir. Nitekim Hamaney’in 1989’da dini lider olarak seçilmesinden sonra böyle bir denetimden geçtiği vaki değildir. Anayasanın 107. maddesine 1989 değişikliği ile eklenen “lider bütün vatandaşlarla kanun önünde eşittir” maddesinin de fiili olarak gerçeği yansıtmadığı ortadadır. Zira dini lider denetlenememekte, bu sebeple de halka hesap vermemektedir. Dini liderin pozisyonunun bir anlamda hayat boyu olması ve hesap vermemesi, elbette demokratik siyasetin sınırlarını çizmekte ve elit siyasetinin alanını genişletmektedir.

1.2.1.6. Düzenin Yararını Teşhis Konseyi

Düzenin Yararını Teşhis Konseyi, 1989 Anayasa değişikliği sonrası yasal zeminine kavuşan bir yapı olsa da aslında fiili olarak daha önce teşekkül etmiştir. 1980’lerde Meclis ile Muhafızlar Konseyi arasında yaşanan kavgalar, ileride ele alınacağı gibi sağ ve sol grupları arasında kavganın kurumsal görüntüsünü oluşturmaktadır. Bu kavgaların sistem açısından problemleri tarafı ise iki tarafın da kendi bildiğinde direttiği takdirde sistemin tıkanmasıdır. Yukarıda da ifade edildiği üzere MK, Meclisin hazırladığı yasaları Anayasa ve şariat bakımından denetleme yetkisine sahiptir. Ancak MK’nın bu yasaları reddettiği ve Meclisin de söz konusu yasama faaliyetinden geri adım atmadığı durumlarda ne olacağı belirsizdir.

Böyle durumlarda genellikle Humeyni, sorun çözücü olarak devreye girmiş ve sorunları büyük oranda Meclisin lehine çözmüştür. Ancak Humeyni’nin ölümünden sonra benzeri durumların yaşanması halinde ne olacağı belirsizdi. Bir sonraki liderin Humeyni’nin karizması ve gücüne sahip olmayacağı hemen hemen herkesin tahmin ettiği bir husustu. Humeyni de bu gerçeğin farkındaydı ve bu yüzden kalıcı bir kurumsal mekanizmayla ile söz konusu sorunu çözmek istiyordu. Cumhurbaşkanı Hamaney, Yargı Gücü Başkanı Musevi Erdebili, Başbakan Mir Hüseyin Musevi, Meclis Başkanı Haşimi Rafsancani ve Humeyni’nin oğlu Ahmet Humeyni bir mektup yazarak Humeyni’den bu konuya açıklık

getirmesini istediler. 6 Şubat 1988 tarihli cevap mektubunda Humeyni, 6'sı Muhafızlar Konseyi'nin fakih üyesi olmak üzere Hamaney, Musevi Hoiniya, Musevi Erdebili, Rafsancani, Muhammed Rıza Tevessüli Mahallati (Humeyni'nin bürosunun üyelerinden), Mir Hüseyin Musevi ve ilgili bakanın olacağı 13 kişilik bir Maslahat Konseyi kuruluşunu emretti.⁸⁵ Hiro'ya göre Humeyni, Konseyin binasının Muhafızlar Konseyi ve Meclise hemen hemen eşit mesafedeki Mermer Saray olmasına karar vererek de Konseyin “arabuluculuk” rolünü sembolik olarak vurgulamış oluyordu.⁸⁶ 1989 Anayasasıyla birlikte DYTK, anayasal bir zemine de kavuştu. Böylelikle Meclis ve Muhafızlar Konseyi arasındaki problemlerin çözümü için sürdürülebilir bir mekanizma tesis edilmiş oluyordu.

Anayasanın 112. maddesine göre, ne zaman Muhafızlar Konseyi ile İslami Şura Meclisi arasında bir yasa konusunda uyuşmazlık olursa, dini liderin emriyle Düzenin Yararını Teşhis Konseyi toplanır. Konseyin vereceği karar nihai karardır. Yine aynı maddeye göre DYTK, dini lidere her türlü konuda danışmanlık yapar ve tavsiyede bulunabilir. Dini lider DYTK'ni her hangi bir konuda araştırma yapmak üzere görevlendirebilir. Konseyin tüm üyelerini dini lider belirler. Anayasanın 110. maddesinin 1. fıkrasında geçen, “dini liderin nizamın genel siyasetini belirlemesi” yetkisi, aynı madde uyarınca DYTK'ne danışarak hayata geçirilmektedir. 110. maddenin 8. fıkrası uyarınca, Anayasada öngörülen metotlarla çözülemeyen sorunlar da DYTK marifetiyle dini lider tarafından çözülecektir.

İlk bakışta DYTK'nin tesisiyle Muhafızlar Konseyi'nin Meclis üzerindeki kontrol yetkisi budanmış gibi görünse de aslında durum görüldüğü gibi değildir. DYTK, dini liderin siyasi kontrolünü artıracak kurum inşası sürecinin ana aktörlerindendir. Örneğin, 2006 yılının Ekim ayında DYTK sekreteri Muhsin Rızai, dini liderin Konseyden yasama, yürütme ve yargı kurumlarının faaliyetlerini incelemesini istediğini açıklamıştı. Bu durum Anayasanın 110. maddesine dayandırılmış ve dini liderin bazı yetkilerini DYTK'ne delege edebileceği ifade edilmişti.⁸⁷ Ayrıca Konseyin tüm üyelerinin doğrudan dini lider tarafından belirlenmesi, dini liderin Konseyin üye profilini kendi siyasetiyle

⁸⁵ “Name Be Mesulin-i Nizam Der Mored-i Teşkil-i Mecmue-yi Teşhis-i Maslahat-i Nizam”, http://www.imam-khomeini.ir/fa/c207_51492/ (05 Aralık 2022).

⁸⁶ Dilip Hiro, **The Iranian Labyrinth: Journeys Through Theocratic Iran and Its Furies**, New York NY, Berkeley Calif.: Nation Books, 2005.

⁸⁷ “Iran Report: October 12, 2005”, *RFE/RL*, 10 Aralık 2005, <https://www.rferl.org/a/1342658.html> (15 Mayıs 2021).

uyumlu çizgide tutma gayretiyle birlikte düşünüldüğünde zaten Muhafızlar Konseyi'nin itiraz edeceği bir kararın Konseyden çıkmayacağı tahmin edilebilir.

1.2.2. Kurumlar Arası Çelişkiler

İran'da kurumlar arası güç dağılımını Anayasa ve sair mevzuattaki yetki tanımlarına istinaden ortaya koymak tam olarak mümkün değildir. Çünkü fiiliyatta ilgili kurumların kağıt üzerindeki yetkileri ya aşılabilmekte ya da çiğnenebilmektedir. David E. Thaler vd. bu durumun üç temel sebebini tespit etmiştir. İlk olarak, bir makamın yasalarca tanımlanan gücünden çok o makama oturan kişinin kim olduğu önemlidir. Bu noktada “informel ağlar” devreye girmektedir. İkincisi, yukarıda da tarif edilen teokratik-cumhuri kurumsallık düalitesidir. Üçüncüsü ise farklı kurumların aynı alanda yetki sahibi olmalarıdır.⁸⁸ Bu üç sebep aynı zamanda kurumlar arasında süregiden gerilimi ve kavgaları anlayabilmek açısından da önemlidir. Zira İran'da kurumlar arasında yukarıda zikredilen faktörlerden dolayı gerilim potansiyeli her zaman yüksektir. Özellikle farklı hiiziplerin birbiriyle çatışmaya meyyal kurumları kontrol ettikleri dönemlerde bu anlamda örneklerin sayısı bollaşır. Eğer bu kurumlar tamamen halkoyuna dayalı bir sürecin sonunda şekillenselerdi bu gerilim potansiyelini belki denetim ve denge (check and balance) imkanı olarak yorumlamak mümkün olabilirdi. Ancak sistemdeki avantajlı kurumların teokratik kurumlar olduğu göz önüne alındığında, daha çok elit içi çatışmaların bir fonksiyonu olarak kurumsal çatışmalar tablosuyla karşılaşılır. Kanaatimce informel ağlar, her halükarda, yani hem sistemin düalistik yapısı hem de yetki alanlarının birbirine girmesi hususunda etki sahibidir.

Bu bağlamda çatışmanın iki boyutunu tespit etmek mümkündür. İlk vesayet kurumlarının demokratik kurumlar üzerinde doğrudan ve yasal zemine dayalı kontrolünün yol açtığı çatışmalardan bahsedilebilir. Bu noktada seçilmiş siyasilerin, Anayasanın demokratik potansiyelinin ruhuna dayalı direnme biçiminden bahsedilebilir. İkincisi ise vesayet kurumlarının görev ve yetki alanlarının demokratik kurumlar ile karışması ve sınırın net çekilememesi yani yasal müphemlikler marifetiyle ortaya çıkan çatışmalar ile demokratik kurumların kendi aralarında yasal ve yasal olmayan zemine dayalı çatışmalarıdır.

⁸⁸ David E. Thaler vd., **Mullahs, Guards, and Bonyads**, ss. 21–22.

1.2.2.1. Vesayet Kurumları ve Demokratik Kurumlar Arasındaki Çatışmalar

İlk türden çatışmaya ilk ve en önemli örnek, dini liderin cumhurbaşkanı üzerindeki vesayetidir. Aslında İran İslam Devrimi sonrası oluşturulan siyasi yapıda cumhurbaşkanı sembolik bir makamdı. Başbakan yürütmenin başı olarak hareket ediyordu. Bu noktada başbakan ile dini lider arasındaki uyum ve denge, sistemin genel siyasi görüntüsünü belirliyordu. Cumhurbaşkanı ve başbakan arasındaki muhtemel bir çatışma (1980’lerde Cumhurbaşkanı Hamaney ve Başbakan Musevi arasında sıkça baş gösterdiği gibi) dini lider tarafından ele alınarak çözüme kavuşturuluyordu. 1989 Anayasa değişikliği ile başbakanlık kaldırıldı. Bunun sebepleri “Tarihsel Kırılma Noktaları” bölümünde analiz ediliyor. Başbakanlığın kaldırılmasıyla birlikte başbakan ile cumhurbaşkanı arasındaki muhtemel bir çatışma ortadan kaldırıldı. Ancak cumhurbaşkanı ile dini lider arasında potansiyel bir çatışma, artık cumhurbaşkanı yürütmenin başı olduğundan dolayı, eski çatışma formunun yerini aldı. Dini lider ve cumhurbaşkanının uyumlu olduğu zamanlar (Rafsanjani’nin cumhurbaşkanlığının ilk dönemleri gibi) böyle bir risk daha azdı. Ancak bu riskin gerçekleşmesi, vesayet kurumları ile demokratik kurumlar arasındaki en yüksek dereceden kavganın dışı vurumu demek oluyordu. Bu sebeple dini liderlik kurumu, cumhurbaşkanlığı kurumu üzerindeki kontrolünü bir an bile olsa yitirmemeye gayret etmektedir.

Dini lider halk tarafından seçilen cumhurbaşkanını onaylama yetkisine sahiptir. Dolayısıyla halk tarafından seçilse bile dini liderin onayı olmadan kimse cumhurbaşkanı olamaz. Ayrıca Anayasanın 113. maddesinde cumhurbaşkanlığının dini liderliğin ardından sistemin en yüksek ikinci makamı olduğu açıkça ifade edilmektedir. Cumhurbaşkanının azledilmesi de Anayasanın 110. maddesinin 10. Fıkrası gereği Meclis ya da yargı kararı sonucunda dini lidere bağlıdır. Cumhurbaşkanının halk tarafından doğrudan seçilmesine rağmen dini liderin ondan daha yüksek bir mevkide olması buradaki temel tartışma konusudur. Buna rağmen cumhurbaşkanının tamamen dini liderin emri altında çalıştığı düşünülmemelidir. Cumhurbaşkanı ve dini lider arasında zaman zaman uyumsuzluklar ve gerginlikler yaşanmaktadır. Rafsanjani’nin son cumhurbaşkanlığı yılları ve Hatemi dönemi buna örnekler.

Dini liderin “hükm-i hükümeti” (devlet hükmü) denilen oldukça tartışmalı yetkisi, pek çok yasal prosedürün ve kurumun by-pass edilerek doğrudan siyaseti düzenleme imkanını

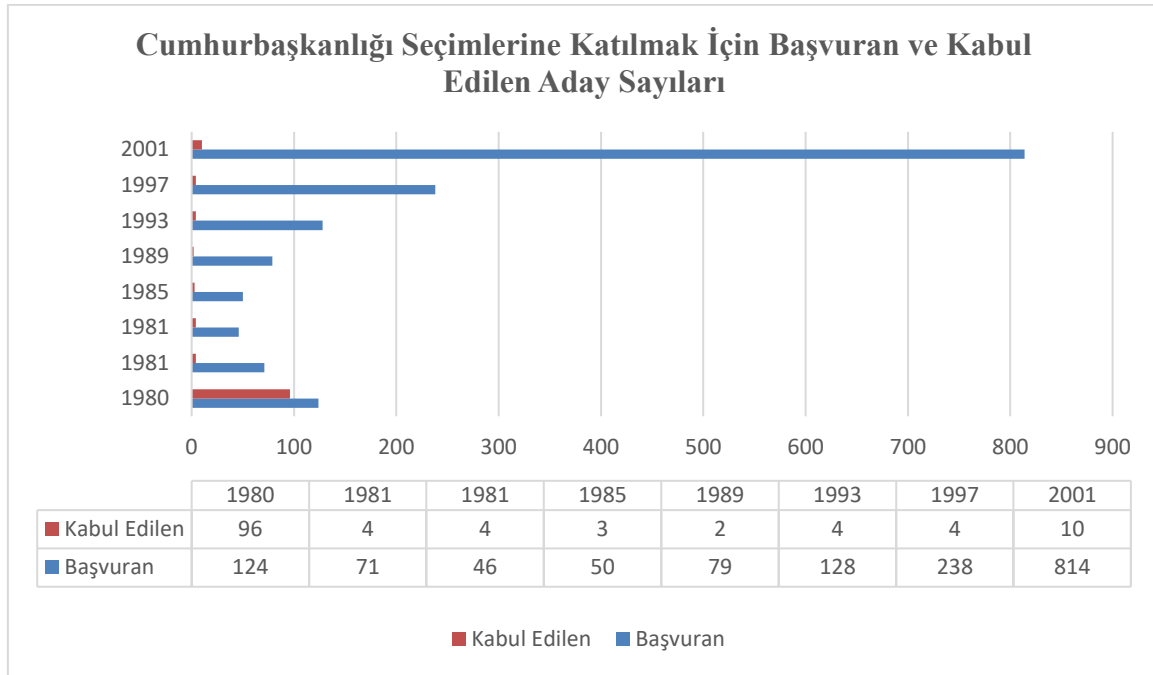
ortaya çıkarmıştır. Aslında bu yetki, dini lideri bir sistem üstü varlık konumuna ulaştırmaktadır. Dini lider bu yetkiyi nadiren kullanmaktadır. Meclis, yargı ve diğer kurumlar üzerinde kullandığı nispette cumhurbaşkanı üzerinde bu yetkiyi kullanmaktan imtina etmektedir. Bunun sebebi sistemin “cumhuriyet” olan niteliğine ve imajına zarar vermemek olabilir. Ancak dini lider gerek cumhurbaşkanının ekibine doğrudan gerekse cumhurbaşkanının siyasetine başka kurumlar üzerinden hükm-i hükümeti yoluyla müdahalede bulunabilir. Hatemi döneminde bunun örnekleri görülmüştür. Bu çalışmanın kapsamında yer almasa da Ahmedinejad döneminde de önemli hükm-i hükümeti kararları bulunmaktadır.

Dini lider Meclis üzerinde de kontrol sahibidir. Hükm-i hükümeti yetkisini Meclis üzerinde de kullanmaktadır. Mesela, 2000 yılında seçilen reformist Meclisin görüştüğü basın yasası Hamaney’in doğrudan emriyle engellenmiştir. Çalışmanın 3. bölümünde özellikle reformist siyasetin yenilgisi bahsinde bu yetkinin ne kadar önemli olduğu ifade edilmiştir. Ancak dini lider bu yetkisini nadiren kullanır ve her zaman reformistlerin mutlak yenilgisi için sarf etmez. Zaman zaman sistemi dengede tutabilmek ve bir hizbi diğer hizip karşısında mutlak galip ya da mağlup çıkarmamak adına bu yetkisine başvurduğu olmuştur. 2005 yılındaki cumhurbaşkanlığı seçimlerine yaklaşık 5 ay kala, İran dini lideri Ali Hamaney, Meclis Başkanı Gulam Ali Haddad Adil’e bir mektup yazarak o sıralarda gündemde olan Hatemi hükümetinin bazı bakanlarının azledilmesi süreçlerinin durdurulmasını istemiştir.⁸⁹ O sıralarda muhafazakârların elinde olan Meclis, reformist hükümeti sıkıştırmak adına bakanları gensoruyla düşürmeye çalışmaktaydı. Ancak Hamaney, zaten görev süresinin sonuna gelen hükümetin daha fazla hırpalanmasının bir faydası olmayacağından hareketle böyle bir emir vermiştir. Hamaney’in, bu sürecin siyasal kaosu tetikleyebileceği ve siyasal sistemin uç noktalara savrulabileceği, böyle bir görüntünün de kamusal güven kaybını beraberinde getireceği endişesini taşıdığı söylenebilir.

Dini liderin ardından en önemli vesayet kurumu olarak Muhafızlar Konseyi öne çıkmaktadır. Konseyin seçimler ve yasama faaliyetleri üzerinde iki türlü vesayet denetiminden söz edilebilir. Aşağıdaki tablo incelendiğinde Muhafızlar Konseyi’nin İran cumhurbaşkanlığı seçimlerini doğrudan dizayn ettiği görülecektir. 1980 yılında

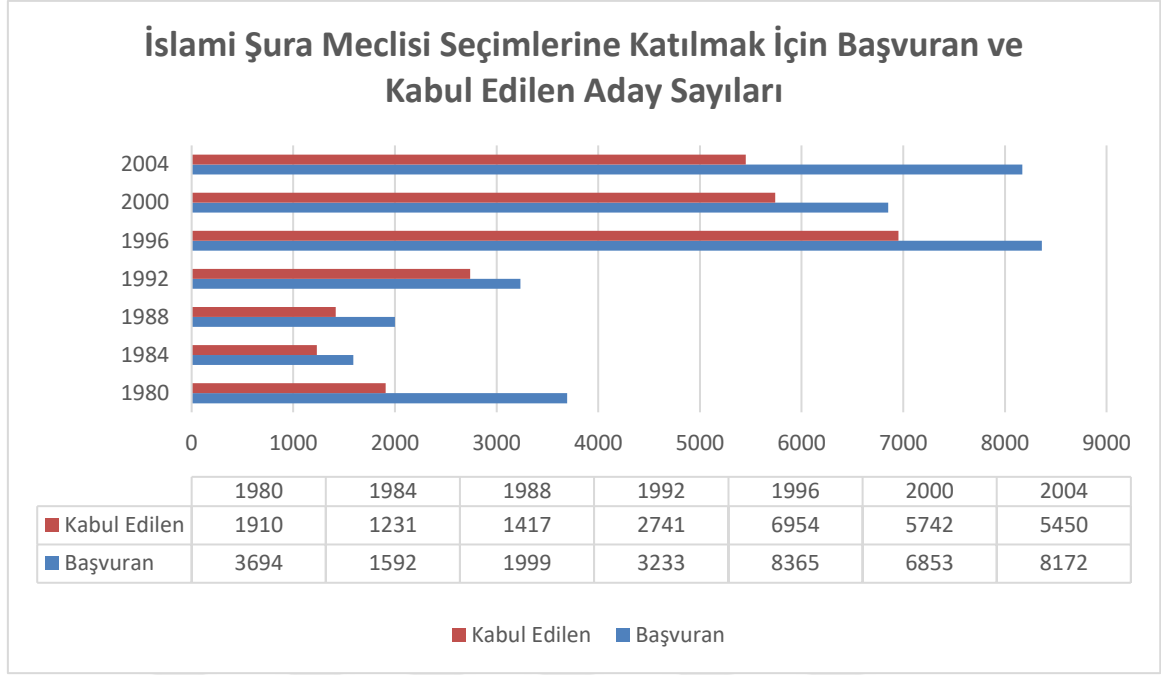
⁸⁹ DeFTER-i Hamaney, “Name be Reis-i Mecl-i Şura-yi İslami Derbare-yi İstizah-i Vuzera”, <https://farsi.khamenei.ir/message-content?id=156> (16 Mayıs 2021).

düzenlenen ilk cumhurbaşkanlığı seçimleri, İran İslam Cumhuriyeti tarihinin en rekabetçi seçimi olarak göze çarpmaktadır. Onun dışındaki tüm seçimlerde Muhafızlar Konseyi'nin red oranı %90'ın üzerindedir. Konseyin hangi somut kıstaslara göre eleme yaptığı belirsizdir. Genellikle sübjektif kriterler baz alınarak reddetme gerçekleşmektedir. Bu durumda elbette Konsey üyelerinin siyasi pozisyonları belirleyici olmaktadır. Konsey yalnızca istenmeyen siyasi görüşlerin farklılığı temelinde eleme yapmaz, aynı zamanda cinsiyete göre de eleme yapmaktadır. Anayasada açık bir hüküm bulunmamasına rağmen hiçbir zaman bir kadın aday adayının cumhurbaşkanlığı seçimlerinde yarışmasına izin verilmemiştir.

Şekil 1: Cumhurbaşkanlığı Seçimlerine Katılmak İçin Başvuran ve Kabul Edilen Aday Sayıları

Kaynak: Iran Data Portal, <http://irandataportal.syr.edu/presidential-elections> (15.05.2021).

Şekil 2: İslami Şura Meclisi Seçimlerine Katılmak İçin Başvuran ve Kabul Edilen Aday Sayıları

Kaynak: Iran Data Portal, <http://irandataportal.syr.edu/presidential-elections> (15 Mayıs 2021).

Meclis de bazı yetkileri yoluyla zaman zaman Muhafızlar Konseyi'ne direnebilmektedir. Ağustos 2001'deki reformist Meclis, Yargı Gücü'nün önerdiği bazı Muhafızlar Konseyi üyelerini seçmedi. Yargı Gücü Başkanı Ayetullah Mahmud Haşimi Şahrudi, İslami Şura Meclisi'ne altı adet isim önermişti. Bu isimlerden üç tanesinin onaylanması gerekiyordu. Ancak önerilen isimlerin yalnızca bir tanesi Meclisin onayını alabildi. Bunun ardından Şahrudi dört isim daha önerse de Meclis onları da reddetti.⁹⁰ Elbette Meclisin bu konudaki direniş gücü sınırlı kaldı. Zira dini lider meseleyi ele aldı. Hamaney sorunu çözmek için Düzenin Yararını Teşhis Konseyi'ni görevlendirdi. Hemen iki gün sonra toplanan Konsey, Meclisin reddettiği iki adayı Muhafızlar Konseyi'ne uygun bularak onayladı ve mesele kapandı.⁹¹ Dolayısıyla her ne kadar Meclis, kendi siyasi gücünü test etmek

⁹⁰ "Iran Report: August 6, 2001", *RFE/RL*, 08 Haziran 2001, <https://www.rferl.org/a/1342840.html>, (18 Mayıs 2021).

⁹¹ "Iran Report: August 13, 2001", *RFE/RL*, 13 Ağustos 2001, <https://www.rferl.org/a/1342841.html>, (19 Mayıs 2021).

istediyse de bir kere daha dini liderin gücünün tüm diğer kurumların üzerinde olduğu ortaya çıktı.

1998 Uzmanlar Meclisi seçimlerinde Muhafızlar Konseyi, başvuran aday adaylarının yarısından fazlasına seçim vizesi vermemişti. Neticede katılımın %50 gibi oldukça düşük bir seviyede kaldığı seçimler sonucunda 54 muhafazakâra karşı yalnızca 16 reformist ve 16 ılımlı aday Uzmanlar Meclisine girebildi.⁹² Sonuç olarak dini lider, kendisini seçme, denetleme ve görevden alma yetkisini haiz bir organı dolaylı yoldan belirlemiş oluyordu. Neticede bu haliyle Uzmanlar Meclisi'nin gerçek anlamda bir denetleme ve denge (check and balance) mekanizmasını üretmediği olmadığı söylenebilir.

Elbette demokratik olduğu kabul edilen ülkelerde de seçimlere yönelik bir mevzuatın olduğu ve hem seçme hem de seçilme açısından bazı sınırlamalar koyulduğunu tespit etmek mümkündür. Lakin Muhafızlar Konseyi'ndeki asıl sorun, bu konseyin koyduğu kuralların ve kriterlerin açık ve net olmaması, seçim süreçlerinin ise şeffaf yürütülmemesidir. Ayrıca konseyin seçimler ve adaylara dair kural ve kıstasları, halkın seçtiği temsilcilerce tayin olunmamıştır ve bu haliyle de demokratik kaidelerle gelişmektedir.

Bu bağlamda tartışma, Muhafızlar Konseyi'nin seçimler üzerindeki denetim (nezaret) yetkisinin onaylayıcı (istisvabi) mı yoksa danışmanlık türünden (istilayi) mi olduğu sorusu ekseninde yapılmaktadır.⁹³ Bu tartışmanın geçmişi, 2. İslami Şura Meclisi seçimleri dönemine kadar geri gitmektedir. 1984 seçimleri öncesinde Mehdi Bazergan'ın liderliğini yaptığı Özgürlük Hareketi adaylarının Muhafızlar Konseyi tarafından elenmesi, söz konusu siyasi grubun seçimleri boykot etmesi sonucunu doğurmuştur. Humeyni ise tüm İran halkına çağrı yaparak seçimlere katılmalarını istemiştir. Seçimlere katılımın “İslam'ı korumak” demek olduğunu söylemiş ve Muhafızlar Konseyi'nin kararları sayesinde Mecliste İslam dışı unsurların yer alamayacağını ifade etmiştir.⁹⁴

Muhafızlar Konseyi'nin istisvabi denetimi, her zaman eleştirilere konu olmuştur. Üstelik Muhafızlar Konseyi o kadar güçlü bir organdır ki seçimlere müdahaleyi adayları

⁹² Hiro, *The Iranian Labyrinth*, s. 144.

⁹³ Aliyar Erşedi, “Nezaret-i Şurayı Negahban Der İntihabat, İstisvabi Ya İstilai”, <http://ensani.ir/fa/article/4939/> (17 Mayıs 2021).

⁹⁴ Merkez-i İsnad-i İnkılab-i İslami, “Vakoneş-i İmam Humeyni Be Hocm-i Nehzet-i Azadi Aliye Nezaret-i İstisvabi”, <https://www.irdc.ir/fa/news/844/> (17 Mayıs 2021).

belirledikten sonra da bırakmaz. Seçim sonuçlarının onaylanması da yine onun kontrolündedir. Bazı adayların oylarını iptal edebilir, seçimleri geçersiz sayabilir ve sonuçları doğrudan etkileyebilir.⁹⁵ 1988'deki Meclis seçimlerinin ardından İçişleri Bakanı Ali Ekber Muhteşemipur, Muhafızlar Konseyi'nin, seçimi kazanan bir adayın vekilliğini iptal ettiğini söyleyerek eleştiride bulunmuştur.⁹⁶

Reform hareketinin liderlerinden Ayetullah Hüseyin Ali Munteziri de eleştirmenlerden biridir. 2000 yılının Ocak ayında "The Guardian" gazetesine 12 sayfalık bir faks gönderen Munteziri, Muhafızlar Konseyi'nin denetim görevinin seçimlere yönelik olduğunu, adayların uygunluğunu denetleme yetkisinin bulunmadığını söylemiştir.⁹⁷ 2005 cumhurbaşkanlığı seçimleri öncesinde de Muhafızlar Konseyi'nin bir çok adayı elemesi büyük tepki toplamıştır. 19 Ocak 2005'te "Merdomsalari" gazetesinde çıkan editoryal yazıda da aynı mesele tartışılmış ve Muhafızlar Konseyi'nin bazı adayları elemek için onaylayıcı denetim yoluyla anayasal yetkisini aştığı sonucuna ulaşılmıştır.⁹⁸ Ancak tüm bu eleştirilere ve yakınmalara karşın Muhafızlar Konseyi her seçim döneminde tartışılabilir kararlara imza atmaya, aday adaylarının büyük bir kısmını seçim dışı bırakmaya ve siyasi sahneyi belirli figürler lehine dizayn etmeye devam etmiştir.

1.2.2.2. Müphem Yetki Alanlarından Kaynaklı Çatışmalar

Vesayet kurumlarının demokratik kurumlar üzerindeki yasal temele dayanan kontrol ve baskısı dışında kurumların yetki alanlarının birbirine karışmasından doğan çatışmalar da söz konusu olmaktadır. Bu noktada hem vesayet kurumları ile demokratik kurumlar hem de demokratik kurumların kendi aralarındaki anlaşmazlıklar söz konusudur. Öte yandan Mehdi Moslem, İran siyasal sisteminde dini ve cumhuri kurumların haricinde "nehad" denen üçüncü bir tür kurumsal varlıktan bahseder. Bu kurumlar doğrudan dini lidere bağlı çalışan, hükümetin ve parlamentonun denetim alanının dışında kalan ve zaman zaman seçimle iş başına gelen siyasi öznelerle meydan okuyabilen güce sahiptirler. Örneğin, Devrim Muhafızları Ordusu (DMO) ya da 15 Hordad, Şehitler ve Gaziler, Mustazafın gibi vakıflar bu tür kurumlara örnektir. Anayasada bu tür kurumlar ile hükümetin yetki

⁹⁵ A. W. Samii, "Iran's Guardians Council as an Obstacle to Democracy", **Middle East Journal**, Vol. 55, No. 4, (2001), s. 644.

⁹⁶ Samii, "Iran's Guardians Council as an Obstacle to Democracy", s. 648.

⁹⁷ Geneive Abdo, "Iran's Banned Cleric Breaks Silence", **The Guardian**, 13 Ocak 2000.

⁹⁸ "Iran Report: February 1, 2005", *RFE/RL*, 01 Şubat 2005, <https://www.rferl.org/a/1342623.html> (17 Mayıs 2021).

ve görev alanları net olarak ayrıştırılmadığından dolayı zaman zaman hükümet ile ters düştükleri vakidir. Örneğin, DMO'nun en önemli varoluş sebeplerinden biri İslam devriminin korunması olduğundan dolayı hükümetin bazı eylemlerini bu çerçevede İslam devrimine aykırı olarak değerlendirip müdahale edebilir.⁹⁹

Aslında Anayasa, dini liderin cumhurbaşkanı üzerindeki yetkisini somut olarak çok sınırlı tutmuştur. Fakat dini liderin Anayasadaki yetkilerinin yorumunun zaman içerisinde oldukça ileriye taşındığı bir gerçektir. Böyle olunca Anayasadan ilham ile pek çok kurum ihdas eden dini lider, böylelikle cumhurbaşkanı üzerindeki kontrolünü de artırmıştır. Örneğin, cumhurbaşkanı ve onun belirlediği hükümetin dış politikadaki hareket alanı, dini lider tarafından kurumsal olarak kısıtlanmaktadır. Makro süreçler ve vesayet mekanizmalarının dışında mikro kurumsal düzenlemelerde de bu durumun izini sürmek mümkündür. Mesela İran'ın dünya üzerindeki büyükelçilikleri de tamamen dışişleri bakanlığının kontrolünde çalışmaz. Her bir büyükelçilikte bulunan “kültürel büro” dini liderin temsilcisidir ve ona bağlı olarak çalışır.¹⁰⁰ Dolayısıyla eğer dini lider ve dışişleri bakanlığının dış politika vizyonları arasında bir farklılık varsa, iş şansa bırakılmaz ve en ince kurumsal müdahalelerle dini lider dış politikayı kendi doğrultusuyla uyumlulaştırır.

Cumhurbaşkanı, ülkenin iç ve dış siyasetinin gidişatından dolayı siyasi sorumluluk taşırken, ülkenin iç ve dış güvenlik konularında yetki sahibi olan başka kurumlar ve organlar da bulunmaktadır. Milli Güvenlik Yüksek Konseyi bu kurumların başında gelmektedir. İran Anayasasının 176. maddesine göre Milli Güvenlik Yüksek Konseyi, “ulusal çıkarları ve İslam Devrimini, toprak bütünlüğünü ve ulusal egemenliği” korumak adına faaliyette bulunur. Konseyin üyeleri arasında, cumhurbaşkanı, genelkurmay başkanı, DMO ve düzenli ordu komutanları, Meclis başkanı, Yargı Gücü başkanı, dini lider tarafından görevlendirilen iki temsilci, gündemdeki konuyla ilgili kabinedeki bakan ya da bakanlar bulunur. Konseye cumhurbaşkanı başkanlık etse dahi kararlar dini liderin belirlediği “genel siyasalar” uyarınca alınır ve onun onayı ile yürürlüğe girer.

Ayrıca 2022 itibarıyla Konseyin vücuda geldiği 1989'dan beri iki sekreteri olmuştur. İlki 1989'da Hamaney tarafından görevlendirilen Hasan Ruhani, diğeri de Ruhani'nin 2013'te

⁹⁹ Moslem, ss. 33–39.

¹⁰⁰ Buchta, s. 50.

cumhurbaşkanı seçilmesi sonucu görevlendirilen Ali Şemhani'dir.¹⁰¹ İki isim de dini liderin temsilcisi olarak çalıştıkları için cumhurbaşkanlığı makamı bir de bu yönden sınırlandırılır. Konsey genelde nükleer müzakereler ve anlaşma başta olmak üzere son derece önemli ulusal meseleleri görüşür ve bu meseleler ile ilgili kararlar alır. Dolayısıyla cumhurbaşkanı ve hükümetin nükleer mesele dahil olmak üzere önemli dış ve iç siyaset konularındaki yetkisi sınırlanır.

İran'da kurumsal çatışmalar aynı zamanda güvenlik birimleri arasında da mevcuttur. Bu noktada en önemli uyuşmazlık, geleneksel düzenli ordu olan Arteş ile Devrim Muhafızları Ordusu (DMO) arasında cereyan etmektedir. İran'da iki resmi ordu gücü bulunmaktadır. DMO, İslam Devrimi sonrasında Humeyni güçlerinin geleneksel orduya güvenmemeleri ve ordunun her an bir darbe yapabileceği endişesiyle ihdas edilen İran'ın ikinci ordusudur. DMO, İran-Irak savaşıyla prestijini artırmış ve yıllar içerisinde bir çok alanda Arteş'i geride bırakacak seviyede güce sahip olmuştur.

İran Anayasasına göre iki ordunun da görev ve sorumluluk alanları birbiriyle kesişmektedir. Anayasanın 143. maddesine göre Arteş, "ülkenin bağımsızlığı, toprak bütünlüğü ile İslam Cumhuriyeti düzenini korumaktan sorumludur". Anayasanın 150. maddesi de DMO'ya İslam Devrimi'ni koruma misyonunu yüklemiştir. Bu anlamda DMO'nun görev ve sorumluluklarının kanun ile belirleneceğini ve diğer silahlı kuvvetler ile "kardeşçe bir ilişki" içerisinde olacağını söylemektedir. Elbette 150. madde oldukça müphem bir anlama sahiptir. Devrimin korunması, hem içeride hem dışarıda DMO'nun faaliyette bulunmasını gerektirebilir. Burada yorum farkı belirleyici olmakta ve aktüel tabloya bakıldığında da DMO oldukça güç kazanmış durumdadır. Özellikle yurtdışı askeri faaliyetlerin gerçekleştirilmesi DMO'nun Kudüs Gücü birimi tarafından yürütülmekte, Besic gibi birimler marifetiyle de ülke içinde sosyal ve siyasal kontrol sağlanmaktadır. Bu sebeple DMO, Arteş'in görev ve sorumluluk alanlarında da faaliyet göstermekte ve bu faaliyetin sınırları da aktüel siyaset ve iki ordu arasındaki rekabet tarafından belirlenmektedir.

İki ordu arasında rekabet gözle görülür şekilde ortadadır. Öncelikle iki ordunun sahip olduğu mali kaynaklar bakımından bir eşitsizlik göze çarpmaktadır. Hükümetin

¹⁰¹ "Leader Appoints Shamkhani as Representative to SNSC", *IRNA English*, 09 Aralık 2013, <https://en.irna.ir/news/80813041/Leader-appoints-Shamkhani-as-representative-to-SNSC> (14 Ekim 2022).

hazırlayıp Meclisin onayladığı yıllık bütçede DMO'ya ayrılan pay, Arteş'e ayrılan paydan yüksektir. Örneğin, 2020 yılı bütçesinde güvenlik kaleminde DMO'nun payı %34 iken Arteş'in payı %13 olarak kalmıştır.¹⁰² Bunun yanında DMO, sofistike ve güçlü silahlara erişim ve kurumsal bağımsızlık konularında Arteş'ten daha avantajlı durumdadır. Örneğin, DMO'nun ideolojik anlamda faaliyette bulunan kendisine ait üniversite ve muhtelif insan yetiştirme kurumları bulunurken Arteş'in böyle bir imkanı bulunmamakta bu da siyasal/sivil kontrole daha az dirençli bir yapı olmasına sebep olmaktadır.¹⁰³ DMO ve Arteş arasındaki rekabet, devrimin ilk yıllarından beri sürmektedir. İran-İrak savaşının ilk yılında, İran'ın ilk Cumhurbaşkanı Abdülhasan Beni Sadr, ulemaya yakın olan DMO'yu dengelemek üzere Arteş'i desteklemiştir. Savaşın son yıllarında ise Rafsancani, savaşı sürdürmek isteyen DMO'ya karşı Arteş'i güçlendirmeye ve bu sayede savaşı bitirmeye çalışmıştır.¹⁰⁴ Dolayısıyla söz konusu rekabet, belirli siyasi amaçlara ulaşmaya çalışan aktörler için de kullanışlı bir araç vazifesi görmüştür/görmektedir.

İran'ın güvenlik mimarisinde pek çok kurum bulunmaktadır. Arteş ve DMO'nun yanında, İran Kolluk Kuvvetleri, İstihbarat Bakanlığı ve Savunma Bakanlığı gibi kurumlar faaliyet gösterirler. Örneğin, İran Kolluk Kuvvetlerinin İran'ın iç güvenliği konusunda faaliyet yürütmesi beklenirken zaman zaman DMO da bu alanda faaliyet yürütmektedir. Özellikle, protesto gösterilerinin bastırılması hususunda DMO'ya bağlı Besic kuvvetleri de rol almaktadır. Dolayısıyla yetki alanlarının birbirine karışması durumu söz konusu olmaktadır.

Anayasanın 160. Maddesine göre adalet bakanını cumhurbaşkanı kendisi belirlemez. Yargı gücü başkanının önerdiği isimler arasından seçer ve Meclise sunar. Aynı maddeye göre adalet bakanı, hem yürütmeye hem yasamaya hem de yargıya karşı sorumludur. 160. madde, yargı gücü başkanı ve adalet bakanı arasındaki hiyerarşiye de açıklık getirir. Buna göre yargı gücü başkanı, bazı alanlardaki yetkilerini adalet bakanına devretmek suretiyle adalet bakanını da diğer bakanlar gibi kendi alanında otorite sahibi yapabilir. Bu alanlar,

¹⁰² The Iran Primer, "Iran's Defense Spending", <https://iranprimer.usip.org/blog/2020/jun/17/iran%E2%80%99s-defense-spending> (19 Ekim 2022).

¹⁰³ Ali Alfoneh, "Eternal Rivals? The Artesh and the IRGC", Middle East Institute, <https://www.mei.edu/publications/eternal-rivals-artesh-and-irgc> (19 Ekim 2022).

¹⁰⁴ Kenneth Katzman, "The Pasdaran: Institutionalization of Revolutionary Armed Force", **Iranian Studies**, Vol. 26, 3/4, (1993), ss. 391–93.

yargı faaliyetlerinin finansı, yönetimi ve personel istihdamına (yargıç atama hariç olmak üzere) dairdir. Dolayısıyla bu maddeye göre adalet bakanı, yargı gücü başkanından daha düşük seviyededir ve cumhurbaşkanından çok yargı gücü başkanının altında faaliyetlerini yürütmektedir. İran siyasal sistemi bu ikili yapısıyla aslında cumhurbaşkanının otoritesinin altını oymaktadır.

1.3. Elitler Ağı ve Aileler

Elitler (kişi veya kurum) ve aralarındaki etkileşimi incelemek için kullanılan yöntemlerden önde geleni, “sosyal ağ analizi” yöntemidir. Sosyal ağ analizinde, temel olarak elitlerin “karakteristiği” ve elitlerin aralarındaki ilişkiler üzerine iki boyutlu bir çalışma yapılır. Elitler arasındaki “doğrudan” ve “dolaylı ilişkiler”, analize dahil edilir.¹⁰⁵ Ağ incelemeleri elitler arası ilişkileri anlama konusunda önemli bir metod sunmaktadır. Ancak bu çalışmanın odaklandığı esas konunun yalnızca bir parçası, aile bağları veya kişisel ilişkiler anlamında reformist elitlerin karakteristiğidir. Bu sebeple çalışmanın odağını destekleyici şekilde elit ağlarına vurgu yapılırken asıl yoğunlaşma elitler arası çatışmaya ve siyasal süreç analizine yönelmiştir.

Bu bölüm, iki sebepten dolayı çalışmanın iddiaları açısından önem taşımaktadır: Birincisi, reformistlerin kapalı bir ağın (network) üyeleri olmaları anlamında elit teorisinin argümanlarıyla uyumlu bir niteliği ortaya koymaktadır. İkincisi ise, reformistlerin 80’lerdeki radikal pozisyonlarından nasıl taban tabana zıt bir siyasi renge büründüklerini göstermektedir. Bu dönüşüm, elbette iç siyasi kavgaların kendilerini hasımlarından farklı kılmak için zorunlu olarak taşıdığı bir pozisyonu gösteriyor. Tezin önceki bölümlerinde gösterildiği üzere 80’lerin radikal solcuları, 90’ların başından itibaren siyaset sahnesinin etkin makamlarından tasfiye edilmeye başlandılar. Dolayısıyla reform hareketi, İslam Cumhuriyetine dışarıdan, yabancı ve kökten bir muhalefetin değil; içeriden, tanıdık ve devrimin kendi öz evlatlarının ıslah etmeye matuf muhalefetinin ürünüydü. Hatemi kabinesinin ve ona destek veren reformcu kesimlerin 80’lerde hangi makamlarda oldukları ve devrim sırasında ve sonrasında yaşanan dönüşümde nasıl rol

¹⁰⁵ Franziska Barbara Keller, “Analyses of Elite Networks”, Heinrich Best ve John Higley (Ed.), **The Palgrave Handbook of Political Elites** içinde (ss. 135–152), London United Kingdom: Palgrave Macmillan, 2018, s. 136.

oynadıkları kabilinden sorulara verilecek cevaplar yukarıdaki iki boyutu da bize ifade etmiş olacak.

Reform hareketinin dini entelektüel liderlerinden olan Ayetullah Hüseyin Ali Munteziri, nizama ve İslam Devrimine yabancı bir isim değildi. Munteziri, Devrim sonrası oluşturulan ve Anayasayı kaleme almaktan sorumlu olan Uzmanlar Meclisinin başkanlığını yapmıştı. Munteziri'nin başkanlığını yaptığı Meclisin yazdığı Anayasa halk oylamasına sunulmuş ve onaylanmıştı.¹⁰⁶ Bir diğer ifadeyle, Munteziri, İran'daki siyasal sistemi oluşturan kurucu metni kaleme alan kişilerin başındaydı ve kurulan siyasal sistem üzerinde en etki sahibi kişilerden biriydi.

Munteziri yıllarca Humeyni'nin veliahtı olarak görüldü. Humeyni çok kere kendisinden övgüyle bahsetti. Ancak 1980'lerin sonunda yaşanan anlaşmazlıklar sebebiyle Humeyni ile arası açıldı ve Humeyni vefat etmeden evvel kendisini halefliğinden azletti. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde ayrıntıları anlatılan bu olay sonrasında Munteziri köşesine çekilse de Humeyni'nin ölümünün ardından oluşturulan siyasal sisteme ve yeni dini lider Hamaney'e eleştirilerini yöneltmekten çekinmedi. Munteziri, velayet-i fakih konusundaki fikirleriyle reform hareketinin fikri liderlerinden oldu.

Hatemi'nin Atom Enerjisinden Sorumlu Cumhurbaşkanı Yardımcısı olarak görevlendirdiği Gulam Rıza Agazade, Musevi'ye oldukça yakın bir isimdi. Musevi'nin başbakanlığının ilk döneminde (1981-1985) Yürütmeden Sorumlu Bakanlık Danışmanı makamına gelmişti. Musevi'nin başbakanlığının ikinci döneminde (1985-1989) ise Petrol Bakanlığı görevini yürütmüştü. Agazade'nin bu görevi Rafsancani'nin cumhurbaşkanlığının iki döneminde de (1989-1997) devam etti.

2000 yılında seçilen reformist Mecliste milletvekilliği yapan reformist siyasetçi Behzat Nebevi de 1982-1989 döneminde Ağır Sanayi Bakanlığı görevini yürütmüştü. İslam Devrimi Mücahitleri Örgütü üyelerinden olan Nebevi, ayrıca tezin ilerleyen bölümlerinde gösterileceği üzere reform döneminin önemli dergilerinden “Asr-ı Ma”nın (Bizim Çağımız) başyazarlığını da yapmıştı. Nebevi ayrıca reformist İkinci Hordad hareketinin de sözcülüğü görevinde bulundu.

¹⁰⁶ Dilip Hiro, **Iran Under the Ayatollahs**, London, Melbourne, Henley: Routledge and Kegan Paul, 1985, s. 120.

Mehdi Kerrubi, 1988 yılında seçilen ve İslami sol mensubu milletvekillerinin ağırlıkta olduğu Mecliste başkanlık görevini yürütmüştü. Aynı görevi 2000 yılında seçilen reformist Mecliste de yürüten Kerrubi, devrimin başında da önemli görevlerde bulunmuştu. Kerrubi, devrimin ilk zamanlarında eğitim alanının İslamileştirilmesi programından sorumlu radikallerin başında geliyordu. Bunun yanında 1981 yılında Humeyni tarafından Şehitler Vakfı'na atanmış, bu vakfın bünyesinde bulunan başta tıbbi kurumlar olmak üzere pek çok kurumda devrimin kurumsallaşması adına çalışmıştı.¹⁰⁷

Cumhurbaşkanı Hatemi'nin kendisi, 1980 yılında Erdekan milletvekili olarak Meclise girmiş ve 1982-1989 arasında Musevi'nin kabinesinde Kültür Bakanlığı görevinde bulunmuştur. Bu görevi Rafsancani'nin kabinesinde de sürdürürken kendisine yöneltilen baskılara dayanamayarak 1992 yılında istifa etmişti. Hatemi'nin Musevi hükümetinde görev yaptığı yıllar, kültürel alanda İslamleşmenin en sert yaşandığı “kültür devrimi” dönemi idi. O yıllarda faaliyette olan Kültür Devrimi Enstitüsü ve sonrasında evrildiği Kültür Devrimi Konseyi'nin üyelerinden olan Abdülkerim Suruş, sonradan reform döneminin en etkili entelektüel figürlerinden olacaktı. Suruş ve diğer Enstitü/Konsey üyeleri üniversite müfredatlarının gözden geçirilmesi ve İslamileştirilmesinden sorumluydular. Ancak kendisi bu doğrultuda uygulanan metotlarından hoşlanmıyordu. Daha sonra Suruş'un kendi ifadesiyle “işler farklı bir hal almaya başladı” ve 1983'te Suruş, Konsey üyeliğinden istifa etti.¹⁰⁸

4 Kasım 1979'da gerçekleşen ABD Elçiliği baskını, devrim sonrası İran'ını hem iç hem de dış politika bağlamında inşa eden en önemli tarihsel kavşaklardan biriydi. Bu baskına katılanların kahir ekseriyetini radikal solcu öğrenciler oluşturuyordu. Bu öğrencilerin kendilerinin, aile üyelerinin ya da akrabalarının daha sonraki dönemlerde geldikleri makamları incelemek, dönüşen fikirlerinin izini sürmek ve aile bağlantılarına ışık tutmak tezin iddialarını güçlendirecek önemli sonuçlar ortaya koymaktadır. Hatemi'nin Çevreden Sorumlu Cumhurbaşkanı Yardımcısı olarak iki dönemi boyunca görevlendirdiği (1997-2005) Masume Ebtekar, Rehineler Krizi olayında Amerikan Elçiliğini basan radikal öğrencilerden biriydi. Hatemi tarafından İran'ın ilk kadın

¹⁰⁷ Baktiari, s. 105.

¹⁰⁸ Abdolkarim Soroush, “The Story of the Cultural Revolution: A Conversation with Dr Soroush About the Cultural Revolution and Things that Were Supposed to Happen and to Be”, http://www.dr.soroush.com/English/Interviews/E-INT-19991000-The_Story_of_the_Cultural_Revolution.html (23 Mayıs 2020).

cumhurbaşkanı yardımcısı olarak atanan Ebtekar¹⁰⁹ daha sonra elçilik baskınında yaşananları “Takeover in Tehran”¹¹⁰ isimli kitabında anlattı. O dönemde diplomatları rehin alan grubun sözcülüğü görevini üstlenen Ebtekar, babasının doktora çalışmaları sebebiyle çocukluğunun bir kısmının Philadelphia’da geçmesinden dolayı iyi derecede İngilizce biliyor ve Batı basını ile radikal öğrenciler arasındaki iletişimi sağlıyordu. Batılı gazeteciler tarafından “Mary” olarak adlandırılıyor, “sesi öfke ve nefretle dolu” bir militan olarak tarif ediliyordu.¹¹¹ Oysa yıllar sonra Ebtekar, reformcu kabinenin bir üyesi olmuş ve o yıllardaki radikal fikirlerinden oldukça uzaklaşmıştı. Kendisi gibi Ebtekar’ın eşi Seyyid Muhammed Haşimi-İsfahani de elçilik baskınında yer almıştı.¹¹²

Ebtekar gibi radikal öğrencilerin sözcülüğünü yapan bir diğer isim Hüseyin Şeyhülislam, daha sonra Hatemi döneminde Suriye Büyükelçisi olacaktı.¹¹³ Baskına katılanlardan bir diğeri de Hatemi’nin ikinci döneminde Refah ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı yapan Muhammed-Hüseyin Şerifzadegan’dı. Şerifzadegan aynı zamanda Musevi’nin kayınbiraderiydi.¹¹⁴ Hatemi’nin Yol ve Taşımacılık Bakanı Rahman Dadman’ın eşi Nazeri Zohratalasadat da ABD elçiliğini basan kişiler arasındaydı. Reform döneminin etkili reformist partisi olan İslami İran Katılım Cephesi’nin başında bulunan Seyyid Muhammed Rıza Hatemi ve partinin Genel Sekreteri Muhsin Mir Damadi de elçilik baskınına katılmıştı. Muhammed Rıza Hatemi aynı zamanda Cumhurbaşkanı Hatemi’nin kardeşidir.¹¹⁵

Elçilik baskınında rol alanlardan bir diğeri de reform döneminin ünlü siyasetçi ve entelektüellerinden olan Abbas Abdi’ydi. 80’lerdeki hızlı radikalliğinin aksine Abdi, 90’lardan itibaren kapatılan reformcu Selam gazetesinin yazarlarından ve İslami İran Katılım Cephesi’nin üyelerinden olacak, Hatemi’ye olan desteği ve ABD ile iyi ilişkiler kurulması gerektiği gibi reformist söylemleriyle temayüz edecek hatta bu uğurda tutuklanıp hapse atılacaktı. Reform döneminin ünlü entelektüellerinden, stratejist ve

¹⁰⁹ “Iran Has Its First Woman Vice President”, *UPI*, 24 Ağustos 1997, <https://www.upi.com/Archives/1997/08/24/Iran-has-its-first-woman-vice-president/7101872395200/> (04 Nisan 2021).

¹¹⁰ Massoumeh Ebtekar ve Fred A. Reed, **Takeover in Tehran: The Inside story of the 1979 U.S. Embassy capture**, Vancouver, United Kingdom: Talonbooks, 2000.

¹¹¹ Jane Janjigian, “What Next for ‘Mary’ of Tehran”, **Chicago Tribune**, 26 Şubat 1981.

¹¹² Mehrzad Boroujerdi ve Kourosh Rahimkhani, **Postrevolutionary Iran: A Political Handbook**, Syracuse, New York: Syracuse University Press, 2018, s. 297.

¹¹³ Boroujerdi ve Rahimkhani, s. 740.

¹¹⁴ Boroujerdi ve Rahimkhani, s. 745.

¹¹⁵ Boroujerdi ve Rahimkhani, s. 297.

gazeteci Said Haceryan da elçilik baskınına katılan radikal öğrencilerden biriydi. Haceryan, Hatemi döneminin en popüler figürlerinden biri olmuş, hatta reform hareketinin “beyni” olarak ifade edilmişti. Ancak o da tıpkı Abdi gibi bedel ödeyecek ve reformistlere karşı girişilen saldırıların bir parçası olarak başından vurulmak suretiyle bir suikasta uğrayacaktı. Elçilik baskınında öğrencilere imamlık yapmakla görevlendirilen Musevi Hoiniya ise Hatemi’ye en çok destek veren yayın organlarından ve 1999’da kapatılmasıyla birlikte öğrenci protestolarına sebep olan Selam gazetesinin sahibi olacaktı.

Aile bağları ve akrabalık ilişkileri, kapalı elit ağlarının oluşumunda son derece önemli rol oynamaktadır. Adelkhah, devrim öncesi İran’da büyük güç sahibi olduğuna inanılan “bin aile” benzeri bir network bazlı iktidar yapılanmasının devrim sonrasında da mevcut olduğunu söyler.¹¹⁶ Ancak devrim sonrasında da benzer bir elit yapılanmasının oluştuğu söylenebilir. İslam Cumhuriyeti 90’lardan itibaren “ailelerin kudreti” (godrat-e hanevadeha) temelinde bir yapı olarak telakki edilmeye başlanmıştır.¹¹⁷ Bu anlamda İslam Devrimi öncesi ve sonrası iktidarın elde edilmesi ve güç dağılımında ailelerin ön plana çıkması örüntüsünde bir değişim gözlenmez. Değişen yalnızca iktidara sahip olan ailelerdir.

Aileler bazen benzer siyasi görüşlerin savunulması anlamında dayanışma desteği sağlar. Bu durumda ailenin çıkarları ile aile fertlerinin siyasi pozisyonları örtüşmektedir. Bazı durumlarda ise aynı aileden farklı fertler farklı siyasi görüşleri benimseyip savunabilirler. Bu durumda aile çıkarları gereği aradaki siyasi farklılıkların etkisi yumuşatılmaya çalışılır. Normal şartlarda aile dışından bireylere uygulanacak yaptırımın dozu azaltılır. Aşağıda her iki duruma özgü örnekler ve sonuçları tartışılmaktadır. Öncelikle aynı aileye mensup bireylerin benzer siyasi kampta yer almalarının örneklerinden bahsedilebilir.

Velayet-i fakih teorisine olan eleştirileriyle bilinen muhalif din adamı Muhsin Kediver’in kardeşi Cemile Kediver, Hatemi’nin Kültür Bakanı Ataullah Muhacerani’nin eşidir. Cemile Kediver’in kendisi de 1996’da milletvekili seçilmiş ve tıpkı eşi gibi Rafsancani’ye yakınlığı ile bilinmektedir.¹¹⁸ Reform döneminin önemli yayın organlarından “Goftegu” dergisinin kurucusu olan Murad Saghafi, Humeyni’nin eşinin

¹¹⁶ Fariba Adelkhah, **İran’da Modern Olmak**, İsmail Yerguz (Çev.), İstanbul: Metis, 2001, s. 79.

¹¹⁷ Bayart, s. 350.

¹¹⁸ Bayart, ss. 349–52.

akrabasıdır. Yine Goftegu çevresinden akademisyen Fatma Sadık da 80'lerin en radikal yargıçlarından olan, pek çok muhalifin idamının sorumlusu Sadık Halhali'nin kızıdır.¹¹⁹ 1996-2000 arasındaki 5. Mecliste milletvekilliği yapan, Hatemi'nin destekçilerinden Faizeh Haşimi de Rafsancani'nin kızıdır. Faizeh Haşimi, sayılarında kadın haklarını işleyen reformcu Zen dergisinin editörlüğü görevini yürütmüştür.

Reform hareketinin itici güçlerinden olan İslami İran Katılım Cephesi Partisi'nin lideri Muhammed Rıza Hatemi, hem Cumhurbaşkanı Hatemi'nin kardeşidir hem de İmam Humeyni'nin torunuyla evlidir.¹²⁰ Cumhurbaşkanı Hatemi'nin kardeşi Ali Hatemi 2001-2005 yılları arasında Cumhurbaşkanlığı Ofisi Başkanlığı yapmıştır. 2001 yılındaki bir konuşmasında Hamaney, Ali Hatemi'yi kardeşi Cumhurbaşkanı Hatemi'ye kendisinin önerdiğini söylemiştir. “Teftiş işlerinde her zaman en yakınlarını işe koşmalısın ki sana ne olup bittiğini anlatsınlar” diyerek bu durumu gerekçelendirmiştir.¹²¹ Böyle olunca reformistlerin siyasal katılım ve eşitlik gibi savundukları fikirlerin inandırıcılığı da azalmaktadır. Diğer bir ifadeyle reform hareketinin dikey mobilizasyon sağlaması beklentisi suya düşmektedir. Sistemin elit ve kapalı karakteri bizatihi reformist Cumhurbaşkanının kendisi tarafından korunmaktadır.

Rafsancani ve Hatemi dönemlerinde içişleri bakanı olan Abdullah Nuri, 1989-1990 döneminde dini liderin DMO temsilcisi olarak görev yapmıştı.¹²² Abdullah Nuri'nin kardeşi Ali Rıza Nuri, reformist bir siyasetçi olarak 2000 yılındaki Meclis seçimlerinde Tahran bölgesinden aday oldu ve yeterli oyu alarak milletvekili seçildi.¹²³

Aile bağları kimi zaman siyasal farklılıkları çapraz kesen ve siyasal bağı geçersiz kılan bir işlev de görmektedir. Böyle durumlarda aile bağı lehine siyasal pozisyonlardan taviz verildiği ya da siyasal antagonizmanın yumuşatıldığı durumlar yaşanmaktadır. Örneğin, İran-Irak savaşının en kanlı dönemlerinden olan 1985 yılında Cumhurbaşkanı Hamaney'in kız kardeşi Bedri Hamaney, bir Humeyni muhalifi olan kocasının yanına Irak'a iltica etmiştir. Bedri Hamaney, kardeşi ile mesafesini koruyarak da olsa 1995

¹¹⁹ Bayart, s. 352.

¹²⁰ Masoud Kazemzadeh, “Intra-Elite Factionalism and the 2004 Majles Elections in Iran”, **Middle Eastern Studies**, Vol. 44, No. 2, (2008), s. 200.

¹²¹ “Cumhuri-yi Famili-yi İslami-yi İran”, *Radio Zamaneh*, 5 Ekim 2013, <https://www.radiozamaneh.com/103086/> (13 Mayıs 2021).

¹²² Kenneth Katzman, “The Pasdaran: Institutionalization of Revolutionary Armed Force”, s. 393.

¹²³ Vision of the Islamic Republic of Iran Network 1, “Iranian TV Reports Final Majlis Election Results for Tehran”, *BBC Monitoring*, 25 Şubat 2000.

yılında İran'a geri dönebilmiştir.¹²⁴ Eğer Irak'a iltica eden kişi sıradan bir İran vatandaşı olsaydı, o dönemin olağanüstü atmosferi ve muhaliflerin tasfiyesi göz önüne alındığında muhtemelen vatana ihanetten yargılanacaktı. Daha sonraki yıllarda İran'a geri dönüş ihtimali ise çok düşük olacaktı.

Aynı şekilde değerlendirilebilecek olan bir başka isim de Hadi Hamaney'dir. Ali Hamaney'in kardeşi Hadi Hamaney de 80'lerde İslami sol ve 90'lardan itibaren de reformist kimliğiyle bilinen bir siyasetçidir. İmam Çizgisi Güçleri Topluluğu adlı reformist örgütün yöneticilerinden olan Hamaney, aynı zamanda solcu/reformist Mücadeleci Din Adamları Topluluğu üyesidir de.¹²⁵ Ancak dini liderin kardeşi olması bile Hadi Hamaney'i zaman zaman nizam güçlerinin ataklarına karşı koruyamamaktadır. Örneğin, 1998'deki Uzmanlar Meclisi seçimlerinde adaylık başvurusu yapmasına rağmen Hadi Hamaney'in talebi Muhafızlar Konseyi tarafından kabul görmedi.¹²⁶ Aynı zamanda Hatemi'nin danışmanı ve "Cihan-ı İslam" gazetesinin de sahibi olan Hadi Hamaney, 11 Şubat 1999'da kutsal Kum şehrinde yaptığı bir konuşma sırasında müesses nizamı eleştirdiği için saldırıya uğradı. Taşlı ve sopalı saldırı sonucunda yaralanan Hadi Hamaney, kanlar içerisinde hastaneye kaldırıldı.¹²⁷

Aynı aileden farklı siyasi tutumların varlığına bir diğer örnek, reformist entelektüel ve akademisyen Sadık Zibakelam'ın kızı ile muhafazakâr siyasetçi Ahmed Tevekküli'nin oğlunun evliliğidir. Tevekküli ayrıca Laricani ailesiyle de akrabadır.

1980'li yıllarda Başbakan Mir Hüseyin Musevi, Cumhurbaşkanı Ali Hamaney ile ciddi bir gerilim halindeydi. İkisi de Humeyni'nin yakın çevresinden olmasına rağmen çalışmanın ilerleyen kısımlarında etraflıca açıklandığı üzere farklı siyasal görüşlere sahip olduklarından dolayı gerginlikler yaşamışlardır. Hamaney-Musevi gerginliği hiçbir zaman çözülememiştir. Hatta 2009 protestolarının ardından 2011 yılında Musevi, ev hapsine alınmıştır. Bu çalışmanın yazıldığı tarih itibarıyla da ev hapsi cezasını çekmeye devam etmekteydi. İlginç olan nokta ise Hamaney ve Musevi'nin yakın akraba olmalarıdır. Hamaney'in halası, Mir Hüseyin Musevi'nin büyük annesidir.¹²⁸ Bu derece

¹²⁴ Meir Javedanfer, "The Future of Iran After Khamenei", *Al Jazeera America*, 23 Eylül 2014.

¹²⁵ Boroujerdi ve Rahimkhani, s. 301.

¹²⁶ Bill Samii, "Iran: Voters Electing Assembly Of Experts Lack Choice", *RFE/RL*, 10 Eylül 1998, <https://www.rferl.org/a/1089772.html> (19 Mayıs 2021).

¹²⁷ **Hemşehri**, "Hüccetülislam Velmüslimin Hadi Hamaney Der Kum Mezrub Şod", 13 Şubat 1999.

¹²⁸ "Mir Hossein Mousavi's Abstract Paintings", *Payvand*, 14 Kasım 2022.

yakın akraba olmaları, birinin diğeri için yıllarca hapiste tutacak kadar siyaseten çekişmelerini engellememiştir. Fakat elbette akrabalık ilişkilerinin daha şiddetli bir cezayı engellediği söylenebilir.

Bu durum, aile bağlarının siyasal tercihlere ve pozisyonlara veya onların ürettiği sonuçlara karşı bağısıklığını göstermektedir. Her ne suretle olursa olsun, ister farklı siyasal fikre sahip aile üyeleri, ister aynı siyasi fikre sahip aile üyeleri de olsa aileler, İran’da iktidarı mülk edinmenin ve dışarıyla paylaşma riskine karşı korumanın yaygın araçlarıdır. İran’daki elit yapılanması dışarıya kapalı bir nitelik arz eder. Genelde elit aileler kendi aralarında evlendiklerinden dolayı bu yapı “endogamik”tir.¹²⁹ Laricaniler, Rafsancaniler, Hamaneyler ve Hatemiler gibi pek çok güçlü aile İran siyasetine yön vermektedir.

¹²⁹ Bayart, s. 349.

2. BÖLÜM: DEVRİM SONRASI İRAN SİYASETİNİN GELİŞİMİ VE REFORM HAREKETİNİN DOĞUŞU

2.1. Hizipsel Mücadeleler: Sağ ve Solun Ortaya Çıkışı

İran İslam Cumhuriyeti'nin kurulduğu günden bu yana siyasi grupların yapısının az çok yeknesak olduğu varsayılsa da farklı siyasi grupların varlığı, siyasi kurumsallaşmaya etkileri ölçüsünde araştırılmayı hak etmektedir. Bu konunun üzerinde fazla araştırılma yapılmamasının sebebi totaliter bir sisteme sahip olduğu yönündeki yorumun siyasi yelpaze farklılıklarını silecek kadar ileri götürülmesidir. Ancak devrim sonrası sağ ve sol grupların varlığı, tüm bir serencamı boyunca günümüze değin farklı siyasi grupların varlığını anlamlandırmaktadır. Bu çalışma açısından söz konusu grupların varlığı, 1990'larda ortaya çıkan reformist hareketin siyasi tabanını oluşturan kişilerin 1980'lerdeki radikal ya da solcu olarak anılan gruplara mensup olmalarından kaynaklanmaktadır. Buradaki solcu sözcüğü Tudeh ya da Halkın Mücahitleri gibi sonradan illegal olan solcu grupları değil; daha çok Mir Hüseyin Musevi'nin başbakanlığı döneminde (1980-1988) ön plana çıkan (özellikle Mecliste ve hükümette kümelenen) ve ekonomide devlet müdahalesini savunan legal siyasi aktörleri işaret etmektedir.

Sağcı ve solcu grupların İran'daki kategorizasyonu, Batıdaki muadillerinden farklı yapılmak durumundadır. Örneğin, Avrupa'daki solcu grupların dinle olan mesafeleri üzerinden tanımlanmaları, yöntem olarak İran örneğinde sınırlı bir imkan sağlamaktadır. İranlı ünlü siyaset bilimci Muhammed Rıza Tacik, "Şark" gazetesine 2017'nin Kasım ayında verdiği bir röportajda konuya açıklık getirmektedir. Tacik, İran'daki sağ ve sol kavramlarının, mezkûr grupların iktisadi pozisyonlarına atıfla anlaşılabilirliğini söylemektedir. Ona göre çarşı ve serbest ticaret ile organik bağlantısı olan gruplar sağcı, ekonomide devletçiliği ve kamulaştırmaları savunan gruplar ise solcu olarak adlandırılır. Devrim sonrası İran'ında solculuğun temsilciliğini Başbakan Mir Hüseyin Musevi yapmıştır. Ancak Tacik'in dikkat çektiği üzere Musevi hükümetinde yukarıda izah edilen anlamda solcular olduğu gibi muhafazakâr ilkeçiler (osulgerayan) da bulunmaktadır.¹³⁰

¹³⁰ Hüseyin Celali, "Çepha-yi Hatti İmam Çegune Islahtalep Şodend", *Şark*, 05 Kasım 2017.

Dolayısıyla solcular göreceli ağırlığı oluştursalar da tüm bir Musevi hükümeti solculardan ibaret değildir.

Bu yüzden saf solculuk ya da sağcılık temelinde organize olan yapılardan ziyade göreceli ağırlıkları dolayısıyla sağcı ya da solcu olarak tanımlanabilen yapılardan bahsedilebilir. Sağcılık ya da solculuk gibi kategoriler bir nebze bu ideolojilere sahip kişilerin yönetime dair fikirlerini ifade etse de kurumsallaşmadan yoksundurlar.¹³¹ Bir diğer ifadeyle, “siyasi partiler olarak değil gevşek koalisyonlar” olarak işlev görürler.¹³² Bu sebeple kişisel ilişkiler (ya da bir önceki bölümde zikredilen “informel ağlar”) bu kategorileri tanımlamada organizasyonel yapılara baskın gelir ve bu da son tahlilde bu kategorilerin esnek ya da kaygan zeminler üzerinden tanımlanma zorluğuna vücut verir. Literatürde bahsi geçen gruplar için “hizip” ifadesinin kullanımı da oldukça yaygındır. Bu doğrultuda İran’da devrimden sonraki siyasi hayatın baskın karakteristiğini *parti siyaseti* yerine *hizip siyaseti* olarak adlandırmak da yanlış olmayacaktır. Hizip siyasetinin İran bağlamında bir elit siyaseti olduğu da ifade edilmelidir. Zira parti siyaseti, parti üyeliği ve aidiyeti, parti programları ve manifestoları üzerinden toplumsal olanla daha somut ilişkilere kapı aralarken İran bağlamında olduğu şekliyle hizip siyaseti, elitlerin kendi aralarındaki rekabet ve birlikteliklerini ifade etmektedir.

2.1.1. Devrim Sonrası İç Politikada Solcuların Konumu

İster kişisel pozisyonları isterse de örgütlendikleri yapıların temsil ettikleri değerler açısından olsun, solcular illegal bir dairede faaliyette bulunmamışlardır. Tacik’e göre devrimin ilk yıllarındaki “ilkeci solcular”, iktisadi alanda millileştirmeyi, gelir adaletsizliğinin ve sınıfların ortadan kaldırılmasını hedefledikleri nispette sosyalist ideolojiden etkilenseler de velayet-i fakih kavramına da bağlıdırlar.¹³³ Ancak onların velayet-i fakih teorisine olan bağlılıkları, muarızlarıyla fıkıh anlamında tamamen aynı fikirde olduklarını da göstermemektedir. Devrimin ilk yıllarında solcular, Batıdaki anlamda dine mesafeli kişiler değillerdir. Ancak kendi fıkıh anlayışlarını “dinamik fıkıh” olarak adlandırıp geleneksel fıkıh anlayışından kendi fıkıh anlayışlarını ayırmışlardır.¹³⁴

¹³¹ Akhavi, s. 199.

¹³² Maziar Behrooz, “Factionalism in Iran Under Khomeini”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 27, No. 4, (1991), s. 599.

¹³³ Celali, s. 2.

¹³⁴ Celali, s. 4.

1980’li yıllarda Meclis ve Muhafızlar Konseyi arasındaki siyasi anlaşmazlıklarda sağcılar geleneksel fikhî, solcular ise dinamik fikhî savunmuşlardır.¹³⁵

Haşimi Rafsancani’ye göre, İran’da o dönemde iki temel grup bulunmaktaydı. Solcu olarak adlandırılan grup “millileştirme” yanlısı iken sağcı denen grup ise “özel sektör” taraftarından oluşmuştur.¹³⁶ Diğer bir ifadeyle, solcular ekonomideki devlet kontrolünün artırılması doğrultusunda çalışırken sağcılar ise devlet kontrolünün ve düzenlemesinin asgari olduğu, özel sektörün belirleyici olduğu bir ekonomik sistem arzulamışlardır. Çarşı ise muhafazakârlarla (sağcılar) ittifak halinde olmuştur. Solcu politikalar, Çarşının hoşuna gitmemektedir.¹³⁷ Onlara göre ekonominin kötü durumda olmasının ve enflasyonun sebebi de hükümetin uygulamış olduğu solcu siyasettir.¹³⁸ Bu durumda o yıllardaki temel ayrışmanın, ekonomide temellenmiş bir ayrışma olduğu, bunun da sağ-sol pozisyonlarını belirlediği söylenebilir. Bahsi geçen konumlanma, elbette aşağıda gösterildiği üzere üst düzey kurumlar bazında kendisini göstermiştir. Ancak sağcılar ve solcular arasındaki kavga yalnızca kurumsal düzeyde yaşanmamıştır. Daha gündelik ve eğreti biçimlerde Cuma vaazlarında, bazı toplantılarda ve medyada da bu kavganın izini sürmek mümkündür.¹³⁹ Örneğin, Cumhuri-yi İslami gazetesini çıkaran solcu/reformistler hükümet ve mecliste güç sahibiyken “Risalet” gazetesini yayınlayan sağcı/muhafazakârlar ise Muhafızlar Konseyini ellerinde tutmuşlardır.¹⁴⁰

Bu ayrışmanın kurumsal görüntüsü 80’li yıllarda Mir Hüseyin Musevi liderliğindeki hükümette ve Mecliste solcuların, Muhafızlar Konseyinde ise sağcılarının hâkimiyeti şeklinde tecessüm etmiştir. Abdülhasan Beni Sadr’ın Meclis tarafından azledilmesinin ardından cumhurbaşkanı seçilen Ali Hamaney de sağcılarla uyumlu hareket etmiştir. Rafsancani ve Musevi Erdebili gibi isimler ise solcular ile saf tutmuşlardır. Her iki taraf da İslam Cumhuriyeti Partisi’ne mensuptur. Behrooz, bu saflaşmadaki grupları “muhafazakârlar” ve “reformistler” şeklinde isimlendirmektedir.¹⁴¹ Her ne kadar Meclis Başkanı Rafsancani ve Başbakan Musevi “reformist” cenahta değerlendirilse de

¹³⁵ Moin, s. 247.

¹³⁶ Akhavi, s. 184.

¹³⁷ Akhavi, s. 185.

¹³⁸ Akhavi, s. 185.

¹³⁹ Ali Gheissari ve Seyyed Vali Reza Nasr, **Democracy in Iran: History and the Quest for Liberty**, Oxford, New York: Oxford University Press, 2006, s. 102.

¹⁴⁰ Behrooz, “Factionalism in Iran Under Khomeini”, s. 598.

¹⁴¹ Behrooz, “Factionalism in Iran Under Khomeini”, s. 601.

Rafsancani'nin daha pragmatik olduğu söylenmelidir. Baktiari'ye göre Rafsancani, “temkinli bir yaklaşıma sahip” ve “her zaman ılımlı, provokatif olmayan tavırla konuşan” biridir.¹⁴² Onu ideolojik katılığın değil pragmatik esnekliğin rehberlik ettiği bir politik figür olarak ele almak daha doğru olacaktır. Ayrıca Rafsancani, genellikle solcular ile birlikte hareket etse dahi kolaylıkla bir cenah ile sınırlandırılmayacak politik nüfuza sahip bir figürdür. Kendisini destekleyenler arasında Musevi ve ekibinin radikal solcu ekonomi politikalarına muhalefet eden isimler de bulunmaktadır. Bu kişiler arasında sonradan Hatemi'nin kültür bakanı olacak olan Ataullah Muhacerani de vardır.¹⁴³ Dolayısıyla Rafsancani'yi cenahlardan bağımsız ve kendi gündemini takip eden bir pragmatik olarak ele almak daha doğru olabilir. Zaman içerisinde iki grup ile de ittifaklar kuracaktır.

Öte yandan solcular çoğu zaman “radikaller” olarak da adlandırılmışlardır. Ali Ekber Muhteşemi (İçişleri Bakanı), Hadi Gaffari (Milletvekili), Muhammed Musevi Hoinia (Başsavcı)¹⁴⁴ ve Mehdi Kerrubi¹⁴⁵ gibi isimler radikallerin öne çıkan isimleri olarak Musevi'nin yanında hareket etmişlerdir. Radikaller sosyo-ekonomik açıdan toplumun alt kesimlerine hitap etmişlerdir.¹⁴⁶ Solculuğun anlamını dolu dolu haiz olan kesim radikallerdir.

Musevi hükümeti ve Mecliste çoğunluğu oluşturan solcular, kamulaştırma, gelir dağılımında eşitlik, ekonomiye devletin müdahalesi gibi prensipleri savunurken Muhafızlar Konseyi'nde kümelenen gelenekselci ulema ise özel mülkiyetin kutsallığından hareketle karşı noktada yer almışlardır. Bu meyanda 1981-1987 arasında 100 civarında yasa tasarısı Muhafızlar Konseyi tarafından özel mülkiyetin kutsallığı ilkesiyle çeliştiği gerekçesiyle reddedilmiştir.¹⁴⁷ İki grup arasındaki bu kurumsal mücadele zaman zaman sistemi kilitleyerek ciddi krizler yaratmıştır. Kimi zaman Başbakan Musevi bu durumdan açıkça dert yanmıştır. 1985 yılının başında Musevi, “Vergi, arazi dağıtımı, dış ticaret, özelleştirme ve özel sektörün sınırları üzerine yasa tasarılarını göndereli 2 yıl oldu” diyerek Muhafızlar Konseyi'nin kendilerine engel

¹⁴² Baktiari, s. 100.

¹⁴³ Baktiari, s. 101.

¹⁴⁴ Behrooz, “Factionalism in Iran Under Khomeini”, s. 599.

¹⁴⁵ Baktiari, s. 102.

¹⁴⁶ Baktiari, s. 104.

¹⁴⁷ Abrahamian, s. 59.

olmasını eleştirmiştir.¹⁴⁸ Bazı örneklerde bu krizler ancak en üst otorite olarak Humeyni'nin devreye girmesiyle çözülebilmiştir.

Musevi'nin 1985 yılında yaptığı vergi düzenlemesine ilişkin önerisi, Mecliste sert tartışmalar ortaya çıkarmıştır. Musevi hükümetinin baş muhaliflerinden olan Azeri-Kumi, “Ekonominin bürokratik kontrolü İslam Cumhuriyeti'ne zarar verir”¹⁴⁹ diyerek karşı çıkmıştır. Düzenlemeye karşı çıkanlara yanıt ve Musevi'ye destek Rafsancani'den gelmiştir. Rafsancani, “Kim vergi ödesin? Ne yapalım? Savaşı sona erdirip, üniversite ve okulları mı kapatalım? Vergi vermemek tüm bunlara zarar verir”¹⁵⁰ diyerek verginin öneminden bahsetmiştir. Bir diğer örnekte Rafsancani, vergi vermemek ile humus (Şii din adamlarına ödenen para) vermemek arasında bir fark olmadığını ileri sürmüştü¹⁵¹ ve böylelikle vergi ödemenin de kutsal olduğunu ima etmiştir.

Hükümetin vergi politikasına muhalefet yalnızca Meclis içerisinde gelmemiştir. Büyük Ayetullah Golpayegani de vergi vermenin İslam'a aykırı olduğunu söylemiş, bunu da zaten humus ve zekât gibi yerleşik İslami usullerin mevcudiyetiyle gerekçelendirmiştir.¹⁵² Vergi mefhumunun İslam'da yer almadığı şeklindeki dini referansla gelen bu eleştiriye Rafsancani şu yanıtı vermiştir: “İslam tarihinin hangi döneminde parlamento, başkan, başbakan ve bakanlar kurulu vardı? Aslında bizim şu an yaptığımız işlerin yüzde sekseni İslam tarihinde daha önce olmayan şeylerdir.”¹⁵³ Devlete vergi ödemenin dine aykırı olduğuna dair bu tutum, siyasi rasyonalite ile dini hükümlerin geriliminin bir ifadesidir ve bu gerilim Humeyni'nin 1988'in başındaki ünlü fetvasıyla çözümlenene kadar solcular ve sağcılar arasındaki siyasi mücadelede varlığını sürdürmüştür.

Humeyni genellikle taraflar arasındaki bu ayrımı dengede tutmaya çalışan bir hakem rolü ifa etmiştir. Tarafsız görünmeye çalışmıştır. Bir grubun lehine açıktan pozisyon aldığı örnekler çok nadirdir. İki grubun da birbirine açıkça baskın gelmesine izin vermemiştir. Bazı açıklamaları sağcı/muhafazakârları memnun etmiştir. Örneğin, Humeyni özel mülkiyetin İslam'da kutsal olduğunu ve hatta Hz. Muhammed ve Hz. Ali'nin bile bunu ihlal etmeye yetkilerinin olmadığını düşünmektedir.¹⁵⁴ Yine 15 Aralık 1982'de Yargı

¹⁴⁸ Baktiari, ss. 121–22.

¹⁴⁹ Baktiari, s. 122.

¹⁵⁰ Baktiari, s. 123.

¹⁵¹ Adelkhah, s. 35.

¹⁵² Akhavi, s. 190.

¹⁵³ Abrahamian, s. 23.

¹⁵⁴ Abrahamian, s. 45.

Gücü ve icra organlarına gönderdiği 8 maddelik bildiride, özel mülkiyet, mahremiyet, kişisel hak ve hürriyetler gibi konulara vurgu yapmış ve bir anlamda “devrimci şiddet” döneminin bitişini haber vermiştir. Yargının “tarafsız” olması ve yapılacak şeriat düzenlemelerinin “insanların haklarına zarar vermemesi” gerektiği defalarca vurgulanmıştır. Humeyni, bir terör hücresi ya da casus yuvası aranırken yanlışlıkla bir fuhuş, kumar ya da uyuşturucu bulunan haneye girilse bile o işleri yapanlara ceza verilemeyeceğini, o kişilerin ifşa edilemeyeceklerini söylemektedir. Başbakan Mir Hüseyin Musevi ve Yargı Gücü Başkanı Musevi Erdebili, Humeyni’nin bildirisinin muhataplarıdır. Onlardan bu hususları dikkate almalarını beklemiştir.¹⁵⁵ Humeyni, her ne kadar radikal bir devrimci ve köktenci bir molla gibi görülse de, hükümet etmenin hikmetini kavramış ve aşırılıkların uzun müddet devam etmesi halinde yeni siyasal yapıya hizmet etmeyeceğini bilen bir profesyonel siyasetçi gibi davranmıştır.

Ancak Akhavi’ye göre her ne kadar kamu karşısında taraflı görünmemeye dikkat etse de Humeyni’nin “gönlü soldan yanadır”.¹⁵⁶ Gerçekten de bu savı destekleyecek birçok kanıt bulunmaktadır. Evvela Humeyni, üçüncü dünyacı solcu söylemi kendi söyleminin bir parçası yapmıştır. Marxizm’in tarihi sınıf çatışmasının ve dolayısıyla ezenler ile ezilenler arasındaki mücadelenin bir sonucu olarak kurgulamasına benzer şekilde kendi tasavvuruna sahiptir. Humeyni’ye göre devrime giden süreçte toplum dikotomik olarak ezenler/ezilenler (müstekbirin/mustazafın) şeklinde ikiye ayrılmıştır.¹⁵⁷ Üstelik Humeyni’nin bu toplumsal çelişkiye ilişkin kurgusu, modern döneme has da değildir. Aynı zamanda Hz. Muhammed ve torunu Hz. Hüseyin’in mücadelelerini de ezenlere karşı ezilenlerin başkaldırısı olarak sınıfsal bir bağlama oturtmuştur.¹⁵⁸ Böylelikle Şii teolojisi de Humeyni’nin aktüel siyasi mücadelesine gerekli ilahi çerçeveyi sağlamıştır. Ve bu çerçevenin sağdan ziyade sol söylemin tonlarına daha yakın olduğu dikkatlerden kaçmamaktadır.

Humeyni’nin sola daha yakın olduğunun bir diğer işareti ise bahsi geçen iki grup arasında 80’li yıllarda yaşanan pek çok mücadelede solculardan yana tavır almasında görülebilir. Humeyni gerek doğrudan gerekse dolaylı olarak söylem ve eylemleriyle Musevi ve

¹⁵⁵ Ruhullah Humeyni, “Sahife-i İmam (17. Cilt)”, <http://www.imam-khomeini.ir> (24 Haziran 2020), ss. 139–143.

¹⁵⁶ Akhavi, s. 185.

¹⁵⁷ Abrahamian, s. 34.

¹⁵⁸ Abrahamian, s. 52.

ekibini desteklemiştir. Örneğin, ikinci cumhurbaşkanlığı döneminin başında Hamaney, cumhurbaşkanlığını sembolik bir makam olmaktan çıkarmak ve geniş icra yetkilerine kavuşmak istemiştir. Bakanların Meclise başbakan yerine cumhurbaşkanı tarafından önerilmesi teklif ettiği değişiklikler arasındadır.¹⁵⁹ Hamaney'in talebi aslında iki makam arasındaki kavgayı işaret etmektedir. Bu kavga daha sonra medya ve milletvekillerinin de dâhil olmasıyla kızışmıştır. Hamaney'in Musevi'yi tekrar başbakan olarak önermeyeceğini düşünen milletvekilleri bir mektup yazarak Humeyni'nin bu konudaki görüşünü merak etmişlerdir.¹⁶⁰ Humeyni, 135 milletvekiline verdiği cevapta, Musevi hükümetinin “çok zor şartlar altında başarıyla görev yaptığını” söyleyerek başbakana arka çıkmıştır.¹⁶¹ Böylelikle Humeyni, hem Hamaney ile Musevi hem de tartışmanın diğer taraflarının kafalarındaki soru işaretini temizlemiştir. Musevi'nin bir dönem daha görev yapacağı kesinleşmiştir. Sonuçta yeniden Meclise önerilen Musevi 162 olumlu, 73 olumsuz ve 26 çekimser oy ile başbakan olarak seçilmiştir.¹⁶² Arkasında dini liderin desteğini bulan Musevi için savaş döneminde uygulamış olduğu solcu siyasetin de önü bir nebze açılmıştır. Elbette bu Musevi'nin hiçbir muhalefetle karşılaşmayacağı anlamına gelmemektedir.

Benzer şekilde, 1988 yılında Musevi ile Hamaney ve Meclisin sağcı kanadı arasındaki kavga kızışmıştır. İçinden çıkılamayacak bir hal alan bu siyasi kızışmayı aşamayan Musevi, Eylül ayında istifa girişiminde bulunmuştur. İstifa gerekçeleri temel olarak hükümetin pek çok siyasi eylemin sorumlusu olması ancak bu eylemlerin hükümetin bilgisi dışında gerçekleşmesi şeklinde özetlenebilir. Hamaney'e 5 Eylül'de sunduğu istifa mektubunda Musevi, ekonomi yönetimindeki fikir ayrılıklarının yanı sıra dış politika kararlarında, dış ilişkilerde, yabancı ülkelerin liderleriyle iletişimde ve İran sınırlarının ötesindeki faaliyetlerde hükümetin saf dışı bırakıldığından şikâyet etmiştir. Hükümetin uhdesinde olması gereken eylemlerin başka aktörlerce icra edilmesi ve kendisinin her şey olup bittikten sonra bunlardan haberdar olması, ona göre “hükümetin yasal ve meşru

¹⁵⁹ Baktiari, ss. 124–126.

¹⁶⁰ Baktiari, ss. 125–127.

¹⁶¹ Ruhullah Humeyni, “Sahife-i İmam (19. Cilt)”, <http://www.imam-khomeini.ir> (29 Haziran 2020), ss. 391–393.

¹⁶² Boroujerdi ve Rahimkhani, ss. 662–663.

otoritesini zedelemiştir.”¹⁶³ Humeyni ise “tartışmanın ve istifanın zamanı değil” diyerek Musevi’nin istifasını reddetmiş ve bir kez daha ona olan desteğini ifade etmiştir.¹⁶⁴

1980’ler boyunca İran’da mezkûr iki grubun kavgaları genelde bu kurumların kendi yetki alanları temelinde birbirlerini sınırlandırmaya ve etkisiz hale getirmeye çalışmaları temelinde olmuştur. Gruplar arasındaki ilk anlaşmazlıklardan biri, laik Beni Sadr ve Bazergan kliğinin tasfiye edilmesinden sonra hangi grubun yönetimde söz sahibi olacağına ilişkin olmuştur. Ali Hamaney’in 2 Ekim’deki seçimleri kazanıp cumhurbaşkanı seçilmesinin¹⁶⁵ ardından kimin başbakan olacağı sorusu önem kazanmıştır. Hamaney kendisine yakın olan Ali Ekber Velayeti’yi başbakan olarak Meclise önerse de Meclis bu öneriyi 22 Ekim 1981’de 74’e karşı 80 oyla reddetmiştir.¹⁶⁶ Bunun üzerine Hamaney, istemeyerek de olsa Musevi’yi başbakan adayı olarak Meclise önermek durumunda kalmıştır. Meclis bu kez öneriyi 115’e karşı 39 gibi büyük bir oy farkıyla kabul etmiş ve Musevi İran’ın yeni başbakanı olarak seçilmiştir.¹⁶⁷ Dolayısıyla 1981 yılındaki bu mücadeleden solcular galip ayrılmıştır. Ancak takip eden yıllarda benzer mücadeleler yaşanmaya devam etmiştir. Solcuların ilk etapta hükümet içerisindeki sağcılar tasfiye etmeleri gerekmiştir. Musevi başbakan olduğu zaman devraldığı kabinde muhafazakâr isimler de bulunmaktadır. Bu isimlerden Ticaret Bakanı Habibullah Asgarovladi ve Ahmet Tevekküli 31 Temmuz 1983’de hükümetin devlet ekonomisi yönünde attığı adımlardan duydukları rahatsızlıklar sebebiyle istifa etmişlerdir.¹⁶⁸ Böylelikle Musevi ve radikaller hükümet olarak güçlerini pekiştirmiştir.

1987’nin sonu ve 1988’in başında iki grup arasındaki mücadele iyice kızışmış ve İslam’da hükümetin rolü ne olmalı sorusu etrafında yaşanan pek çok tartışmaya yansımıştır. Çalışma Bakanı Ebulkasım Serhadizade, 1987 yılının sonunda hüküm vermesi için Humeyni’ye hükümetin özel sektöre müdahalesinin boyutlarına ilişkin bir soru sormuştur. Humeyni, 7 Aralık 1987’de verdiği cevapta devletin sunduğu bir takım

¹⁶³ Iran Data Portal, “Letter by Prime Minister Mousavi Explaining Resignation to President Khamenei”, <https://irandataportal.syr.edu/letter-by-prime-minister-mousavi-explaining-resignation-to-president-khamenei> (04 Nisan 2021).

¹⁶⁴ **The Washington Post**, “Khomeini Rebukes Premier For Offering to Quit Post”, 06 Eylül 1988.

¹⁶⁵ **The New York Times**, “Khamenei Is Proclaimed Winner of Iranian Presidential Election”, 10 Haziran 1981.

¹⁶⁶ Sajid Rizvi, “Iran's Parliament Today Rejected U.S.-Educated Ali Akbar Velayati's Appointment”, *UPI*, 22 Ekim 1981, <https://www.upi.com/Archives/1981/10/22/Irans-parliament-today-rejected-US-educated-Ali-Akbar-Velayatis-appointment/2872372571200/> (04 Nisan 2021).

¹⁶⁷ **The Guardian**, “Majlis Backs Mousavi as PM”, 30 Ekim 1988.

¹⁶⁸ Hiro, **Iran Under the Ayatollahs**, ss. 246–47.

hizmetlerin karşılığında özel sektörün devlete tabii olacağını, “hem geçmişte hem de şu an için hükümet zorunlu şartlar koyabilir” şeklinde çok net olmayan bir biçimde ifade etmiştir.¹⁶⁹ Humeyni’nin hükmündeki muğlak ifade, Muhafızlar Konseyi Başkanı Lütfullah Safi’nin daha açık bir cevap için dini lidere yeniden başvurmasına sebep olmuştur. Safi’ye verdiği cevapta Humeyni, yalnızca çalışma bakanının alanıyla ilgili değil; tüm alanlarda İslami hükümetin düzenleme yapma ve uyulması gereken kurallar koyma yetkisinin olduğunu söylemiştir.¹⁷⁰ Ancak Humeyni’nin ikinci fetvası da meseleyi çözmeye yetmemiştir.

1 Ocak 1988’de Tahran’daki Cuma namazına imamlık eden Cumhurbaşkanı Hamaney, verdiği vaazda Humeyni’nin Safi’ye verdiği cevaptan da bahsetmiştir. Humeyni’nin verdiği hükmün İslami kaidelere uygun olduğunu ve şeriatın dışında olmadığını söylemiştir.¹⁷¹ Belli ki Hamaney son bir retorik manevrayla Humeyni’yi kendi saflarında tutmak istemiştir. Ancak olaylar hesap ettiği gibi gelişmemiştir.

Bunun üzerine Humeyni, Hamaney’i azarlar gibi bir tonda kaleme aldığı bir mektup göndermiştir. Mutlak velayet-i fakih teorisinin “doğru anlamını kavrayamamışsınız” şeklinde sert ifadeler içeren mektupta Humeyni, hükümetin “İslam’ın birincil hükümlerinden” olduğunu ve “ikincil hükümlerden” daha yukarıda durduğunu söylemektedir, “hatta namaz, oruç ve hacdan bile”. Buna göre hükümet eğer gerekli görürse haccı ertelemek ve camileri kapatmak gibi uç önlemler alabilir. İhtiyaç halinde bir yol planı üzerinde bulunan bir evi yıkabilir. Dolayısıyla hükümetin piyasaya müdahalesi ve örneğin, malların fiyatlarını belirlemesi gibi yetkileri bulunmaktadır.¹⁷² Humeyni’nin fetvası, öncelikle Muhafızlar Konseyi üzerinde şok etkisi yaratmıştır. Mektubun ardından Konsey geri adım atmak zorunda kalmıştır. Konsey Sözcüsü İmamı-Kaşani, önceden reddedilen yasa önerilerinin yeniden gözden geçirileceğini ilan etmiştir.¹⁷³ Konsey Başkanı Lütfullah Safi, Humeyni’yi ziyaret ederek sadakatini bildirirse de istifa edip ilmi çalışmalar yapmak üzere Kum’a dönmüştür.¹⁷⁴ Humeyni bu fetvasıyla

¹⁶⁹ Ruhullah Humeyni, “Sahife-i İmam (20. Cilt)”, <http://www.imam-khomeini.ir> (24 Nisan 2020), s. 430.

¹⁷⁰ Ruhullah Humeyni, “Sahife-i İmam (20. Cilt)”, ss. 434–435.

¹⁷¹ “Admonition to Ayatollah Khamenei on the Limits of the Valiye Faqih’s Authority and the Course of its Stages | Iran Data Portal”, <https://irandataportal.syr.edu/admonition-to-ayatollah-khamenei-on-the-limits-of-the-valiye-faqihs-authority-and-the-course-of-its-stages> (21 Mayıs 2020).

¹⁷² Ruhullah Humeyni, “Sahife-i İmam (20. Cilt)”, s. 451.

¹⁷³ Behrooz, “Factionalism in Iran Under Khomeini”, s. 605.

¹⁷⁴ Moin, s. 249.

hükümeti dini kaideleri din adına görmezden gelebilecek bir uç noktada konumlandırmıştır. Bundan böyle hükümetin icraatlarını dini temelde sorgulamak pek mümkün olmayacaktır. Bir diğer ifadeyle, İslami hükümetin eylemleri dini prensiplere uygun olmak durumunda değildir. Zira en yüksek dini kaynak hükümetin kendisidir. Dini prensipler, hükümetin eylemlerinden ayrı düşünülemezdir. Beşiriye'nin ifadesiyle: “Mutlak Velayet-i fakih teorisi, temelde Şi'a'daki velayet anlayışının devletleşmesi (sadece siyasileşmek değil) anlamına geliyordu.”¹⁷⁵

Dini lider, solcu hükümetin ve Meclisin ekonomik alandaki tasarruflarını dine aykırı olduğu gerekçesiyle reddeden Muhafızlar Konseyinde kümelenmiş sağcılara ağır bir darbe indirmiştir. Humeyni'nin fetvası açıktır: İslam'ın gerçek temsilcisi İslami hükümettir ve İslami değerler gerekçe gösterilerek hareketleri sınırlandırılmaz. Solcular oldukça önemli bir avantaj kazanmışlardır. Diğer taraftan Humeyni'nin hükmü, siyasi otoriteyi dini otorite karşısında avantajlı bir konuma oturtmaktadır. Din-devlet ilişkilerini radikal bir dönüşüme uğratacak süreç başlamıştır. Bu sürecin bir diğer fonksiyonu, kendisinden sonra gelecek olan dini liderin büyük müçtehit olması şartının iptal edilmesi olacaktır. Bu mesele bir sonraki bölümde ele alınmaktadır.

Ancak Humeyni'nin aktüel siyasal akışa müdahalesi, problemlerin çözümü için kalıcı bir mekanizma işlevi göremezdi. Özellikle kendisinden sonraki dönem için Humeyni'nin kalıcı bir çözüm üretme mekanizması ihdas etmesi şart olmuştur. Aksi halde Meclis ve Muhafızlar Konseyi arasındaki uyumsuzluk ve sonuçta ortaya çıkan tikanıklıklar, İslam Cumhuriyeti'nin geleceği için önemli bir tehlikeyi işaret etmektedir. Humeyni, ölümünden önce bu mekanizmanın inşa edilmesi için çalışmıştır. Düzenin Yararını Teşhis Konseyi olarak adlandırılacak olan bu kurum, Meclis ile Muhafızlar Konseyi arasındaki uyumsuzlukları çözecek bir üst organ olarak işleyecek ve ancak Humeyni'nin vefatının ardından yapılan Anayasa değişikliği ile hukuki bir zemine kavuşacaktır. Bu mesele “İslam Cumhuriyeti'nin Kurumsal Konfigürasyonu” bölümünde ele alınmıştır.

2.1.2. Solcuların Dış Politika Anlayışları

Devrimin ilk yıllarındaki solcular birden bire ortaya çıkmamışlardır. Onların köklerini devrim öncesi İran siyasi ikliminde aramak gereklidir. Tacik'e göre Ali Şeriatî'nin

¹⁷⁵ Hüseyin Beşiriye, *İran'da Devlet, Toplum ve Siyaset*, İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009, s. 86.

sosyalist felsefesinden ve ideolojisinden etkilenen gençlerin büyük kısmı, devrim sonrası “İmam çizgisindeki solcular” grubunu oluşturacaklardır.¹⁷⁶ Bu grup daha çok “İmam Çizgisindeki Müslüman Öğrenciler” adıyla bilinmektedir. İmamın çizgisindekiler, devrimin ilk dönemlerinde Humeyni’nin çekirdek ekibini oluşturan radikal isimlerdir. Dış politika anlayışları açısından oldukça sert ve keskindirler. Solcular, devrimin ilk yıllarındaki ideolojik dozu yüksek atmosferde Amerika ve Batı karşıtlıklarıyla, popülizm ve radikallikleriyle temayüz etmişlerdir.¹⁷⁷ Radikallerin dış politikadaki şahin ve izolasyonist tutumlarına karşılık muhafazakârlar, özellikle ekonomik ilişkiler anlamında dış dünyaya açık olmak gerektiğini savunmuşlardır. Ancak Batının kültürel hegemonyasına karşı onlar da şüpheli hareket etmişlerdir.¹⁷⁸

Humeyni’nin kendisi de dış politikayı oldukça rijit kategoriler etrafında ele almıştır. Toplum tasavvurundaki ikili bölünmeyi dünya sistemine de uyarlamıştır. Humeyni’nin zihninde Amerika gibi büyük güçler müstekbirin (ezenler) olarak kavramsallaştırılırken, İslam dünyası ise mustazafın (ezilenler) olarak nitelenmiştir. Humeyni, ezilenleri ezenlere karşı mücadeleye davet etmektedir.¹⁷⁹ Humeyni, Amerika gibi büyük Batılı güçlerin yanında bölgedeki bazı İslam ülkelerini de sert bir biçimde eleştirmiştir. Bu ülkeler ona göre, “Amerikan İslam’ı” anlayışını benimsemişlerdir ve emperyalistlerle işbirliği içerisinde dirler. Humeyni, “Muhammedi İslam” dediği gerçek İslam anlayışının, yani “yalın ayaklıların, mahrumların” İslam’ının galip gelmesi için tüm Müslümanları mücadeleye çağırmıştır. Ona göre bu iki tür İslam anlayışı arasındaki sınırlar belirginleştirilmelidir.¹⁸⁰ Humeyni’nin kastettiği ülkeler arasında Türkiye de yer alsa da Suudi Arabistan’ın başını çektiği Körfez monarşilerine olan vurgu daha fazladır. Zira ileriki bölümlerde gösterileceği üzere İran-Türkiye ilişkilerinde ve İran-Körfez ilişkilerinde farklı dinamikler rol oynamaktadır. Dolayısıyla İran’ın Amerika ile olan karşıtlığı, Amerika ile iyi ilişkilere sahip Körfez ülkeleri ile ilişkilerini de sorunsallaştırmıştır.

¹⁷⁶ Celali, s. 3.

¹⁷⁷ Celali, s. 5.

¹⁷⁸ Siavoshi, “Factionalism and Iranian Politics: the Post-Khomeini Experience”, ss. 35–39.

¹⁷⁹ Ruhullah Humeyni, “Sahife-i İmam (9. Cilt)”, <http://www.imam-khomeini.ir> (24 Nisan 2020), s. 276.

¹⁸⁰ Ruhullah Humeyni, “Sahife-i İmam (21. Cilt)”, <http://www.imam-khomeini.ir> (24 Nisan 2020), ss. 120–21.

Bu anlamda İran Devrimi, sadece İran sınırları içerisinde olup biten bir politik gelişme olarak ele alınamaz. İranlı devrimciler, kendi ülkelerindeki “ezenlere” karşı mücadele ve başarılarını, dünya çapındaki “ezen devletlere” karşı mücadeleye uyarlamak istemişlerdir. “Devrim ihracı” olarak formüle edilen bu anlayış, diğer bölgelerdeki “ezilen halkların” kendi yönetimlerine başkaldırmalarını teşvik etmektedir. Humeyni 20 Şubat 1980’de Besic kuvvetlerine hitaben yaptığı konuşmada şöyle demiştir: “Ey dünyanın ezilenleri! Ayağa kalkın ve kendinizi katil zalimlerin pençelerinden kurtarın. Ve ey vicdansızların âlemlerindeki Müslümanlar! Gaflet uykunuzdan uyanın ve sömürgecilerin ve müttefiklerinin ellerinden İslam ve İslam ülkelerini kurtarın.”¹⁸¹ Bu mücadelede İran’da Şah’a karşı kazanılan zafer ilham kaynağı olarak sunulmuştur. Ancak devrim ihracı, ilham kaynağı olmanın ötesinde fiili olarak da İran’ın bölgesel müdahaleciliğini gündeme getirmiştir. Örneğin, 1983’te Lübnan’da Hizbullah’ın kurulmasında Humeyni ve çevresinin rolü büyük olmuştur. Hizbullah, Humeyni’nin velayet-i fakih anlayışını kabul eden İran dışındaki ilk siyasal-askeri aktör olacaktır. Hatta siyasi aktörlerin İran’ın bölgesel faaliyetlerine katkıları, onların İran iç siyasetindeki prestijini de belirlemiştir. Başbakan Musevi, 1985’te İçişleri Bakanlığı görevi için Ali Ekber Muhteşemi’yi Meclise önerirken, onu Suriye ve Lübnan’daki çalışmalarından ötürü övmüş ve Muhteşemi’nin başarılarına “Hizbullah şahittir” demiştir.¹⁸²

4 Kasım 1979’da gerçekleşen Amerikan Büyükelçilik baskınında en aktif olan aktörler de yine İmam’ın çizgisindeki öğrencilerdir. Bu radikal öğrencilerin birçoğu sonradan İran’ın reformistleri olacaklardır. Elçilik baskını, pek çok açıdan İranlı devrimcilerin radikalliklerini ortaya koymuştur. Öncelikle Amerikan ve Batı karşıtı bir harekettir. Hatta bu “anti-empyralist” niteliğinden ötürü daha sonradan tasfiye edilecek olan İslami solun dışındaki Tudeh gibi sol örgütler de Amerikan elçiliği baskınına desteklemişlerdir.¹⁸³ İran’ın dış siyasetini bugün bile tayin eden ABD karşıtı retoriğin ve anlayışın filizlendiği moment, elçilik baskınıdır. İran dış politikasını radikallerin arzuladığı tarzda karakterize eden anlayış, bu Batı ile çatışmacı anlayıştır.

Humeyni’ye yakın öğrenciler baskını gerçekleştirirse de aslında emir Humeyni’nin kendisinden gelmemiştir. İlk etapta Humeyni bir reaksiyonda bulunmamış ve bekle-gör

¹⁸¹ Ruhullah Humeyni, “Sahife-i İmam (12. Cilt)”, <http://www.imam-khomeini.ir> (24 Nisan 2020), s. 160.

¹⁸² Baktiari, s. 129.

¹⁸³ Gheissari ve Nasr, s. 95.

politikasını tercih etmiştir. Bir süre bekledikten sonra ise radikal öğrencileri desteklediğini göstermiştir. Hatta Amerikan karşıtlığı ile bilinen Ayetullah Musevi Hoiniya'yı¹⁸⁴ işgalci öğrencilere dini konularda rehberlik etmek üzere görevlendirmiştir.¹⁸⁵

Rehineler Krizi ve İran-İrak savaşı, 1980'ler İran'ında sahnenin Humeyni yanlıları lehine muhaliflerden temizlemesine yarayan tüm fırsatı sağlamıştır. Ortaya çıkan olağanüstü hal dönemi, popülist ve radikal güçlerin eylemde bulunması için gerekli şartları hazırlamıştır. Ancak yukarıda yapılan solcuların kendi aralarında yeknesak bir bütün oluşturmadıklarına dair ayrım, burada da vurgulanmalıdır. İç siyasette muhafazakârlara karşı devletçi ekonomiyi savunma noktasında birleşen solcu/reformistler, dış siyasetteki anlayışları noktasında ise radikal ve pragmatik olarak iki gruba ayrılabilirler. Rafsancani ve Velayeti gibi isimlerin ait olduğu pragmatist grup, 1984'ten itibaren Dışişleri Bakanlığı bünyesinde etkin olmuştur. Bu grup Batı ile iyi ilişkiler geliştirmekten yanadır. Musevi, Muhteşemi ve Gaffari gibi isimler ise devrimin ilk dönemlerinde dış ilişkileri şekillendirmişlerdir ve “izolasyonist” bir siyasetten yana olmuşlardır.¹⁸⁶ Humeyni'nin oğlu Ahmet Humeyni ve Cumhurbaşkanı Hamaney ile birlikte Rafsancani'nin de İran-İrak Savaşı'nı bitiren BMGK'nin 598 sayılı kararını kabul etmesi için Humeyni'nin ikna edilmesindeki payı¹⁸⁷ göz önüne alındığında bu ayrım daha da netleşecektir.

İran-İrak savaşının sona ermesi, radikallerin dış politikada aradıkları antagonizmanın da kaybı anlamına gelmektedir. Bu noktada Salman Rüşdi olayı uluslararası bir kriz yaratacak fırsatı çok geçmeden İranlı radikallerin eline vermiştir. İngiliz yazar Salman Rüşdi, Şeytan Ayetleri isimli kitabında İslam dinine ve Hz. Muhammed'e hakaret ettiği gerekçesiyle tüm İslam dünyasında tartışma yaratmış ve tepkilerin hedefi haline gelmiştir. Rüşdi olayı İran'ın tüm İslam dünyasının liderliğine soyunması için yeni bir fırsat yaratmıştır. Humeyni fırsatı kullanmakta tereddüt etmemiş ve Salman Rüşdi için Şubat 1989'da bir ölüm fetvası yayınlamıştır. Fetva tüm dünya çapında yankı uyandırmıştır. Tahran'ın Rüşdi tepkisi fetva ile de sınırlı değildir. Bahsi geçen kitabı

¹⁸⁴ Baktiari, s. 102.

¹⁸⁵ Moin, s. 218.

¹⁸⁶ Behrooz, “Factionalism in Iran Under Khomeini”, s. 607.

¹⁸⁷ Moin, s. 257.

yasaklamamasından ötürü İngiltere ile olan tüm diplomatik ilişkiler sonlandırılmıştır.¹⁸⁸ Sovyetler Birliği¹⁸⁹ ve Kuzey Kore¹⁹⁰ gibi dine mesafeli ülkeler Humeyni'ye destek verirken neredeyse tüm Batı dünyası İran'ı kınamış ve fetvayı geri çekmesini istemiştir. Avrupa Birliği 1989'un Nisan ayında resmi olarak fetvanın iptalini istemesine rağmen İran tarafı bu isteği reddetmiştir.¹⁹¹ İran, tıpkı rehineler krizinde olduğu gibi yeniden bir uluslararası krizin başrolünde olmuştur. Rehineler krizi o zamanlar Humeyni'ye yakın İslamcı solun güç kazanmasını sağlamıştır. Rüşdi olayında da benzer bir işlev ortaya çıkmıştır. Verilen ölüm fetvası, savaşın bitmesiyle birlikte moralleri bozulan radikaller için toparlanma ve motivasyon kaynağı olmuştur. Meclis Başkanı Mehdi Kerrubi, "Salman Rüşdi ve onun gibi düşünenler için, ölümden, yok olmaktan ve cehenneme gitmekten başka son olamaz" diyerek karardan duyduğu sevinci ifade etmiştir.¹⁹² Rüşdi olayı, İran dış politikasının en az 10 yılına damga vuracak ve Batı ile ilişkilerini şekillendirecek bir etkiye sahip olacaktır.

2.2. Reformizmi Doğuran Koşullar: İran Siyasetinde Tarihsel Kırılma Noktaları

1990'lardan itibaren İran siyaseti yepyeni bir düzleme oturmuştur. Bu yeni duruma rengini veren belirleyici faktör iç siyasetteki hizipler arası dengenin yeniden kurulmasıdır. Elbette bu süreç oldukça sancılı olmuş ve İslami solun yenilgisi ve tasfiyesiyle mümkün hale gelmiştir. Yeni kurulan yapıda solcuların tasfiyesi, sağ (muhafazakâr) ve merkezci (pragmatik) güçlerin ittifakı ile gerçekleşmiştir. Kurumsal olarak ise dini liderlik makamı, Hamaney'den dolayı sağın eline geçmiş ve cumhurbaşkanlığı da Rafsancani ile birlikte pragmatik siyasetin icra aygıtına dönüşmüştür. Bu süreç sonunda siyasal alanı mezkûr iki grup paylaşıırken solcular ise etkili siyasal kurumlardan tasfiye edilmişlerdir. Dolayısıyla elit grupları arasındaki mücadele sonucu İran siyasetinin kaderi tayin edilmiştir.

¹⁸⁸ "UPI News at a Glance", *UPI*, 03 Temmuz 1989, <https://www.upi.com/Archives/1989/03/07/UPI-NEWS-AT-A-GLANCE/9226605250000/> (04 Nisan 2021).

¹⁸⁹ "UPI News at a Glance", *UPI*, 03 Ocak 1989, <https://www.upi.com/Archives/1989/03/01/UPI-NEWS-AT-A-GLANCE/5240604731600/> (04 Nisan 2021).

¹⁹⁰ "Khamenei, in North Korea, Attacks U.S", *Associated Press*, 16 Mayıs 1989, <https://apnews.com/article/8427cb998cf64b66459d48d60ceedce6> (04 Nisan 2021).

¹⁹¹ "Iran Refuses to Withdraw Rushdie Fatwa", *UPI*, 22 Haziran 1995, <https://www.upi.com/Archives/1995/06/22/Iran-refuses-to-withdraw-Rushdie-fatwa/6545803793600/> (04 Nisan 2021).

¹⁹² *Milliyet*, "AT'tan Misilleme", 21 Şubat 1989.

Elbette bu gelişmeleri mümkün kılan dışsal ve yapısal dönüşümlerin de izini sürmek mümkündür. Sovyetler Birliği'nin çökmesi, Berlin Duvarı'nın yıkılması ve ABD'nin tek hegemon güç olarak temayüzü, liberal demokrasinin ve kapitalist dünya ekonomisinin de zaferi anlamına gelmiştir. Böyle bir ortamda solcuların devletçi ekonomi ve çatışmacı dış politika anlayışlarının geçerliliğini koruması beklenemezdi. Ancak her ne kadar dışsal faktörler sürece katkı sağlasa da gelişmeleri asıl şekillendiren 80'lerin sonlarında İran'ın kendi içerisinde yaşadığı dönüşümlerdir. Hizipler arası siyasetin belirleyiciliği ve hizipler arasındaki sınırların keskin hale gelmesi gelişmelere zemin hazırlamıştır.

İran'da hizipler arası anlaşmazlıklar ve kavgalar 80'ler boyunca Humeyni'nin müdahaleleriyle ciddi siyasal çatışmalara dönüşmeden kontrol altında tutulmuştur. 80'lerin sonuna doğru ise bu ayrılıklar yine bir siyasal kriz doğurmadıysa da kurumsal anlamda daha görünür hale gelmeye başlamıştır. Bu doğrultuda iki önemli gelişmeden bahsedilebilir: İslam Cumhuriyeti Partisi'nin kendi kendisini feshetmesi ve Mücadeleci Din Adamları Birliği'nin bölünmesi. Her iki örgüt de devrimin kurumsallaşmasında hayati rol oynamışlardır. Her ikisinin kaderi de aslında Humeyni sonrası yaşanacak siyasi gelişmelerle paraleldir.

Kurumsal dönüşüm ve aktörler arasında yeniden kurulan dengeler, reformizmin doğumunu kaçınılmaz kılacak bir yapısal dönüşümü meydana getirmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, dışsal makro süreçler ile toplumsal yapıdaki yeni sınıfsal dengelerin, İran siyasetindeki dönüşüme tali bir katkıda bulunmalarıdır. Yani asıl belirleyici olan elit siyasetindeki dönüşümde ancak katalizör şeklinde bir rol oynamışlardır. Elitler arası dengeler, çatışmalar, tasfiyeler ve ittifak ilişkileri, söz konusu süreçlerin asli belirleyicileri olmuştur.

2.2.1. İCP'nin Feshi ve MDB'nin Bölünmesi

Devrimden 10 gün sonra, Devrim Konseyi içerisinde Hamaney, Rafsancani, Cevad Bahonar, Beheştî ve Musevi Erdebili, Humeyni'nin emriyle İslam Cumhuriyeti Partisini kurmuşlardır. Parti, İslami oluşumların dışındaki oluşumlarla, bilhassa Bazergan ve Beni Sadr gibi liberallerle, mücadelede oldukça etkili olmuştur.¹⁹³ Partinin kuruluş amacı, devrimin kurumsallaştırılması için liderlik etmektir. Humeyni'nin vazettiği devrimin

¹⁹³ Behrooz, "Factionalism in Iran Under Khomeini", ss. 600–602.

çekirdek değerlerinin benimsenmesi ve yaygınlaştırılması için araçsallaştırılmıştır. İslam Cumhuriyeti Partisi'nin çıkarmış olduğu “Bizim Mevzilerimiz” isimli kitapta devlet yönetiminden sanata, özel mülkiyetten ulemanın sosyal ve siyasal konulardaki rolüne değin partinin pozisyonu açıkça ifade edilmiştir. Parti, velayet-i fakih doktrininin savunucusudur. İslam karşıtı partilerden siyaset sahnesini temizlemeye çalışmaktadır. Devlet ve toplum işleyişinin İslamileştirilmesi adına faaliyetlerde bulunmaktadır.¹⁹⁴

Ancak İCP, en başından itibaren Humeyni'nin yakın çevresinde yer almak dışında bir ortaklıkları bulunmayan, siyasi ve ekonomik görüşler anlamında birbirinden farklı yapıları içerisinde bulundurmıştır. Yeni kurulan siyasi yapıya mesafeli bazı büyük ayetullahlar dışında hemen hemen tüm İslami hizipler İCP çatısı altında bir araya geldiğinden, bu durum bir tür birlik “illüzyonu” da yaratmıştır.¹⁹⁵ Ancak parti, “İslam dışı” yapılanmalara karşı olmak anlamında tutarlı olsa da içerideki hizipsel farklılıklar bütünlüklü bir programa sahip olunmasını engellemiştir. Örneğin, sonradan başbakan olacak olan ve Hamaney ile yıldızı bir türlü barışmayan Mir Hüseyin Musevi, partinin gazetesinin editörlüğünü yapmaktaydı.¹⁹⁶ Elbette Humeyni'nin karizması ve liderliği, parti içerisindeki hiziplerin açıktan birbirleriyle mücadele etmesini önlemiştir. Ancak bu durum bir müddet sonra tahammül edilemez bir seviyeye erişmiş ve parti içi mücadeleler keskinleşmiştir. Bundan sonra tek yol, Humeyni'nin emriyle kurulan partinin yine kendisinin rızasıyla sona ermesi olacaktır. Rafsancani ve Hamaney, partinin feshedilmesi talebiyle Humeyni'nin kapısını çalmışlar ve Mayıs 1987'de devrim liderinin onayıyla partinin faaliyetlerine son verilmiştir.¹⁹⁷ İCP'nin feshiyle birlikte önceden yüzeyin altında kalan anlaşmazlıklar, açığa çıkmak için uygun ortamı bulmuştur.

Zaman içerisinde hizipsel pozisyonlar keskinleşse de en başından beri ayrılıklar parti içerisinde mevcuttur. Hatta bu durum partinin her ne kadar devrimin taşıyıcı unsurlarından olması hedeflense de bu vizyonun gerisinde kalması sonucunu ortaya çıkarmıştır. İCP, V.İ. Lenin'in tabiriyle hiçbir zaman bir “öncü parti” olamamıştır. Akhavi'ye göre İCP, devrimin konsolide edilmesinde Cuma imamları kadar etkili

¹⁹⁴ Tebyin-i Didgahha-yi Hizb-i Cumhuri-yi İslami, **Mevazi-yi Ma**, Tahran: Defter-i Merkezi-yi Hizb-i Cumhuri-yi İslami, 1984.

¹⁹⁵ Matthew C. Wells, “Thermidor in the Islamic Republic of Iran: The Rise of Muhammad Khatami”, **British Journal of Middle Eastern Studies**, Vol. 26, No. 1, (1999), s. 31.

¹⁹⁶ Abbas Milani, **Myth of the Great Satan: A New Look at America's Relations With Iran**, Stanford, CA: Hoover Institution Press, 2013, s. 123.

¹⁹⁷ Moslem, s. 68.

değildir. Devrimin asıl motor gücünü Cuma imamları ağı sağlamıştır. Buna mukabil İCP, parti disiplini ve örgütlenme açısından gevşek bir yapı sayılabilir.¹⁹⁸ Daha sonraları verdiği bir mülakatta Haşimi Rafsancani, İCP'nin feshedilme sebeplerinden bahsederken, diğer sebeplerin yanında ulemanın zaten partinin hedeflediği işi partiden iyi yapmasını vurgulayacaktır.¹⁹⁹ Bu anlamda İCP, aslında hiçbir zaman hedeflediği işlevselliğe kavuşamamış, varlığı ancak yukarıda ifade edildiği üzere bir tür hizipler arası birlik fikrini yansıtmak olarak gerekçelendirilmiştir. Öte yandan modern siyaset dünyasının asli unsurlarından kabul edilen partinin bir örneğinin de devrim sonrası İran'ında bulunması, yeni kurulan yapıdaki gelenek-modern dikotomisinin vücut verdiği alaca tonların örneklerinden de sayılabilir.

İCP'nin feshedilmesi, aslında hizipler arasındaki zoraki birlikteliğin çözülüşü anlamına gelmiştir. Aynı doğrultuda bu çözülme, hizipler arası mücadelenin daha şiddetli yapılacağı olması demektir. Zira artık saflar net bir şekilde belirlenmiş olurken çatışmayı önleyecek kurumsal yapı da ortadan kalkmıştır. Parti siyasetinin yokluğunda, siyasal alan daha geleneksel ve mesleki gruplar tarafından domine edilmiştir. Mücadeleci Din Adamları Birliği (MDB), aslında devrimden önce kurulan ve İslam Devriminin asli aktörlerinin üye olduğu gayri-resmi bir örgüttür. Üyeleri arasında Muhammed-Hüseyin Beheştî, Ali Hamaney, Mehdevi Keni, Murtaza Mutahhari, Ali Ekber Natık Nuri, Hasan Ruhani, Muhammed Müfetteh, Muhammed Cevad Bahonar gibi önemli isimler bulunmaktadır.²⁰⁰ Devrimci kadrolar arasındaki hizipleşme ve sağ-sol ayrımı, kendisini bu örgüt içerisinde de göstermiştir. Sonuç olarak, Humeyni'nin de onayı ile birlikte MDB, 14 Nisan 1988'de ikiye bölünmüş ve içerisinde Mücadeleci Din Adamları Derneği (MDD) isminde yeni bir oluşum çıkmıştır.²⁰¹ Bu oluşum siyasal yelpazenin solunda yer alan isimlerin bir araya toplandığı bir örgüttür ve ileride reform hareketinin de baş aktörlerinden biri olacaktır. Reform hareketinin kurumsal nüvesini oluşturacağından MDD'nin kuruluşu ayrı bir öneme sahiptir. MDB ve MDD arasındaki mücadele 90'lar boyunca hizip mücadelesinin kurumsal görünümünü oluşturmuştur.

¹⁹⁸ Akhavi, s. 183.

¹⁹⁹ Reza Razavi, "The Road to Party Politics in Iran (1979–2009)", *Middle Eastern Studies*, Vol. 46, No. 1, (2010), s. 85.

²⁰⁰ Boroujerdi ve Rahimkhani, s. 330.

²⁰¹ Boroujerdi ve Rahimkhani, s. 20.

2.2.2. İran-İrak Savaşının Sonu, Munteziri'nin Azli ve Humeyni'nin Ölümü

İran-İrak savaşı zamanında farklı hizipler arasındaki mücadeleler fazla alevlenmemiştir. Sağcılar da solcular da dış politika konusunda farklı görüş beyan etmemeye dikkat etmişlerdir. Bu konudaki tek istisna, İslam Cumhuriyeti sistemine düşman olduğundan dolayı Irak saflarında savaşa dahil olan Halkın Mücahitleri Örgütü sayılabilir. Savaşın sağladığı olağanüstü hal ve farklılıklardan çok birlik olmaya ihtiyaç duyulması bu durumun sebepleri arasındadır. Ancak savaşın sona ermesiyle birlikte özellikle dış siyasette nasıl bir pozisyon alınacağı ya da ülkenin yeniden imarı konusunda hangi iktisadi tercihlerin geçerli olacağı hususunda ihtilaflar baş göstermeye başlamıştır.

23 Kasım 1985'te Ayetullah Munteziri resmen Humeyni'nin halefi olarak Uzmanlar Meclisi tarafından belirlenmiştir.²⁰² Munteziri zaten devrimin ilk yıllarından beri Humeyni'nin etrafındaki en yakın isimlerden biri olmuştur ve gayrı-resmi olarak Humeyni sonrası döneme rehberlik edeceği hep konuşulmuştur. Humeyni onunla olan yakınlığını ifade etmek için “o benim hayatımın meyvesi” ifadesini kullanmıştır. Hatta 1982 yılında Humeyni'nin oğlu Ahmet, Munteziri'nin babasından sonraki dini lider olacağını açıkça söylemiştir.²⁰³ Ancak 1980'lerin sonuna doğru ikili arasında mesafe açılmaya başlamıştır. İran'ın devrim sonrası yaşadığı siyasal-sosyal dönüşümler ve Munteziri'nin tepkileri araya giren soğukluğun sebebi olarak görülebilir. Munteziri, 1980'lerin sonuna doğru pek çok konuda eleştirel bir tavır almaya başlamıştır. Ona göre İran-İrak savaşı kötü yönetilmiş, insan haklarına aykırı pek çok eylem gerçekleştirilmiş, liyakat ve hukuka aykırı durumlar ortaya çıkmıştır.²⁰⁴

Munteziri 1988'de git gide eleştirilerini yoğunlaştırmaya başlamıştır. Humeyni'ye yazdığı bir mektupta 1988'deki idamları haksız ve İslam'a aykırı bulduğunu söylemiştir.²⁰⁵ Bu gelişmeler üzerine Humeyni için artık meselenin tolere edilecek bir tarafı kalmamıştır. İran'ın dini lideri, bir mektup kaleme alarak Munteziri'nin kendinden sonraki dini lider olma durumuna son vermiştir. Humeyni'nin Munteziri'yi halefligi makamından azlettiği mektup, 26 Mart 1989'da Abdullah Nuri aracılığı ile

²⁰² **The Christian Science Monitor**, “News In Brief”, 25 Kasım 1985.

²⁰³ **The Christian Science Monitor**, “Khomeini's Son Says Aide of His Father Will Take Over”, 29 Nisan 1982.

²⁰⁴ Behrooz, “Factionalism in Iran Under Khomeini”, s. 610.

²⁰⁵ Moin, s. 267.

gönderilmiştir. Mektupta Humeyni şöyle demektedir: “Benden sonra bu ülkeyi, sevgili devrimimizi ve İran’ın Müslüman halkını liberallere ve bu yolla da ikiyüzlülere (dindar olmadığı halde öyleymiş gibi görünmeye çalışanlara) (Mücahidin-i Halk) teslim edeceğiniz belli olduğu için, benim yerime seçilmeye uygun değilsiniz.”²⁰⁶ Humeyni’nin mektubu üzerine Munteziri, haleflik talebinden vazgeçtiğini ve destekçilerinden de aynı tutumu benimsemelerini istediğini belirttiği bir mektupla karşılık vermiştir. Daha sonra Humeyni, bu kez halka açık bir mektupla Munteziri’nin kararını onayladığını ilan etmiştir. Ardından bir mektup da Meclise yazarak Munteziri’nin azil gerekçelerini açıklamıştır. Bunun üzerine Munteziri’nin “Büyük Ayetullah” unvanı geri alınmış ve kendisine yönelik dışlama siyaseti uygulamaya konulmuştur.²⁰⁷

Munteziri’nin azledilmesinin, hizipsel mücadele açısından doğrudan bir sonucu olmamıştır. Çünkü sağcı/muhafazakâr veya solcu/reformist olarak tanımlanabilecek bir figür değildir. Hiziplerle organik bir bağlantısı yoktur. Farklı meseleler üzerinde farklı görüşler beyan eden kendine özgü bir karakterdir.²⁰⁸ Bu açıdan bağımsız bir âlim profili çizmiştir. Bu durum iki anlamda İran’ın Humeyni sonrası siyasal kaderini tayin etmiştir. Öncelikle Munteziri azledildiği için yeni bir halef bulunması gerekmiştir. Bu halefin hiziplerle olan yakınlığı/uzaklığı İran’daki elit mücadelesindeki dengeleri etkileyecektir. İkinci olarak ise Munteziri’nin bağımsız âlim görüntüsü, 90’lar boyunca yaşanan siyasal mücadelede kendisine iktidara karşı muhalefetin müracaat edeceği bir figür olma özelliğini kazandırmıştır.

Yeni kurulan İslam Cumhuriyeti için en kritik ve belirleyici olay, şüphesiz ki devrimin lideri Ayetullah Humeyni’nin hayatını kaybetmesi olacaktır. Devrim ve devrim sonrası gelişmeler, yeni kurulan sistem birçok açıdan Humeyni’nin şahsıyla özdeşleşmiştir. Humeyni, karizması ve gücüyle birçok kuruma can vermiş, ihtilafları çözüme kavuşturmuş, yeni cumhuriyetin iç ve dış siyasetini tayin etmiş, devrimci kadroların örgütlenmesi ve mobilizasyonunu sağlamış ve belki de en önemlisi halk nezdinde devrimin meşruiyetini inşa etmiştir. Humeyni yalnızca siyasi bir lider değil; aynı zamanda ruhani bir liderdir. Tıpkı ileri sürdüğü velayet-i fakih doktrininde olduğu gibi dini ve dünyevi iktidarı kendi şahsında mezcetmiştir. Onun ruhani otoritesi ve karizması, siyasi

²⁰⁶ Moin, s. 275.

²⁰⁷ Moin, ss. 276–77.

²⁰⁸ Behrooz, “Factionalism in Iran Under Khomeini”, s. 610.

otoritesini tahkim etmiş ve kendisini nihai karar alıcı konumuna getirmiştir. Humeyni'nin 3 Haziran 1989'daki ölümü, onun kadar güçlü bir dini-siyasi figür mevcut olmadığından dolayı önceden tek kişiye ait olan iktidarın artık paylaştırılması gereğini doğal olarak ortaya çıkarmıştır. Bir görüşe göre bu durum, "Humeyni'nin karizmatik yönetiminden din adamlarının kolektif şurasal yönetimine geçiş"²⁰⁹ şeklinde ifade edilebilir.

Humeyni'nin ölümü, sağ-sol grupları arasındaki mücadelede solcuların kan kaybetmesi anlamına gelmiştir. Mücadelenin seyri içerisinde en önemli fark yaratıcı güç olan Humeyni'nin desteğinden yoksun kalmışlardır. Humeyni'nin ölmeden yaklaşık iki ay önce halefi olan Munteziri'yi azletmesi ve yerine başka bir ismi önermemesi, kendisinden sonraki dönemde yaşanacak iç siyasi mücadeleleri kızıştırmıştır. Bu mücadelede muhafazakâr/sağcı grubu avantajlı hale getiren ilk gelişme, Humeyni'nin öldüğü gün toplanan Uzmanlar Meclisi'nin Ali Hamaney'i yeni dini lider olarak seçmesi olmuştur. İkinci gelişme ise yapılan Anayasa değişikliği ile dini liderlik makamının geçmiş dönemdekinden çok daha güçlü ve siyaseti belirleyici hale getirilecek olmasıdır.

2.2.3. Hamaney'in Veli-yi Fakih Seçilmesi

Humeyni'nin 3 Haziran 1989'daki ölümünün ardından, yeni dini lideri seçmek üzere Uzmanlar Meclisi vakit geçmeden toplanmıştır. Humeyni, vasiyetinde kendinden sonraki veli-yi fakihi belirlememiştir. Ancak Humeyni'nin oğlu Ahmet ve Meclis Başkanı Rafsancani, İmam'ın ölmeden evvel Cumhurbaşkanı Ali Hamaney'i kendisinden sonraki dini lider olarak belirlediğine tanıklık etmişlerdir.²¹⁰ Fakat bir sorun daha bulunmaktadır. Hamaney, o dönemde dini lider olabilecek ilmi yeterliliğe sahip değildir. Anayasa ise dini lider olacak kişinin taklit mercii olmasını şart koşturmaktadır. Bu noktada tartışmalar alevlenmiştir. Hüseyin Beşiriye, Humeyni'nin ölümünün ardından İran siyasetinde otorite tipolojisinde bir kaymadan bahseder. Ona göre Humeyni'nin ölümü, karizmatik otorite dönemini sonlandırmış ve sonraki dönemde din adamlarının artan hakimiyeti, "geleneksel otorite"yi baskın hale getirmiştir. Buradaki temel farklılık, tek bir karizmatik liderin birleştirici otoritesi yerine din adamları grubunun oligarşik ve çıkar birlikteliğine dayanan otoritesidir.²¹¹ Bu aslında beklenen bir gelişmedir zira Humeyni gibi karizmatik

²⁰⁹ Arjomand, *After Khomeini*, s. 41.

²¹⁰ Hiro, *The Iranian Labyrinth*, s. 138.

²¹¹ Beşiriye, ss. 84–87.

ve hem ulema hem de halk üzerinde tartışmasız nüfuz sahibi olan bir başka lider bulunmamaktadır. Dolayısıyla tek bir kişi yerine iyi örgütlenmiş bir grubun iktidarı devralması olayların doğal akışına uygundur. Bu noktada Uzmanlar Meclisinde kümelenen din adamları topluluğu gelişmeleri kontrol etmeye başlamıştır.

Uzmanlar Meclisi Başkanı Ayetullah Amini, tartışmaların devam ettiği bir esnada Humeyni'nin daha önceden Anayasayı Gözden Geçirme Konseyi Başkanı Ayetullah Mişkini'ye gönderdiği mektubu okumuştur. Mektupta Humeyni kendi halefi ile ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır: “İslami rejimimizin, denetim olmadan sürmesine izin veremeyiz. Siyaset ve hilekârlık dünyasında, İslam'ın onurunu koruyacak birini seçmelisiniz. Baştan beri, merciiyet (taklit kaynaklığı) şartının gerekli olmadığı konusundaki görüşüm ve ısrarım devam ettiği için, bütün ülkenin onurlu uzmanlarının onaylayacağı, erdemli ve adil bir müçtehid yeterli olacaktır.”²¹² Humeyni'nin mektubu, Hamaney'in yeni dini lider olabilmesinin önündeki taklit mercii olma engelini kaldırmaktadır. Bu şartlar altında Uzmanlar Meclisi, 4 Haziran'da İran'ın yeni dini lideri olarak Ali Hamaney'i belirlemiştir.

Hamaney'in yeni dini lider seçilmesi elbette İslami sol için ağır bir darbe anlamına gelmiştir. Zira Hamaney, 80'ler boyunca solculara karşı adı konulmamış bir savaşın etkili aktörlerinden olmuştur. Velayet-i fakih makamının gücü, Humeyni sağ olduğu yıllarda herhangi bir hizbin diğeri üzerinde mutlak güç uygulamasını ve birbirlerini saf dışı etmelerini engelleyecek şekilde bir denge unsuru olarak işlemiştir. Solcu hükümet ve milletvekilleri de Muhafızlar Konseyi ve Cumhurbaşkanı Hamaney'in ataklarına karşı Humeyni'nin koruyuculuğunun avantajından faydalanmışlardır. Ancak Hamaney'in ülkenin en etkili makamının başına geçmesiyle birlikte hizipler arasındaki mücadelede dengeler solcular aleyhine radikal biçimde değişmiştir. Humeyni sonrası dönemde hizipler arası mücadelede sınırların aşılmasının ve bir hizbin diğeri tasfiyesinin mümkün hale gelmesinin yolu açılmıştır.

Hamaney'in liderliğinin anayasal zemininin sağlam olması adına hemen aynı ay yapılan Anayasa değişikliği referandumunda dini liderin taklit mercii olma şartı kaldırılmıştır. Anayasanın 109. maddesi, dini liderlik için gerekli şartları sayarken, “taklit mercii” olma zorunluluğunu zikretmekteydi. Ancak 109. maddede yapılan değişiklikle beraber bunun

²¹² Moin, s. 293.

yerine “muhtelif fıkıh alanlarında fetva verecek ilmi yeterliliğe sahip olmak” şartı getirilmiştir.²¹³ Bu değişikliğin işaret ettiği anlam, dini liderlik makamının dini olmaktan çok yönetsel bir makam olmasıdır. Dolayısıyla taklit mercii olma şartının ilgasını, Humeyni’nin 1988 yılının başında verdiği ünlü fetva ile tutarlı bir değişiklik olarak yorumlamak gerekir. Bir diğer ifadeyle, Hamaney’in özünde politik bir makam olarak dini liderlik koltuğuna oturması, Humeyni’nin velayet-i fakih teorisine getirdiği radikal politik yorumun önünü açtığı “velayet anlayışının devletleşmesi”²¹⁴ sürecinin devamıdır.

Hamaney’in yeni lider seçilmesinin baştan sona politik bir tercih olduğunu gösteren bir diğer nokta ise, o sırada kendisinden ilmi açıdan kat kat üstün taklit mercileri bulunmasıdır. Ancak bu isimler ya velayet-i fakih nosyonuyla kavgalı ya da aktüel siyasi kavga içerisinde kenara itilmiş kimselerdir.²¹⁵ Benzer şekilde İran İslam Cumhuriyeti’nin teokratik yapısının tartışmalı karakteri, güç mevkilerini dolduran ulemanın ilmi derecelerine bakıldığında da kendisini gösterir. İslam cumhuriyetinin yönetim kademesindekiler ulema mensupları olsa ve devlet saf teokratik yönetim profili verse de aslında sözü edilen din adamları orta ve alt seviyedeki din adamlarıdır. Üst düzey ulema ekseriyetle İslam cumhuriyetine muhalefet etmiş ya da göz yummayı tercih etmiştir.²¹⁶ Bu sebeple aslında İran’daki sisteme rehberlik eden prensipler, saf dini kaideler olmaktan çok, siyasi süreçlerle uyumlu dini kaideler olmaktadır. Siyaset dine uydurulmaktansa din kademeli olarak siyasetle uyumlu hale getirilmektedir.

Bu süreç aslında devrimin kurucu önderi Humeyni zamanında başlamıştır. Humeyni’nin velayet-i fakih anlayışına muhalefet eden din adamları arasında bulunan Ayetullah Rıza Zencani, Ayetullah Azeri Kumi,²¹⁷ Ayetullah Hoyi, Ayetullah Golpayegani ve Ayetullah Maraşi Necefi gibi isimler, din adamlarının siyasete müdahil olmaması yönündeki geleneksel anlayışı savunmuş ve Humeyni’nin velayet-i fakih anlayışına karşı çıkmışlardır.²¹⁸ Ancak bu din adamları arasında en önemlisi Ayetullah Muhammed Kazım Şeriatmedari’dır. Şeriatmedari, Humeyni’nin velayet-i fakih yorumuna karşı

²¹³ Daneşgah-i Loristan, “Metn-i Kamil-i Kanun-i Esasi-yi Cumhuri-yi İslami-yi İran Hemrah Ba Islahat-ı Sal 1368”.

²¹⁴ Beşiriye, s. 86.

²¹⁵ M. Behrooz, “The Islamic State and the Crisis of Marja’iyat in Iran”, **Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East**, Vol. 16, No. 2, (1996), ss. 96–98.

²¹⁶ Behrooz, “The Islamic State and the Crisis of Marja’iyat in Iran”, s. 99.

²¹⁷ Moin, s. 220.

²¹⁸ Moin, s. 245.

çıkıştır. Ona göre bu ilkenin uygulanabilmesi için şariat yönünden bir otoritenin bulunmaması ve uygulanacak konuların da zorunluluk arz etmesi şarttır. Aksi halde egemenlik halka aittir ve Uzmanlar Meclisi ya da başka bir kurumun halkın egemenliğini hiçe sayması kabul edilemezdir.²¹⁹ Humeyni ve Şariatmedari arasındaki kavga, tatsız bir şekilde noktalanmıştır. Şariatmedari, 1982 yılında eski Dışişleri Bakanı Sadık Kutbizade'nin de parçası olduğu Humeyni'ye karşı bir suikast girişiminden haberdar olduğu gerekçesiyle yargılanmıştır. Kutbizade gibi idam edilmemiş ancak din adamı kıyafetleri çıkarılarak aşağılanmıştır. Televizyon ekranından itirafa zorlanmış ve CIA ile bağlantısının olduğuna dair pek çok belge yayınlanmıştır.²²⁰ Humeyni, en güçlü rakibine karşı kavgayı kazanmış ve Şariatmedari'yi safdışı bırakmıştır. Ancak bu gelişme tek başına yeterli olmamış, din adamlarını kontrol etmek amacıyla 1987 yılında Özel Ulema Mahkemesini kurmuştur.²²¹ Bu hamlenin de dini alanın siyasetin gerekliliklerine uygun denetlenmesine matuf olduğu söylenebilir. Şariatmedari gibi velayet-i fakihe meydan okuması muhtemel mollalar için önlem alınmaktadır. Bu mahkeme, daha sonraki yıllarda yalnızca velayet-i fakih teorisine karşı çıkan ulema mensupları için değil; en ufak siyasi eleştiride bulunan bir çok din adamı için bir tür engizisyon işlevi görmüştür. Özellikle reformist dini entelektüeller üzerindeki baskı, Özel Ulema Mahkemesi kanalıyla uygulanmıştır.

Yine aynı doğrultuda Düzenin Maslahatını Teşhis Konseyi adında yeni bir kurumun oluşturulması da dengeleri dini lider yerine değiştirmiştir. Zira Meclis ile Muhafızlar Konseyi arasındaki tikanıklığı aşmak için son karar mercii olma özelliğini haiz bu Konseyin tüm üyeleri dini lider tarafından atanmaktadır. Dolayısıyla dini lider, seçilmiş temsilcilerin bulunduğu Meclis üzerinde bu kurum vasıtasıyla dolaylı bir kontrol gücüne erişmiştir. Bunun yanında sözü edilen Konseyin ikinci temel görevi, dini lidere önemli konularda danışmanlık yapmaktır. Bu vazife de dini lider ile Konsey arasındaki doğrudan ilişkinin sarıh örneklerindendir. Maslahat konseptinin geleneksel Şii fıkında yer almaması ve daha çok Sünniliğe içkin olması, Düzenin Maslahatını Teşhis Konseyi'nin ihdasının “Şiiliğin Sünnileşmesi” olarak yorumlanmasına yol açmıştır.²²² Yapılan bu yorum, bir diğer taraftan da dinin ve dini yapıların gündelik siyasetin gereklerine

²¹⁹ Moin, s. 221.

²²⁰ Hiro, **Iran Under the Ayatollahs**, ss. 218–19.

²²¹ Arjomand, **After Khomeini**, s. 51.

²²² Arjomand, **After Khomeini**, s. 41.

uyumlulaştırılması anlamına gelmektedir. H. E. Chehabi'nin yerinde tespitine göre bu Konsey, "İslam'ın değil rejimin maslahatını" tayin etmektedir.²²³ Yeni ihdas edilen Konseyin yetki ve kararlarına dair tartışmaların önünü almak adına Muhafızlar Konseyi bir karar almıştır. 1993'te alınan bu karara göre hiçbir organın DYTK'nın kararını geri çeviremeyeceğine hükmedilmiştir.²²⁴ Anayasa değişikliği, İran'ın Humeyni sonrası siyasal şartlarını belirleyecek bir dizi değişikliği beraberinde getirmiştir. Kurumsal konfigürasyonu yeniden düzenleyerek tabiri caizse oyunun kartlarını yeniden dağıtmıştır. Mülga ve yeni maddeler ile birlikte İran siyasetinin çehresi, güçlü dini liderlik ve güçlü muhafazakâr siyasete alan açacak şekilde değişmeye başlamıştır.

Anayasa değişikliğinin en önemli maddelerinden bir tanesi de başbakanlığın kaldırılması olmuştur. Bu değişiklik, İran siyasal sisteminin bir anlamda başkanlık sistemine evrilmesi demektir. 1980'lerde cumhurbaşkanlığı makamı daha çok sembolik bir makam olarak anlaşılmıştır. Anayasanın 133. maddesine göre bakanları seçme (Anayasada cumhurbaşkanına önerme şeklinde geçse de bu prosedürelidir) ve onay için Meclise sunma yetkisi başbakana aitti.²²⁵ Dolayısıyla 1980'li yıllarda Hamaney, cumhurbaşkanı olmasına rağmen tam yürütme yetkisini elinde bulunduramamıştır. Musevi'nin karizması ve etkinliği de kendisini gölgelemiştir. Hatta bu yüzden cumhurbaşkanlığının ikinci döneminin başında başbakanlığın yetkilerini kısıtlama girişiminde dahi bulunmuştur (Bkz. 2.1. Hizipsel Mücadeleler: Sağ ve Solun Ortaya Çıkışı). Yapılan değişiklik ve başbakanlık makamının ilgası, yürütmenin tamamen cumhurbaşkanının yetkisinde olması anlamına gelmektedir.

Başbakanlığın kaldırılması, iki önemli işlevi haizdir: İlkin, yürütme makamının başında yalnızca cumhurbaşkanını bırakması ve kabineyi doğrudan ona bağlaması anlamında İran'ın Humeyni sonrası siyasi yapısını şekillendiren önemli bir değişikliktir. Bir anlamda iktidarın dini lider ve cumhurbaşkanı arasında paylaşılması için atılan bir adımdır. İktidar paylaşımından pay alacak üçüncü bir aktör/makam ortadan kaldırılmıştır. İkinci olarak, bu değişiklik sol cenahın ağır bir darbe alması demektir. Zira 1981'den itibaren başbakanlık, İslami solun liderlerinden Mir Hüseyin Musevi tarafından icra edilmiş ve

²²³ Chehabi, s. 139.

²²⁴ Arjomand, **After Khomeini**, s. 45.

²²⁵ Daneşgah-i Loristan, "Metn-i Kamil-i Kanun-i Esasi-yi Cumhuri-yi İslami-yi İran Hemrah Ba Islahat-ı Sal 1368".

hükümet solcuların elinde işleyen önemli bir icra aygıtına dönüşmüştür. Başbakanlığın ilgası, İslami solun da siyaset sahnesinden tasfiyesi yolunda atılmış bir adımdır. Dolayısıyla bu karar hem anayasal/kurumsal alanın yapılandırılması hem de hizip siyasetinin dinamiklerinin yeniden belirlenimi şeklinde ikili bir işlev görmüştür.

Öte yandan Anayasa değişikliği ve sonrası bir takım kurumsal içtihatlar, dini liderin siyasi gücünü oldukça yükseltmiştir. Örneğin, yukarıda da ifade edildiği üzere Muhafızlar Konseyi'nin Uzmanlar Meclisi seçimlerinde adayların seçimlere katılıp katılamayacaklarını denetleme yetkisini deruhte etmesi bunun örneklerindendir.²²⁶ Anayasa değişikliği, yargıdaki gücü de Yüksek Yargı Konseyi'nden alarak Yargı Gücü Başkanı'na vermiş ve onun atanması yetkisini de dini lidere vererek aslında yargı üzerindeki veli-yi fakihin yetkisini artırmıştır.²²⁷ Hem Muhafızlar Konseyi'nin hem de Yargı Gücü Başkanının yetkilerinin artması ve güçlenmesi dolaylı olarak dini liderin de gücünü artırması anlamına gelmektedir. Çünkü iki kurum da dini liderin belirlediği kişilerce yönetilmekte ve yalnızca dini lidere hesap vermektedir. Dini lider böylelikle siyaset üzerindeki kudretini mezkûr kurumlar aracılığıyla artırabilme imkanına da sahip olmuştur. Nitekim o doğrultuda adımlar atmakta da gecikmemiştir.

2.2.4. Rafsancani'nin Pragmatik Siyaseti

Anayasa değişikliğinin halkın onayına sunulduğu gün aynı zamanda cumhurbaşkanlığı seçimleri de gerçekleştirilmiştir. Seçimleri Rafsancani'nin kazanması ile birlikte Humeyni sonrası dönemin güç dengeleri de belirlenmiştir. Yeni sistemde iktidar, dini liderlik (Hamaney) ve cumhurbaşkanlığı (Rafsancani) olmak üzere iki makam arasında paylaşılacak; ancak anayasal yetkiler bakımından dini lider bir adım önde olacaktır.²²⁸ Anayasal ve kurumsal gücünü artıran Hamaney, bunun yanında kendisine yakın kişileri kilit pozisyonlara yerleştirerek de aktüel gücünü artırmıştır. Bu minvalde Cumhurbaşkanı Rafsancani'nin kabinesinde zaman zaman Hamaney'e yakın kişiler boy göstermiştir. Rafsancani bu tavizi vermek durumunda kalmıştır. İçişleri Bakanlığı koltuğuna oturan Hücetülislam Muhammed Beşareti (1993-1997) ve İstihbarat Bakanı olan Hücetülislam Ali Fallahiyan (1989-1997) bu isimler arasında sayılabilir.²²⁹

²²⁶ Siavoshi, "Factionalism and Iranian Politics: the Post-Khomeini Experience", s. 46.

²²⁷ Arjomand, **After Khomeini**, s. 47.

²²⁸ Arjomand, **After Khomeini**, s. 37.

²²⁹ Arjomand, **After Khomeini**, s. 38.

Rafsanjani, İran siyasetini yeni bir tarzla tanıştırmıştır. Humeyni dönemine ideolojik, monist, devletçi, katı ve kapalı bir siyaset tarzı damgasını vurmuştur. Rafsanjani, ekonomide özelleştirmelere ve dış siyasette ise pragmatizme dayanan bir yol benimsemiştir. Bu anlamda Rafsanjani'nin 1991'de antik kent Persepolis'i ziyaret etmesi²³⁰ kendi siyasi tarzının ve döneminde neler yaşanacağını bir duyurusudur. Bu ziyaret iki sembolik anlam içermektedir. Öncelikle Rafsanjani, İslam öncesi İran köklerini işaret ederek Fars milliyetçilerinin ve İran tarihiyle övünenlerin gururunu okşamaktadır. İkinci olarak ise uzlaşmasız sert İslamcı/devrimci dönemin kapandığı ve İran'ın tüm İranlıların ülkesi olduğu mesajını vermektedir.

İran, özellikle dış politikadaki pragmatik yön değişiminin etkisiyle 1980'lerdeki radikal ve sert çizgisinden daha itidalli ve diyaloga açık bir çizgiye doğru kaymaya başlamıştır. Bu anlamda devrim sonrasının "ötekileri" olan ABD ve Körfez Arap ülkeleri ile yeni bir dönemin kapıları aralanmaya başlanmıştır. Bu yeni siyasi tarz, zıtlasma ve çatışmanın aksine iyi ilişkiler kurma ve sürdürme prensibine dayanmaktadır. İran'ın yeniden yapılanması ve toparlanabilmesi için bu şarttır. Savaşın yaralarını sarmak, ekonomiyi ayağa kaldırmak ve İran siyasetine de ferah bir hava getirmek, en önemli önceliklerdendir.

Rafsanjani, dış politikadaki bu açılımı yeni Dışişleri Bakanı Ali Ekber Velayeti ile gerçekleştirmiştir. Velayeti, Körfez ülkelerine pek çok ziyaret gerçekleştirerek İran'ın yeni dış politika açılımını pratiğe dönüştürmeye çalışmıştır.²³¹ Aynı şekilde İran, Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki Karabağ krizinde de arabuluculuk faaliyetlerinde bulunmuştur. İki ülke arasındaki sorunun çözümüne katkıda bulunarak Güney Kafkasya'da nüfuzunu artırmaya çalışan İran'ın bu girişimleri sonuçsuz kalsa da geçici olarak ateşkes anlaşmaları imzalanmalarına katkıda bulunduğunu da görmek gerekmektedir. Örneğin, Velayeti'nin girişimleri sonucu Azerbaycan ve Ermenistan temsilcileri 15 Mart 1992'de Tahran'da bir araya gelerek dört maddelik bir ateşkes anlaşması imzalamışlardır. Ancak bu ateşkes çok kısa ömürlü olmuş ve çatışmalar takip eden günlerde yeniden başlamıştır.²³² Çatışmaların devam etmesi üzerine bu kez 7 Mayıs

²³⁰ Bayart, s. 354.

²³¹ Siavoshi, "Factionalism and Iranian Politics: the Post-Khomeini Experience", s. 43.

²³² R. K. Ramazani, "Iran's Foreign Policy: Both North and South", **Middle East Journal**, Vol. 46, No. 3, (1992), s. 410.

1992’de Rafsancani’nin davetiyle Tahran’da buluşan Azerbaycan ve Ermenistan liderleri bir ateşkes daha imzalamışlar ve krizin  İran’ın rolüne teşekkür etmişlerdir.²³³ Bu ateşkes de krizi sona erdirmeye yetmemiş ve çok geçmeden çatışmalar devam etmiştir. Yine de İran’ın bölgesel sorunların  katkıda bulunarak nüfuzunu artırma çabaları dikkati çekmiştir.

Rafsancani’nin izlemiş olduğu siyasetin dış politikada olduğu kadar iç politikada da önemli sonuçları olmuştur. Yukarıda zikredilen gelişmelerle birlikte, solcuların siyaset sahnesinden tasfiyesine sebep olan en önemli olay 1992’deki 4. Meclis seçimleridir. Bu seçimler öncesindeki siyasi dengelerin genel görünümü şu şekilde tarif edilebilir: Yürütme organı olan cumhurbaşkanlığı, pragmatik siyaset takip eden Rafsancani’nin yani modern sağın, Anayasa değişikliği ile yetkileri oldukça artırılan ve ülkedeki en güçlü makam haline gelen dini liderlik makamı, muhafazakâr bir siyaset izleyen Ali Hamaney’in yani geleneksel sağın eline geçmiştir. Yargı ve Muhafızlar Konseyi gibi çok güçlü yapılar da yine sağcıların elinde bulunmaktadır. Bu durumda solcuların elinde yalnızca İşlami şura Meclisinin kaldığı görülmektedir. Meclisi de kaybederlerse, İşlami sol son kalesini de kaybetmiş olacak ve siyaset sahnesinden temizlenecektir. 1992 seçimleri bu anlamda İran siyasetinin 1990’lardaki kaderini tayin edecek önemli bir işlevi haizdir.

Seçimlerde temel olarak üç hizip yarışmıştır: 1980’lerde birbirleriyle mücadele halinde olan solcular ve sağcılarla birlikte, sağcılarla işbirliği halindeki Rafsancani grubu, seçimin temel aktörleri olmuşlardır. Modern sağ olarak ifade edilen Rafsancani grubu ile geleneksel sağ olarak ifade edilen Hamaney’in grubu, radikaller olarak da bilinen İşlami sola karşı bir araya gelmişlerdir. Bu anlamda MDB ilk grubun ve MDD ise ikinci grubun temsilcileri olarak yarışmışlardır. Bu iki örgütün kurumsal g sayesinde halka doğrudan ve geniş ölçekte ulaşma imknına sahip olmaları, bağımsız olarak yarışan adayların seslerini duyuramamaları ve kendilerini tanıtamamaları sonucu doğurmuştur. Dolayısıyla seçim genel olarak MDB ve MDD listeleri arasında geçmiştir.²³⁴ Değişim yanlıları Rafsancani grubunu desteklerken ekonomide devlet kontrolünün devam etmesi

²³³ Ralph Joseph, “Azerbaijani, Armenian Chiefs Sign Cease-Fire Accord in Tehran”, *UPI*, 05 Ağustos 1992, <https://www.upi.com/Archives/1992/05/08/Azerbaijani-Armenian-chiefs-sign-cease-fire-accord-in-Tehran/4791705297600/> (04 Nisan 2021).

²³⁴ Farzin Sarabi, “The Post-Khomeini Era in Iran: The Elections of the Fourth Islamic Majlis”, **Middle East Journal**, Vol. 48, No. 1, (1994), ss. 89–107.

ve dış politikada uzlaşmaz ve sert tutumun devam etmesinden yana olanlar ise radikalleri desteklemişlerdir.

1992 seçimlerinde ittifak halinde olan Rafsancani ve Hamaney, İslami solun tasfiyesi adına seçim propagandalarını velayet-i fakih doktrinini kabul edenler ve ona karşı çıkanlar dikotomisi etrafında organize etmişlerdir. İslami solu rehberlik makamına karşı çıkanlar ve fitneciler olarak resmetmişlerdir.²³⁵ Böylelikle hem seçimlerde yarışmak isteyen solcuları büyük oranda veto eden Muhafızlar Konseyi kararına destek sağlamış hem de az miktarda da olsa seçimlere katılma imkânı bulan solcuların seçilmemesi adına propaganda yürütmüşlerdir. Sağcıların bu stratejisi tamamen dayanaktan yoksun da sayılmazdır. Gerçekten de “Humeyni’nin çizgisindeki” solcular, dini liderlik makamına sözde saygı duysalar da Hamaney’in kendisinden pek memnun değillerdir.²³⁶ Ancak velayet-i fakih doktrininin esastan ve varlık sebebini eleştiriyor da değillerdir. Diğer bir ifadeyle solcular makamdan değil makam sahibinden hoşlanmamaktadır.

Seçimlerden önce Muhafızlar Konseyi, kendilerine başvuran 3150 adaydan, aralarında hâlihazırda milletvekili olan 30 kişi de dâhil olmak üzere 1060’ını milletvekilliğine uygun bulmayarak ellediğini açıklamıştır. Elenen kişilerin arasında Sadık Halhali ve Behzat Nebevi gibi İslami solun çok önemli şahsiyetleri bulunmaktadır.²³⁷ Bu gelişme aslında Muhafızlar Konseyinin zaten seçimlerden önce bir tarafın açıkça lehine olacak şekilde seçim sahnesini düzenlemesi anlamına gelmektedir. Buna karşılık solcular da tamamen yarıştan vazgeçmemişlerdir. İslami sol, aralarında Mehdi Kerrubi, Musevi Hoiniya, Ali Ekber Muhteşemi ve Said Haceryan gibi isimlerin bulunduğu 30 kişilik bir listeyle Tahran’da seçimlere katılma kararı almıştır. Ancak buna rağmen bahsi geçen isimler gerekli oyu alamamış ve milletvekili olamamışlardır.²³⁸ Seçim sonuçları solcular için büyük bir hezimet gözler önüne sermiştir. İslami sol yalnızca 40 üyeyle 4. Mecliste bulunabilmiştir. Meclisin büyük çoğunluğu muhafazakârlarca kontrol edilirken üye profili açısından da önemli bir değişim yaşanmıştır. Buna göre 181 milletvekili ilk kez seçilirken yalnızca 83 kişi bir önceki dönem de üyelik yapmışlardır. Meclis başkanlığı koltuğu da muhafazakâr Natık Nuri’ye geçmiştir.²³⁹

²³⁵ Moslem, ss. 180–86.

²³⁶ Siavoshi, “Factionalism and Iranian Politics: the Post-Khomeini Experience”, s. 45.

²³⁷ Moslem, s. 182.

²³⁸ Moslem, ss. 183–86.

²³⁹ Siavoshi, “Factionalism and Iranian Politics: the Post-Khomeini Experience”, s. 42.

Solun seçimlerdeki yenilgisi ve ellerinde kalan son iktidar kalesi olan Meclisi kaybetmelerinde kurumsal yapının, dini liderlik, cumhurbaşkanlığı ve Muhafızlar Konseyi gibi makamların payı büyük olsa da sandıkta alınan ağır yenilgiyi açıklamaya yeterli değildir. Bu durum açıkça halkın değişimden yana olduğunu ve radikal siyasetten yüz çevirdiğini göstermektedir. Savaşın, ekonomik yokluğun ve dünyadan izole edilmişliğin bunalımı, halkın değişim umutlarına ve dolayısıyla Rafsancani cephesine bel bağlamasına zemin hazırlamıştır. Radikal siyaset halk nezdinde itibarını yitirmektedir.

Öte yandan İslami sol ya da radikal denen figürler seçim sonuçlarını beklenmedik bir medenilikte kabul etmişler ve kayda değer bir itiraz dillendirmemişlerdir. Bunda bu çalışmanın iddialarıyla uyumlu iki faktörün etkili olduğu söylenebilir: İlki, halkın yönelimini okuma ve değerlendirme hususunda partizan değil akl-ı selim davranmış olmalarıdır. Radikal siyasetin halk nezdinde geçerliliğini yitirmeye başladığını görme konusunda cesur ve dürüst davranmışlardır.²⁴⁰ Bu husus önemlidir, zira 90'larda yaşanacak olan dönüşümlerinin de tetikleyicisi olacaktır. Radikaller, halkın temayülünü iyi okuyarak kendi pozisyonlarını reform siyasetine doğru evrilteceklerdir. Çünkü siyaset sahnesinde kalmanın yegâne şartı toplumsal dönüşüme uyum sağlamaktır. İkinci sebep şudur ki radikaller, ülkeyi siyasi bir krize sokacak ya da meşruiyet zeminine zarar verecek bir siyasi tartışmayı tetiklemek istememişlerdir. Bu da onların sistemin öz evlatları olmasıyla açıklanabilir. Sonuçta görünür siyasi alandan ve güçlü kurumlardan tasfiye edilmeleri, tamamen sistemin dışına çıktıkları anlamına gelmez. Daha iyi bir strateji ve taktik değişimiyle siyasete geri dönebilirler.

Diğer taraftan Rafsancani'nin muhafazakârlarla olan ittifakının ne kadar süreceği ve sağlıklı biçimde işleyip işlemeyeceği de 1992 seçimlerinin ardından merak konusu olmuştur. Mecliste Rafsancani yanlıları ağırlıktadır. Bu kez yürütme aygıtı, yasama aygıtının engeline takılmadan rahatça icraatta bulunabilme şansına erişmiştir. Solcular artık bir engel teşkil etmemektedir. Fakat bu Rafsancani'nin tamamen serbestiyete kavuştuğu anlamına da gelmemiştir. İttifak halinde olduğu muhafazakâr geleneksel sağ, Rafsancani üzerindeki baskısını hemen hissettirmiştir. Seçim sonrasında muhafazakârların yayın organları vakit geçmeden Rafsancani'yi eleştirmeye başlamışlardır. Bu eleştirilerin Rafsancani'ye seçim zaferini kimin sayesinde kazandığına

²⁴⁰ Sarabi, ss. 104–5.

dair bir hatırlatma işlevi gördüğü ve başına buyruk davranmaması için bir tür uyarı olduğu yorumu yapılabilir.²⁴¹ İleride Rafsancani üzerindeki baskılar yoğunlaşacak ve 1990'ların başında tesis edilen bu ittifakın dağılmasına ve Rafsancani'nin yeni bir siyasi müttefik bulmasına sebep olacaktır. Dolayısıyla modern ve geleneksel sağ ittifakı uzun ömürlü olmayacaktır. Zaten muhafazakârlar, ekonomi konusunda Rafsancani'nin perspektifiyle uzlaşsalar da dış siyasette Batı ile ve bilhassa ABD ile olan ilişkilerde belirli bir mesafenin korunması konusunda Rafsancani'den çok radikallere yakın sayılabilmeleri mümkündür.²⁴² Dolayısıyla modern ve geleneksel sağın birlikteliği zaten en başında çeşitli anlaşmazlıklara sahiptir.

Adelkhah, 1990'lardan itibaren yaşanan değişimi, “devrimci coşku” döneminin yerine “devrimci akıl” döneminin geçmesi olarak isimlendirir ve devrimcilerin profesyonel siyasetçiler ya da bürokratlar olmaları anlamında Fransız Devrimi'ne atıfla “thermidor” dönemi olarak kavramsallaştırır.²⁴³ Bayart da aynı şekilde bu süreci İran Devrimi'nin “thermidor” safhası olarak yorumlamaktadır.²⁴⁴ Burada “thermidor” kavramı ile kastedilen devrimcilerin profesyonel siyasetçiler haline gelmesidir. Ancak bu süreçte İslamcı solun tasfiyesi ve yeni bir siyasi düzenek kurulması olarak da yaklaşmak mümkündür. Çünkü profesyonelleşme, belirli bir hizbin siyasi alandan dışlanması pahasına gerçekleşmiştir. Yine de bu dışlanmayı devrimin ilk dönemlerindeki Marksist, liberal ve aşırı İslamcı muhafazakâr grupların tasfiyesinden ayrı tutmak gerekmektedir. Bahsi geçen gruplar sistemin dışına itilip kriminalize edilirken, Rafsancani'nin cumhurbaşkanlığı ve Hamaney'in dini liderliği arasındaki ittifakın ortaya çıkardığı dışlama, dışlanan grubun sistemde tutunumu sağlanarak gerçekleşmiştir. Bu noktada Bayart'ın “kurul mantığı” şeklinde karakterize ettiği yapısal esneklik ve elitlerin (Bayart'ın ifadesiyle “cumhuriyetin gediklileri”) tümünden tasfiye edilmek yerine sistemi dengede tutmak kaydıyla başka makamlarda kendilerine yer bulmaları²⁴⁵ fikri vurgulanabilir.

Böylelikle daha sonradan reformist olacak olan İslamcı sol, sistemin içerisinden gelen ve sistemin içerisinde kalarak siyaset yapan aktörlerle mütemayizdir. Dışlansalar da

²⁴¹ Sarabi, s. 106.

²⁴² Sarabi, s. 106.

²⁴³ Adelkhah, ss. 12–13.

²⁴⁴ Bayart.

²⁴⁵ Bayart, ss. 341–42.

demokratik süreçler üzerinden siyasete katılmaya devam etmişlerdir. Seçimlere katılarak yeniden siyasete dönmeye niyetlenmişler ve bunu da başarmışlardır. Kaybettikleri güç pozisyonlarını elde etmek adına sistem karşıtı bir yol izlememişler ve sistem tarafından da kriminalize edilmemişlerdir.

2.3. 1997 Seçimleri ve Hatemi'nin Zaferi

Hatemi'nin 1997'deki seçim zaferi ve reform hareketinin iktidara yürüyüşü, şüphesiz ki boşlukta kendiliğinden meydana gelen bir gelişme değildir. Bu önemli tarihsel dönüşüm momentini, İran'ın siyasal ve toplumsal bağlamını belirleyen tarihsel dönüşümlerle birlikte düşünmek gerekmektedir. Bundan önceki bölümde ifade edildiği gibi İran, özellikle Humeyni'nin ölümünün ardından bir dizi önemli gelişme yaşamıştır. Bahsi geçen siyasal gelişmelere paralel olarak toplumun yapısında, beklentilerinde ve taleplerinde yaşanan bir dönüşümden de bahsedilebilir. Ancak toplumsalın dönüşümü, reform hareketini ortaya çıkarmıştır şeklindeki bir çıkarım oldukça kestirme ve yanlış olacaktır. Yaşanan daha çok İran'ın siyasal elitleri arasındaki güç mücadelesi sonucunda dışarıya itilen İslami solun, yeni toplumsalın kodlarını okumadaki maharetiyle siyasal sahneye dönüş için yine bu toplumsalın güçlerini kendi siyasal doğrultusunda seferber etmesidir.

23 Mayıs 1997 tarihinde düzenlenen cumhurbaşkanlığı seçimlerinde reformistlerin adayı Seyyid Muhammed Hatemi, oyların %69,1'ini alarak seçimi kazanmıştır. Seçimlere katılım oranı %79,92 ile oldukça yüksektir. Hatemi'nin rakibi ve muhafazakârların adayı Meclis Başkanı Ali Ekber Natık Nuri ise oyların yalnızca %24,87'sini alabilmiştir.²⁴⁶ Hatemi'nin seçimi kazanması büyük bir sürprizdir. Hatta onun zaferi kendi taraftarları için bile beklenmeyen bir olaydır. Hatemi'yi destekleyen gruplardan olan İslam Devrimi Mücahitleri Örgütü'nün yayın organı Asr-ı Ma dergisinde seçim sonrasında yayınlanan değerlendirme yazısında Hatemi'nin bu kadar yüksek bir oyla seçileceğinin kendileri tarafından dahi beklenmediği ifade edilmiştir.²⁴⁷

²⁴⁶ “1997 Presidential Election | Iran Data Portal”, <https://irandataportal.syr.edu/1997-presidential-election> (07 Aralık 2020).

²⁴⁷ Asr-ı Ma, “Görkemli 23 Mayıs Destanının Değerlendirilmesi: Asr-ı Ma”, **Birikim**, Cilt. 101, (Eylül 1997).

Elbette reformist cumhurbaşkanının bu zaferinin sürpriz olmasının ve zaferin kendisinin tespit edilebilir sebepleri bulunmaktadır. Hatemi'nin seçilmesinin sürpriz olarak karşılanması, İran siyasetinin o dönem için barındırdığı güç dengeleriyle alakalı bir durumdur. 90'ların başında tasfiye edilen İslami solun, reformist etiketiyle İran siyasetine geri dönüşü, ilk etapta yeteri kadar istikbali parlak bir hamle gibi görünmeyebilir. Ancak kendilerini evvelce dışlayan Rafsancani ve ekibinin yeniden yardım eli uzatması, artık reformist olarak anılacak İslami sol için can suyu olacaktır. Modern sağ ile İslami sol arasında kurulan ittifak, Hatemi'nin başını çektiği reform hareketinin kaderini tayin eden en önemli faktördür. Dolayısıyla hizipler arası dengeler, yani elit grupları arasındaki pazarlıklar ve rekabet, halkın talebi ve girişiminden daha belirleyici olmuştur.

2.3.1. Hatemi'nin Toplumsal Tabanı ve Modern Sağ-İslami Sol İttifakı

90'lı yıllara gelindiği zaman, reform hareketinin beslendiği bir kaç temel kültürel durum söz konusuydu. Bunlardan biri artık devrim sonrası dönemde yaşanan sert siyasal mücadelelerin ve bu mücadelelerde yer alan tarafların keskin pozisyon alışlarının sona ermesi, tarafların birbirlerinin varlığını kabul etmeleridir. Bir diğeri ise devlet ve toplum arasındaki çelişkinin, petrol gelirlerinin sınırlı bir grubun tekelinde bulunmasından kaynaklanmasıdır.²⁴⁸ Birinci sebepten dolayı hizipler arasındaki çekişme, pozisyonel değişiklikleri mümkün kılacak bir esnekliğe kavuşmuş, ikinci sebepten dolayı ise İran sosyolojisine uygun bir siyaset anlayışı arayışı ortaya çıkmıştır.

Hatemi'nin seçilmesinin ardında İran'da son yıllarda ortaya çıkan yeni bir sosyolojinin yattığı da sıkça tekrarlanan iddialar arasındadır. Buna göre 1979'dan beri meydana gelen demografik değişimler yeni siyasal talepler ortaya çıkarmıştır. Hatemi ve reformister, yeni toplumsal gerçekliğin temsilcileri olarak temayüz etmişlerdir.

Yeni toplumsallığın siyasal talepleri, orta-sınıf sosyolojisinin tipik bir özelliğini yansıtmaktadır. Alt sınıflar gündelik geçim sorunlarına odaklanırken orta-sınıflar tipik olarak ekonomik sorunlardan ziyade siyasal sorunları öncelerler. Bu anlamda reform hareketinin ekonomik programından ziyade siyasal haklar ve özgürlüklere olan vurgusunun daha kuvvetli olması şaşırtıcı değildir. Reform hareketi, alt sınıf ya da üst sınıfların desteğinden ziyade orta sınıfların desteğini almıştır. Ancak hareketin liderleri,

²⁴⁸ Abbas Abdi, "The Reform Movement: Background and Vulnerability", *Global Dialogue*, Vol. 3, No. 2, (2001), ss. 29–30.

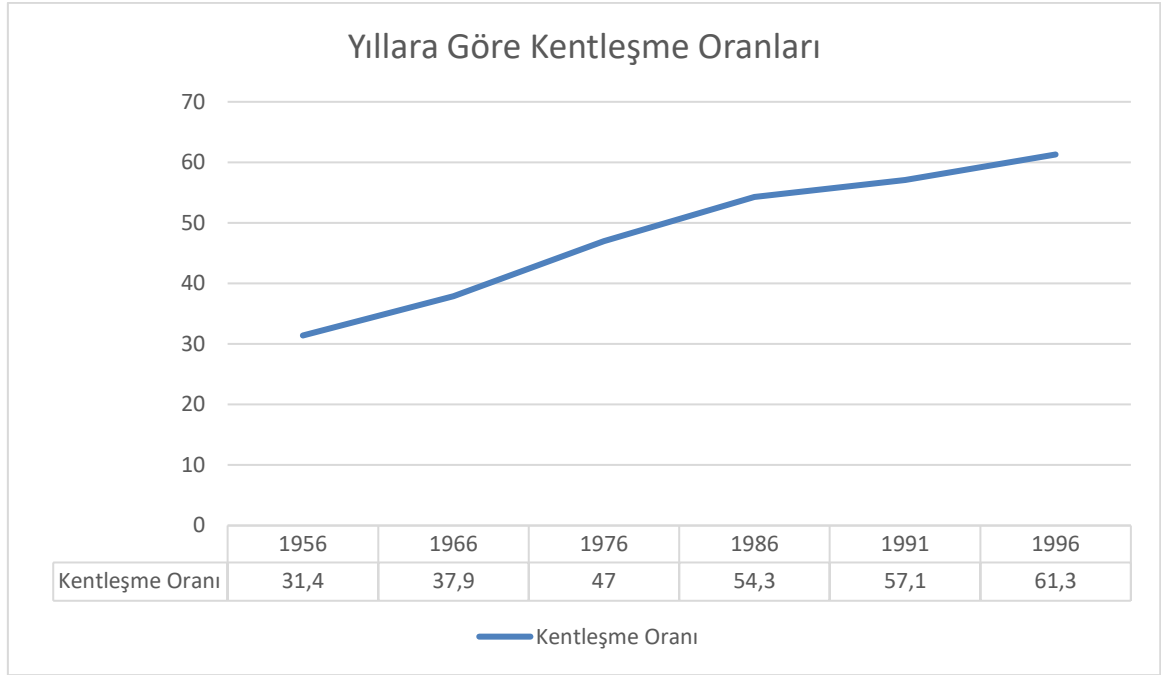
daha önce de vurgulandığı üzere sistemin elitleridir. Bu anlamda orta-sınıf siyasal taleplerinin ufku daha genişken reformist elitlerin siyasal ufukları sistemin güvenliğinin ve devamlılığının sağlanması noktasında katı bir duruş sergiler.

İran'da devrimi takip eden dönemde yaşanan demografik değişiklikleri anlamak için öncelikle toplam nüfusun nasıl değiştiğine bakmak gerekmektedir. İran'ın nüfusu 1976 ile 1996 yılları arasında 37,7 milyondan 60 milyona çıkarak yüksek bir artış kaydetmiştir.²⁴⁹ Nüfusun bu denli artması, öncelikle ülkenin siyasal yapısının ve elitlerinin yeni siyasal taleplerle karşılaşması veya ülkenin ekonomik ve siyasal kapasitesinin bu artışa cevap vermek zorunda olması anlamına gelmektedir. Bu yüzden siyasal elitler de pozisyonlarını gözden geçirmek durumunda kalmışlardır.

Orta sınıfları büyük oranda kentlerde yaşayan insanların meydana getirdiği bir gerçektir. Dolayısıyla İran'da orta-sınıfın gelişimini kentleşme oranları üzerinden yorumlamak da mümkündür. Aşağıdaki grafikte 1956 yılından 1996'ya kadar olan dönemde kentleşme oranları görülmektedir. Devrimden üç yıl önce %47 olan kentleşme oranının Hatemi'nin seçim zaferinden bir yıl önce %61,3'e çıktığı görülmektedir. Bu yüksek oranlı artışın orta-sınıfın oranını da artırdığı aşikardır. Kent nüfusunun artması orta-sınıflara özgü meslekleri icra eden kişilerin de artması demektir. Bu kişiler daha çok hizmet sektöründe faaliyet gösteren, kendi eğitim ve becerileriyle hayatlarını idame ettiren doktor, avukat, öğretmen, akademisyen, gazeteci ve yazar gibi kimselerdir.

Öte yandan kentleşme oranındaki artış, köylerde yaşayan insanların da kente göç etmesi anlamına gelmektedir. Kentlerde iletişim olanaklarının fazla olması, siyasal öğrenme süreçlerinin de kolaylaşması demektir. Gazete, dergi, TV, radyo gibi iletişim araçlarına kolay ulaşılması, insanların hem ülkede ne olup bittiğini hem de dünyadaki gelişmeleri yakından takip edebilmelerine imkan sağlamaktadır. Reform hareketinin basın ve yayın yoluyla yeni siyasal kavramları İran kamuoyuna tanıttıkları ve bir kamusal tartışma ortamı oluşturdıkları dikkate alındığında kentleşmedeki artışın reform hareketi için önemi daha da net bir şekilde anlaşılır. Özellikle gazete ve dergiler üzerinden yürüyen entelektüel tartışmalar reform hareketine canlılık katmış ve toplumu da siyasal süreçlere fikri anlamda dahil etmiştir.

²⁴⁹ Abdi, s. 28.

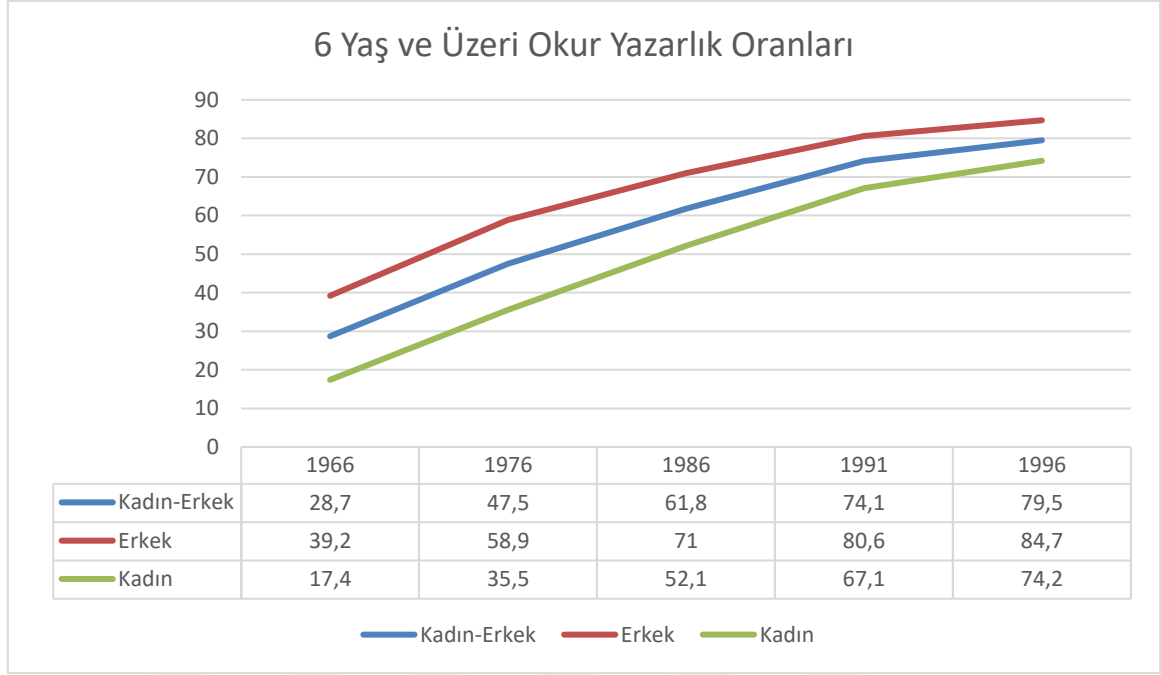

Şekil 3: Yıllara Göre Kentleşme Oranları

Kaynak: İran İstatistik Merkezi,
<https://www.amar.org.ir/Portals/0/PropertyAgent/461/Files/2875/1701z111211395.xls>
(05 Şubat 2019).

Demografik değişimin kentleşme kadar önemli bir vechesi de eğitim-öğretim seviyelerinde gözlemlenen artıştır. 1960’lardan itibaren okuma yazma oranlarında önemli oranda yükseliş dikkati çekmektedir. Aşağıdaki tabloya göre, 1976’da %47,5 olan okuma yazma oranları, Hatemi’nin zaferinden hemen 1 sene önce %79,5 olarak kaydedilmiştir. Bunun yanında İran’da 1976 ile 1996 yılları arasında kırsal kesimdeki okuma yazma oranlarında da dikkate değer bir artış görülmüştür. Bu dönemde kırsal alandaki okuma yazma oranları 30,5’den 69,3’e yükselmiştir.²⁵⁰

²⁵⁰ Abdi, s. 29.

Şekil 4: 6 Yaş ve Üzeri Okur Yazarlık Oranları

Kaynak: İran İstatistik Merkezi,
https://www.amar.org.ir/Portals/0/PropertyAgent/461/Files/7210/Jamiat_Savad_Sen_Jens.xlsx (05 Şubat 2019).

Yükseköğretimde yaşanan gelişmeler de siyasal bilinçlenme düzeyi ve siyasal talepler açısından önemlidir. 1976 yılında üniversite öğrencilerinin sayısı 150 bin civarındayken 1996 yılında bu sayı 1,22 milyona yükselmiştir.²⁵¹ Aynı doğrultuda 1976 yılında üniversite öğrencisi ya da üniversite mezunu olan kişilerin sayılarının toplamı 283 binken 1996 yılında bu sayı 2,467 milyona yükselmiştir. Aynı dönem içerisinde okuma yazma bilmeyen kişilerin sayısı ise 14,236 milyondan 10,713 milyona düşmüştür.²⁵²

Yükseköğretimde ayrıca cinsiyetler arası da kadınların lehine bir asimetri vardır. 90'lı yılların ikinci yarısında kadınlar erkeklere nispetle %4 daha fazla oranda üniversiteye kabul edilmektedirler.²⁵³ Bu durum eğitim öğretim alanında kadınların dezavantajlı durumunun ortadan kaldırılması için gerekli ilerlemelerin sağlandığı anlamına gelmektedir. Nitekim yukarıdaki tablo incelendiğinde okuma yazma oranlarındaki eşitsizliğin yıllar geçtikçe azaldığı görülmektedir.

²⁵¹ Abdi, s. 29.

²⁵² Abdi, s. 29.

²⁵³ Abdi, s. 29.

Okuma yazma oranlarındaki artış, şehirde yaşayan insan sayısında artış ve şehir kültürünün içselleştirilmesi, kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması gibi faktörler 90'ların ortalarından itibaren İran siyasetinin değişen çehresinin kaynakları arasında zikredilebilir.²⁵⁴ Kentleşmenin, okuma yazma oranlarının ve genç nüfusun artışıyla birlikte İran'da yeni bir toplumsal yapı ortaya çıkmış ve bu toplumsal yapı Hatemi'nin oy kitlesini ve toplumsal desteğini oluşturmuştur.²⁵⁵ Bu kitle içerisinde genç nüfus özellikle önemli olmuştur. O ana kadar rejimin yok saydığı ve rejimin değerlerine şüpheci yaklaşan gençler, Hatemi'yi bulundukları umutsuzluk ortamından çekip çıkaracak bir umut olarak görmüşlerdir. Gençlerin yoğun desteği, seçimin "gençlik seçimi" olarak anılmasını da sağlamıştır.²⁵⁶

Hatemi İran siyasetine yabancı bir isim değildir şüphesiz. 1982-1992 yılları arasında 10 yıllık bir kültür bakanlığı geçmişi vardır. Bu da onu halkın gözünde az çok tanınır bir figür yapmıştır. Kültür bakanlığı dönemindeki karnesi, en çok da tahsilli ve profesyonel mesleklerle sahip yeni orta sınıfın gözünde kendisini parlatmıştır. O dönemdeki icraatları da orta sınıfın gözünde Hatemi'yi başarılı bir figür olarak kodlamıştır. Örneğin, Hatemi'nin kültür bakanlığı döneminde, başta uluslararası ödüllerle taçlanan İran sinemasının atılımı olmak üzere pek çok kültürel alanda gelişmeye ve ilerlemeye tanık olunmuştur.²⁵⁷ Şüphesiz ki kültür alanı, eğitimli ve kentli orta sınıfın odağındaki alanlardan biridir.

Bu anlamıyla da reform hareketini yoksul alt sınıfların ekonomik talepli hareketleriyle karıştırmamak gerekmektedir. Reformist hareketin de bir ekonomi-politik tasavvuru olsa da kültür-politik talepler biraz daha ağır basmaktadır. Öte yandan Hatemi'nin kültür bakanlığı kariyeri, daha o zamanlarda kendisini muhafazakârların sert eleştirilerinin hedefine oturtmuştur. O dönemlerde kendisi muhafazakârların yayın organlarında (Keyhan, Risalet, Cumhuri-ye İslami) ağır şekilde eleştirilmiştir.²⁵⁸ Hatemi, seçim yarışına girmeden evvel de Milli Kütüphane Müdürlüğü ve Cumhurbaşkanı Rafsancani'nin kültür konularındaki danışmanlığı görevlerini ifa etmiştir. Ayrıca 1978-1980 yılları arasında Hamburg'da bulunan İslam Merkezi'nin müdürlüğünü yapmıştır.

²⁵⁴ Asr-ı Ma, ss. 38-39.

²⁵⁵ Oğuz ve Çakır, s. 99.

²⁵⁶ Oğuz ve Çakır, ss. 80-81.

²⁵⁷ Siavoshi, "Factionalism and Iranian Politics: the Post-Khomeini Experience", s. 40.

²⁵⁸ Siavoshi, "Factionalism and Iranian Politics: the Post-Khomeini Experience", s. 40.

Dolayısıyla salt bir siyasetçi olmaktan öte bir kültür ve düşünce adamı profili çizmiştir. Bu profil de kendisini kentli orta sınıfa yaklaştıran bir işlev görmüştür.

Ancak bu noktada toplumsal taleplerin bir siyasal liderlik oluşturduğu şeklinde hatalı bir sonuca ulaşmamak gerekir. Hatemi ve reformist elitler, daha önceki bölümlerde gösterildiği üzere dikey mobilizasyon süreçlerinin değil; elitler arasındaki mücadelenin sonucu olarak 1990'ların sonundaki pozisyonlarına ulaşmışlardır. Eğer Humeyni'nin ölümü ile başlayan hizipler arası mücadelede kaybeden tarafta yer almasalardı yine reformist olurlar mıydı sorusuna “evet” cevabını verebilmek için elde yeterli kanıt bulunmuyor. Aksine “hayır” cevabını vermenin daha çok gerekçesi mevcuttur.

Hatemi'nin siyasal elitler anlamında en temel destekçi tabanını 80'lerin İslami solcuları ve onların grupları oluşturmuştur. Elbette en temel grup, kendisinin de kurucularından ve üyelerinden olduğu Mücadeleci Din Adamları Derneği (MDD)'dir. MDD seçimler boyunca kampanyanın yönetimini gerçekleştiren organizasyonlardan biri olmuştur. Hatemi'yi destekleyen bir başka grup ise 1980'lerin radikal solcu grubu olan “İmanın Çizgisindekiler”dir.²⁵⁹ İmanın Çizgisindekiler'in ABD elçilik baskını gibi İran İslam Cumhuriyeti tarihinde dönüm noktası kabul edilebilecek olaylarda başrolü oynadığı daha önceki bölümlerde işlenmiştir. Dolayısıyla Hatemi, içerisinden geldiği İslami sol hizbinin adayı sayılabilir. Ancak tek başına bir hizbin desteği seçimleri kazandırmaya yetmeyecektir. Bundan önceki seçimlerde de (1989 Cumhurbaşkanlığı ve 1992 Meclis seçimleri gibi) ancak hizipler arası ittifaklar kazanan tarafı belirlemiştir. Eğer her hizip kendi adaylarını desteklerse (1996 Meclis seçimlerinde olduğu gibi) mutlak çoğunluk asla bir hizbin elinde toplanmamaktadır. Bu sebeple elitler arası mücadelede ittifakların önemi büyüktür. Rafsancani bunu en iyi bilen siyasetçilerin başında gelmektedir. Bu durum, hizipler arası bir araya gelişler ve ayrılımların İran siyasetinin karakteristiğini belirlemesi sonucunu doğurmaktadır. Bu yönüyle de reform hareketinin siyasi güç kazanması, elitler arası ittifaka bağlı sayılabilir. Reform hareketinin, elit siyasetinin ürünü olduğunun bir diğer göstergesi de bu durumdur.

Bu doğrultuda solcuların yanında –belki onlardan daha kabiliyetli- zikredilmesi gereken en önemli grup, liderliğini Rafsancani'nin yaptığı modern sağ denilen gruptur. Hatemi'nin kazanmasının arkasında büyük oranda Rafsancani'nin desteği bulunmaktadır.

²⁵⁹ Oğuz ve Çakır, s. 69.

Hatemi ve onun üyesi olduğu radikal MDD grubunun seçim kampanyası yürütecek güçlü bir örgütlenmesi bulunmamaktadır. Seçim kampanyasının yürütülmesini daha çok Rafsancani'ye yakın G16 grubu üstlenmiştir. Gerçekleştirdikleri başarılı seçim kampanyası ile Hatemi'ye iktidarın yolunu açmışlardır. O kadar başarılı olmuşlardır ki mollaların merkezi olan Kum şehrinde bile Hatemi rakibi Natık Nuri'yi geride bırakmıştır. Rafsancani'nin ekibinden olan Tahran Belediye Başkanı Gulam Hüseyin Kerbasçi, özellikle genç mollaların kampanyalarında aktif olarak çalıştığını söylemiştir.²⁶⁰

Rafsancani'nin neden Hamaney'in adayı Natık Nuri yerine Hatemi'ye destek verdiği sorusunun cevabı, 1990'ların ortalarında yaşanan bazı gelişmelerde saklıdır. 1990'ların başında kurulan Rafsancani-Hamaney diârşisi, takip eden yıllarda kimi konularda pragmatistlerle muhafazakârlar arasındaki görüş ayrılıkları ve Hamaney'in gücü elinde toplamak adına attığı adımların gölgesinde sarsılmaya başlamıştır. Rafsancani ve muhafazakârlar arasındaki sürtüşmenin sebeplerinden biri Rafsancani'nin uyguladığı ekonomi politikalarının, muhafazakârlarla sıkı ilişki içerisinde olan çarşayı rahatsız etmesidir. Rafsancani'nin cumhurbaşkanlığının ilk yılları, büyüme oranları, istihdam, petrol dışı ürün ihracı ve vergi gelirleri konusunda başarılı bir dönemdir. Ancak çarşının hükümet regülasyonlarına direnmesi ve piyasa dengelerini kendisinin belirlemesi, enflasyon gibi önemli bir soruna sebep olmuştur. Bu yüzden Rafsancani'nin ilk cumhurbaşkanlığı döneminin sonuna doğru çarşı üzerinde denetimi artıracak ekonomi politikaları uygulanmaya başlanmış ve bu da muhafazakârların hiç hoşuna gitmemiştir.²⁶¹ Böylelikle henüz Rafsancani'nin ilk döneminde iki grup arasındaki ittifakta çatlaklar oluşmaya başlamıştır. Bu çatlaklar ihmal edilebilecek seviyede görünmemektedir. Zira 1993'teki cumhurbaşkanlığı seçimlerinde de muhafazakârlar Rafsancani'den desteklerini çekerek seçimlerde kendi adayları olan Ahmed Tevekküli'yi desteklemişlerdir.²⁶²

Rafsancani'nin muhafazakârlarla olan çatışması, kurumsal çıktısını da 1996 yılının Ocak ayında üretmiştir. Kargozeran-ı Sazendegi (KS) ismiyle yeni bir parti kuran Rafsancani, böylece MDB'nin dışında mevzi almıştır. Bu parti, solcularla yapılacak bir ittifaka da

²⁶⁰ Oğuz ve Çakır, ss. 77–78; 88.

²⁶¹ Moslem, ss. 186–90.

²⁶² Wells, ss. 34–35.

uygun zemin oluşturmıştır.²⁶³ KS, Rafsancani'nin yakınındaki 16 üst düzey (10 bakan, 4 cumhurbaşkanı yardımcısı, Tahran Belediye Başkanı Gulam Hüseyin Kerbaşı ve Merkez Bankası Başkanı) teknokrat isim tarafından kurulmuştur.²⁶⁴ Kargozeran-ı Sazendegi'nin kurulmasına neden olan modern sağ ve muhafazakârlar arasındaki anlaşmazlıkta bardağı taşıran son nokta 1996 Meclis seçimleri öncesinde kendini belli etmiştir. Rafsancani ekibi Tahran için MDB ile ortak bir liste ile seçime girmek istemiş (30 sandalyenin 5'i kendilerine 25'i MDB'ye olacak şekilde) ancak bu istekleri kabul edilmemiştir.²⁶⁵ 1996 seçim sonuçlarında iki hizip arasındaki ayrım kendini göstermiştir. Muhafazakârlar (MDB listesi) 110 koltuğa sahip olurken Rafsancani taraftarları ve ona meyilli isimler 100 civarında koltuk kazanmışlardır.²⁶⁶ 1997 cumhurbaşkanlığı seçimlerine yaklaşırken Rafsancani'nin bir partisi ve Mecliste de önemli bir ağırlığı mevcuttur. Ancak İran Anayasası, arka arkaya üç dönem cumhurbaşkanlığına müsaade etmemektedir. Bu sebeple siyasetteki varlığını korumak için kendisiyle uyumlu olacak bir aday bulması gerekmiştir. Bu aday Muhammed Hatemi olmuştur.

Bu noktada Rafsancani grubuyla Hatemi'nin başını çektiği reformistler arasındaki ideolojik yakınlık/uzaklık tartışma konusu edilebilir. Rafsancani ve Hamaney grupları arasındaki ayrışma, siyasi fikirler temelinde açığa çıkmıştır. Ekonomi ve sosyal politikalar açısından iki grup farklı pozisyonlarda bulunmaktadır. Rafsancani ekibi, çarşının geleneksel ticaret anlayışına ve esnafılık temelli ekonomik modeline karşılık sanayi kapitalizmini ve teknolojiyi savunmuştur.²⁶⁷ Aslında Rafsancani ve ekibi, Hatemi'nin kadroları ile de ilk bakışta ideolojik bir bütünlük içerisinde değildir. Rafsancani'nin temsil ettiği ekol, İslami solun –en azından 80'lerdeki- fikirleriyle uzak düşmektedir. Örneğin, Hatemi'yi destekleyenler arasında Musevi ve ekibinin radikal solcu ekonomi politikalarına muhalefet eden isimler de bulunmaktadır. Bu kişiler arasında sonradan Hatemi'nin Kültür Bakanı olacak olan Ataullah Muhacerani de vardır.²⁶⁸ Yine de Rafsancani ve ekibinin modern ekonomi anlayışı ve sosyal yaşamda gelenekçi muhafazakârlara nispetle daha esnek bir tutumu benimsemiş olmaları ile

²⁶³ Wells, s. 35.

²⁶⁴ Bakhash, ss. 86–87.

²⁶⁵ Bakhash, s. 88.

²⁶⁶ Wells, s. 35.

²⁶⁷ Bakhash, ss. 86–87.

²⁶⁸ Baktiari, s. 101.

Hatemi ve reformistlerin 1990’larda ekonomi konusundaki devletçi pozisyonlarını yumuşatmaları yapılan ittifakı kolaylaştıran unsurlardan olmuştur.

Bununla beraber, kültür politikaları ve sosyal yaşama yönelik politikalarda Rafsancani ve Hatemi’nin bakışları kesişirken Rafsancani ve muhafazakârlar arasında bir ayrılık baş göstermiştir. Solcular tam da Rafsancani ile muhafazakârlar arasında çatlağa sebep olan kültürde liberalleşme konusundan yeni bir ittifakın fırsatını yakalamışlardır. Muhafazakârların kültürel alandaki rijit tutumlarının aksine hem Rafsancani grubu hem de İslami sol, kültürde ılımlılığı savunmuşlardır.²⁶⁹ Hatemi’nin kültür bakanlığı döneminde ortaya koyduğu liberal yaklaşımı Rafsancani de paylaşmıştır. Yaşam tarzları ve sosyal hayat konusunda liberal bir tutum benimsemiştir. Kadınların kıyafetleri üzerindeki sert kısıtlamaları doğru bulmamıştır.²⁷⁰ Örneğin, Rafsancani’nin cumhurbaşkanlığının ikinci dönemiyle başlayıp Hatemi’nin cumhurbaşkanlığı ile devam eden bir süreklilik içerisinde İranlı kadınların başörtüsü örtme biçimlerinde daha gevşek davranmaya başladıkları tespiti yapmak mümkündür.²⁷¹ Bu durum sosyal hayatta, bilhassa kadınların giyim kuşamı üzerindeki kısıtlamalara dair Rafsancani ve Hatemi arasındaki zihniyet benzerliğini göstermesi açısından önemlidir. Zaten Hatemi’nin 10 yıllık kültür bakanlığı kariyerinin 3 yılı Rafsancani’nin cumhurbaşkanlığı dönemine denk gelmiştir. Rafsancani cumhurbaşkanı olduktan sonra kabinesinde Hatemi’yi kültür bakanı olarak tutmaya devam etmiştir.

Rafsancani’nin partisi Kargozeran-ı Sazendegi, Hatemi’nin seçim zaferi için tüm ülke genelindeki örgütlenmesini seferber etmiştir. Bu durum iki yalın gerçeği yansıtmaktadır: Öncelikle, Hatemi’nin bir parti örgütü ya da savunduğu reform fikrini kurumsal düzeyde yaymaya çalışan bir organizasyonu bulunmamaktadır. Hatemi’yi destekleyen toplumsal gruplar da bu tarz bir örgütlenmeden yoksunlardır. Dolayısıyla Hatemi, bir başka hizbin, hâlihazırda yürütme aygıtını kontrol eden Rafsancani’nin partisinin örgütlenmesine muhtaç kalmıştır. Bu anlamda tabandan tavana bir organize olma durumundan ziyade zaten organize olmuş bir üst yapının, toplumsal desteği sahiplenmesi ve üretmesi durumu söz konusudur. Bu durum reform hareketinin elit karakterinin bir başka tezahürü olarak değerlendirilmelidir.

²⁶⁹ Wells, s. 35.

²⁷⁰ Siavoshi, “Factionalism and Iranian Politics: the Post-Khomeini Experience”, ss. 39–40.

²⁷¹ Oğuz ve Çakır, s. 109.

Aslında sonradan reformist olarak anılacak radikal solcular ile modern sağ olarak isimlendirilen Rafsancani grubu arasındaki ittifakın geçici olduğu en başından bellidir. Rafsancani, kavgalı olduğu muhafazakârlarla mücadele etmek için Hatemi'ye destek vermiştir. 1997 seçimleri öncesinde radikal solcularla modern sağ arasında kurulan bu ittifak, “makul olmanın ötesinde iki grubun da varlığı için hayatidir”.²⁷² Modern sağın 90'ların başında ittifak yaptığı geleneksel sağ ile olan anlaşmazlıkları, iç siyasi dengelerin bir kere daha dönüşeceğinin sinyallerini vermiştir. Rafsancani, Hatemi'den yana desteğini koyarak geleneksel sağa karşı bir ittifak ve güç toplama yolunu tercih etmiştir. Dolayısıyla reform hareketinin halktan ziyade modern sağın elitlerinden aldığı destekle yolu açılmıştır. Bir diğer ifadeyle reform hareketi, elit içi mücadelenin belirli bir momentte önünü açtığı, bir tür elitler arası ittifakın ürünü olarak temayüz etmiştir.

2.3.3. Hatemi'nin Seçim Kampanyası

Hatemi'nin siyasi söylemi ve vaatleri, bağ kurduğu orta sınıf seçmenin talepleriyle kesişim halindedir. Hatemi seçim kampanyasında siyasal katılım, hukukun üstünlüğü, çoğulculuk, farklı fikirlere hoşgörü ve sivil toplum gibi değerlere atıfta bulunmuştur.²⁷³ Hatemi'nin seçim kampanyası, hukukun üstünlüğü ilkesine özel bir vurguyu içermiştir. Özellikle gençlerin kılık kıyafetleri ve arkadaşlarıyla sosyalleşmeleri üzerindeki ahlak polisi baskısının son bulması gerektiğine dair bir mesajdır bu. Devletin şeffaf olması, siyasi gücün tek bir grubun elinde toplanmaması, kadınlar ve gençlere yönelik özel mesajlar da Hatemi'nin seçim kampanyasında kendine yer bulmuştur.²⁷⁴

Yukarıda ifade edildiği üzere kadınlar ve gençler Hatemi'nin seslendiği temel kitleyi oluşturmuşlardır. Onlara yönelik vaatler incelikle işlenmiştir. Hatemi, hem İslam Devrimi'nin temel değerlerini koruyacağını hem de bu değerlerin gençler ve kadınların özgürlükleri adına önemli bir potansiyeli barındırdığını ifade etmiştir. Yani hem sistemin kurucu kodlarına bağlı kalırken hem de sistemden memnuniyetsiz kitleler için bir umut ışığı olmaya çalışmıştır. Örneğin, kadınlara yönelik söylemlerinde de İslam Devrimi referansını bırakmamıştır. Hatemi, seçimlerden iki hafta önce Tahran Üniversitesinde düzenlenen “Büyük Kadın Buluşması” toplantısında konuşmuştur. Toplantıda İslam

²⁷² Moslem, s. 180.

²⁷³ Bakhash, s. 81.

²⁷⁴ Bakhash, s. 91.

Devrimi'nin kadınlara çok önemli haklar kazandırdığını söylemiş, ancak kağıt üzerindeki haklardan çok bu hakları hayata geçirecek imkanların sağlanması gerektiğini vurgulamıştır.²⁷⁵

Her ne kadar Çarşının adayı Natık Nuri gibi görülse de Hatemi de esnaf ve tüccarlardan oy istemiştir. Hatemi Tahran Kapalı Çarşı esnafına ve tüccarlara yaptığı konuşmada, Çarşının Tütün İsyanı, Meşrutiyet Devrimi ve İslam Devrimi gibi Şah'a yapılan başkaldırılarda oynadığı aktif role dikkat çekmiştir. Ülke ekonomisinin petrole olan bağımlılığının azaltılması için Çarşının güçlendirilmesi ve desteklenmesi gerektiğinin altını çizmiştir.²⁷⁶ Dolayısıyla Hatemi, Çarşayı da ekonomideki reform programının içerisine dahil etmiştir. Zira Çarşayı yok sayan ve dışlayan bir tavrın, hiçbir siyasi gruba ikbal sağlaması mümkün değildir.

Hatemi yalnızca söylemleriyle değil çizmiş olduğu imaj ile de halkın teveccühünü kazanmıştır. Gösterişten uzak ve mütevazılığını vurgulayan bir kampanya yürütmüştür. Helikopter ve lüks araçlarla seyahat eden diğer siyasilerle kıyaslandığında Peykan marka ufak bir araçla seyahat etmesi de halkın ona olan ilgisinin sebeplerinden sayılabilir.²⁷⁷ Özellikle halk ile devlet arasındaki mesafenin açılmasından şikâyetçi orta ve alt sınıf kitlelerin gözünde bu mütevazılık gösterisinin kazandıracağı puanlar dikkate değerdir. Zira İslam Devrimi'nin en önemli vaatlerinden biri de toplumsal sınıflar ve tabakalar arasındaki açıklığın giderilmesidir. Humeyni'nin kendisi de mütevazı bir hayat sürmüştür. Bu sebeple Hatemi, İslam Devriminin unutulmuş değerlerini hatırlatan bir profil çizmiştir.

Öte yandan nizamın Natık Nuri'yi desteklediği söylenebilir. Bu durumun sebepleri arasında en belirleyici olanı, şüphesiz ki yerleşik muhafazakâr güçlerin ve en önemlisi de dini lider Ali Hamaney'in, seçimlerde tercihinin açıkça Natık Nuri'den yana koymasındır. Mehdevi Keni bir konuşmasında bunu açıkça söylemiştir.²⁷⁸ Anayasayı Koruyucular Konseyi'nin tercihi de Natık Nuri olmuştur ve bunu açıkça söylemekten imtina etmemişlerdir.²⁷⁹ Kimse Hatemi'nin kazanabileceğini tahayyül etmemiştir. Hatta son ana

²⁷⁵ **Hemşehri**, “Ahbar-i Heftomin İntihabat-ı Riyaset-i Cumhuri”, 12 Mayıs 1997.

²⁷⁶ **Hemşehri**, “Ahbar-i Heftomin İntihabat-ı Riyaset-i Cumhuri”, 14 Mayıs 1997.

²⁷⁷ Bakhash, s. 90.

²⁷⁸ Oğuz ve Çakır, ss. 69–70.

²⁷⁹ Oğuz ve Çakır, s. 72.

kadar Hatemi'nin yarışmasına bile izin verilmeyeceği düşünülmüştür. Son tahlilde rejimin yerleşik elitlerinin engeline takılacağı tahmin edilmiştir.²⁸⁰

İran Radyo ve Televizyon Kurumu, seçim dönemi boyunca Natık Nuri'nin lehine ve Hatemi'nin aleyhine olacak şekilde çok açık bir tarafgirlik sergilemiştir. Böylelikle halkın tercihlerini medya yoluyla yönlendirmeyi istemiştir.²⁸¹ Natık Nuri'nin nizamın tercihi olduğu oldukça açıktır. Her biri dini lider Hamaney tarafından atanan ve onun temsilcileri olarak kabul edilen vilayetlerin cuma imamaları Natık Nuri için oy istemişlerdir. Ulemanın önemli bir kesimi Nuri için propaganda yapmış ve ona oy vermenin “dini bir vecibe” olduğunu söylemiştir.²⁸² Hatemi'nin destekçilerine göre de nizamın tercihi Natık Nuri'den yana olmuştur. Muhafızlar Konseyi üyelerinden tutun, şehirlerdeki denetleme komisyonlarının üyelerine kadar kurulu düzenin üyeleri ve kurumları Natık Nuri için çalışmalarda bulunmuşlardır. Ayrıca devletin yayın organı olan gazeteler de Nuri için propaganda yapmışlardır. Mücadeleci Din Adamları Birliği (MDB) ile Kum Müderrisleri Derneği (KMD) de Natık Nuri'den yana desteklerini açıklamışlardır.²⁸³ Hatemi'nin arkasındaki orta sınıf desteğine karşılık Natık Nuri geleneksel çarşı esnafının desteğine sahiptir. Hatta çarşı, kendi güç ağı içerisinde dini liderin de Nuri'den yana olduğu şeklinde bir söylemi yaygınlaştırmıştır.²⁸⁴

2.3.4. Hatemi'nin Zaferi Aslında Nizamın Zaferi mi?

Hatemi'nin ve temsil ettiği yeni toplumsallığın nizamın güçlerine karşı yarıştığı düşünüldüğünde başlık çelişkili gibi görünebilir. Zira Hatemi, yerleşik güçlerin tüm engellemelerine karşılık halkın oyunu kazanmıştır. Böyle olunca halkın aslında nizama itiraz ettiği ve değişim için oy verdiği sonucuna ulaşılabilir. Halkın gerçekten motivasyonu bu yönde olsa da hem İran siyasetinin kendine has tarzı, hem de bu çalışmanın iddiaları göz önünde bulundurulduğunda aslında ortada bir çelişki olmadığı anlaşılmaktadır. İster Hatemi ister Natık Nuri kazansın, son tahlilde kazanan nizamın kendisidir. Evvela, nizam kendi kendini iptal edecek bir adayın yarışmasına en başta izin vermemektedir. Cumhurbaşkanlığı adaylığı, Muhafızlar Konseyi'nin rijit eleme

²⁸⁰ Ali M. Ansari, **Modern Iran: The Pahlavis and After**, Second edition, Oxfordshire, England, New York, New York: Routledge, 2007, s. 320.

²⁸¹ Oğuz ve Çakır, s. 98.

²⁸² Bakhash, s. 89.

²⁸³ Asr-ı Ma, s. 37.

²⁸⁴ Asr-ı Ma, s. 40.

kriterlerinden geçip Konseyce münasip bir aday olunduğunun tasdiki ile mümkündür. Muhafızlar Konseyi ise 6'sı dini lider tarafından atanan, 6'sı ise dini liderin atadığı yargı gücü başkanının Meclise önerdiği adaylar arasından onaylanan kişilerin oluşturduğu ve demokratik kurumlarca denetlenemeyen bir konseydir. Bu haliyle velayet-i fakih ve veli-yi fakih aleyhine hiçbir karara imza atmayacağı tahmin edilebilir.

İkincisi, hem kazanan taraf hem de kaybeden taraf seçim sonrası beyanlarında sistemin nasıl da gücünü gösterdiğini ve seçimlerin nasıl da İran'da devlet-toplum birlikteliğini gözler önüne serdiğini ilan etmişlerdir. Seçimlerde yaşanan rekabet çabucak unutulmuş ve sistemin ana sütunları övülmeye başlanmıştır. Asr-ı Ma dergisi, seçimlerin velayet-i fakih taraftarları ve karşıtları arasındaki bir mücadele olarak sunulmasını kabul etmiyordu. Seçimlerin ardından yayınladıkları metinde, dini liderlik makamını seçimlerin geniş katılımlı ve rekabet unsurlarını içeren bir şekilde icrasını mümkün kılan yegane makam olarak gösteriyordu.²⁸⁵ Dini lidere olan bu övgü açık bir biçimde gösteriyor ki reformistler hem Hamaney'i karşılarına almak istememişler hem de aslında sistem ile esastan bir dertleri yoktur. Seçimlerden sonra Cumhurbaşkanı Rafsancani de Hatemi'ye verilen oyların sistem karşıtı bir nitelik arz etmediğini, gençlerin İslam Cumhuriyeti kurallarına uygun yaşamak arzusunda olduklarını ifade etmişti.²⁸⁶ Rafsancani bu sözleriyle hem sistemin kurucu değerlerini onaylıyor ve seçim sonucunda gelen hükümetin de bu değerlerle bir sorununun olmadığını ifade ediyordu hem de Hatemi'nin temel destekçi kitlesinin bir parçası olan gençlerin taleplerinin de sistemin sınırlarına dokunmadığını söylüyordu.

Rafsancani'ye paralel biçimde İran Radyosu da seçim sonuçlarının sistem karşıtı bir nitelik arz etmediğini kanıtlamak için Hatemi'nin kendisinin de bir molla olduğu gerçeğini işaret ediyordu. Ayrıca Hatemi'nin seçilmesinin seçim sonuçlarının “önceden belli olduğuna” ilişkin algıyı da yıktığını söylüyordu.²⁸⁷ Aynı şekilde “Iran Daily” gazetesi de Hatemi'nin sistemin öz evladı olduğunu vurguluyordu. Gazetede yayınlanan bir editöryal yazıda, Hatemi'nin yazdığı kitaplara bakılarak bunun kolayca anlaşılabileceği söyleniyordu. Hatemi'nin on yılı aşkın süren kültür bakanlığı görevi de

²⁸⁵ Asr-ı Ma, s. 40.

²⁸⁶ Kathy Evans, “Iranian Youth Celebrate Khatami's Victory”, *The Guardian*, 26 Mayıs 1997.

²⁸⁷ Voice of The Islamic Republic of Iran External Service, “Iranian Radio Denies Foreign Reports That Votes for Khatami Were Against Clergy: Excerpts From Report by Iranian Radio on 25th May”, *BBC Monitoring*, 25 Mayıs 1997.

“sistemin bir parçası olduğunu” net bir şekilde gösteriyordu.²⁸⁸ Böylelikle seçimin galipleri ve mağlupları sistemin onaylanması ve övülmesinde birleşiyordu.

Diğer bir açıdan yine *Asr-ı Ma* dergisi, seçimlere halkın katılımının sistemin meşruiyetini, kalıcılığını ve gücünü pekiştirme işlevi gördüğünü söylüyordu. Böylelikle hem sistem ve halk barışıyordu, gelecek nesillerle İslam Cumhuriyetinin faziletleri rahatlıkla aktarılabilirdi; hem de Amerika ve İngiltere gibi emperyalist güçlere de İran’ın gücü gösterilmiş oluyordu.²⁸⁹ Aslında bu yorum tam anlamıyla Hatemi’nin hareketinin tanımını da bize veriyor. Aslında reformizm, sistemi değiştirmekten çok, anayasal bir yorum farkına istinaden sistemi kuvvetlendirmek ve ömrünü uzatmak için ortaya çıkan bir harekettir. İlk bölümde sözü edilen Arjomand’ın “anayasal siyaset” kavramlaştırması hatırlanacak olursa, reform hareketinin anayasal çerçeveye uygun pratikleri anlaşılabilir hale gelir. Bu haliyle elbette sistemin seçkin yapılarının da muhafaza edildiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Zira ileriki bölümlerde görüleceği üzere reformistler, demokratik taleplere karşılık vermek yerine sistemi muhafaza etme refleksine gömülmüşlerdir.

Öte yandan, seçimden muzaffer bir şekilde ayrıldıkları için reformistlerin seçim sürecini ve sistemi övdükleri düşünülmemelidir. Kaybeden taraf da en azından kamusal olarak mağlubiyeti hemen unutmuş ve seçimlerin nizamın zaferi anlamına geldiğine yönelik beyanlarda bulunmuştur. Aslında seçim sonuçları, Hamaney’in desteklediği bilinen bir adayın kaybetmesi ve halkın desteklediği adayın Hamaney’e rağmen seçimi kazanması anlamında muhafazakâr hizbe ağır bir darbedir. Halkoyunu kazanamayan muhafazakârlar, sahip oldukları kurumsal güç ile hasımlarının üzerine gitmeye karar verirler. Retorik bir hamleyle sistemin kurucu değerleri ön plana çıkarılmaya çalışılır. İşin muhafazakâr cephe açısından elverişli tarafı, reformistlerin bu kodlara meydan okuma gibi bir niyet ve cesaretlerinin olmamasıdır. Dolayısıyla muhafazakârlar seçimi kaybetse de hala kurumsal avantajlarını kullanarak iktidarda kalma imkanına sahiptirler. Bunun için söylemsel üstünlüklerini kaybetmemeli ve seçim sonuçlarını da kurumsal yapıyı tahkim edecek tarzda yorumlamaları gerekliydi.

Seçimlerden bir gün sonra yayınladığı kutlama mesajında Hamaney, İran halkının bir “ilahi sınavdan” daha başarıyla geçtiğini ilan ederken Muhammed Hatemi’yi de tebrik

²⁸⁸ IRNA, “Iran: Paper Stresses Khatami's Credentials as 'Part of System': Excerpts From Report by the Iranian News Agency IRNA”, *BBC Monitoring*, 26 Mayıs 1997.

²⁸⁹ *Asr-ı Ma*, ss. 42-43.

ediyordu. Hamaney'e göre seçimlere olan yüksek katılım, İslam Cumhuriyeti'nin "açık zaferini" göstermekteydi.²⁹⁰ Hamaney'in sözleri retorikten ibaret değildir. Zira gerçekten de halkın seçimlere olan teveccühü, değişim imkânının sistemin yasal olanakları çerçevesinde mümkün olduğuna dair bir zımni inancı ve sisteme yönelik halk onayını işaret etmektedir. Aslında İslam Cumhuriyeti'nin siyasal seçkinleri öyle veya böyle seçimlere muhtaçtır. Halkın hoşnutsuzluğu ve sistemden beklentilerini yönetebilmenin en esaslı yolu, periyodik olarak seçim düzenlemek ve demokratik iştiaqları tatmin etmektir.

Bu anlamda aslında gerçek iktidar sahipleri açısından seçimleri kimlerin kazandığı tali bir öneme sahiptir. Seçimlere katılım oranı ise iç ve dış kamuoyuna bir mesaj vermekte ve devlet-toplum birlikteliği için bir tutkal işlevi görmektedir. İran'da işleyen bir demokrasinin olduğu hem de İran halkının politik sistemden memnun olduğu ve onu onayladığı mesajı verilmektedir. Böylelikle hem içeriden hem de dışarıdan bir meşruiyet devşirilmektedir. Bunun çok iyi farkında olan Hamaney, seçimlerden önce katılımı artırma yönünde açıklamalarda bulunmuştur. Dini lider Hamaney, seçimlerden günler önce İran Radyo Televizyon Kurumu (IRIB) çalışanlarına yaptığı konuşmada, televizyonlarda seçimleri teşvik edecek, halkın katılımını özendirecek yayınların yapılmasının önemine değinerek seçimlere katılımın "İslam Cumhuriyeti'nin nizamının güvenliğini temin etmek" anlamına geldiğini söylemiştir.²⁹¹ Sonradan Hatemi'nin içişleri bakanı olacak ve yargılanıp hapis cezasına çarptırılacak olan Abdullah Nuri de seçimlere katılmanın "İslami ve milli bir vazife" olduğunu söylemişti.²⁹² Görüldüğü üzere İslam Cumhuriyeti'nde güç pozisyonlarını işgal etmek için sistem içi mekanizmaların kullanımının meşru ve yeterli olduğu konusunda, hatta ve hatta sistemin söz konusu meşruiyetini takviye etmek üzere teolojik kaynakların seferber edilmesi konusunda reformistler ve muhafazakârlar arasında bir farklılık bulunmamaktadır.

2.3.5. Seçim Sonrası İçeriden ve Dışarıdan Tepkiler

Hatemi'nin zaferi İnkılap Meydanı'nda çiçek ve şeker dağıtan gençler tarafından kutlanmış ve gençler büyük bir değişim umudu beslemeye başlamışlardı. Gençler kıyafet

²⁹⁰ Vision of the Islamic Republic of Iran Network 1, "Iran: Khamene'i Congratulates Mohammad Khatami on His Election", *BBC Monitoring*, 24 Mayıs 1997.

²⁹¹ **Hemşehri**, "Rehber-i Muazzam-i İnkılab Der Tosif-i Tervic-i Emr-i Mühim-i İntihabat: Bayed Kari Kerd ke Merdom Hodeşan İntihab Konend", 14 Mayıs 1997.

²⁹² **Hemşehri**, "Hüccetülislam Velmüslimin Abdullah Nuri Nümayende-yi Tehran: Şirket Der İntihabat Yek Vazife-yi İslami ve Milli Est", 14 Mayıs 1997.

kısıtlamalarının kaldırılması ve ahlak polisinin üzerlerindeki katı baskısının yumuşaması gibi beklentilere sahipti.²⁹³ Hatemi'nin kendisini destekleyen toplumsal kesimlerin beklentilerini karşılayıp karşılayamayacağı merak konusuydu. Seçim kampanyasında üzerinde durduğu hukuk devleti, sivil toplum, kadın hakları, siyasal özgürlükler gibi konularda ne kadar ileri gidebileceği konusunda kafalarda soru işaretleri bulunuyordu. Ayrıca Hatemi'den büyük beklentilere sahip olan yalnızca ona oy veren halk kitleleri değildi. Elit dairesi içerisinde değerlendirilebilecek reformist entelektüeller ve din adamları da Hatemi'nin seçim zaferini olumlu karşılarlarken yeni cumhurbaşkanından umutluydular. Büyük Ayetullah Hüseyin Ali Munteziri de bunlardan biriydi. Munteziri, Hatemi'ye verilen oyların “Katiyyen Hatemi'nin şahsına değil; öncelikle onun seçim kampanyasında açıklanan programına ve sloganlarına verildiğini, ikinci olarak ise mevcut duruma bir tür itiraz, tekellilik ve istibdada karşı bir muhalefet” olduğunu ifade etmiştir.²⁹⁴ Dolayısıyla Munteziri'ye göre Hatemi aslında birey olarak başarı kazanmanın ötesinde kitlelerin sistemden duydukları memnuniyetsizliğin bir sonucu olarak cumhurbaşkanı seçilmişti. Onu seçenler ise kendisinin vaatlerini esas alarak oy kullanmışlardı.

Diğer taraftan seçimin kaybedenlerinin de Hatemi'den beklentileri vardı. Kurumsal mekanizmalardaki güç ve varlıklarını kullanarak Hatemi'yi sınırlandırabilirlerdi. Bu yüzden bir taraftan Hatemi'yi tebrik ederlerken bir taraftan da onu uyarmaktan geri durmuyorlardı. Bir diğer ifadeyle, Hatemi'ye adımlarını dikkatli atması gerektiği aksi takdirde boş durmayacaklarının sinyallerini veriyorlardı. Kendi istedikleri gibi davranması halinde ise işbirliğine hazır olduklarını söylüyorlardı. Bunun anlamı elbette Hatemi'nin teslim olmasıydı. Hatemi teslim olmadığı müddetçe mücadele kaçınılmaz olacaktı. Örneğin, Yargı Gücü Başkanı Ayetullah Muhammed Yazdi, yeni Cumhurbaşkanının velayet-i fakih ve sistemin kurucu değerlerine uygun hareket etmesini umduğunu belirtti.²⁹⁵ İleriki bölümlerde görüleceği üzere Hatemi ve ekibi üzerine gelecek en önemli güç Yargı'ydı. Yargı'nın elinde bir nevi siyasal kontrol aygıtı olarak çalışmasını sağlayacak güç bulunuyordu. Yargı Gücü Başkanı ise yalnızca dini lidere karşı sorumluydu. Aynı doğrultuda, Ayetullah Ahmed Cenneti, Tahran'daki Cuma

²⁹³ Evans.

²⁹⁴ Hüseyin Ali Munteziri, **Hatırat**, Cilt. 1, 2000, ss. 755–756.

²⁹⁵ Vision of the Islamic Republic of Iran Network 1, “Iran: Judiciary Head Hopes New President Will Serve Leader and System: Text of Report by Iranian Tv on 24th May”, *BBC Monitoring*, 24 Mayıs 1997.

namazı vaazında yeni seçilen Cumhurbaşkanı Hatemi'nin, sırasıyla Allah'ı, dini lideri ve halkı memnun etmesi gerektiğini söyledi.²⁹⁶ Cenneti'nin mesajı, demokrasinin bir öncelik olmadığı, önceliğin velayet-i fakihe ait olduğu anlamına geliyordu. Yani velayet-i fakihin demokratik yorumu mümkün değildi. Halkın memnun edilmesi, veli-yi fakihin memnun edilmesine nispeten ikincil önemdeydi. Bu da aslında demokratik meşruiyetin değil teokratik meşruiyetin belirleyici olması demekti.

Hatemi'nin seçim zaferine dünyadan da olumlu tepkiler geldi. ABD Başkanı Bill Clinton, Hatemi'nin seçilmesini "umut verici" bir gelişme olarak değerlendirirken İran ile yakınlaşmayı umduklarını da söyledi. Ancak Clinton, İran'ın "teröre verdiği destekten" vazgeçmeden bu yakınlaşmanın mümkün olmayacağını da sözlerine ekledi.²⁹⁷ Clinton'ın beyanatı İran tarafında olumlu yankı buldu. İran radyosu, Clinton'ın açıklamalarını ABD'nin İran'a yaklaşımında bir değişim işareti olarak görerek olumlu değerlendirdi. Radyo, ABD'nin İran'a karşı tavrının tamamen değişmediğini not düşse de Clinton'ın İran halkından övgüyle bahsetmesini yapıcı bir tutum olarak değerlendirdi.²⁹⁸ İsrail Dışişleri Bakanı David Levy de oldukça olumlu bir açıklamada bulundu. Hatemi'yi "eğitimli ve bilgili" biri olarak öven Levy, İran-İsrail barışının mümkün olduğunu söyledi. Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Effi Ben-Matitiahu ise İran'ın da artık "aklı başında" devletler arasına katıldığını ve bu durumu olumlu karşıladıklarını dile getirdi.²⁹⁹ Suriye Devlet Başkanı Hafız Esad da Hatemi'yi tebrik etti. İki ülke ilişkilerinin olumlu yönde ilerlemeye devam edeceğini ve işbirliğinin artacağını söyledi. Ayrıca Suriye'deki devlet kontrolündeki medya da Hatemi'ye övgüler düzdü.³⁰⁰

Hatemi'ye yönelik talepler ve beklentiler, aslında birçok açıdan birbiriyle uyumsuzluk halindeydi. Kendi seçmen kitlesiyle olan bağıını koruyabilmek ve güçlendirebilmek için

²⁹⁶ Voice of the Islamic Republic of Iran, "Iran: Ayatollah Jannati Tells Khatami That God, Khamanei Come Before Voters", *BBC Monitoring*, 30 Mayıs 1997.

²⁹⁷ Alison Mitchell, "Clinton Sees Hope in the Election of Moderate as President of Iran", **The New York Times**, 30 Mayıs 1997.

²⁹⁸ Voice of The Islamic Republic of Iran External Service, "Iranian Radio Welcomes Clinton's Remarks on Presidential Elections: Text of Commentary by Iranian Radio on 31st May", *BBC Monitoring*, 31 Mayıs 1997.

²⁹⁹ Josh Kalman, "Israel Welcomes Iran President-Elect", *UPI*, 28 Mayıs 1997, <https://www.upi.com/Archives/1997/05/28/Israel-welcomes-Iran-president-elect/1566864792000/> (21 Mart 2021).

³⁰⁰ "Syria's Assad Hails Iran's New President", *UPI*, 25 Mayıs 1997, <https://www.upi.com/Archives/1997/05/25/Syrias-Assad-hails-Irans-new-president/7938864532800/> (21 Mart 2021).

vaad ettiği reform programını yürürlüğe koyması gerekiyordu. Ancak bunu yaptığı takdirde vesayet kurumlarını kontrolleri altında bulunduran muhafazakârlarla doğrudan kar   kar  ya gelecek ve mücadele oldukça (kimi zaman kanlı olacak biçimde) sertle ecekti. Öte yandan uluslararası siyasette İran'ın yerine ve öncelikle ABD ile olan ilişkilerinin dönüşme ihtimaline yönelik de beklentiler mevcuttu. Yukarıda ifade edildiği gibi ABD ve hatta  srail cephesinden olumlu mesajlar gelmişti. Dolayısıyla bütün bu beklentiler ve beklentilere verilecek kar  lıklar, Hatemi'nin sistemi ne kadar zorlayabileceği ve sınırlarını esnetebileceği sorusu üzerinden d   n lmelidir. Zira Hatemi'nin sistemin sınırlarını yıkmak ve ortadan kaldırmak gibi bir derdi ve niyeti bulunmamaktadır.

3. BÖLÜM: REFORM HAREKETİNİN YÜKSELİŞİ

3.1. Reformistlerin Yeni Siyasi Söylemi

Reform hareketi pek çok yeni kavramı ve söylemi İran siyasal yaşamının merkezine oturtmuştur. Reformcuların dolaşıma soktukları kavramlar hem kendi siyasi hedeflerini işaret etmekte hem de yerleşik siyasi kodlara bir meydan okuma anlamına gelmektedir. “İslami devlet” yerine “hukuk devleti” önerilmiş; siyasal sistemin meşruiyet kaynakları olarak “devrimci karizma” ve “ilahi yetki”nin yerine ise genel seçimler geçirilmeye çalışılmıştır.³⁰¹ Reformcuların alternatif meşruiyet kaynağı talepleri, İslam Cumhuriyeti’nin içine düşmüş olduğu meşruiyet krizinin de etkisiyle güç kazanmıştır. Belki de reform hareketinin en önemli becerisi, İran’da bir kamusal tartışma alanı yaratması ve önerdiği kavramlarla muhafazakâr elitlerin hegemonik pozisyonlarını sorgulamaya açmasıdır.

İranlı siyaset sosyoloğu Hüseyin Beşiriye, İran İslam Cumhuriyetinin kuruluşundan itibaren yaşadığı dönüşümleri üç dönem ve karşılığında Weber’den mülhem üç siyasal meşruiyet tipi ışığında analiz eder. 1979-1989 arası karizmatik iktidar dönemi, 1989-1997 arası dönem geleneksel iktidar dönemi ve 1997 sonrası dönem ise yasal iktidar dönemi olarak tasnif edilebilir. Bu muhtelif meşruiyet tipleri her dönem için biri baskın olsa da genelde birbirine geçmiş biçimde bulunurlar. Her biri ve temsil ettiği siyasal kurumsallaşma arasındaki mücadele ise bir meşruiyet krizi ortaya çıkarmıştır.³⁰² Humeyni’nin hayatta olduğu ilk dönemde kendisinin baskın karizması güçlü bir meşruiyet zemini sağlarken onun ölümünün ardından din adamlarının yönetimi ele alması, geleneksel meşruiyet tipine doğru bir kaymayı beraberinde getirmiştir. Ancak 1990’larda başlayan ve velayet-i fakih teorisinin niteliği üzerinde cereyan eden tartışmalar din adamlarının otoritesini sarsmış ve yasal meşruiyet tipini gündeme getirmiştir. Bu dönemde temel olarak liderlik edecek veli-yi fakihin seçimle iş başına gelip denetlenmesini vurgulayan ve halkoyunu esas alan görüş ile veli-yi fakih’in

³⁰¹ Said A. Arjomand, “Civil Society and the Rule of Law in the Constitutional Politics of Iran Under Khatami”, **Social Research**, Vol. 67, No. 2, (2000), s. 284.

³⁰² Beşiriye, ss. 84–85.

niteliğini “ilahi” olarak bilip seçilemeyip ancak keşfedilebileceğini ve denetlenemeyeceğini savunan görüş karşı karşıya gelmiştir. Yeni siyasal dinamiklerin de etkisiyle ortaya derin bir meşruiyet krizi çıkmıştır.³⁰³

Siyasal meşruiyet krizine paralel olarak toplumsal dairede de yılgınlık, hüsrana ve düş kırıklığı baş göstermiştir. İslam Devrimi’nin temel anlatıları ve kurucu söylemleri çoktan inandırıcılıklarını yitirmeye başlamıştır. İran toplumu, İslam Cumhuriyeti’nin geldiği noktadan memnun değildir. Devrimin iddiaları ve vaatleri ile gerçekleştirilenler arasında bir paralelliğin bulunmadığını düşünmektedir. Onlara göre yolsuzluk ve adam kayırma hayatın akışının temel prensibi haline gelmiştir. Zengin ile fakir arasında kapanması gereken mesafe kapanmamış ve gösterişçi, lüks tüketime dayanan yaşam tarzları İslam Devrimi’nin kanaatkarlık temelli söyleminin inandırıcılığını ortadan kaldırmıştır.³⁰⁴ Doksanların ortalarına doğru özellikle genç nesil, sistemin kurucu anlatılarına karşı şüpheli bir tavır almış ve “tinsel ve sembolik bir büyü bozumu” baş göstermiştir. Rejimin oldukça katı ve alternatif yorumlara kapalı boyutu, gençlerin “eğlenceye” olan vurgularıyla çeliştiği ölçüde Batı kültürüne rağbet artmıştır.³⁰⁵ Gençliğin yabancılaşmasının Hatemi’nin onlara ulaşmasını mümkün kıldığı ve seçim zaferinin arkasındaki en önemli toplumsal desteklerden biri olduğunu tekrar vurgulamak gerekmektedir.

Dolayısıyla hem dini-entelektüel elitler katındaki velayet-i fakih tartışmaları hem de bu sürece paralel olarak toplumun siyasi kurumları ve aktörleri sorgulamaya başlamaları, yeni bir siyasi söyleme kapı aralamıştır. Bu yeni siyaset söylemi ihtiyacını Hatemi’nin ve ona destek veren siyasi ve entelektüel elitlerin doldurması sonucunda reform dönemindeki tartışmalar da belirgin hale gelmiştir. Yani, reformist elitlerin sistemi sorgulamaya başlamaları ile halk kesimlerinin sistemi sorgulamaya başlamaları belirli bir momentte eklemlenerek yeni kamusal tartışma alanlarını ve konularını ortaya çıkarmıştır. Reform hareketine canlılığını veren işte bu yeni siyasi söylemdir.

³⁰³ Beşiriye, ss. 85–93.

³⁰⁴ Farhad Khosrokhavar ve Oliver Roy, **İran: Bir Devrimin Tükenişi**, İsmail Yerguz (Çev.), İstanbul: Metis, 2000, ss. 114–15.

³⁰⁵ Daniel Brumberg, **Reinventing Khomeini: The Struggle for Reform in Iran**, Chicago: University of Chicago Press, 2001, s. 186.

3.1.1. Velayet-i Fakih'i Demokratikleştirmek

Reformist entelektüellerin birbirinden ayrıştığı pek çok husus bulunmakla birlikte hepsinin ortaklaştıkları yegâne nokta, velayet-i fakih sisteminin kendisine ya da İran İslam Cumhuriyeti'ndeki uygulanaşına itiraz etmeleridir. Genel olarak bu itiraz, velayet-i fakih Şii fıkının bir gereğı olarak kabul etmeleri ile birlikte kamusal meselelerin alanında velayet-i fakih sorunsallaştırmalarından, onu tamamen İslam ile uyumsuz bulup reddetmelerine kadar geniş bir yelpazede kendini gösterir. Velayet-i fakih ile siyasal-kamusal alan arasındaki ilişkiye ilişkin tartışma 1906-1911 yılları arasında cereyan eden Anayasa Devrimine kadar uzanmakla beraber 1979 devrimiyle beraber velayet-i fakihin bir teori olmaktan çıkıp pratiğe dökülmesi tartışmaların yoğunluğunu ve seyrini değiştirmiştir.

Velayet-i fakih eleştirilerinde önde gelen isimlerden biri Munteziri'dir. Büyük Ayetullah Hüseyin Ali Munteziri, Humeyni'nin halefi iken sisteme yönelik eleştirilerini artırması sonucu bu makamdan azledilmiş ve 1990'lar boyunca da reformistlerin takip ettiği, muhalif bir din adamı olarak yaşamını sürdürmüştür. Aslında Ayetullah Muhammed Beheştî ile birlikte İslam Devriminin hemen ardından Humeyni'nin velayet-i fakih hükümet sisteminin teorisyenliğini yapan Munteziri, 90'lar boyunca ise velayet-i fakih kavramına olan eleştirileri ile dikkat çekmiş bu sebeple yargılanmış ve ev hapsi de dâhil çeşitli cezalar almıştır. Hüseyin Ali Munteziri, 14 Kasım 1997'de Hz. Ali'nin doğumu vesilesiyle yaptığı ve daha sonradan ev hapsine ve kendisine yönelik pek çok fiziksel ve sözel saldırıya sebep olacak konuşmasında, velayet-i fakih ve hususen Ali Hamaney'in veli-yi fakihliği üzerine tartışma yaratacak yorumlarda bulunmuştur. Bu konuşma aynı zamanda Munteziri'nin görüşlerinin de kısa ancak kapsayıcı bir özetini sunmaktadır:

Anayasamızda velayet-i fakihten söz edilir. Ancak veli-yi fakih'in her iş ile ilgileneceğı anlamında değildir. Öyle olsaydı cumhuriyetin bir anlamı kalmazdı. Veli-yi fakih'in, Anayasada belirlenen şartları taşımasının yanında görevleri de belirtilmiştir. Daha önemli ana vazifesi, toplumdaki hareketlerin, toplumu İslam'ın ölçülerinden ve haktan saptırmaması için nezaret etmektir, fakih bunu yapar. Ülkenin başındaki fakihin çok kapsamlı niteliklere sahip olması ve nezaret etmesi gerekir.³⁰⁶

³⁰⁶ Hüseyin Ali Munteziri, **Beha-yi Azadegi: Rivayeti Müstened ez Hesr-i Gayri Kanuni-yi Hazret-i Ayetullah el-Uzma Munteziri**, <https://amontazeri.com/static/books/Bahaye-Azadegi.pdf> (11 Nisan 2021), s. 22.

Aynı konuşmada Munteziri, veli-yi fakih'in taklid mercii olması gerektiğini ve Hamaney'in de bu niteliklerden yoksun olduğunu çünkü bir risalesi olmadığını söyledi. Hatta Büyük Ayetullah Araki'nin 1994'teki ölümü üzerine Hamaney'e bir mesaj gönderdiğini ve bu mesajında ona merciyet makamının gerektirdiği niteliklere sahip olmadığını söylediğini ifade etmiştir. Bu mesajında İslam ve ülkenin geleceği için dini konularda fetva verme işini alimlere bırakması gerektiğini tavsiye etmiştir.³⁰⁷ Munteziri'nin konuşmasında dikkati çeken nokta, velayet-i fakih konseptini reddetmemesi ancak uygulanışından farklı bir yönde tanımını yapmasıdır. Bu tanımda veli-yi fakih'e daha üstün bir rol atfedildiği gözlerden kaçmamalıdır. Munteziri, veli-yi fakih'in risale sahibi, yani dini bilgi açısından üstün bir kişi olması gerektiğini savunmakta, Hamaney'in ise bu bilgidен yoksun olduğunu ve dolayısıyla o makama layık olmadığını söylemektedir. Son tahlilde Munteziri'nin velayet-i fakih sistemine karşı olmadığı (Devrim sonrasında Anayasayı yazmaktan sorumlu Uzmanlar Meclisinin başkanlığını yaptığı için bu son derece normaldir), bu sistemin daha da elit bir düzlemde uygulanmasını savunduğu söylenebilir. Hal böyle olunca Munteziri'nin eleştirisinin demokratik boyutu sınırlı kalmakta ve seçkinci boyutu ön plana çıkmaktadır. Diğer taraftan Munteziri, cumhuriyet fikrini de vurgulayarak bu seçkinciliğini törpülemeye çalışır. Ancak son tahlilde demokratik değil meritokratik bir sistemi savunmaktadır. Zira veli-yi fakih sistemin tepesindeki nezaret makamıdır. Bir anlamda her işi yapmamalıdır ancak vasi gibi çalışmalıdır.

Muhsin Kediver de reformist hareketin önde gelen teorisyenlerinden biridir. Hüccetülislam ünvanı bulunan Kediver, İran'da hem mühendislik hem de dini eğitim almıştır. Hüseyin Ali Munteziri'nin de öğrencisi olan Kediver, İran'daki pek çok medresede, üniversitede ve araştırma merkezinde uzun yıllar hocalık da yapmıştır. Kediver, kendi ifadesiyle 1987 yılının yaz mevsiminden itibaren İran'daki siyasal sisteme karşı “şüphelerini ifade etmeye” başlamış, akabinde çeşitli yaptırımlara maruz kalmıştır. Bu kapsamda çalışmanın ileri kısımlarında işleneceği üzere 1999'da hapis de yatan Kediver, 2008 yılında Virginia Üniversitesinde ders vermek üzere İran'dan ayrılmış,

³⁰⁷ Munteziri, **Beha-yi Azadegi**, ss. 30–31.

ancak gıyabında, Velayet-i Fakih'e karşı propaganda yapmak suçundan mahkûm edilmiş ve bir daha İran'a dönmemiştir.³⁰⁸

Kediver de velayet-i fakih kavramını eleştirilerinin odak noktası olarak konumlandırmıştır. Kediver'in amacı velayet-i fakih teorisinin Şii fikhî ve demokrasi ile uyumsuzluğunu göstermek şeklinde özetlenebilir. Nitekim ona göre velayet-i fakih, çeşitli şekillerde yorumlanmış hatta demokrasi ile bağdaştırılmaya çalışılmış; fakat bu girişimlerde eksik kalan ve belirleyici olan nokta onun İslam'ın temel mantığı ile çelişmesi ve demokrasi ile uyumsuzluğu olmuştur.³⁰⁹ İki türlü velayet-i fakih düşüncesinin rayiç olduğunu söyleyen Kediver, bunlardan ilkinin "tayinsel, mutlak velayet-i fakih" olarak, diğerini ise "seçimsel, koşullu velayet-i fakih" olarak kavramsallaştırır.

Tayinsel, mutlak velayet-i fakih teorisinde insanların kendi kendilerini yönetme kapasitesinden yoksun oldukları varsayımından hareketle onlar yerine bu işin aynı zamanda "fakih" olan bir "veli" tarafından yapılması gerektiği, bu kişinin Allah tarafından "atanmış" olduğu, yönetim alanının sınırsız ve "mutlak" olduğu ifade edilir. Kediver'e göre bu durum, demokrasinin eşitlik, katılım, seçim ve kuvvetler ayrılığı gibi çeşitli ilkeleriyle çelişki halindedir. Dolayısıyla velayet-i fakihin bu türü demokrasiyle uzlaşmaz bir haldedir.³¹⁰ İkinci tür velayet-i fakih anlayışında ise veli olacak kişinin seçimle, yani insanların rızası ile iş başına gelmesi gerektiği ifade edilir. Bu anlayışın temsilcilerinden en önemlisi, Ayetullah Hüseyin Ali Munteziri'dir. Ancak bu teoride de veli olacak kişinin donanımlı bir fakih olması gerektiği fikri korunur ki bu demokrasinin eşitlik prensibinin ihlalidir. İkinci olarak fikhî konusunda üstün bilgi sahibi olan kişinin yönetimsel becerileri de haiz olacağı varsayılır ki bu nokta da tartışmalıdır ve mantıklı bir temelden yoksundur. Son olarak ise halk dini liderin yönetiminden hoşnutsuzluk duyarsa buna mukabil ne olacağı belirsizdir. Bu üç noktadan dolayı Kediver'e göre ikinci teorinin de demokratik boyutu tartışmalıdır.³¹¹ Son tahlilde Kediver, iki velayet-i fakih tipinin de demokrasiyle uyumsuz ve uzlaştırılmaz olduğunu söylemektedir. Kediver gibi düşünen

³⁰⁸ Kadivar.com, "Biography - Kadivar.com", <https://english.kadivar.com/biography-mohsen-kadivar/> (03 Haziran 2021).

³⁰⁹ Mohsen Kadivar, "Wilayat al-faqih and Democracy", Asma Afsaruddin (Ed.), **Islam, the State, and Political Authority: Medieval Issues and Modern Concerns** içinde (ss. 207-224), Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011.

³¹⁰ Kadivar, "Wilayat al-faqih and Democracy", ss. 211-15.

³¹¹ Kadivar, "Wilayat al-faqih and Democracy", ss. 215-18.

başkaları da bulunmaktadır. Hüccetülislam Hasan Yusefi Eşkevari, “dini demokratik hükümet” kavramsallaştırmasında, Ahund Horasani’yi dayanak göstererek İslam’ın belirli bir hükümet tipi öngörmediği fikrinden hareketle mutlak velayet-i fakih sistemine karşı çıkmıştır.³¹² Eşkevari’nin fikirlerinden dolayı uğradığı baskılar, çalışmanın dördüncü bölümünde ele alınmıştır.

Dini entelektüeller arasında zikredilmesi gereken en önemli isimlerden biri de şüphesiz Abdülkerim Suruş’tur. Suruş, 90’lı yılların başından günümüze İslam Cumhuriyeti’nin en tartışmalı fikir adamlarından biri olma vasfını sürdürmüş ve özel olarak fikirleri ile reform dönemine de damgasını vurmuştur. Hem seküler hem de dini eğitim alması, çağdaş bilim felsefesinin yöntemleri ile dini bilgiyi ele alış tarzı ve İslam Cumhuriyeti’ne yönelmiş olduğu eleştiriler ile maruf bir isimdir. Suruş’un bilim felsefesine müracaat ederek oluşturmuş olduğu fikirlerinin, her ne kadar dini düşüncenin alanında gibi görünseler de doğrudan ya da dolaylı siyasi çıkarımları bulunmaktadır. Bunu en iyi kendisinin “minimum ve maksimum din” arasında yapmış olduğu ayırımıda görmekteyiz. Bu kavramlar aslında velayet-i fakih ve genel olarak din ve siyaset ilişkisine özgü tartışmalara da uyarlanabilme özelliğine sahiptir.

Abdülkerim Suruş, hayatın muhtelif alanlarına (ekonomi, siyaset, ahlak, ticaret vs.) ilişkin dinin verdiği bilgileri yeterli olarak gören ve bunun dışında başka kaynaklara müracaat etmeyi gereksiz addeden anlayışı, “azami” ya da “maksimize edici” olarak adlandırmaktadır. Buna mukabil, söz konusu alanlara ilişkin şeriatın yalnızca minimum bilgiyi verdiğini ve daha fazlasını vermediğini, daha fazlası için başka kaynaklara alan bıraktığını iddia eden görüşe ise “asgari” ya da “minimize edici” demektedir.³¹³ Buradan yola çıkıldığı takdirde İslam devriminin ardından kurulan sistemin dini temellere dayalı olması ve hayatın her alanını da dini kurallar uyarınca biçimlendirmeye çalışması potansiyel olarak Suruş’un eleştirisinin hedefindedir denebilir. Suruş, dini hükümleri bir reçete gibi gören anlayışı genel olarak sorunların kaynağı olarak teşhis etmektedir:

Sınırlı sayıdaki –minimum- ahkamdan, maksimum sonuçlar beklemek; en sade bir yol azığı hükmündeki hükümlerden kompleks yaşamsal ve zihinsel problemleri çözmesini istemek ve

³¹² Arjomand, **After Khomeini**, s. 52.

³¹³ Abdülkerim Suruş, **Maksimum ve Minimum Din**, Yasin Demirkıran (Çev.), Ankara: Fecr Yayınevi, 2002, ss. 26–27.

de “ictihad”ı, asgarileri, a’zamileştirme (minimumları maksimize etme) biçiminde algılamak; toplumumuzdaki teorik ve pratik önemli sorunların temelini oluşturmaktadır.³¹⁴

Suruş’un ele alacağımız diğer siyasi çağrışımlı fikirleri ise “dini çoğulculuk” üzerine inşa ettiği fikirlerdir. Mevlana mistisizminden bir hayli faydalanarak ele aldığı bu fikirler, ilk olarak kendisinin “Sıratha-yi Mostakim” (Doğru Yollar)³¹⁵ isimli kitabında sistematik olarak tanıtılmıştır. Bu eserinde Suruş, “dini metinlerin” çoğulcu bir biçimde ele alınması gerektiğini iddia eder. İlk olarak ona göre kutsal metinler “çok katmanlı” olmakla birlikte birden fazla yoruma açıktır ve nihai olarak herkesi bağlayıcı tek bir yorum bulunmamaktadır. Sünni ve Şii İslam anlayışları da aslında bu çok katmanlı yapının değişik tezahürleridir. Dini metinleri yorumlayacak “resmi bir otorite” veya “siyasi yönetici” benzeri bir “dini yönetici” bulunmamaktadır. Dolayısıyla kişiler kendi yorumlarını üretmekte ve bunun sorumluluğunu taşımakta özgürdürler.³¹⁶ Suruş’un söz konusu fikri, İran özelinde konuşmak gerekirse tartışmalı bir fikirdir. Öncelikle İran siyasal sistemi, Anayasada belirtildiği üzere İslam’ın Şii-Caferi yorumu üzerine bina edilmiş ve siyasal kurumlar da bu doğrultuda inşa edilmiştir. Bu haliyle resmi bir din yorumu ister istemez ortaya çıkmaktadır. İkinci olarak, İran’da resmi bir ulema sınıfının bulunması, dini metinleri yorumlayan resmi bir otoritenin varlığı anlamına gelmektedir. Suruş’un fikirleri her iki cihetten de tartışmalı bir karakter arz etmektedir.

Velayet-i fakih konseptinin demokrasi açısından eleştirildiği noktalar yukarıda ifade edilmişti. Bu tartışmanın bir diğer boyutu ise İslam ve demokrasinin uzlaşıp uzlaşamayacağı üzerinedir. Aslında söz konusu tartışma yalnızca İran’ı ilgilendirmemektedir. Tüm İslam dünyasında benzeri tartışmalar mevcuttur. İran reform hareketinin temel kalkış noktalarından biri de velayet-i fakihin demokrasi ile çelişen taraflarını vurgulayıp onu demokratik kılmaya çalışırken genel anlamda İslam ve demokrasinin birbiriyle uyumlulaştırılmasına matuf çabalarıdır. “İslami demokrasi” olarak formüle edilen kavram Hatemi’nin de sıkça başvurduğu kavramlardan biridir. Bununla Hatemi İslami kodları terk etmeden İran’ın demokrasi ile buluşabileceğini iddia etmektedir. Reformist entelektüellerden Abdülkerim Suruş da Hatemi gibi

³¹⁴ Suruş, **Maksimum ve Minimum Din**, s. 30.

³¹⁵ Abdülkerim Suruş, **Sıratha-yi Mostakim**, Tahran: Sırat Yayınları, 1999.

³¹⁶ Suruş, **Sıratha-yi Mostakim**, ss. 2–6.

düşünmektedir. Suruş’a göre, “İslam ve demokrasi uyuşmakla kalmazlar; onların birliği kaçınılmazdır. Müslüman bir toplumda, biri olmadan diğeri tekamül edemez.”³¹⁷

Cumhurbaşkanı seçilmesinin ikinci yıl dönümünde Hatemi, Tahran’da yaptığı bir konuşmada ülkenin “İslami demokrasiye” doğru bir “geçiş sürecinde” olduğunu söylemiştir. Hatemi, bu süreçte sahip çıkılması gereken temel değerlerin, farklı fıkirlere hoşgörü, özgürlük ve sivil kurumların geliştirilmesi olduğunu ifade etmiştir. İslam devrimi ve velayet-i fakih gibi nosyonların “bir grubun tekelinde” olmaması gerektiğini söyleyen Hatemi, İslam’ın özgürlükle çelişmediğini, bu fikrin hem İslam’a hem de Anayasaya aykırı olduğunu belirtmiştir.³¹⁸ 12 Ağustos 2000 tarihinde İran’ın yurtdışında görevli diplomatlarına yaptığı konuşmada Hatemi, İran’daki “İslami demokrasi” tecrübesinin aslında tüm İslam dünyası için bir “model” olduğunu söylemiştir. Demokrasinin tek bir biçiminin olmadığını savunan Hatemi, ancak kültürel kaynaklarıyla uyumlu bir demokrasi geliştirebilen ülkelerin başarıya ulaşabileceğini ifade etmiştir. İslam ve demokrasinin uyuşmadığını iddia eden anlayışı da reddeden reformist Cumhurbaşkanı, güçlü bir yönetimin ancak dini ve demokratik değerlerin birbirini beslediği bir sistemde mümkün olduğunu dile getirmiştir.³¹⁹

Reformist Asr-ı Ma dergisinde 1997 seçimlerinin ardından yayınlanan bir yazıda, İslam Cumhuriyeti’nin ve velayet-i fakih kurumunun kendisine değil fakat yorumlanma ve işletilme biçimine bir eleştiri dikkati çekmiştir. Buna göre 1997 seçimlerinde reformistler, İslam Cumhuriyeti formülasyonunda “cumhuriyet” fikrini de “İslam” gibi düzenin temellerinden biri olarak benimseyen; ayrıca “velayet-i fakih” sistemini de tek taraflı bir emir-komuta mekanizmasının kaynağı değil; fakat vatandaşın talep ve arzularıyla veli-yi fakih’in kararları arasındaki çift taraflı bir etkileşimin kaynağı olarak gören bir anlayışı temsil etmişlerdir. Bunun yanında “katılımcılık” ve “çoğulculuk” gibi değerler de reformistlerin savunduğu değerler arasında bulunmaktadır.³²⁰ Aynı doğrultuda Robin Wright, 1998’de Tahran’da dini lider Ali Hamaney’in kardeşi reformist Hadi Hamaney ile bir röportaj gerçekleştirmiştir. Bu röportajda Hadi Hamaney, dini lider de dahil hiç

³¹⁷ Robin Wright, **The Last Great Revolution: Turmoil and Transformation in Iran**, New York: Alfred A. Knopf, 2000, s. 40.

³¹⁸ “Khatami Says Iran in Transition to “Islamic Democracy””, *BBC Monitoring*, 23 Mayıs 1999.

³¹⁹ Vision of the Islamic Republic of Iran Network 1, “Khatami Addresses Iranian Diplomats on Globalization, Islamic Democracy”, *BBC Monitoring*, 12 Ağustos 2000.

³²⁰ Asr-ı Ma, s. 41.

kimsenin “kanunun üzerinde” olmadığını ifade ederek “velayet-i fakih teorisinin yanlış yorumlanması diktatörlüğe kapı aralar” şeklinde konuşmuştur.³²¹

Genel olarak hem reformist entelektüeller hem de reformist yayın organlarında tartışmaya açılan velayet-i fakih konsepti üzerine 4 Şubat 1998’de yaptığı bir açıklamada dini lider Ali Hamaney, söz konusu tartışmaları bıçak gibi kesecek sertlikte bir çıkış yapmıştır. Hamaney’e göre velayet-i fakih Humeyni’nin en önemli miraslarından birisidir. Kuran ve Sünnet’e dayanan bu doktrini kabul etmek her Müslüman’ın dini görevlerinden biridir.³²² Dolayısıyla müesses nizam, bu konuda esnemeyeceğini, esnemeye temayülü olmadığını ve söz konusu tartışmaları da makbul bulmadığını net bir biçimde göstermiştir.

3.1.2. Hukuk Devletini Geçerli Kılmak

Reformistlerin sıkça başvurdukları kavramlardan birisi de hukuk devletidir. Reformistler hukukun üstünlüğü derken aslında bir tür eşitlik çağrısı yapmaktadırlar. Yani kanun önünde herkes eşittir ve tüm siyasi, sosyal ve ekonomik faaliyetler kanun dairesinde yapılmalıdır. Ali Ansari’ye göre Reform hareketi, aslında devletin rasyonel prensipler üzerine inşa edilmesini ve böylece “şeffaflaşarak” son tahlilde modernleşmesini hedeflemiştir. Hukukun üstünlüğü temelinde “hesap verebilir kurumlar” inşa edilmek istenmiştir.³²³ Dini liderin kardeşi ve Hatemi’nin danışmanı olan Hadi Hamaney, 1998 yılında şöyle demiştir: “Bugün İran’da aradığımız en önemli şey hukukun üstünlüğüdür. Ve bu hiç kimsenin, mevkisi ne olursa olsun, kanunun üstünde olmaması demektir. Ne yazık ki hala bazı tepedeki insanlar bu temel hakkı kabul etmiyorlar.”³²⁴ Hadi Hamaney bu eleştirisi ile aslında en başta kendi öz ağabeyi Ali Hamaney’i hedef almaktadır.

Hatemi de sıklıkla *hukuk devleti* mefhumuna atıfta bulunmaktadır. Ona göre:

Kendi haklarını bilen ve kanunun egemen olduğu bir toplumda, tüm vatandaşların hakları ve sınırları resmi olarak tanınır ve hükümet ve halk birbirleriyle ilişkili yerli yerinde ve sorumlu kümeler olarak anlam kazanır.³²⁵

³²¹ Wright, s. 74.

³²² Vision of the Islamic Republic of Iran Network 1, “Iran: Khamene’i Says Dialogue with USA “More Harmful” Than Establishing Ties”, *BBC Monitoring*, 04 Şubat 1998.

³²³ Ansari, **Modern Iran**, s. 321.

³²⁴ Wright, s. 75.

³²⁵ Sami Oğuz, **Gülümseyen İslam: Hatemi'nin Ağzından İran'da Değişim**, İstanbul: Metis, 2001, s. 22.

Reformist Cumhurbaşkanı'nın en çok vurgu yaptığı konseptlerden bir diğeri de özgürlüktür. Hatemi, Tahran Üniversitesinde 1998'in Mayıs ayında yaptığı konuşmada fikir ve ifade özgürlüğünün önemine değinmiştir: "Özgürlükten kastımız başıboşluk değildir; fikir ve o fikri ifade etme özgürlüğü, siyasi özgürlüktür." Hatemi, ifade özgürlüğü üzerinde en az kısıtlamanın olduğu bir yapıyı arzuladıklarını söylemiştir.³²⁶ Ancak o, özgürlüğün sınırlarının da kanunla çizilmesini savunmaktadır. Özgürlük bile kanuni olmalıdır. Hatemi, özgürlük ve kanun arasındaki ilişkiye dikkat çekmekte ve ikisinin bir arada bulunması gerektiğini söylemektedir. Ona göre özgürlüğü içermeyen kanun "tek bir grubun hakimiyeti" demek olur ve kanuni olmayan özgürlük de "başıboşluk" demektir. "Bizim sözünü ettiğimiz sivil toplumda özgürlük kanunun korumasında olacak. Özgürlük resmi şekilde kanunen tanınacak."³²⁷ Dolayısıyla Hatemi, hukuk ve özgürlüğün ancak birbirine bağlı şekilde işleyebileceğini öne sürmektedir. Hatemi'nin özgürlük anlayışı da hukuk devleti anlayışına sıkı sıkıya bağlıdır.

Hatemi, 1998 yılının sonunda İstihbarat Bakanlığı yetkililerine yaptığı konuşmada, hukukun üstünlüğünün altını çizmiştir. Farklı fikirlere sahip kişiler için hukuki güvenceyi öne çıkarırken bir grubu ise hukuki koruma çemberinin dışında tutmuştur: Sistem karşıtları. Onlara karşı "başka bir dilden" konuşulabilir.³²⁸

3.1.3. Siyasal Katılımı Artırmak

Siyasal katılım, devrim sonrası İran'ının en önemli kavramlarından birisi olarak temayüz etmiştir. 2500 yıllık monarşinin son bulması ve cumhuriyete geçilmesi, halkın artık kendi kaderini tayin edeceği ve yönetimde söz sahibi olacağı beklentisini doğurmuştur. Ancak zaman içerisinde yeni cumhuriyetin de bu beklentiyi karşılamaktan uzak bir profil çizdiği anlaşılmıştır. İran-İrak savaşı ve devrim sonrası siyasi yapının kurumsallaşmasının arka planını oluşturan olağanüstü hal döneminin 90'lar ile birlikte kapanması, siyasal katılım beklentilerinin de yükselişe geçmesini doğurmuştur. Benzer şekilde reform hareketinin de en çok vurguladığı kavramlardan biri siyasi katılım olmuştur. Bu kavramın, reformcu

³²⁶ **Hemşehri**, "Reis-i Cumhuri, Hidmetgozar-i Heme Millet Est Ve Bayed Pasdari İslam Ve Kanun-i Esasi Başed", 24 Mayıs 1998.

³²⁷ **Hemşehri**, "Reis-i Cumhuri, Hidmetgozar-i Heme Millet Est Ve Bayed Pasdari İslam Ve Kanun-i Esasi Başed".

³²⁸ Vision of the Islamic Republic of Iran Network 1, "Iran: Khatami stresses importance of rule of law to Information Ministry official: Text of Report by Iranian TV on 30th December", *BBC Monitoring*, 30 Aralık 1998.

elitlerin bir diğ er başvurdukları kavram olan İşlami demokrasiyle birlikte ele alınması gerekmektedir. Zira demokrasilerin olmazsa olmaz koşulu, halkın siyasi süreçlere kesintisiz katılımının sağlanmasıdır.

Reformistlerin temel itirazı, müesses nizam kurumlarının başta dini lider olmak üzere kendilerini dini meşruiyet zemininde temellendirmelerinedir. Reformistler alternatif bir meşruiyet tipi önermişlerdir. “Halkın iradesi” onlar için temel dayanak noktasıdır.³²⁹ Said Haceryan ve Abbas Abdi gibi reformist entelektüellerin yaptıkları Anayasanın “cumhuriyetçi boyutunun” parlatılmasıdır.³³⁰ Hatemi’ye göre demokrasi ve demokratik prensipler güçlendirilmelidir. Bu zaten Anayasada yer almaktadır. Reform siyasetinin amacı budur. Hatemi’ye göre İkinci Hordad hareketi, İşlam Devrimi’nin ve sistemin demokratik boyutunu güçlendirmek için ortaya çıkmıştır.³³¹

Böylelikle reformist proje, demokratik meşruiyeti teokratik meşruiyetin karşısında konumlandırarak siyasi mücadelenin çerçevesini çizmiştir. Hatemi, cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından Mecliste yapmış olduğu konuşmada durumu açık bir biçimde ortaya koymuştur: “Hükümetin meşruiyeti halkın oyundan gelir” ve “İşlami hükümet halkın efendisi değil hizmetçisidir.”³³² Hatemi’nin söz konusu Meclis konuşması aslında genel hatları itibarıyla yeni siyasi söylemin de çerçevesini çizmiştir.

Hatemi, İran’da devrimden bu yana yaşanan pek çok siyasi türbülansın ve olağanüstü dönemlerin travmatik hale getirdiği devlet-toplum ilişkilerini güçlendirmenin bir yolu olarak siyasi katılımın  onemini vurgulamıştır:

Fikir sahiplerinin hükümetin karar alma sürecine katılım ve müdahale düzeyinin artması, kesinlikle hem hükümet ve halkın karşılıklı görevlerini kolaylaştıracak, hem de halkın en  onemli hakkı olan kendi kaderini belirleme hakkı gerçekleşecektir.³³³

Hatemi’nin yol arkadaşları da siyasi katılımın  onemini dile getirmişlerdir. İçişleri Bakanı Abdullah Nuri,  zel ulema mahkemesi tarafından yargılandığı davada, ABD ile yeni bir ilişki tarzı  onerisinin Humeyni’nin mirasına karşı gelmek olduğu şeklindeki suçlamaya “Her neslin kendi zamanı için uygun gördüğü hükümet ve siyasa şeklini

³²⁹ Abdi, ss. 27–28.

³³⁰ Ansari, **Modern Iran**, s. 318.

³³¹ IRNA, “Iran's President Khatami Defends Reforms in 'Letter for Tomorrow'“, *BBC Monitoring*, 03 Mayıs 2004.

³³² Oğuz, s. 23.

³³³ Oğuz, s. 18.

seçmeye hakkı vardır”³³⁴ şeklinde karşılık vermiştir. Bu cevap hem rejimin yerleşik kodlarına bir meydan okuma, hem de İranlıların kendi kaderlerini kendilerinin tayin etmesi ve önceki jenerasyonların ideolojik pozisyonlarının hükmü altında kalmaması gerektiğine dair bir siyasal söylemi içermektedir.

Reformist entelektüeller de siyasi katılımın önemini vurgulamışlardır. Abdülkerim Suruş’a göre “hakikate” de ancak herkesin katılımı ile karakterize edilen bir etkileşim sonucunda ulaşılabilir. Suruş, “hakikat peşinde koşanların”, kendi hakikatlerine ulaşmak için takip edecekleri yol ve yöntemler konusunda özgür olduklarını ve hakikatlerin birbirlerine karşı kendiliğinden “uyumsuz” olmadıklarını, “bütün hakikatlerin aynı çatı altında ve aynı galaksinin yıldız kümesinin üyeleri olduklarını” söylemektedir. Ona göre herkes hakikate ulaşmak için bir araya gelmeli ve bir “yüce hakikat sarayı” inşa etmelidir.³³⁵ Dolayısıyla demokratik katılım süreçlerini işaret eder biçimde Suruş, herkesin kendi hakikatini savunma ve diğer hakikatlere de saygı gösterme hakkını ön plana çıkarmaktadır.

İran’da siyasal katılımın önündeki en önemli engellerin başında Muhafızlar Konseyi gelmektedir. Muhafızlar Konseyi, çalışmanın ilk bölümünde ifade edildiği üzere seçimler üzerindeki denetim yetkisi sebebiyle siyasi alanın aktörlerini belirlemekte ve aslında dikey mobilizasyonu kontrol altında tutarak İran siyasetinin bir elit siyaseti olmasına sebep olmaktadır. Muhafızlar Konseyi’nin bu yönü, reformistler tarafından eleştirilmektedir. Hatemi’yi destekleyenler ve etrafındakiler de bu hususu dile getirmişlerdir. Halkın siyasete katılımının, partilerin ve teşkilatların önemine vurgu yapan Munteziri, hiç kimsenin bu süreçlere müdahale etme hakkının olmadığını savunmuştur. Ona göre, örneğin, Muhafızlar Konseyi, siyaseti dizayn ettiği için halka zulmetmektedir.³³⁶ Dini liderin kardeşi Hadi Hamaney, Robin Wright ile gerçekleştirdiği röportajda Muhafızlar Konseyi’nin seçimlerde aday olmak için başvuranları kendi siyasi tercihleri doğrultusunda ellediği eleştirisine katıldığını ifade etmiştir.³³⁷

Reformistler, siyasal katılımı hedefi belirsiz bir tür entelektüel söylem düzeyinde bırakmamışlar, doğrudan Muhafızlar Konseyi’ni eleştirilerinin hedefine koyarak

³³⁴ Ali Raiss Tousi, “Maverick Cleric Defies Iranian Religious Court”, **The Globe and Mail**, 05 Kasım 1999.

³³⁵ Suruş, **Sıratı-yi Mostakim**, s. 41.

³³⁶ Munteziri, **Beha-yi Azadegi**, s. 23.

³³⁷ Wright, s. 75.

kurumsal işleyişe de meydan okumuşlardır. Siyasal katılım hem seçme hem de seçilme hakkı olarak düşünüldüğünde daha net anlaşılabilir. Zira MK, hem aday havuzunu daraltmak suretiyle halkın seçme gücünü elinden almakta hem de aday adaylarını geniş bir şekilde ele suretiyle seçilme hakkına da müdahalede bulunmaktadır. Reformistlerin MK'yı hedefe koymaları, siyasal katılımı her iki yönüyle de tahkim etme amacı taşımaktadır.

3.1.4. Sivil Toplumunu Tesis Etmek

Hatemi'nin siyasal ajandasında olan kilit kavramlardan biri de sivil toplumdur. Sivil toplum konsepti olmadan siyasal katılım, hukuk devleti ve demokrasi söylemleri tamamlanmamış olacaktır. Hatemi, devlet ve toplum arasındaki mesafeyi kapatmanın bir yöntemi olarak sivil toplumun önemine vurgu yapmış ve sivil toplum meselesi reform dönemindeki entelektüel tartışmaların da ana omurgasını teşkil etmiştir:

Bu sorumluluğun yerine getirilmesi, halkın kendi haklarını daha fazla tanıma ve yasal ve meşru özgürlüklere sahip olmasının zeminini sağlamak, sivil toplum kurumlarını geliştirmek ve güçlendirmek, ahlaki değerleri ve diyalog ve tartışma kültürünü derinleştirmek, eleştiri kültürünü güçlendirmek ve saygınlıkların çiğnenmesi ve yasal hak ve özgürlüklere tecavüz edilmesini engellemek sayesinde mümkün hale gelir.³³⁸

Mehdi Moslem, sivil toplum kavramının reform projesinin “en tartışmalı kavramı olabileceğini”, bu kavramın Batı'dan neşet ettiğini ve İslami metinlerle uyumsuz olabileceğini iddia eder. Zira reformcular da kendi çıkış noktalarını İslami öğreti olarak tanıtmaktadırlar.³³⁹ Aslında bu tespit reform projesinin çoğu kavramı için geçerlidir. Örneğin, salt demokrasi yerine İslami demokrasi formülasyonu, aslında İslam ve demokrasi arasındaki uyum/uyumsuzluk tartışmasının izini taşımaktadır. Bu kavramların İran toplumsal ve dini yapısına uyup uymama ya da nasıl uyumlulaştırılabilecekleri tartışmaları bir tarafa bırakılırsa, reform projesinin daha kritik bir boyutuna dikkat çekilebilir: Reform projesi, geldiği kökleri itibarıyla kendi sınırını çizmiştir. İslam Cumhuriyeti'nin kurucu değerlerini kendisine referans aldığı ölçüde, o değerler tarafından bağlıdır. Ve o değerler üzerine olan tartışmalarda yara alma ihtimali oldukça yüksektir. Yani İslam Devrimi'nin gerçek yorumunun/takipçisinin Hatemi ve reform

³³⁸ Oğuz, s. 21.

³³⁹ Moslem, ss. 254–55.

projesi olmadığı, bu yorumun İslam'ın ve devrimin dejenerasyonu anlamına gelebileceği üzerinden yapılacak eleştirilerde reform siyasetinin zayıflığı ortaya çıkar.

Sivil toplum meselesine Abdülkerim Suruş da değinmiştir. Suruş'un fikirleri, toplumsal ve siyasal yaşantının ideal boyutuna ilişkin önermeler içermektedir. Ona göre dünyevi tecrübeler, tek boyutlu ve basit mülahazalar ile kesbedilemeyecek kadar giriftir. Onları ancak “eleştirel aklaniyet [eleştirel akılcılık]” yoluyla anlamlandırabiliriz.³⁴⁰ Dolayısıyla Suruş, daha genel bir anlamda da olsa yaklaşım tarzı itibari ile toplumsal meselelerin halledilmesinde çok boyutlu, çok sebepli, çok katmanlı süreçlerin hesaba katılması gerektiğini ileri sürmektedir. Bu fikrin ulaşacağı bir diğer nokta ise toplumsal etkileşimin mutlaka dikkate alınması gerektiğidir. Böylelikle Suruş, kenarları çok keskin, esnetilemeyen sert ideolojik çerçeveler ile düşünmenin toplumsal realitenin zenginliği ve karmaşıklığı ile uyumsuzluğunu gündeme getirmektedir.

Bu nokta zihinde tutularak dini çoğulculuk konusundaki fikirlerine geri dönülecek olunursa, kurmuş olduğu teorik yapının bir diğer boyutunu, “çoğulcu toplum” ve “ideolojik toplum” arasında ortaya koyduğu karşıtlığın ifade ettiği söylenebilir. Bu kıyaslamada artık Suruş'un fikirlerinin siyasi tonu ağırlık kazanmaya başlar. Ona göre çoğulcu bir toplumda ideolojinin katılığından eser yoktur. Tek biçimlilik karşısında çokluğun, aynılık karşısında farklılığın ön plana çıktığı bir toplumdur bu. Sovyetler Birliği tecrübesi, tek biçimli bir toplum yaratmanın kötü sonuçlarını göstermektedir. Dolayısıyla farklı ve çok sayıda aktörün konuşabildiği, kendi yorumlarını savunabildikleri, “resmi yorum ve yorumcuların” yokluğu ile tanımlanan bu toplum tipi Suruş tarafından savunulmaktadır.³⁴¹ Suruş'un söz konusu fikirlerinde İran'daki resmi ideolojinin ve homojen toplum anlayışının eleştirisi bulunabilir. Suruş yukarıdan aşağıya dayatılan resmi programlara ve sosyal mühendisliğe karşı heterojenliği ve çok sesliliği vurgulamaktadır.

3.2. Demokratik Mücadele ve Kurumsal Reform Çabası

Hatemi döneminde reform hareketinin yapmış olduğu atılımlar, İran siyasetini toplumsal ve hizipsel dengelerin belirlediği ölçüde daha demokratik bir düzeye taşıma amacı

³⁴⁰ Suruş, **Maksimum ve Minimum Din**, ss. 77–79.

³⁴¹ Suruş, **Sıratı-yi Mostakim**, s. 49.

taşıyordu. Bu doğrultuda yapılmak istenen dönüşümün ana çerçevesini kurumsal reform ve halkın oyunu kazanma mücadelesi oluşturmaktadır. Reformistler, demokratik/cumhuri kurumlardan aldıkları güç ve yetki ile ancak istedikleri dönüşümü hayata geçirebileceklerdi. Dolayısıyla bir taraftan seçim zaferleriyle halk oyunu kazanmak istemişler diğer taraftan da kazandıkları yetki ve güç ile kurumsal reform mücadelesine girişmişlerdir.

Ancak çalışmanın diğer kısımlarında da vurgulandığı üzere ve reformun semantiğine de uygun bir biçimde tüm çabaların asıl gayesi sistemi korumaktı. Zamanın aşındırıcı etkileri, yeni meydan okumalar ve devlet-toplum ilişkilerinde aksayan taraflara karşı İslam Devriminin kurucu anlatısına müracaat ile bir reçete ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu sebeple Anayasa mefhumu öne çıkan kavramlardan birisi olmuştur. Reformistler tüm siyasi programlarının Anayasaya uygun ve Anayasayı tahkim eden bir karakteri haiz olduğunu defaatle belirtmişlerdir. Bu sebeple kurumsal reform çabaları anayasal çevreinin rehberliğinde ve onun alanı içerisinde gerçekleşmiştir. Bu durum, reformistlerin sisteme bağlılığını net bir şekilde ortaya koymaktadır.

3.2.1. Hukuk Devleti ve Siyasal Katılım

İran İslam Cumhuriyeti Anayasası'nın 113. Maddesine göre cumhurbaşkanı, Anayasanın uygulanmasından sorumlu kişidir. Hatemi, Anayasanın kendisine verdiği bu yetki ve görevi kullanabilmek için göreve geldiği gibi vakit kaybetmeden Anayasanın Uygulanmasını İzleme Komisyonu kurmuştur. Hatemi kurulan bu komisyonun amacını anayasal ihlallerin takip edilmesini ve engellenmesini sağlamak olarak açıklamıştır.³⁴² Yargı Gücü Başkanı Ayetullah Muhammed Yezdi ise yapmış olduğu bir konuşmada Hatemi'nin Anayasanın Uygulanmasını İzleme Komisyonu kurması kararını desteklemiştir. Ancak Yezdi, Anayasaya aykırılık tespit edilmesi halinde bu sorunla baş edebilecek tek kurumun yargı olduğunu belirtmiş ve bu durumlar için bir Anayasa Mahkemesi kurulması gerektiğini savunmuştur.³⁴³ Aslında Yezdi, bu hamlesiyle Anayasanın uygulanması yetkisini fiilen cumhurbaşkanının elinden almaya ve cumhurbaşkanlığını bir tür memuriyet görevine indirgemeye çalışmaktadır.

³⁴² "Transcript of Interview with Iranian President Mohammad Khatami", *CNN*, 07 Ocak 1998, <http://edition.cnn.com/WORLD/9801/07/iran/interview.html> (25 Aralık 2018).

³⁴³ Voice of the Islamic Republic of Iran, "Ayatollah Yazdi Denounces "Conspiracy" Aimed at Undermining Islamic Republic", *BBC Monitoring*, 21 Kasım 1997.

29 Kasım 1997’de kuruluşu açıklanan komitenin oldukça önemli görevleri bulunuyordu. Bunlar arasında; Anayasanın uygulanmasını sağlayacak yol haritası oluşturmak, bu doğrultuda reform önerileri sunmak, vatandaşların kendi yasal haklarını öğrenmeleri için eğitim programları düzenlemek, Anayasa maddelerinin uygulanıp uygulanmadığını denetlemek, Anayasa ihlallerinin tespiti için gerekli haberdar olma mekanizmalarını tesis etmek ve ihlallerle ilgili yıllık raporlar hazırlamak bulunmaktaydı. 4 yıllığına görev yapacak olan komite üyeleri 5 kişiden oluşuyordu ve 3 tanesi doktora sahipti. Sonradan Hatemi’nin kabinesinde içişleri bakanlığı yapacak olan Abdülvahid Musavi Lari de komite üyeleri arasındaydı.³⁴⁴ Hatemi’nin kurduğu Anayasa İzleme Komitesi, ilk dönemin sonunda toplam 120 Anayasa ihlali tespit etmişti. Ancak bu ihlallerin yalnızca tespiti yapıldı ve bir yaptırım ya da kovuşturma yaşanmadı.³⁴⁵ Sadece 4 yıl içerisinde 120 Anayasa ihlalinin olması bir yandan İran’ın içerisinde bulunduğu kanunsuzluk ortamını tarif ederken bir taraftan da Hatemi’nin diline pelesenk olmuş “hukuk devleti” nosyonunun önemine işaret ediyordu. Ancak bu ihlallerin sadece raporlanmalarıyla yetinilmesi, Hatemi’nin reform projesinin en zayıf yönlerinden birini göstermekteydi. Reform hareketinin liderinden beklenen, sorunların tespiti kadar çözüm için eyleme geçilmesi ve gerekirse bu doğrultuda siyasi hasımlarıyla mücadele etmesiydi.

Anayasa, Hatemi’nin elindeki en güçlü silahtı. Zira anayasal olarak cumhurbaşkanı sistemin en önemli ve yetkili ikinci kişisiydi. Yasal olarak gücünün oldukça büyük olduğunun farkında olan Cumhurbaşkanı Hatemi, vesayet kurumları tarafından sınırlandırıldığından bu sınırlamaları bertaraf etmek için Anayasaya başvurmak zorundaydı. Diğer taraftan Anayasa, reform hareketinin temel siyasi pusulası sayılabilirdi zira reformistlerin yeni siyasi söylemine dayanak olabilecek bir içeriğe sahipti. Sistemin cumhuri boyutunun güçlendirilmesi, ancak Anayasaya başvurmakla mümkün olabilirdi. Üstelik Anayasaya başvuru, Hatemi’yi sistemin bir aktörü olarak tescil ediyordu. Çünkü Hatemi, var olan problemlerin çözümü olarak sistem dışını değil sistemin kurucu metnini işaret ediyordu. Aslında bu sebeple asla bir devrimci değildi ve reformist kelimesinin hakkını veriyordu.

³⁴⁴ Vision of the Islamic Republic of Iran Network 1, “Iran: Khatami Announces Establishment of New Constitution Supervision Body”, *BBC Monitoring*, 29 Kasım 1997.

³⁴⁵ Jahangir Amuzegar, “Khatami’s First-Term Presidency: An Outsider’s Assessment”, *SAIS Review (1989-2003)*, Vol. 22, No. 1, (2002), s. 5.

İran siyasal hayatında siyasi partiler yasal olarak seçimlerde yarışmamaktadırlar. Bu durum siyasal partilerin siyasal hayatın aktif birer unsuru olarak işlemelerini önlemektedir. Reform hareketi düşünsel bir entelektüel hareket olarak doğmuş ancak kurumsal bir yapıya sahip olmadığından dolayı entelektüel zenginliğini siyasi güce çevirecek bir potansiyelden mahrum kalmıştır. Bu eksikliğin farkında olan siyasi reform hareketinin öncüleri, partileşme çabalarıyla birlikte reform hareketine yeni bir doğrultu kazandırmak istemişlerdir. Beklenen atılım 1998'in sonunda İslami İran Katılım Cephesi'nin (İİKC) kurulmasıyla gerçekleşmiştir.

5 Aralık 1998'de resmen faaliyete geçen partinin aralarında Cumhurbaşkanı Hatemi'nin iki kardeşi ve dört bakanının da bulunduğu 100'den fazla siyasetçinin imza attığı kuruluş bildirgesinde Humeyni'nin mirasına, İslam Devrimi'ne ve "Kutsal Savunmaya" (İran-İrak Savaşı) atıflar yapılmış, özgürlük, demokrasi, ilerleme, ezilenleri koruma ve yolsuzluklara karşı mücadele etme gibi hedefler vurgulanmıştır.³⁴⁶ Özellikle Şubat ayında düzenlenmesi planlanan İslam Cumhuriyeti'nin ilk yerel seçimleri (Şehir Şuraları) öncesinde partinin kuruluşu önem arz etmekteydi. İİKC yalnızca Şehir Şuraları seçimlerinde aktif rol oynamamış aynı zamanda 2000 yılında düzenlenen ve reformcuların kesin bir zaferle ayrıldıkları 6. Meclis seçimlerinde de Hatemi'yi destekleyen İkinci Hordad Hareketi'nin içerisinde yer alarak reformcuların zaferine katkıda bulunmuştur.³⁴⁷ Cumhurbaşkanı Hatemi'nin kardeşi Seyyid Muhammed Rıza Hatemi, partinin ilk genel başkanı oldu. İİKC'nin üyeleri arasında Said Haceryan, Muhammed Rıza Arif, Abbas Abdi, Mustafa Taçzade, Ali Rıza Alevitebar, Ali Şükrü Rad ve Masume Ebtekar gibi tanınmış reformist siyasetçi ve entelektüeller bulunuyordu.³⁴⁸

Şehir Şuraları seçimleri Anayasada yer almasına rağmen Hatemi dönemine kadar gerçekleştirilmemiştir. Hatemi, demokrasi ve katılım perspektifinin bir parçası olarak belediye başkanlarının halk tarafından doğrudan seçilmesini sağlamak amacıyla Şehir Şuraları seçimlerinin düzenlenmesine karar vermiştir. İslam Cumhuriyeti tarihindeki ilk Şehir Şurası Seçimleri 26 Şubat 1999 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Reformistler

³⁴⁶ **Hemşehri**, "Ba Sudur Beyaniye-yi Müşareket-i İran-i İslami Hod Ra İlam-i Cebhe-yi Mevcudiyet Kerd", 06 Aralık 1998.

³⁴⁷ Tazmini, ss. 73–74.

³⁴⁸ Mohsin Modirşaneçi, **Ferheng-i Ehzaab ve Cemiyetha-yi Siyasi-yi İran**, Negah-i Muasır, 2011, s. 67.

seçimlerden galibiyetle ayrılmışlardır. Tahran’da koltuğundan edilen İçişleri Bakanı Abdullah Nuri’nin 1. sıradan Şehir Konseyine seçilmesi oldukça dikkate değer bir gelişme olmuştur. Hatemi’ye danışmanlık yapmış olan Said Haceryan 2. ve o sıralarda tutuklu yargılanmakta olan reformist din adamı Muhsin Kediver’in eşi Cemile Kediver 3. sıradan Tahran Şehir Konseyine seçilmişlerdir.³⁴⁹

Şehir Şuraları seçimleri iki açıdan oldukça önemli işlevlere sahiptir. Öncelikle Hatemi’nin vermiş olduğu sözlerden birini çok geçmeden yerine getirmesi, kendisine seçmenleri nezdinde puan kazandırmış, reform projesinin sahihliğine dair bir kanaat oluşturmuştur. Diğer taraftan Nuri’nin azledilmesi ve Kediver’in tutuklanması gibi olayların özellikle Tahranlı seçmenin gözünde meşruiyetinin bulunmadığı, seçim sonuçlarıyla ortaya çıkmıştır. Bu anlamda da seçimler reformist projeye halkın desteğinin ifade edilmesi açısından önemlidir.

3.2.2. Reformcuların Vesayet Kurumlarına Karşı Mücadelesi

Göreve geldiği günden beri İran siyasal sistemini daha demokratik, şeffaf ve hukukun hâkim olduğu bir yapıya büründürmek yönünde söylemlerde bulunan Hatemi, özellikle Muhafızlar Konseyi ve Yargı’nın engelleriyle karşılaşmaktaydı. Reform hareketinin ya da herhangi bir türden siyasal değişimin önündeki en büyük engel, sistemin en güçlü kurumlarından olan Muhafızlar Konseyidir. Muhafızlar Konseyinin sahip olduğu olağanüstü yetkilerle siyaseti kendi siyasi tercihleri doğrultusunda nasıl dizayn ettiği yukarıda detaylarıyla anlatılmıştı. Bu kısımda reformistlerin bu kuvvetli siyasi organla olan mücadeleleri konu edilmektedir.

Muhafızlar Konseyinin yetkileri kanunla sınırlandırılmadan, reform programının başarıya ulaşamayacağı aslında Hatemi’nin seçildiği ilk zamanlardan beri net olarak anlaşılmış bir gerçektir. Bu sebeple reformist hükümet ilk olarak bu konu üzerine eğildi. İçişleri Bakanı Abdülvahid Musevi Lari, 1998’in Eylül ayında, Muhafızlar Konseyinin Meclis seçimlerindeki istisvabi yetkisini ortadan kaldırmak adına bir kanun tasarısının Meclise sunulduğunu söyledi. Ancak Mecliste muhafazakâr milletvekillerinin ağırlığı sebebiyle bu tasarı kabul edilmedi, tam aksine Muhafızlar Konseyinin yetkilerini daha da

³⁴⁹ IRNA, “Iran: Permanent, Substitute Members of Tehran's City Council Announced”, *BBC Monitoring*, 08 Mart 1999.

artıran bir kanun 1999'un Ağustos ayında kabul edildi.³⁵⁰ Hatemi'nin önünde aşması gereken bir de muhafazakâr Meclis sorunu bulunuyordu.

1998'deki Uzmanlar Meclisi seçimleri öncesinde de Muhafızlar Konseyinin onayladığı ve reddettiği isimler tartışma yaratmıştı. Bu bağlamda Mücadeleci Din Adamları Derneği Başkanı Mehdi Kerrubi, Muhafızlar Konseyi Başkanı Ahmet Cenneti'yi kamuoyu önünde münazaraya davet etti. Teklif ettiği münazaranın tartışmalara bir nokta koyacağını söylüyordu. Ancak teklifi, Cenneti tarafından reddedildi. Cenneti'ye göre böyle "hassas" konularda kamuoyu provoke edilebilir ve bundan ülke güvenliği zarar görebilirdi. Bu yüzden böyle önemli meselelerin özel konuşulması gerekmektedir.³⁵¹ Cenneti'nin cevabı şüphesiz sistemin elit niteliğinin tasdiki anlamına gelmekteydi. Zira "kamuoyu" ya da "halk" olgunlaşmamış, rüştünü ispatlamamış bir özne yerine konuluyordu. Tıpkı evin çocukları gibi, onların önünde böyle önemli konular konuşulamazdı. Onları ilgilendiren konular onların "vasileri" tarafından özel olarak görüşülmeliydi. Vesayet sisteminin açıkça itirafı niteliğindeki bu münazaradan kaçış, Kerrubi'yi durdurmamıştı. Kerrubi daha sonra tekrar Cenneti'ye cevap vererek, İmam Humeyni'nin ölümünden beri gerçekleşen tüm seçimlerde bu sorunların yaşandığını söyledi. Tüm seçimlerde yaşanan bu türden sorunlara karşı konuyu kamu önünde tartışmadan her zaman ikili müzakere ve diyalog yolunu tercih ettiklerini ama bunun hiçbir fayda sağlamadığını ileri sürdü.³⁵² Ancak Kerrubi'nin talebi karşılığını bulmadı.

Cumhurbaşkanı Hatemi, Meclisin 2000 yılındaki seçimlerle birlikte reformistlerin kontrolüne geçmesinin ardından benzer yönde bir hamle daha yaptı. 2002'nin Eylül ayında vaat ettiği demokratik açılımları gerçekleştirme yönünde oldukça cesur bir adım attı. Ağustos ayının sonunda yaptığı bir konuşmada, "Eğer demokrasinin kurallarıyla oynamayı kabul etmiyorsak demokrasi hakkında konuşamayız" diyen Hatemi, karşılaştığı engellemeler sebebiyle görevini yerine getiremez duruma geldiğini söyledi. Muhafızlar Konseyi'nin seçimler ve yasama üzerindeki yetkilerini sınırlandıracak ve cumhurbaşkanının yetkilerini artıracak iki yasayı Meclise sunacaklarını ve Muhafızlar

³⁵⁰ Samii, "Iran's Guardians Council as an Obstacle to Democracy", ss. 652–653.

³⁵¹ **Tehran Times**, "Jannati Responds to Karrubi", 17 Ekim 1998.

³⁵² **Hemşehri**, "Name-yi İtiraz-i Debir-i Mecmu-yi Ruhaniyun-i Mübarız Hitab be Debir-i Şura-yi Nigahban", 24 Ekim 1998.

Konseyi'nin de bu tasarıları reddetmemesi gerektiğini sözlerine ekledi.³⁵³ Hatemi'nin hamlesi, İran'daki iktidar oyununun dengelerini tersine çevirmeyi hedefleyen bir hamleydi. Seçilmiş temsilcilerin yetkileri artırılacak ve en güçlü vesayet kurumlarından olan Muhafızlar Konseyi gücünü kaybedecekti.

Tasarılar kabul edildiği takdirde demokratik katılım anlamını bulacak ve Hatemi'nin sürekli vurguladığı Anayasanın demokratik yönü kuvvetli biçimde hayata geçirilecekti. Muhafızlar Konseyi'nin yetkilerinin kısıtlanması girişimi, Hatemi'yi destekleyenler tarafından da olumlu karşılanmıştır. İran İslami Katılım Partisi, tasarının kamuoyuna tanıtılması ve destek toplanması için faaliyetlerde bulunmuştur. Bu kapsamda ev hapsinde bulunan Büyük Ayetullah Hüseyin Ali Munteziri de desteğini ifade etmiştir.³⁵⁴ Söz konusu yasa tasarıları reformist ağırlıklı olan Meclis tarafından Kasım ayında kabul edildi.³⁵⁵

Ancak beklendiği üzere iki tasarı da Muhafızlar Konseyi tarafından veto edildi. Hükümetin bu hamlesinin de boşa çıkması hem reformist siyasetçilerin yılgınlığa kapılmasına hem de reform siyasetini destekleyen halk kitlelerinin Hatemi'ye olan kızgınlığının artmasına sebep oldu. 5 yıldır verdiği sözleri tutamadığını düşündükleri Hatemi ile olan bağları yavaş yavaş zayıflayan reformcu seçmenlerin kızgınlıklarının tonunu yükseltmesi, Hatemi'nin bir başka cesur hamleyi daha hayata geçirmesini tetikledi. Nihai olarak sonuç vermese de Hatemi, “biz halkın efendileri değil hizmetkârlarıyız. Eğer ulusumuz ‘sizi istemiyoruz’ derse gideriz” diyerek ilk kez istifa etmeye hazır olduğunun sinyalini verdi.³⁵⁶ Hatemi'nin istifa söyleminin güçlü vesayet kurumlarının cumhuri kurumlara karşı geliştirdiği dirençten dolayı değil de halkın tepkisinden dolayı olması buradaki kritik noktadır. Zira halk istediği için istifa ettiği takdirde Hatemi, başarısız bir cumhurbaşkanı olarak kayıtlara geçecekti. Oysa Muhafızlar Konseyi'nin kararlarına ya da genel olarak vesayet kurumlarının hükümet üzerindeki tasarruflarına karşı bir tepki olarak gerçekleşecek istifa hamlesi, anayasal bir kriz yaratabilir ve Hatemi'nin arkasında güçlü bir halk desteğiyle müesses nizama karşı

³⁵³ Nazila Fathi, “Iran's President Trying to Limit Power of Clergy”, **The New York Times**, 29 Ağustos 2002.

³⁵⁴ “Iran Report: October 28, 2002”, *RFE/RL*, 28 Ekim 2002, <https://www.rferl.org/a/1342803.html> (25 Kasım 2021).

³⁵⁵ **The New York Times**, “Opinion | Fighting for Reform in Iran”, 19 Kasım 2002.

³⁵⁶ **Jerusalem Post**, “Iranian President Reportedly Offers to Quit”, 13 Temmuz 2003.

mücadelesine uygun zemini oluşturabilirdi. Reformist iktisatçı Said Leylaz, tasarıların reddedilmesi halinde Hatemi'nin istifa etmekten başka bir seçeneğinin olmadığını söylüyordu. Reform hareketinin ünlü stratejisti Said Haceryan da Hatemi'nin "tüm köprüleri yaktığını" ifade ediyordu.³⁵⁷ Ancak Hatemi istifa etmedi. Muhafızlar Konseyi'nin hücumunu sineye çekmekle yetindi.

3.2.3. Reformistlerin Seçim Zaferleri

1997 yılındaki cumhurbaşkanlığı seçimleri zaferiyle Hatemi, reformist hareketin peş peşe 3 seçimi daha kazanmasının yolunu açtı. Evvela 1999 yılında ilk kez düzenlenen Şehir Şuraları seçimlerinden galibiyetle ayrılan reformist hareket, Tahran başta olmak üzere pek çok kentte iktidarı ele alarak yerel bazda reformu gerçekleştirme yönünde önemli bir fırsat yakaladı. 2000 yılı İslami Şura Meclisi seçimlerinden de zaferle çıkan reformistler, yasama aygıtının kontrolünü ele alarak ülke yönetimindeki cumhurbaşkanı-Meclis ikiliğini bitirme yolunda önemli bir adım attı. Son olarak 2001 Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Hatemi, 4 yıl daha İran'ı yönetmek için gerekli olan halkın onayını kazandı. Söz konusu 3 seçimde de katılım oranları alışılmışın üzerindeydi. Şehir Şuraları seçimleri ilk kez düzenleniyordu ve dolayısıyla kendi klasmanında karşılaştırılabilecek bir geçmiş katılım oranı verisi söz konusu değildi. Ancak genel olarak bakıldığında katılım oranlarının %64,42 olması,³⁵⁸ halkın siyasete ve bilhassa reform hareketine olan teveccühünü göstermesi açısından önemliydi. Zira hemen bir yıl önceki tartışmalı Uzmanlar Meclisi seçimlerinde katılım oranı yalnızca %46,30'da kalmıştı.³⁵⁹ İki seçim arasındaki katılım oranları farkının çok basit bir açıklaması vardı. Uzmanlar Meclisi seçimlerinde Muhafızlar Konseyi, reformist aday adaylarının bir çoğunu elemiş ve ortamı muhafazakârların zaferi için hazırlamıştı. Öyle ki, Muhafızlar Konseyi, seçimler için başvuran 393 adaydan yalnızca 167'sinin adaylığına izin verdi.³⁶⁰ Böyle olunca kendi temsilcilerinin seçimlerde olmadığını gören reformist taban da seçimlere katılımda bulunmamıştı.

³⁵⁷ "Hashemi Rafsanjani Has the Key to the Iranian Chaos", *Iran Press Service*, 11 Kasım 2002, http://www.iran-press-service.com/articles_2002/Nov_2002/iran_stand_off_111102.html (6 Kasım 2020).

³⁵⁸ "1999 Municipal Councils Election | Iran Data Portal", <https://irandataportal.syr.edu/1999-municipal-councils-election> (13 Haziran 2021).

³⁵⁹ "1998 Assembly of Experts Election | Iran Data Portal", <https://irandataportal.syr.edu/1998-assembly-of-experts-election> (13 Haziran 2021).

³⁶⁰ IRNA, "Iran: Guardians Council approves 167 candidates for Assembly of Experts poll", *BBC Monitoring*, 06 Ekim 1998.

Seçimlerde katılım oranının düşük olacağının habercisi, Muhafızlar Konseyi'nin kararı sonrası gelen eleştirilerdi aslında. Iran Daily gazetesinde çıkan bir editoryal yazıda, seçimlerdeki aday belirleme süreçlerinde bir reform yapılması gerektiği söylenmiş ve Uzmanlar Meclisi seçimlerinde adaylığına izin verilenlerin belirli bir siyasi gruba ait kişiler olduğunun altı çizilmiştir.³⁶¹ Muhafızlar Konseyi'nin kararını eleştirenlerden biri de eski Tahran Belediye Başkanı Gulam Hüseyin Kerbaşı'ydi. Kerbaşı, bütün siyasi hiziplerden adayların seçimlerde yer alması gerektiğini, ancak Muhafızlar Konseyi'nin kararı sonrası bunun gerçekleşmediğini söyleyerek eleştiride bulundu.³⁶² Cumhurbaşkanı Hatemi de seçimler öncesi yaptığı açıklamada, daha fazla adayın seçimlerde yer alması gerektiğini ve bu kadar az adayın yarışmasına izin verilmesinin halkın coşkusunu ve seçimlere katılım isteğini baltaladığını ifade etti.³⁶³ Hatemi'nin eleştirisi, seçimlerdeki düşük katılımın sebebini net bir biçimde göstermektedir.

Ancak Şehir Şurası seçimlerinde farklı bir mekanizma söz konusuydu. Bu seçimlerde adayların belirlenmesi Muhafızlar Konseyi tarafından gerçekleştirilmemişti. İçişleri Bakanlığının nezaret ettiği süreçte adaylık başvurusu reddedilenlerin oranı yalnızca %3'tü ve ret edilme sebepleri ise büyük oranda mevcut idari pozisyonlarından istifa etmemiş olmalarıydı.³⁶⁴ Dolayısıyla seçimlere nezaret etme görevi Muhafızlar Konseyi'ne değil de İçişleri Bakanlığı'na bırakıldığında hem adayların çok az bir kısmının adaylığına teknik sebeplerle izin verilmiyor ve dolayısıyla gerçek bir rekabet ortamı yaratılıyor hem de halkın seçimlere teveccühü artıyor ve bu da katılım oranlarına yansırıyordu.

Muhafızlar Konseyi vb. kurumların siyasal katılımı sınırlandırma pratiklerine karşılık 1997-2005 arası dönemde seçimlere katılım oranlarında yükseklik dikkati çekmektedir. Halkın seçimlere katılım göstermesi, daha geniş bir bağlamda siyaset kurumuna ve siyasal katılım ile ülke yönetiminde söz sahibi olunabileceğine dair inancı yansıtır. Diğer bir bakış açısıyla da halkın reform hareketinin temel söylemlerine ve Hatemi başta olmak

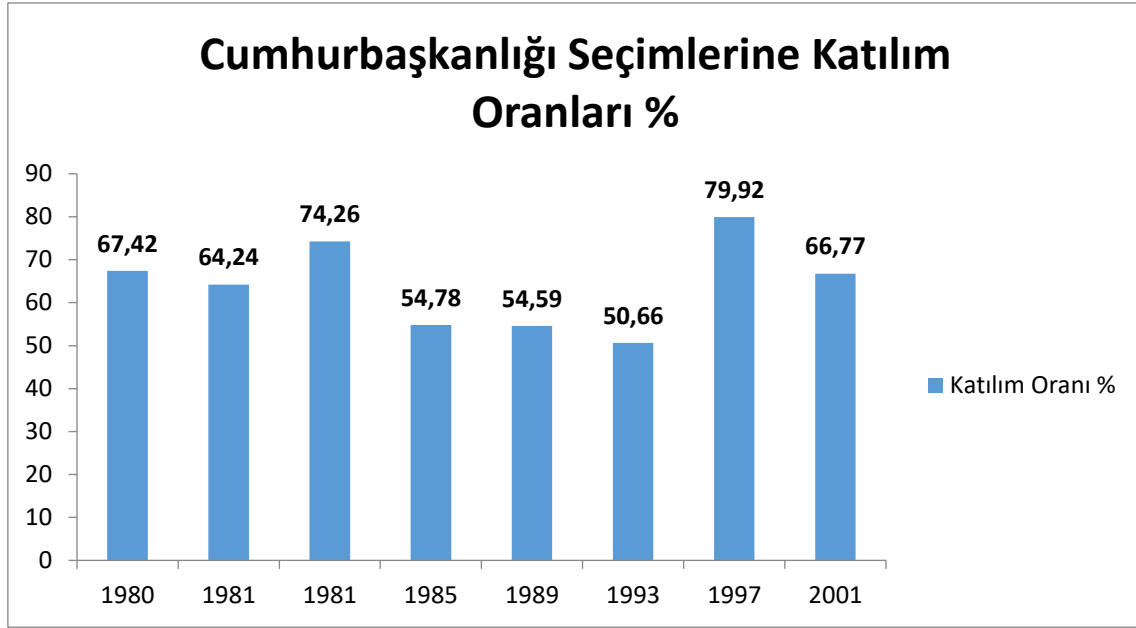
³⁶¹ Iran Daily, “‘Iran Daily': Reform Needed in Candidate Selection for Assembly of Experts Poll”, *BBC Monitoring*, 12 Ekim 1998.

³⁶² IRNA, “Iran: Former Tehran Mayor Criticizes Assembly of Experts Candidate Screening”, *BBC Monitoring*, 15 Ekim 1998.

³⁶³ Voice of the Islamic Republic of Iran, “Iranian President Criticizes Preparations for Key Elections”, *BBC Monitoring*, 17 Ekim 1998.

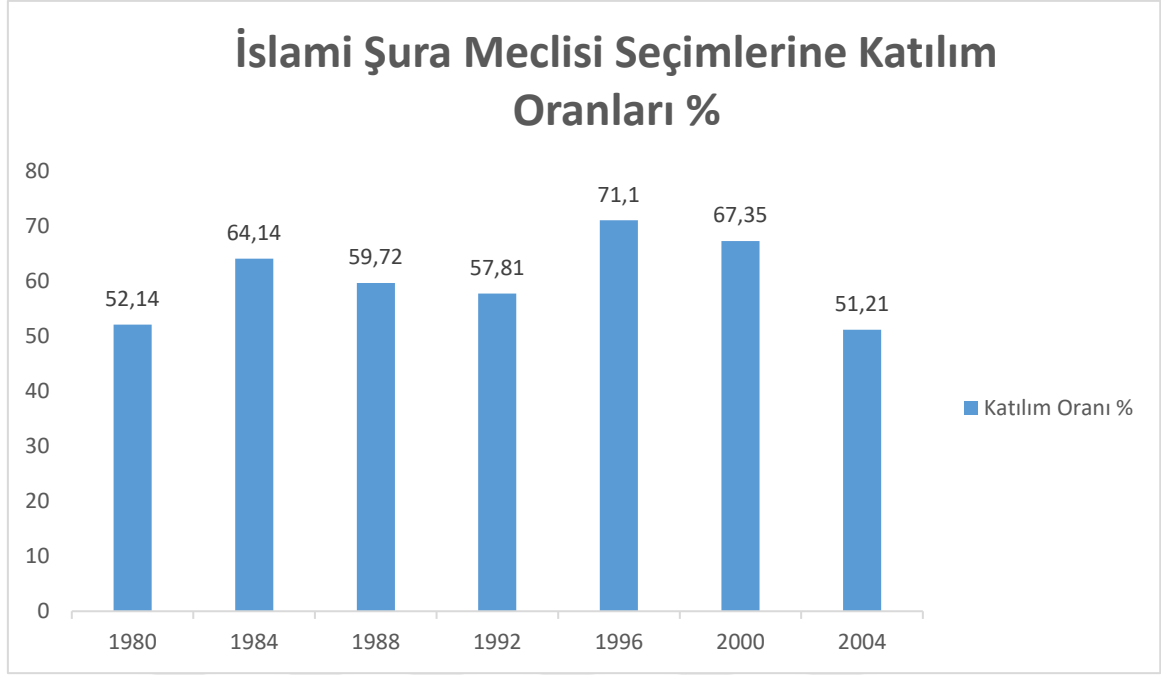
³⁶⁴ “Nezdik Se Dersed-i Daftelaban-ı İntihabat-ı Şuraha Tevessüt-i Heyatha-yi İcra-yi Redd-i Selahiyet şodend”, *IRNA*, 19 Ocak 1999, <https://www.irna.ir/news/5739743/> (13 Haziran 2021).

üzere reformcu aktörlere güven duyduğunu göstermektedir. 1997 cumhurbaşkanlığı seçimlerine katılım oranı %79,92 ile o zamana kadar ki en yüksek cumhurbaşkanlığı seçimi katılım oranı olarak kayıtlara geçti. 2001 cumhurbaşkanlığı seçimlerinde bu oran %66,77'ye düşse de 1981, 1985, 1989 ve 1993 seçimlerindeki katılım oranlarından yüksekti.

Şekil 5: Cumhurbaşkanlığı Seçimlerine Katılım Oranları

Kaynak: Iran Data Portal, <http://irandataportal.syr.edu/presidential-elections> (04 Haziran 2019).

Şekil 6: İslami Şura Meclisi Seçimlerine Katılım Oranları

Kaynak: İran Data Portal, <https://irandataportal.syr.edu/parliamentary-elections> (05 Haziran 2019).

İslami Şura Meclisi seçimlerindeki katılım oranlarına bakıldığında ise reformistlerin parlamentoda çoğunluğu elde ettikleri 2000 seçimlerindeki katılım oranının 1996 seçimleri dışındaki tüm seçimlerden yüksek olduğu görülecektir. 2004 seçimlerindeki katılım oranı o zamana kadarki tüm seçimlere kıyasla en düşük katılım oranıdır. Aynı şekilde 2005 cumhurbaşkanlığı seçimlerinde de katılım oranı %62,8'e düşmüştür. Katılım oranlarının Hatemi'nin görev süresinin sonuna doğru düşmesi, reformist hareketin yenilgisi ve reformist siyasetin toplumsal tabanının yaşadığı hayal kırıklığının bir yansımasıdır. Bu konuya ileriki kısımlarda ayrıntılı olarak değinilmiştir.

3.2.3.1. 2000 Meclis Seçimleri

18 Şubat 2000 tarihinde 1. turu ve 5 Mayıs 2000 tarihinde 2. turu gerçekleşen Meclis seçimleri reformistler açısından oldukça önemliydi. Hatemi'nin yol haritasının işleme koyulması için önündeki en büyük engellerden bir tanesi 1996 yılında yapılan seçimlerde çoğunluğu sağlayıp Mecliste önemli bir avantaj elde eden muhafazakâr gruplardan ileri geliyordu. Mecliste kendisiyle ve reform programıyla uyumlu bir çoğunluk tesis edildiği takdirde, Hatemi'nin önündeki engellerden biri kalkacak ve reform hareketi de elde ettiği

yasama kurumunun gücüyle kapasitesini artıracaktı. Öte yandan Ansari'ye göre 2000 seçimlerinde kazanılan zafer hem Hatemi'nin ilk üç yılının seçmen nezdinde onaylanması hem de vilayetlerde kazanılan milletvekilleriyle birlikte reform hareketinin "Tahran merkezli" olduğuna ilişkin imajının ortadan kalkması anlamına geliyordu.³⁶⁵ Bu sebeple 2000 seçimlerini hem reform programının kurumsal genişlemesi hem de tüm ülke halkının bu harekete teveccühünün teyidi olarak görmek gerekmektedir.

1997 seçimlerinin yarattığı dalganın ve halkın beklentilerinin farkında olarak 2000 seçimlerini avantaja çevirmek isteyen Hatemi ve destekçileri, sıkı bir şekilde örgütlenerek Dovvom-e Hordad Hareketi ismiyle seçimlere katıldılar. Hareket içerisinde pek çok farklı grup bulunuyordu. Ancak İslami İran Katılım Cephesi, Mecliste en fazla sandalyeye sahip olarak en önemli reformist oluşum olarak temayüz etti.

Reformistlerin seçimi kazanmalarının birkaç sebebi bulunuyordu. Öncelikle İçişleri Bakanı Abdullah Nuri, vilayetlere atadığı valiler yoluyla seçimlerin demokratik zemini hazırlamaya çalışmıştı.³⁶⁶ Gerçi Nuri'nin kendisi 1999 yılında hem bakanlık koltuğundan Meclis tarafından azledilmiş hem de daha sonra 5 yıl hapis cezasına çarptırılmıştı. Bütün bu koşullar içinde hapisten başvurarak milletvekilliği seçimleri için aday olmayı talep etmişti. Ancak Muhafızlar Konseyi, Nuri'nin başvurusunu reddetti.³⁶⁷ Nuri kişisel siyasi hikayesinde Muhafızlar Konseyi engelini aşamasa da bir bütün olarak seçim sürecinin demokratik işleyişine katkıda bulunmuş oldu.

Reformist hareket bu olumsuz gelişmelere rağmen yüksek bir başarı ortaya koydu. Yine de seçimlerin demokratik bir şekilde icra edilmesinin önünde Muhafızlar Konseyi engeli bulunuyordu. Seçimlerde yarışmak için başvuran adaylardan 758'i Muhafızlar Konseyi tarafından milletvekilliğine uygun bulunmayarak elendi. Elenen kişiler arasında 9 tanesinin halihazırda milletvekili oluşları dikkat çekiciydi. 162 ret ile en çok başvurusu reddedilen kişi ise Tahran'dan yarışmak için talepte bulunmuştu.³⁶⁸ Adaylığı reddedilen isimler arasında reform hareketinin ünlü siyasi figürleri bulunuyordu. Behzad Nebevi, Muhsin Armin, Haşim Agaceri, Abbas Abdi ve Hamid Rıza Celayipur elenenler

³⁶⁵ Ansari, **Modern Iran**, s. 327.

³⁶⁶ Ansari, **Modern Iran**, s. 323.

³⁶⁷ IRNA, "Nouri Among Candidates Rejected by Iranian Vetting Teams", *BBC Monitoring*, 09 Ocak 2000.

³⁶⁸ IRNA, "Iran: Some 758 Candidates Ineligible for Next Majlis Elections", *BBC Monitoring*, 14 Ocak 2000.

arasındaydı. Dikkati çeken bir başka ayrıntı ise, yapılan elemelerin İstihbarat Bakanlığı'nın sağladığı adaylar hakkındaki bilgilerin dışında Muhafızlar Konseyi'nin kendi kararı doğrultusunda olmasıydı. İstihbarat Bakanı Ali Yunusi, yaptıkları çalışmanın oldukça titiz olduğunu ve başvuruların yalnızca %4'ünün elenmesine karar verdiklerini söylemişti. Önceki seçimlerde bu oran %12 civarındaydı. İstihbarat Bakanlığı'nın sağladığı bilgiler doğrultusunda çalışan Merkezi Seçim Denetleme Komitesi ise sadece 140 adayın başvurusunu reddetmişti. Ancak bu sayı Muhafızlar Konseyi'nce 758'e yükseltildi.³⁶⁹

Konseyin kararları pek çok önemli ismin eleştirisine konu oldu. Dini lider Ali Hamaney'in kardeşi Hadi Hamaney de elemelere tepki gösterdi. Hadi Hamaney'e göre Muhafızlar Konseyi'nin kullandığı metotlar yanlış ve "demokrasinin altını oyuyordu."³⁷⁰ Konsey, hâlihazırda milletvekili olan bazı isimlerin de adaylık başvurusunu reddetmişti. Adaylık talebi kabul görmeyen milletvekillerinden Cafer Golbaz, "Belki onların İslam, Kuran ve Nehcü'l Belaga anlayışı benimkinden farklıdır" diyerek tepkisini dile getirdi. Golbaz'ın reddedilme sebebi, kendisinin İslam inancına şüphe duyulmasıydı.³⁷¹ Munteziri'ye göre Muhafızlar Konseyi, karar verirken belirli bir siyasi hizbin lehine hareket etmektedir. Munteziri, seçimlerde bunun örneklerinin açıkça görüldüğünü belirtir.³⁷² Muhafızlar Konseyi'nin kararları görünürde her ne saikle alınmış olursa olsun, bir seçim mühendisliği amacı taşıdığı görülüyordu. Yürütme aygıtında gücü elinde tutan reformistlerin Mecliste de çoğunlukta oldukları takdirde erişecekleri siyasal güç, sistemin elitleri açısından kabul edilemeyecek boyutta bir siyasî tehlikeye işaret ediyordu. Reformcu hareketin durdurulabilmesinin tek yolu, bunu anayasal olarak güçlü vesayet kurumlarını devreye sokmaktı.

Muhafızlar Konseyi'nin reformist adayları elemesinin sebebi Said Haceryan'a göre 99 protestolarının tekrarlanmasından duyulan endişeyle açıklanabilir.³⁷³ Bu konuyla ilgili olarak da reformistlerin taktiği, Muhafızlar Konseyi'nin geniş çapta eleme yapacağını

³⁶⁹ "Iran Report: January 17, 2000", *RFE/RL*, 17 Ocak 2000, <https://www.rferl.org/a/1342862.html> (05 Temmuz 2021).

³⁷⁰ Jim Muir, "Khamenei's Brother Attacks Reformist Purge", *BBC*, 12 Ocak 2000.

³⁷¹ "Iran Report: January 17, 2000", *RFE/RL*.

³⁷² Samii, "Iran's Guardians Council as an Obstacle to Democracy", s. 646.

³⁷³ Ansari, *Modern Iran*, s. 326.

düşünerek aynı seçim çevreleri için birden fazla aday belirlemektir.³⁷⁴ Böylece reformistler seçim çevrelerinde adaysız kalma riskini ortadan kaldırmaya çalıştılar.

Reformistlere zaferi getiren üçüncü faktör ise seçim sürecinde başvurdıkları siyasi söylemin çekim kuvvetiydi. Zaten reformistler, Hatemi'nin cumhurbaşkanı olmasıyla güçlü bir ivme kazanmışlardı. Bu ivmeyi Meclis seçimlerini kazanarak tahkim etmek adına reformist söylemlere tutarlı bir biçimde kamuoyunda işlerlik kazandırılması gerekiyordu.

Seçim sürecinde muhafazakâr kanat, seçimlere dış müdahale bahsini parlatarak bir söylem üstünlüğü yaratmaya çalıştı. Bu anlamda Ayetullah Misbah-Yezdi'nin reformist gazetecilere yönelik suçlamaları tansiyonu yükseltti. Misbah-Yezdi, bazı reformist gazetecilerin CIA'den para aldıklarını ve Amerika için çalıştıklarını iddia etti. Bunun üzerine reformist medya oldukça sert bir tepki gösterdi. 20 adet reformist gazeteden 52 editör, iddiasını somut delillerle kanıtlamadığı ve haksız suçlamalarla ülkede seçim öncesi tansiyonu yükselttiği gerekçesiyle Misbah-Yezdi'nin yargılanmasını talep etti.³⁷⁵

Reformistlerin aleyhine devreye giren bir diğer aktör de Devrim Muhafızları'ydı. Devrim Muhafızları Komutanı Yahya Rahim Safevi, Besic üyelerinin seçimlerde görev alacaklarını ve “gerçek Muhammedi İslam'a inananları” Meclise göndereceklerini söyledi.³⁷⁶ DMO'nun açıkça siyasi sürece müdahalesi anlamına gelen bu açıklama, 1999 yılının Temmuz ayında Hatemi'ye yazılan uyarı mektubuyla açılan yolda yürünmeye devam edildiğini göstermekteydi.

Seçimlerden yaklaşık bir hafta önce Tahran'daki yabancı ülke elçilerine bir konuşma yapan Hatemi, “detente” (yumuşama) kavramının “basit bir slogan” olarak değerlendirilemeyeceğini vurguladı. Bütün dünya ülkeleriyle iyi ilişkiler kurmaya çalıştıklarını ifade eden Hatemi, kadınların İran toplumundaki statüsünün yükseldiğine dikkat çekti ve İran'ın “devrimden sonraki kurumsallaşmasında demokrasiyi temel aldıklarını” söyledi.³⁷⁷ Hatemi'nin bilindik söylemiyle uyumlu olan bu açıklamaya karşı muhafazakârlar da kendi söylemleriyle karşı koymaya çalıştılar.

³⁷⁴ Ansari, **Modern Iran**. s. 326.

³⁷⁵ “Iran: Editors of 20 Newspaper Call for Prosecution of Hard-Line Cleric”, *BBC Monitoring*, 07 Şubat 2000.

³⁷⁶ IRNA, “Iranian Guards Head Pledges to Send “True Believers” to Majlis”, *BBC Monitoring*, 10 Şubat 2000.

³⁷⁷ IRNA, “Iran: Khatami Says Policy of Detente “Not a Mere Slogan””, *BBC Monitoring*, 11 Şubat 2000.

Muhafazakâr Kum Müderrisleri Derneği (KMD), seçimler öncesinde yayınladıkları bildiride milletvekili seçilecek kişilerde olması gereken çeşitli özelliklere vurgu yaptı. Milletvekilleri “küresel kibre” karşı olmalı, velayet-i fakih prensibini benimsemeli ve dini hayatlarının merkezine koyan insanlar arasından seçilmeliydiler. Zira son yıllardaki kültürel yozlaşmayla ancak böyle mücadele edilebilirdi.³⁷⁸ KMD’nin bildirisi Hatemi’nin siyasal programına bir cevap niteliği taşımaktaydı. “Detente” yaklaşımına karşı “küresel kibirle mücadele” ön plana çıkarılıyordu. Kültürel alandaki açılımlar, gazete ve dergicilikteki serbestlik ortamı ise kültürel alandaki tehlike olarak çerçeveleniyordu. İslami demokrasi kavramına karşı ise velayet-i fakihe bağlılığın önemi vurgulanıyordu. Öte yandan seçim günü Tahran’da kılınan Cuma namazındaki hutbesinde Ayetullah Muhammed Yazdi, reformistlerin Meclis seçimlerinden zaferle ayrılışları dahi yabancı güçlerin İran’a müdahalelerine izin verilmeyeceğini ve Salman Rüşdi hakkındaki ölüm fetvasının geçerliliğini koruyacağını söyledi.³⁷⁹ Yabancıların İran’a müdahalesi konusunda reformistlerin duruşunda da bir farklılık olmasa da Rüşdi fetvasının geçerliliğini koruması açıkça reformist dış siyaset anlayışına alan bırakılmayacağı anlamına gelmekteydi.

İster reformist olsun ister muhafazakâr, seçime katılım çağrıları siyasi elitleri ortak bir zeminde buluşturdu. Seçimlere katılım sistemin meşruiyeti açısından elzemdir ve bu yüzden reformist ve muhafazakârların sisteme bağlılıkları konusunda aralarında asli bir fark olmadığını göstermektedir. İran dini lideri Hamaney de seçimlerin İran’a yönelik Batı ülkelerinin eleştirilerine bir cevap olması gerektiğini söylemiştir.³⁸⁰

Cumhurbaşkanı Hatemi, Devrim Günü sebebiyle yaptığı konuşmada siyasi pozisyonunun ve buna uygun olarak seçim kampanyasının özeti sayılabilecek bir konuşma yaptı. Bu konuşmada İslam Devriminin faziletleriyle söze başlayan Hatemi, gençlerin önemine de vurgu yaptı. Dış siyasette “detente” (yumuşama) kavramının İslam ve İslam Devrimi değerleriyle olan uyumunu açıklarken demokrasi ve sivil toplumun önemini de anlattı. Seçime katılım çağrısında bulunan Cumhurbaşkanı, seçmenlerini “bir başka İkinci

³⁷⁸ IRNA, “Iran: Qom Lecturers Say Majlis Deputies Should be Against "Global Arrogance"”, *BBC Monitoring*, 13 Şubat 2000.

³⁷⁹ Voice of The Islamic Republic of Iran External Service, “Iran: Leading Conservative Cleric Says Rushdie Fatwa “Will Remain in Force””, *BBC Monitoring*, 18 Şubat 2000.

³⁸⁰ Voice of the Islamic Republic of Iran, “Iran: Khamene'i Calls for High Turnout, Careful Voting in Elections”, *BBC Monitoring*, 15 Şubat 2000.

Hordad'ı yaratmaya" davet etti.³⁸¹ Dini lider Hamaney de aynı doğrultuda, seçimlere katılmanın her İranlının hakkı olduğunu belirtirken "bir oy" bile çok büyük fark yaratabilir diyerek herkesi oy kullanmaya davet etti. Hamaney, "seçimler bir ülkenin gücünün ve kapasitesinin göstergesidir" diyerek katılımın yüzdesinin son derece önemli olduğunu söyledi.³⁸²

18 Şubat'ta gerçekleşen ilk tur seçimlerinde İçişleri Bakanı Musavi Lari'nin açıklamasına göre katılım oranı %80'in üzerindeydi. Bakan, bu yüksek katılım sebebiyle seçmenlere teşekkür etti.³⁸³ Seçimler reformistlerin açık ara üstünlüğüyle sonuçlandı. İlk tur sonucunda reformistler en az 170 sandalye kazanarak Mecliste çoğunluğu elde ettiler. 30 sandalyeye sahip Tahran'da tüm sandalyeler Hatemi yanlılarına gitti. Ancak reformistlerle arasındaki mesafe açılmaya başlayan Haşimi Rafsancani 30. sıradan kendine yer buldu.³⁸⁴ İlk tur sonucunda galibi kesinleşmeyen 66 sandalye için ikinci tur seçimleri düzenlendi. Bu seçimler sonucunda da reformistler 52 sandalye kazanmayı başardılar.³⁸⁵ 23 Mayıs (İkinci Hordad) Cephesi Sözcüsü Behzad Nebevi, reformistlerin seçim zaferinin, 1997'de Hatemi'ye verilen oylardan duyulan memnuniyeti gösterdiğini söyledi.³⁸⁶

Seçimler reformistlerin zaferiyle sonuçlansa da aslında muhafazakârlar ve nizamın temsilcileri de görece memnundular. Çünkü sistemin meşruiyeti bir kez daha halk tarafından tasdik edilmişti. Meclis Başkanı Natık Nuri, seçime yüksek katılımın "Rehberi memnun ettiğini" ve "asıl zaferin rehber ve halka" dolayısıyla "devrime" ait olduğunu söyleyerek aslında nizamın seçimlerden istediği sonucu aldığını ilan etmişti.³⁸⁷ Cumhurbaşkanı Hatemi de benzer bir söylemi dillendirmiştir. Hatemi'ye göre "Reform, devrime içkindir. Zira devrim gelişen bir canlıdır. (...) Reformizm, devrimin

³⁸¹ Vision of the Islamic Republic of Iran Network 1, "Iran: Khatami Urges Participation in Majlis Elections in Revolution Day Speech", *BBC Monitoring*, 11 Şubat 2000.

³⁸² Voice of the Islamic Republic of Iran, "Iran: Khamene'i Calls for High Turnout, Careful Voting in Elections".

³⁸³ IRNA, "Iran: Interior Minister Praises High Election Turnout", *BBC Monitoring*, 19 Şubat 2000.

³⁸⁴ **The New York Times**, "Final Tally Shows Reformers Controlling Iranian Parliament", 27 Şubat 2000.

³⁸⁵ **The New York Times**, "Iran's Reformers Win 52 of 66 Legislative Seats", 07 Mayıs 2000.

³⁸⁶ IRNA, "Iran: Pro-Khatami Official Says Elections "Most Impressive" Since 1979", *BBC Monitoring*, 20 Şubat 2000.

³⁸⁷ Voice of the Islamic Republic of Iran, "Iran: Majlis Speaker Comments on Elections, Says Leader, People Main Victors", *BBC Monitoring*, 22 Şubat 2000.

gerçekleşmemiş hedeflerinin gerçekleştirilmesidir.”³⁸⁸ Muhafazakâr ya da reformist olmasına bakılmaksızın İran’daki siyasi aktörler İslam Devriminin değerlerine olan bağlılıklarını vurgulamaktadırlar.

3.2.3.2. 2001 Cumhurbaşkanlığı Seçimleri

Hatemi’nin ilk dönem görev süresinin sonuna yaklaşırken ikinci dönemi için muğlak bir tutum alması, seçmenlerin zihinlerinde soru işaretleri yaratmıştır. Hatemi, kayıtların bitimine iki gün kala yarışacağını açıklamıştır.³⁸⁹ Dolayısıyla seçim kampanyası süreci sınırlı olmuştur. Hatemi’nin neden bu kadar çok beklediği sorusunun cevabı, ilk döneminde görece başarısız bir profil çizdiğinin farkında olması ve bundan dolayı ikinci dönem için tereddüt etmesi olabilir.

Zaten genel olarak seçimler heyecansız bir atmosferde gerçekleşmiş ve seçmenlerin ilgisizliği seçime katılım oranlarına yansımıştır. 1997 seçimlerindeki %79,9’luk katılım oranı bu seçimde %66,7’ye düşmüştür. Seçimlerden önce reformist kanada yakın İran Daily gazetesinde çıkan bir editöryal yazıda, “kimse halkın oyunu cebinde görmesin” diyerek Hatemi uyarılmıştı. Gazeteye göre son dört yılda vaadedilenlerin çoğunluğu gerçekleştirilememişti.³⁹⁰ Bu seçim tüm yönleriyle, aslında reformist siyasetin toplumsal tabanındaki hayalkırıklığı ve yorgunluğun semptomlarının görünür olmaya başladığını ama hala Hatemi’den umut kesmediklerini gösteren bir seçim olmuştur. Zira seçim öncesinde Mecliste bulunan reformist milletvekilleri, cumhurbaşkanlığı seçiminin, reform siyaseti için bir referandum niteliğinde olduğunu ilan etmişlerdi. İran İslami Katılım Partisi ve İslam Devrimi Mücahitleri Örgütü üyeleri de halkın reforma evet mi yoksa hayır mı dediği sorusunun cevabının seçimlerde belli olacağını söylemişlerdi.³⁹¹

Muhafızlar Konseyi, aday olmak için başvuran 814 kişiden sadece 10’unun adaylığına izin verdi. Bu karar sonrası Konseyin işlevi ve yetkilerine dair tartışmalar yeniden alevlendi. Adaylığı reddedilenlerden Muhsin Sazgara, yasalara göre aday olmasının

³⁸⁸ Vision of the Islamic Republic of Iran Network 1, “Iran: Khatami Says Country Pursues Detente From Position of Strength”, *BBC Monitoring*, 26 Şubat 2000.

³⁸⁹ IRNA, “Iran: President Khatami Promises to Serve People if Re-Elected”, *BBC Monitoring*, 04 Mayıs 2001.

³⁹⁰ Iran Daily, “Iran: Paper Says No-one Should Take People's Vote for Granted”, *BBC Monitoring*, 17 Mayıs 2001.

³⁹¹ “Iran Report: June 18, 2001”, *RFE/RL*, 18 Haziran 2001, <https://www.rferl.org/a/1342834.html> (14 Kasım 2022).

önünde hiçbir engel olmadığını, Konseyin kararının halkın iradesinin hiçe sayılması anlamına geldiğini söylüyordu.³⁹² Yüksek Seçim Kurulu üyesi Kurban Ali Dorri Necefabadi, kanunun oldukça yoruma müsait olduğunu ve daha net bir kanun kabul edilmediği için Muhafızlar Konseyinin yorumlarının geçerli olduğunu söylemiştir.³⁹³ Konseyin kararları seçim mühendisliği anlamında cumhurbaşkanlığı makamının dizaynı anlamına gelmektedir. Ancak reformist ya da diğer alternatif siyasi aktörlerin önünü kesen bu kurumsal mekanizma dışında doğrudan dini liderin müdahaleleri de söz konusudur.

Hatemi'nin rakiplerinden iki kişinin kendi kabinesinden olması, ilginç gelişmelerden birisi olmuştur. Kendi ekibinden olan Savunma Bakanı Ali Şemhani ve Spordan Sorumlu Cumhurbaşkanı Yardımcısı Seyyid Mustafa Haşimi Teba'nın cumhurbaşkanı olmak için adaylıklarını koymaları, Hatemi'nin kendi kabinesine söz geçiremediğini ve kabinedeki bu isimlerin aslında kendi tercihi olmadıklarını göstermekteydi.³⁹⁴ Bu durum dini lider Ali Hamaney'in Hatemi'nin kabinesinde kendisine yakın isimleri yerleştirerek reformist cumhurbaşkanını sınırlandırdığını ve kontrol etmek istediğini göstermektedir. Sistemin elit karakterini yansıtan bu durum, dini liderin cumhurbaşkanı üzerindeki gücünü göstermektedir.

8 Haziran'da gerçekleşen seçimlerde kullanılan 28,155,819 adet oyun 21,659,053 adedi Hatemi'ye atıldı. Böylece kullanılan oyların %77'sini alan Hatemi, ezici bir üstünlükle seçimi muzaffer olarak tamamladı. Hatemi'nin en yakın rakibi, Ahmed Tevekkülü 4,393,544 oy alarak toplam oyların %15,6'sını almış oldu. Dolayısıyla Cumhurbaşkanı Hatemi, en yakın rakibine yaklaşık 5 kat fark atmış oldu.³⁹⁵ Hatemi'nin bu zaferi iki anlama gelmekteydi. Seçimi açık ara farkla kazanması İran halkının hala reformdan umut kesmediğini gösteriyordu. Ancak seçime katılım oranının düşmesi ve seçim atmosferinin heyecandan yoksun olması, Hatemi ve reform hareketi için açık bir uyarıydı. Hatemi'ye bir şans daha verilse de kredisinin sonsuz olmadığı anlaşıyordu.

³⁹² "Iran Report: May 28, 2001", *RFE/RL*, 28 Mayıs 2001, <https://www.rferl.org/a/1342831.html> (03 Kasım 2022).

³⁹³ Samii, "Iran's Guardians Council as an Obstacle to Democracy", s. 651.

³⁹⁴ Iran News Website, "Iran: Paper says Khatami faces challenge from within his own cabinet", *BBC Monitoring*, 08 Mayıs 2001.

³⁹⁵ "2001 Presidential Election | Iran Data Portal", <https://irandataportal.syr.edu/2001-presidential-election> (07 Kasım 2022).

Hatemi seçim sonuçlarının ardından yaptığı konuşmada İslam Devrimi'nin değerlerine vurgu yaptı ve Dini Lider Ali Hamaney'i tebrik etti. Demokrasiyi geliştirmenin en önemli ihtiyaç olduğunu dile getirirken bu gelişimin “dini bir çerçevede” olması gerektiğinin altını çizdi. Hatemi ekonomik sorunların da varlığını kabul ederken bununla ilgili de gerekli çalışmaların yapılacağını söyledi.³⁹⁶ Hatemi'nin açıklaması bilindik mutedil ve uzlaşmacı tavrının devam edeceğini göstermekteydi. Sistemin sınırları ve yasal çerçevesi içerisinde kalacaktı, İslam Devrimi değerlerini koruyacaktı ve müesses nizam izin verdiği ölçüde reform yapmaya çalışacaktı. Halk Hatemi'ye oy verse de karar verici ve yetki sahibi Hatemi değilmiş gibi görünüyordu. Öte yandan Hatemi ekonomik sorunların da önemli bir problem olarak hükümetin önünde durduğunu söylemişti. Muhafazakâr siyasetçi Hamid Rıza Taraki de ülkenin yaşadığı ekonomik sorunları seçime olan ilgi düşüklüğünün sebebi olarak ileri sürmüştü.³⁹⁷ Dolayısıyla Hatemi, kendi muhaliflerinin eleştirisini de kabul ediyordu.

Seçim sonrası Hatemi taraftarlarının açıklamaları, Hatemi'nin oy kitlesinin Hatemi'den daha ileri reform taleplerine ve iddialarına sahip olduğunu gösterir gibiydi. Meclisteki reformistler yeni reform hükümeti döneminden beklentilerini dile getirmeye başladılar. Yeni dönemin yasama ve yürütme işbirliği ile reform için parlak bir dönem olacağını umut ediyorlardı. Beklentiler bir hayli yüksekti. İran İslami Katılım Partisi Genel Başkanı Muhammed Rıza Hatemi, abisinin ikinci görev döneminde yargıda reformun en önemli öncelik olduğunu ifade ederken bir diğer reformist milletvekili Rebevali Mezruyi de basın yasasında değişikliğin yapılması gerektiğini ifade ediyordu.³⁹⁸ Abbas Abdi'ye göre Hatemi'nin ikinci döneminde öncelikle sivil kurumlar güçlendirilmeli, basın özgürlüğü desteklenmeli ve özelleştirmeler yoluyla ekonomideki tekelleşme “kırılmalı” idi.³⁹⁹ Hatemi destekçisi gençler seçim sonuçlarının ardından sokaklara dökülerek zaferi kutladılar. Daha sonra ev hapsindeki reformist din adamı Munteziri'nin evine doğru

³⁹⁶ Vision of the Islamic Republic of Iran Network 1, “Iran: President Khatami's Post Election Message”, *BBC Monitoring*, 09 Haziran 2001.

³⁹⁷ Resalat Web Site, “Iran: Conservative Politician Suggests Reasons Why Many People Did Not Vote”, *BBC Monitoring*, 12 Haziran 2001.

³⁹⁸ “Iran Report: June 11, 2001: Four More Years of What?”, *RFE/RL*, 06 Kasım 2001, <https://www.rferl.org/a/1342833.html> (14 Kasım 2022).

³⁹⁹ Aftab-e Yezd, “Iran: Reformist Journalist Says Khatami Must Strengthen Civil Institutions”, *BBC Monitoring*, 11 Haziran 2001.

yürüyüşe geçen gençleri polis dağıttı.⁴⁰⁰ Gençlerin Munteziri'nin evine yönelmeleri, reform hareketinin yargısal baskı altındaki üyeleri ile hükümet arasındaki bağlantıyı kurma çabalarını ifade etmekteydi. Ancak Hatemi'nin Munteziri dosyasını açmaya pek niyeti yoktu.

Hatemi seçimi tekrar kazansa da kendisine yönelik şüpheler dört yıl öncesine nazaran artmıştı. Dört sene öncesine nispetle kendisine duyulan güven zayıflamıştı. Öte yandan reformist Meclisin beklenti ve baskılarını da yoğun bir şekilde hissediyordu. Artık hem muhafazakâr siyasetin hem de reformist dip dalganın arasındaydı. Bir yandan anayasal sistemin vesayetçi yapısı onun vadettiği reformları yapmasını engelliyor diğer taraftan da kendi tabanı sistemi kriz noktalarına kadar zorlamasını talep ediyordu. İlk faktör sistemin elit niteliğinin reformist siyaseti sınırlandırmasını ortaya çıkarırken, ikinci faktör ise Hatemi'nin kendi elitliğinin sistemi krize sokarak reformu zorlamasını engellemekteydi.

3.2.4. Reformist Basının Atılımı

Reform dönemi siyasal katılımın ve siyasal süreçlerden haberdar olmanın bir aracı olarak medyanın serpilip geliştiği ve palazlandığı bir dönem olmuştur. Reform hareketinin düşünsel gelişiminde ve topluma yayılmasında en önemli rol oynayan etmenlerden biri, 1990'lar boyunca bir anlamda kamusal tartışma alanı yaratma işlevi gören gazete ve dergilerdir. İki yayın türü arasında kıyaslama yapmak gerekirse gazeteler, dergilere göre biraz daha geri planda kalmışlardır. Ancak bu durum, iki yayın organının tamamen birbirinden izole olduğu anlamına gelmez. Örneğin, “Kıyan” dergisini çıkaran ekip daha sonra “Camia” gazetesini çıkarmaya başlamıştır. Bu gazete “İran'ın ilk sivil toplum gazetesi” olarak değerlendirilmiş ve döneminin entelektüel tartışmaları için uygun bir alan açmıştır.⁴⁰¹ Kıyan ve Camia gibi önemli bir diğer yayın organı ise Asr-ı Ma (Bizim Çağımız) dergisidir. Asr-ı Ma, İran İslam Mücahitleri Örgütü isimli sol grubun sözcülüğünü yapmaktaydı. Asr-ı Ma, İran siyaset sosyolojisi için oldukça önemli bir yayın olmuştur. Sağ, sol, muhafazakâr, eski sağ, yeni sağ, sol ve yeni sol gibi kavramlar ilk kez bu dergide kullanılmış ve daha sonra revaç bulmuştur. Derginin başyazarı ise Mir

⁴⁰⁰ Jomhuri-ye Islami Web Site, “Iran: Police disperse Khatami's Supporters Outside Montazeri's residence”, *BBC Monitoring*, 11 Haziran 2001.

⁴⁰¹ Mehrdar Ferehmend, “Dehsalegi-yi Ruzname-yi Camee, Ağazgir-i Tehavvül Der Matbuat-i İran”, *BBC Persian*, http://www.bbc.com/persian/arts/story/2008/02/080205_mf_jameah.shtml (05 Ekim 2021).

Hüseyin Musevi'nin başbakanlığı döneminde Ağır Sanayi Bakanlığı yapmış olan Behzat Nebevi'dir.⁴⁰²

Aslında reform dönemindeki basın gelişmeleri Hatemi'nin cumhurbaşkanlığı ile birden başlamış değildir. Hatemi henüz kültür bakanlığında bulunurken basın özgürlüğü yönünde ciddi adımlar atmıştır. Hatemi'nin kültür bakanlığı görevinde bulunduğu dönemde (1982-1992) lisans verilen süreli yayınların sayısında dramatik bir artış görülmüştür. 1979-1989 arası dönemde 112 yayın lisans alırken, 1989 ile Hatemi'nin istifa ettiği 1992 tarihine kadar 437 yayın lisans almıştır.⁴⁰³ Hatemi'nin kültür bakanlığının son üç yılında girişmiş olduğu bu basın özgürlüğü hamlesi aslında tarihsel olarak iki dönüştürme süreciyle kesişmiştir. İlk olarak İran-Irak savaşı bitmiş, Humeyni hayatını kaybetmiş ve olağanüstü hal dönemi kapanmaya başlamıştır. İkinci olarak ise bu yeni dönemdeki temel mantığa uygun biçimde 80'lerin radikalleri de artık daha itidalli bir yol izlemeye yönelmişlerdir.⁴⁰⁴

Reform döneminin yıldızı olacak medya, aslında İran'ın kamusal bilincini Hatemi'nin seçim zaferinden önce, 90'larda şekillendirmeye başlamıştır. Kiyan, Goftegu, İran-ı Ferda gibi dergiler sivil toplum ve din-devlet ilişkileri gibi netameli konuları işlemişlerdir.⁴⁰⁵ Kendi cumhurbaşkanlığı döneminde Rafsancani, uygulamış olduğu basın özgürlüğü politikası ve popülist açılımlarıyla bir "kamusal alan" oluşumunu tetiklemiştir.⁴⁰⁶ Yani bir anlamda Hatemi'yi iktidara taşıyan toplumsal desteğin siyasal temeli söz konusu medya organları marifetiyle atılmıştır. Hatemi de bu toplumsal güçleri ve demokrasi söylemini araçsallaştırmakta güçlük çekmemiştir. Bunun dışında bazı medya organları direkt olarak Hatemi'nin seçim kampanyasına katkı sağlamışlardır. Örneğin, başkanlığını Rafsancani'ye yakınlığıyla bilinen Gulam Hüseyin Kerbasçi'nin yaptığı Tahran Belediyesi'nin çıkardığı Hemşehri gazetesi de Hatemi'nin seçim kampanyasına sayfalarında yer ayırarak sesinin duyulmasını sağlamıştır.⁴⁰⁷

Hatemi'nin cumhurbaşkanlığı ise medya alanında bambaşka bir dönemin açılmasına vesile olmuştur. Ataullah Muhacerani'nin kültür bakanlığı döneminde pek çok reformist

⁴⁰² Oğuz ve Çakır, ss. 93–94.

⁴⁰³ Abdi, s. 30.

⁴⁰⁴ Abdi, s. 30.

⁴⁰⁵ Bakhash, s. 84.

⁴⁰⁶ Ansari, **Modern Iran**, s. 318.

⁴⁰⁷ Saul Bakhash, s. 90.

yayın organı (gazete, dergi vs.) faaliyete başlamış ve İran siyasetinin söz dağarcığını şekillendirmiştir. Hemşehri, Came-e, Sobh-i Emruz, Hordad ve Tus gibi yayımlar dönemin önde gelen gazeteleri olmuşlardır. Bu gazeteler İslam Cumhuriyeti'nin yerleşik ideolojisine meydan okuyan alternatif kavram setleri önermişlerdir. “Monopolizm” ve “tek-seslilik” gibi kavramlar yerine “pluralizm”, “kanunlara uyum” ve “kanun yönelimcilik” gibi kavramlar dolaşıma sokulmuştur.⁴⁰⁸

Ancak basına yönelik muhafazakâr saldırı da aynı ölçüde şiddetli olmuştur. Özellikle 2000 ve 2001 yılındaki seçimlerin ardından pek çok yayın organının lisansı iptal edilmiş, pek çoğu kapatılmış ve gazeteciler tutuklanmış veya çeşitli baskılara maruz kalmışlardır. Müesses nizamın basına yönelik müdahaleleri aslında basının reform hareketi için ne kadar önemli olduğunu da göstermektedir.

1999 senesinin Eylül ayında reformist Neşat gazetesi kapatılmış ve gazetenin imtiyaz sahibi Latif Seferi, 30 ay hapis cezasına ve 5 yıl basın faaliyetlerinden men cezasına çarptırılmıştır. Neşat gazetesi, idam cezasına karşı bir yazı yayınladığından dolayı “kıyas” hükmüne, yani “kutsal değerlere hakaret” ile suçlanmış ve Basın Mahkemesi bu suçlamayı haklı bulmuştur.⁴⁰⁹ 2000 yılındaki Meclis seçimleri sonrasında İran basını oldukça cüretkar haberler yayınlamaya başlamış ve sistemi esastan eleştirmeye, temellerini sorgulamaya yeltenmişti. Saeed Barzin'e göre bu durumun sebebi, destekleyici bir siyasal organizasyon olmadığı için bu tarz siyasal hareketlerin kolaylıkla radikalleşebilmesinde yatıyordu.⁴¹⁰

İran'daki seri cinayetlerle ilgili yazdığı yazılar sebebiyle müesses nizamın şimşeklerini üzerine çeken reformist gazeteci Ekber Genci, Heinrich Böll Vakfı tarafından Berlin'de düzenlenen İran konulu konferansa katılımı sonrası 22 Nisan 2000 tarihinde tutuklanmıştır.⁴¹¹ 23 Nisan'da ise aralarında Asr-i Azadegan, Feth, Aftab-i Emruz, Arya, Aban ve İran-ı Ferda'nın da bulunduğu bir çok reformist gazete ve dergi kapatılmıştır.⁴¹²

⁴⁰⁸ Arjomand, “Civil Society and the Rule of Law in the Constitutional Politics of Iran Under Khatami”, s. 287.

⁴⁰⁹ **The New York Times**, “Iran Bars Newspaper Director From Working”, 26 Eylül 1999.

⁴¹⁰ Hiro, **The Iranian Labyrinth**, s. 146.

⁴¹¹ **Los Angeles Times**, “Iranian Journalist Investigating Killings of Dissidents Is Arrested”, 23 Nisan 2000.

⁴¹² “Iran Report: April 24, 2000”, *RFE/RL*, 24 Nisan 2000, <https://www.rferl.org/a/1342875.html> (02 Aralık 2022).

Hatemi basın konusunda da muhafazakâr kurumların saldırıları karşısında sessiz kalmayı ve müdahale etmemeyi tercih etmiştir. Kapatılan Neşat gazetesinin baş editörü Maşallah Şemsülvaizin 1999 yılının Eylül ayında şöyle diyordu: “Hatemi hükümetine şunu soruyoruz. Neden İran’da sivil toplum kurmanın bedelini hep sivil kurumlar ödüyorlar ve siyasi yapı hiç bunun bedelini ödemiyor? Eğer Hatemi hükümeti ve Kültür Bakanlığı baskı altındaysa bunu açıkça ifade etsinler.”⁴¹³ Ancak reformist hükümetten açıkça baskı altında olduklarına dair vesayet kurumlarını hedef alan bir açıklama hiçbir zaman gelmemiştir.

Muhafazakâr güçler, önemli figürleri ve kurumlarıyla basın konusunda çok daha cesur davranmışlar ve savaştı bir ruh haliyle reformistlere hücum etmişlerdir. 1999’un Mart ayında bir muhafazakâr milletvekili, “devrimin değerlerine” Kültür Bakanlığı ile işbirliği içerisinde bir “basın darbesi” gerçekleştirildiğini söylemiştir.⁴¹⁴ Hamaney, bir çok gazetecinin tutuklandığı ve bir çok gazete ve derginin kapatıldığı 2000 yılının Temmuz ayında Hatemi, Rafsancani ve Kerrubi gibi önemli isimlerin bulunduğu bir toplantıda, “ifade özgürlüğü veya reform programı bahane edilerek bazı gazetelerin düşmanla aynı doğrultuda hareket etmesine izin verilmemeli” demiştir.⁴¹⁵

3.3. Reformist Dış Politika: Yeni Söylem ve Gelişmeler

İç siyasette İslam Cumhuriyetinin yerleşik kodlarına meydan okuyup onları yeni bir okumanın konusu haline getiren reformistler, dış siyasette de devrimin kurucu anlatılarında bir reform ihtiyacı hissetmişlerdir. İran İslam Devrimi, kurumsallaşmasını ve bir anlamda da ideolojik anlatısını sürekli hale getirmesini ABD ve İsrail ile olan karşıtlığı üzerinden formüle etmiştir. ABD’nin İran’ın üst düzey siyasi makamları tarafından “büyük şeytan” ve İsrail’in ise “küçük şeytan” olarak adlandırılması da bu durumun tipik ifadesidir. Diğer taraftan yalnızca ABD’ye karşı bir pozisyon almak değil; dönemin diğer büyük gücü Sovyetler Birliğine karşı mesafesini korumak da yeni İslam Cumhuriyeti’nin dış politika prensipleri arasında olmuştur. Bu durum Humeyni’nin veciz

⁴¹³ “Modir-i Mesul-i Ruzname-yi Tevkif Şode Neşat: "Ahbar" Cayigozin-i "Neşat" Mi Şeved”, *IRNA*, 09 Mayıs 1999, <https://www.irna.ir/news/5685018/> (08 Mayıs 2021).

⁴¹⁴ Iran Daily, “Iran: Newspaper Rejects MP's Allegations on Press Coup: Text of Editorial Entitled: “Who Are the Coup Supporters?” Carried by Iranian Newspaper ‘Iran Daily’ Web Site on 17th March”, *BBC Monitoring*, 17 Mart 1999.

⁴¹⁵ Vision of the Islamic Republic of Iran Network 1, “Khamene'i Says Enemy Wants to Repeat Soviet Experience in Iran”, *BBC Monitoring*, 09 Temmuz 2000.

ifadesiyle “Ne Doğu ne Batı, İslam Cumhuriyeti!” şeklinde formüle edilebilir.⁴¹⁶ Yine de devrim sonrası İran’ın pozisyonunda Batı karşıtlığının çok daha belirleyici olduğu ifade edilmelidir. İran’ın dış politika krizleri genellikle ABD ve Batı kampı ile yaşanmıştır. Bu durumun yaşanmasında Şah’ın ABD’nin Ortadoğu’daki önemli müttefiklerinden biri olmasının ve İran İslam Cumhuriyeti’nin Şah’a olan karşıtlık üzerinden kendi kimliğini inşa etmesinin de payı olduğu muhakkaktır.

Buna bağlı olarak ABD’nin Ortadoğu’da yakın işbirliği içerisinde olduğu Suudi Arabistan ve diğer körfez ülkelerine karşı da İran’ın mesafeli ve eleştirel tutumu söz konusu olmuştur. Suudi Arabistan ile olan problemli ilişkiler bir ölçüde ABD-Suudi Arabistan ilişkilerinden kaynaklansa da bölgesel güç mücadelesi⁴¹⁷ ile petrol siyaseti⁴¹⁸ de burada önemli bir rol oynamaktadır.

Bunun yanında Suudi Arabistan ve diğer körfez monarşilerinin İslam Devrimi’nin çıktısı olan cumhuriyet fikrinden çekinmesi için her türlü gerekçe mevcuttur. İslam Devrimi İran’daki 2500 yıllık monarşiyi yerle bir etmiş ve yerine İslam Cumhuriyeti’ni kurmuştur. Aynı akıbetle karşılaşmak istemeyen Körfez Arap ülkelerinin korkularını dindirmeye İran’ın “devrim ihracı” politikası da hiç yardımcı olmamıştır. İran’ın Lübnan’daki Şii Hizbullah örgütüyle ve bölgedeki diğer Şii gruplarla olan ilişkileri de Irak, Suudi Arabistan, Bahreyn gibi Şii nüfusa sahip ancak Şiiilerin siyasal iktidara sahip olmadıkları ülkelerin yöneticilerini tedirgin etmiştir.

İran’ın 80’li yıllarda en ciddi problem yaşadığı Ortadoğu ülkesi ise Irak’tır. İran ve Irak 1980-1988 yılları arasında bilfiil savaşmışlardır. 8 yıllık savaşın her iki ülke açısından insani ve ekonomik maliyeti kısa sürede altından kalkılamayacak bir boyuta ulaşırken ikili ilişkilerde açtığı yara ise Irak lideri Saddam Hüseyin’in iktidarda kaldığı süre zarfında onarılamamıştır. Öte yandan 20. yüzyılın en uzun süren bu konvansiyonel savaşında diğer ülkelerin tutum ve pozisyonları da İran’ın dış politikasını belirlemiştir.

⁴¹⁶ Nick Ludington, “Khomeini Says ‘Neither East Nor West’ In Reconstruction”, *Associated Press*, 04 Ekim 1988.

⁴¹⁷ Mehran Kamrava, “Iran and Its Persian Gulf Neighbors”, Thomas Juneau ve Sam Razavi (Ed.). **Iranian Foreign Policy Since 2001: Alone in the World** içinde (ss. 104-119), Milton Park, Abingdon, Oxon: Routledge, 2013, s. 109.

⁴¹⁸ Kamrava, s. 111.

Türkiye bu savaşta tarafsızlığını korurken bölge ülkelerinin çoğu Irak'ı desteklemiştir. Aslında İran'a açıkça destek olan tek ülke Suriye olmuştur.⁴¹⁹

İran'ın Suriye gibi iyi ilişkilere sahip olduğu ülkelerin yanında komşusu Türkiye gibi kendine has bir ilişki biçimine sahip olduğu ülkeler de bulunmaktadır. Tarihi, siyasi ve kültürel derinliği bir hayli yüksek olan iki ülke ilişkilerini tarif etmek için “çatışmaya dönüşmeyen gerginlik”⁴²⁰ ifadesini kullanmak doğru olacaktır. Bu ifade, iki ülke arasındaki rekabetin ve işbirliğinin sınırlarına işaret etmektedir. Dolayısıyla siyasi tercihler iki ülke ilişkilerini bir noktaya kadar belirlese de aktüel siyasi kararlara ağır basan bir tür diplomatik kültür, iki ülke ilişkilerini derinden şekillendirmektedir.

Dolayısıyla devrim sonrası İran dış politika alanında büyük oranda diğer ülkeler ile bozuk ve gergin ilişkilerin ağırlığının olduğu söylenmelidir. Ancak Hatemi döneminde söz konusu kurucu anlatı da eleştirel bir biçimde yeniden dizayn edilmek istenmiştir. Hatemi'nin yeni dış politika yaklaşımı Batı'ya ve Arap ülkelerine karşı büyük oranda “detente” (yumuşama) kavramı tarafından şekillendirilmiştir.⁴²¹ İran'ın dış ilişkilerinin düzeltilmesi ve normalleştirilmesi, yeni dış politika anlayışının temel parametresini oluşturmaktadır. Kendi entelektüel birikimi, hem İran kültür ve medeniyetine hem de Batı felsefi düşüncesine olan hakimiyeti, İran'ın dünya içerisindeki konumu ve karşılanma biçimi ile tahayyül ettiği konumu arasındaki mesafeyi kapatmak için gerekli olan vizyonu kendisine sağlamıştır.

Bu anlamda Hatemi'nin reformist projesinde “kültür” kavramı da son derece merkezi bir konuma sahiptir. İran kültürünün dünyaya tanıtılması, diğer ülkelerle siyasi etkileşimin yanında kültürel etkileşimin de tesis edilmeye çalışılması ve bir nevi entelektüel bağlar kurulması, reformist hükümetin hedefleri arasında olmuştur.⁴²² Hem kültüre odaklanan hem de yumuşamayı savunan işlevsel bir formül ve yeni dış politika anlayışının en dikkat çekici araçlarından bir tanesi ise, Hatemi'nin önerdiği “uygarlıklar-arası diyalog” kavramıdır. Hatemi bu kavramı ilk kez cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından Mecliste yaptığı ilk konuşmada dile getirmiştir:

⁴¹⁹ Wastnidge, s. 15.

⁴²⁰ Kemal İnat, “Türkiye'nin Ortadoğu Politikaları”, Tayyar Arı ve Davut Dursun (Ed.), **Orta Doğuda Siyaset** içinde (ss. 188-226), Anadolu Üniversitesi, 2013, s. 191.

⁴²¹ Shah Alam, “The Changing Paradigm of Iranian Foreign Policy Under Khatami”, **Strategic Analysis**, Vol. 24, No. 9, (2000), ss. 1630–1631.

⁴²² Wastnidge, ss. 37–41.

Hükümet uygarlıklar-arası diyalogu, günümüz dünyasında gerekli bir konu olarak görüyor. Ve gerginlik yaratan her türlü davranış ve tutumdan kaçınılacaktır. Milli çıkarlar çerçevesinde karar vermek anlamında, bizim bağımsızlığımıza riayet eden her hükümetle ilişki kuracağız. Ancak bizim karşımızda üstünlük ve büyüklük taslamak isteyen her hükümetin de karşısında duracağız.⁴²³

Hatemi'nin söylemi hem İran'ın bağımsızlığına bir vurguyu hem de ABD başta olmak üzere İran'ın problemlili ilişkilere sahip olduğu ülkelerle arayı düzeltme çabası içerisinde olduğunu göstermektedir. *Milli çıkarlar* söylemi, olağanüstü hal dönemlerinde olduğu gibi ideolojik karşıtlıkların dış politika kararlarında etki sahibi olmayacağını işaret etmektedir. Bunun yerine çok daha pragmatik bir temelde ulusal çıkarlara odaklanılacaktır. Bu durumun açık ifadelerinden biri yabancı sermayeye ilişkin Hatemi'nin talebidir. Reformist Cumhurbaşkanı, "Dış yatırıma ihtiyacımız var. Dış yatırım için istikrarlı ve rasyonel ve gerginliği azaltan bir dış politikaya... Dış ilişkilerimizdeki siyasi düşmanlığı bütün ülkelerle yumuşama ve anlayış yönünde değiştirmeliyiz."⁴²⁴ diyerek aslında hem dış siyasetteki açılımı ekonomik kazanıma tahvil etmek istemekte hem de İran'ın kendi içine kapanmasına sebep olan ideolojik kabuğunu kırmaya çalışmaktadır.

Bunun yanında dış yatırım, içeride ekonomik kaynakları ve ticareti tekelinde bulunduran muhafazakârlara karşı Hatemi'nin kullanabileceği stratejik bir araçtır. Ekonominin yapısal olarak rasyonel ve şeffaf bir sisteme doğru reforme edilmesi, dış yatırımın gelmesiyle eşlendiği takdirde muhafazakârların ekonomik gücü kırılacaktır.⁴²⁵ Bu sebeple Ghoncheh Tazmini'nin "ekonomik küreselleşme" ve onun sonucunda ticari ilişkilerin yoğunlaşmasının İran'ı dünya ile bütünleşmeye ittiği ve bu yüzden reformistler ve muhafazakârların dünyaya açılmanın yollarını aradıkları ve medeniyetler arası diyalogun da bu durumun bir sonucu olduğuna dair iddiası⁴²⁶ çok da yerinde değildir. Hatemi'nin stratejisi daha çok muhafazakâr rakiplerini devre dışı bırakmakla ilgili ve dolayısıyla elitler arası mücadele bağlamında anlaşılabilir bir taktik hamledir.

Bununla birlikte ulusal çıkarları yalnızca dış ilişkilere ilişkin bir bağlamda tanımlamak gerekmektedir. Hatemi bu noktada stratejik bir hamleyle yurtdışında yaşayan İranlılara

⁴²³ Oğuz, s. 23.

⁴²⁴ Tousi.

⁴²⁵ Ansari, *Modern Iran*, s. 330.

⁴²⁶ Tazmini, *Khatami's Iran*, ss. 83–84.

da seslenir. Özellikle devrim döneminde ve sonraki yıllarda pek çok İranlı, yeni siyasal sistemi benimsememelerinden dolayı İran'ı terk etmişlerdir. Yurtdışında güçlü bir İran diasporası oluşturan bu insanlar, gittikleri ülkelerde İran'a yönelik olan bakışı da şekillendirmektedirler. Bu yüzden Hatemi'nin hamlesi, İran'ın dışa dönük imajını düzeltme ve güçlendirme adına oldukça stratejiktir. Hatemi Meclis konuşmasında şöyle seslenmektedir: "İran bütün İranlılara aittir. İdeoloji ve görüşlerine bakmaksızın, hepsine ihtiyacımız var."⁴²⁷

Hatemi içerideki siyasal özgürlük vaadini dışarıya dönük yapıcı bir vizyonla bütünleştirmeye çalışmıştır. Onun siyasal projesinde hem iç siyasette hem de dış siyasette reform birbirine bağlı şekilde işlemektedir. Nitekim bu şekilde olması da kaçınılmazdır. Çünkü sistemin kurucu anlatısında Amerika gibi "müstekbirlere" karşı mücadele içerideki sosyal mobilizasyonun şartlarından birini oluşturmuştur. İdeolojik dış politika, iç siyasetteki ideolojik atmosferin koşullarındandır. Dış siyasi söylemde gerçekleşecek bir ideolojik arınma, iç siyasetteki katılığı da yumuşatacaktır. Tam da bu nedenle Hatemi, iç siyasetteki "fakih rehberliğinde demokrasi" anlayışını dış siyasette "fakih rehberliğinde demokratik barış" olarak karşılamıştır.⁴²⁸

Bu sebeple iç siyasi dönüşüme niyetlenen bir siyasetçinin dış siyasette bir dönüşümü programına koyması kaçınılmazdır. Hele İran gibi 1979'dan beri dünyanın en güçlü devletiyle krizler yaşayan ve yaptırımlara maruz kalan bir ülkenin dış siyasetinde reform yapmadan iç siyasi ortamı dönüştürmesi mümkün değildir. Bunun en temel sebebi, içerideki İran halkının dış dünyadan tecrit edilmişlik duygusunu ağır şekilde yaşaması ve gerek siyasi gerek ekonomik gerekse kültürel sorunların temelinde bu durumu görmesidir.

Hatemi, 21 Eylül 1998'de Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda yapmış olduğu konuşmada İslam Devriminin "baskı ve tahakküme karşı aklın bir isyanı" olduğunu ve "medeniyetler ve kültürler arasında çatışma yerine diyalogu" hedeflediğini söylemiştir. Ona göre baskı ve şiddete karşı barışı ve huzuru tesis etmek için toplumlar ve medeniyetler arasında diyalog kurulması elzemdir. Aynı konuşmada Hatemi, 2001 yılının

⁴²⁷ Oğuz ve Çakır.

⁴²⁸ R. K. Ramazani, "The Shifting Premise of Iran's Foreign Policy: Towards a Democratic Peace?", *Middle East Journal*, Vol. 52, (1998), s. 181.

“Medeniyetler Arası Diyalog Yılı” olarak ilan edilmesini önermiştir.⁴²⁹ Hatemi’nin çağrısı karşılığını bulmuş ve BM Genel Kurulu, 4 Kasım 1998’de toplanarak, 2001 yılının “Medeniyetler Arası Diyalog Yılı” olmasına karar vermiştir. Genel Kurulda, Medeniyetler Arası Diyalogun, Samuel Huntington’ın tartışmalı tezi Medeniyetler Çatışması’na karşı olduğu dile getirilmiştir.⁴³⁰

Burada dikkat çeken önemli bir nokta İslam Devrimi retoriğinin Hatemi’nin söyleminde de önemli bir yer tuttuğu ancak muhafazakâr muhaliflerinden farklı olarak yeniden yorumlandığıdır. Hatemi’ye göre İslam Devrimi, bir “akıl” devrimidir. “Diyalog” ona içkindir ve dolayısıyla diğer devletlerle ve uluslarla diyalog zemininde ilişki kurabilme becerisi İslam Devrimi’nin gerçek potansiyelidir. Bir kez daha görülmektedir ki reformist proje İslam Devrimi ve değerlerinden bir kopuşu değil; aksine yeniden tanımlanan anlamı içerisinde İslam Devrimi söylemi ile bir sürekliliği vurgulamaktadır. Reform hareketi değişimi hedeflemektedir. Ancak bu değişimin sınırlarını iyi tespit etmek gerekmektedir. Reform hareketi rejim değişikliğini değil; bir anlamda rejimin tahkim edilmesi amacıyla rejimin bazı yönleriyle yeniden tanımlanmasını hedeflemektedir. Abbas Abdi’ye göre reform hareketi, değişimin dışarıdan zorlamayla değil içeriden “barışçıl” araçlarla sağlanmasını amaçlamaktadır.⁴³¹ Bir anlamda Hatemi, İtalyan yazar Giuseppe Tomasi Di Lampedusa’nın “Leopar” isimli romanının başındaki ünlü çağrının bir benzerini şiar edinmiştir. Leopar kitabı, şu ünlü epigraf ile başlar: “Her şeyin olduğu gibi kalmasını istiyorsak, her şeyi değiştirmeliyiz”. Aslında reform hareketi de çok farklı bir amaca sahip değildir. Devrim sonrası kurulan İslami siyasal yapının muhafazası için, o yapıda bir takım değişikliklere girişmek şarttır. Bu değişiklikler, o yapıyı yok etmek için değil; korumak için yapılmalıdır. Yani, İslam Cumhuriyetinin olduğu gibi kalması isteniyorsa, İslam Cumhuriyeti değişmelidir.

Hatemi’nin yeni dış politika anlayışı doğrultusunda 1998’in Eylül ayında İran yönetimi, Dışişleri Bakanı Kemal Harrazi aracılığıyla artık Humeyni’nin ölümünden kısa süre önce “Şeytan Ayetleri” kitabının yazarı İngiliz vatandaşı Salman Rüşdi için vermiş olduğu

⁴²⁹ Mohammad Khatami, “Statement by H.E. Mohammad Khatami President of the Islamic Republic of Iran Before the 53rd Session of the United Nations General Assembly”, https://www.parstimes.com/history/khatami_speech_un.html (20 Haziran 2019).

⁴³⁰ United Nations General Assembly, “Assembly Proclaims 2001 United Nations Year of Dialogue Among Civilizations, Expressing Determination To Facilitate International Discussion”, <https://www.un.org/press/en/1998/19981104.ga9497.html> (25 Aralık 2018).

⁴³¹ Abdi, s. 28.

fetvayı takip etmeyeceklerini, Rüşdi'nin başına konan fidyeyi desteklemediklerini ve Rüşdi'nin hayatına kastedecek “herhangi” bir eylemde bulunmayacaklarını açıklamıştır.⁴³² İran bu adımla hem İngiltere ile uzun yıllardır bozuk olan ilişkilerini düzeltmeyi amaçlarken hem de tüm dünyada yankı uyandıran ölüm fetvasını hükümsüz kılarak aslında “ben değiştim” mesajı vermektedir.

3.3.1. ABD ile Yeni Bir İlişki Tarzı

Yeni dış politika anlayışı bağlamında Hatemi'nin en önemli dış politika manevralarından bir tanesi ABD ile 1979'dan beri problemlili olan ilişkileri düzeltmeye çalışmasıdır. Bu anlamda iki tarafın da barışmak için istekli olduğu söylenebilir. Hatemi'nin cumhurbaşkanlığı seçimlerini kazanmasının, ABD Başkanı Bill Clinton tarafından “umut verici” olarak değerlendirilmesi⁴³³ bu durumun açık göstergelerinden biridir. Eğer o dönemki ABD başkanı, demokratlar yerine cumhuriyetçilerden olsaydı, yumuşama zemininin sağlanamayacağı söylenebilirdi. Hatemi, Ağustos ayında göreve başlamasının ardından peyderpey ABD ile ilişkileri yumuşatma ve geliştirmenin yollarını aramıştır. Bu doğrultuda 1997'nin Aralık ayının ortasında bir manevra yaparak “ABD halkı” ile “anlayışlı bir diyalog” kurmak istediğini beyan etmiştir. Hatemi, kelimelerine oldukça özen göstererek, ABD yönetimi ile ABD halkı arasında bir ayrıma gitmiş ve ABD halkına “büyük bir saygı” duyduğunu ifade etmiştir.⁴³⁴ Hatemi'nin diyalog çağrısı Clinton cephesinde pozitif yankı bulmuştur. İki gün sonra yaptığı açıklamada Clinton, Hatemi'nin açıklamalarını “oldukça teşvik edici” bularak ABD'nin çıkarlarına aykırı olmayacak şekilde İran ile diyalog kurma konusunda istekli olduğunu bildirmiştir.⁴³⁵ Ancak bu diyalogun maddi temeline, şekline ve iki ülke ilişkilerindeki sorun alanlarının genişliğine rağmen kurulacak diyalogun somut çıktılarına dair soru işaretleri varlığını korumuştur.

7 Ocak 1998 tarihinde CNN'den Christiane Amanpour'a bir röportaj veren Hatemi, ABD'ye karşı olan söylem değişikliğini açık bir biçimde ortaya koymuştur. Amerika'nın çok saygıdeğer bir medeniyete sahip olduğunu söyleyen Hatemi, İranlılar olarak

⁴³² Ian Black, “Rushdie's Nightmare is Over: Iran Disavows Fatwa and Bounty”, **The Guardian**, 25 Eylül 1998.

⁴³³ **The Guardian**, “Overview: May 24-30: United States”, 31 Mayıs 1997.

⁴³⁴ Douglas Jehl, “Iranian President Calls for Opening Dialogue with U.S.”, **The New York Times**, 15 Aralık 1997.

⁴³⁵ Robert S. Greenburger, “Iran and the U.S. Could Be Engaged In Early Stage of a Change in Relations”, **The Wall Street Journal**, 16 Aralık 1997.

Amerikalıların bağımsızlık ve özgürlük gibi değerlerini paylaştıklarını ifade etmiştir. Amerikan değerleri ile II. Dünya Savaşı ABD dış politikası arasında ayrıma giden Hatemi, ABD’li siyasetçilerin Amerikan değerlerine aykırı hareket ettiklerini ve bu yüzden İran halkının tepkisini çektiğini iddia etmiştir. Hatemi, ABD ile siyasi bir diyalog içerisinde olmaya ihtiyaç duymadıklarını söylerken Amerikan halkı ile İran halkı arasında bir diyalogun ise oldukça gerekli olduğunu önermektedir:

Öncelikle, hiçbir şey iki ulus arasındaki, özellikle iki ulusun aydınları ve düşünürleri arasındaki, diyalog ve anlayışa engel olmamalı. Şu anda profesörlerin, yazarların, aydınların, sanatçıların, gazetecilerin ve turistlerin değişimini öngören bir program öneriyorum. Eğitimli ve onurlu pek çok İranlı şu anda İran ulusunun temsilcileri olarak ABD’de ikamet ediyorlar. Bu bize iki ulus arasında bir düşmanlığın bulunmadığını gösteriyor. Fakat medeniyetler ve uluslar arasındaki diyalog siyasi ilişkilerden farklıdır. (...) Diyalogdan bahsettiğim zaman medeniyetler ve kültürler arasında diyalogu kastediyorum. Bu söylem düşünürler ve entelektüeller etrafında yoğunlaşmalıdır. Böylesi bir diyalog ve anlayış için ve uluslarımız arasındaki iletişim için bütün kapıların açılması gerektiğine inanıyorum. Böylece iki ülke ve ulusları için daha iyi bir gelecek inşa edilebilir.⁴³⁶

Hatemi’nin söylemi her ne kadar iki ülke arasındaki siyasi ilişkilerin yeniden dizayn edilmesine yönelikmiş gibi gözükme de iki ülke halkları arasındaki yakınlaşmanın, iki ülke arasındaki siyasi yakınlaşmanın bir aracı olarak düşünüldüğü iddia edilebilir. Hatemi siyasi ilişkiler ile halklar arasındaki ilişkileri birbirinden ayırmakta ve son tahlilde İran’ın ulusal gururunu, siyasi ilişkilerde düzelme talep etmek marifetiyle ABD’nin çiğnemesine izin vermemektedir. Bahsi geçen röportajda Musaddık darbesinden, D’amato Yasasından, ABD’nin düşürdüğü ve içerisinde 300 İranlı’nın hayatını kaybettiği uçaktan bahsederek ABD’yi siyasi sorumluluk altına sokmaktadır. Ancak siyasi adımlar atılmadan medeniyetler arası diyalogun kurulabilmesi mümkün değildir. Dolayısıyla Hatemi’nin medeniyetler arası diyalog hamlesi İran’ın ikili ilişkilerde siyasi avantaj kazanması adına akıllıca bir hamledir. Yani, siyasi diyalog, medeniyetler arası diyalogu takip edecektir ve bu süreç başarısız olursa İran tarafı talepte bulunmadığından dolayı maliyeti de yüklenmeyecektir.

Hatemi’nin röportajda dile getirdiği diyalog formülü ve Amerikan medeniyetine olan övgüsü ABD cephesinden karşılık bulmakta gecikmemiştir. Başkan Clinton, İslam dünyasının Ramazan Bayramı dolayısıyla yayınladığı mesajında İran’ın zengin ve köklü

⁴³⁶ “Transcript of Interview with Iranian President Mohammad Khatami”, CNN.

kültürel geçmişine vurgu yaparak iki ülke arasındaki soğukluktan duyduğu memnuniyetsizliği ve bir an önce yakınlaşmanın gerçekleşmesine ilişkin beklentisini dile getirmiştir. Clinton, bazı konularda İran ile ters düşseler de bunların “aşılamayacak” sorunlar olmadığını da sözlerine eklemiştir.⁴³⁷ Aynı yılın Temmuz ayında ise ABD Dışişleri Bakanı Madeleine Albright, Hatemi’nin açıklamalarının oluşturduğu olumlu atmosfere bir katkıda bulunarak iki ülke ilişkilerinin normalleşmesi için bir “yol haritası” oluşturulması çağrısında bulunmuştur.⁴³⁸

İran-ABD ilişkilerinin en önemli kırılma noktalarından bir tanesi, 4 Kasım 1979 tarihinde başlayıp 444 gün boyunca devam eden ve tarihe Rehineler Krizi olarak geçen olaydır. Devrik İran Şahı Muhammed Rıza Pehlevi’nin kanser tedavisi için ABD’ye kabul edilmesi üzerine radikal devrimci öğrenciler, 1953’teki Musaddık Darbesi’ne benzer bir senaryonun tekrarlanması olasılığından duydukları kaygıyla (Musaddık Darbesi ABD Büyükelçiliği’nden kumanda edilmişti),⁴³⁹ Tahran’daki ABD Büyükelçiliği’ni işgal ederek orada görev yapan diplomatları rehin almışlardır. Bu eylem, İran-ABD ilişkilerini koparmış ve iki ülke bir daha ilişkilerini normalleştirememişlerdir. Ek olarak, İran’a yöneltilen teröre destek verdiği suçlamaları, çeşitli sebeplerle uygulanan yaptırımlar ve İran-Irak Savaşı’nda ABD’nin Irak’a açık desteği de iki ülke ilişkilerini problematize eden faktörlerin başında gelmektedir.

İki ülke ilişkilerindeki bozulmanın dayanmış olduğu bu travmatik olaylarla yüzleşme, Hatemi’nin hedeflediği İran-ABD ilişkilerindeki normalleşmenin koşullarından biri olarak telakki edilmiştir. Bu anlamda 1998 yılında yaşanan bir gelişme dikkat çekmektedir. Elçilik işgalinin üzerinden yaklaşık 20 yıl geçmesinin ardından, sonradan İran’ın ünlü reformist gazetecilerinden olan işgalci öğrencilerin liderlerinden Abbas Abdi ile rehin alınan elçilik çalışanlarından Barry Rosen, Paris’te Centre for World Dialogue adlı kurumun organize ettiği bir etkinlikte bir araya gelerek el sıkışmışlardır. Hem Abdi hem de Rosen iki ülke ilişkilerinde yeni bir sayfanın açılması gerektiği konusunda ortak kanaatlerini dile getirmişlerdir.⁴⁴⁰ Abdi ve Rosen’in buluşması, Hatemi’nin Uygarlıklar

⁴³⁷ **The New York Times**, “Clinton Sends Conciliatory Message to Iran”, 30 Ocak 1998.

⁴³⁸ **South China Morning Post**, “US Extends Olive Branch to Teheran”, 19 Temmuz 1998.

⁴³⁹ Stephen Kinzer, “Our Misunderstanding of the Hostage Crisis Still Poisons US-Iran Relations”, **The Boston Globe**, 31 Ekim 2019.

⁴⁴⁰ John-Thor Dahlburg, “Ex-U.S. Embassy Hostage Meets With Iranian Captor”, **Los Angeles Times**, 01 Ağustos 1998.

Arası Diyalog projesinin bir parçası olarak okunabilir. Şüphesiz ki buluşmanın iki halk arasında yaratmayı amaçladığı sempati, siyasal yakınlaşmanın ön hazırlığı olarak değerlendirilebilir.

Yine bu bağlamda, 1953 yılındaki Musaddık Darbesi, siyasetçilerden sıradan vatandaşlara kadar İranlıların zihninde ABD'ye ilişkin olumsuz kanaatlerin önemli referans noktalarından birini oluşturmaktadır. İki ülke ilişkilerinin normalleşmesinin önündeki engellerden olan bu tarihi olayla yüzleşmek, normalleşmenin başarılması adına ABD'nin atması gereken adımlardan biridir. 2000 yılında bu tarihi adım atılmıştır. ABD Dışişleri Bakanı Madeleine Albright, İran takvimine göre başlayacak yeni yıldan birkaç gün önce ABD'nin 53 darbesindeki rolünü ve İran-Irak Savaşı sırasında ABD'nin Irak'a desteğini hata olarak değerlendiren bir açıklamada bulunmuştur. Ayrıca Albright, İran'ın halı, fıstık ve havyar satışına yönelik yaptırımların da kaldırıldığını açıklamıştır.⁴⁴¹ Böylelikle ABD, İran'a yönelik söylemini bir nebze yumuşatırken bu söylemi havada bırakmayacak somut adımlar da atmış olmuştur. Aynı zamanda ABD yönetimi normalleşme konusunda ne kadar istekli olduğunu da göstermiştir.

Hatemi döneminde İran ve ABD arasında hükümetler düzeyinde bir görüşme gerçekleştirilemese de iki ülkenin parlamenterleri arasında gayri resmi görüşmeler gerçekleştirilmiştir. 2000 yılında gerçekleşen BM Genel Kurulu öncesi, İran'dan içerisinde Meclis Başkanı Mehdi Kerrubi ve bir Yahudi milletvekilinin de bulunduğu 5 kişilik bir milletvekili heyeti ile ABD kongresinden dört senatör ve temsilci ile Büyük Amerikan Yahudi Örgütleri Başkanları Konferansı Başkan Yardımcısı Malcolm Hoenlein'in bulunduğu bir heyet görüşmeler gerçekleştirmiştir.⁴⁴²

11 Eylül 2001'de ABD'nin New York kentinde bulunan Dünya Ticaret Merkezi kulelerine yapılan terör saldırısı sonrası İran da tepkisiz kalmamıştır. Hatemi, saldırıyı kınarken⁴⁴³ reformist milletvekillerinden Ahmed Borgami de Tahran'daki İsviçre Büyükelçiliği'nde bulunan Amerikan Çıkarlarını Koruma Ofisi'ne beyaz güller bırakarak anı defterini imzalamış ve "bu trajedi iki ülkeyi birbirine yakınlaştırmıştır" diyerek saldırının kurbanlarını anmıştır. Hamaney bile ABD'yi her zamanki üslubuyla değil daha

⁴⁴¹ Scott Peterson, "US Apology Paves Way for Iranian Pistachios, Carpets", **The Christian Science Monitor**, 24 Mart 2000.

⁴⁴² Barbara Crossette, "For Iran's Visiting Legislators, A Useful, Low-Key Exchange", **The New York Times**, 01 Eylül 2000.

⁴⁴³ **The New York Times**, "Reaction From Around the World", 09 Aralık 2001.

düşük seviyeden eleştirmiş ve masum insanları hedef alan tüm saldırıları kınadıklarını söylemiştir.⁴⁴⁴ Ayrıca İran, Afganistan'da Taliban'a karşı olduğundan dolayı ABD ile zımni bir işbirliğine girmekte bir beis görmemiştir. Bu işbirliğinin iki ülkeyi daha da yakınlaştıracığı öngörülmüştür.⁴⁴⁵

Ancak atılan tüm bu adımlara rağmen ilişkilerin istenilen seviyede iyileşmesi mümkün olamamıştır. İki ülkenin hükümetleri arasında dolaylı kanallardan mesaj alıp vermenin haricinde bir doğrudan görüşme kapısı aralanamamıştır. Böylelikle siyasi olarak belirleyici adımlar da atılamamıştır.

Bill Clinton'ın ardından George W. Bush'un ABD Başkanı seçilmesiyle iki ülke arasındaki normalleşme süreci de sona ermiştir. 26 Ocak 2002 yılında yaptığı ulusa sesleniş konuşmasında Bush, İran'ın kitle imha silahları peşinde koşan ve "terör ihraç eden" bir ülke olduğunu söylemiştir. İran'ı Kuzey Kore ve Irak ile birlikte "şer eksenini" bir parçası olarak konumlandırmıştır.⁴⁴⁶ Bush'un bu tarihi açıklamasının ardından ABD'nin İran'a yönelik yumuşak, yapıcı ve diyalog temelinde şekillenmesi ümit edilen siyasetine hiç yer kalmamıştır. İran yaptırımlar ve diğer bir takım müdahaleler yoluyla terbiye edilmesi gereken bir aktör konumuna oturtulmuştur. Benzer şekilde ABD Dışişleri Bakanlığı, Mart 2002'de İran'ın 2001 yılı ülke raporunu yayınlamıştır. Bu raporda İran'ın insan hakları konusundaki sicilinin bozukluğu dikkati çekmektedir. Siyasal eşitsizlikler, vesayet kurumlarının baskıları, tutuklamalar, işkenceler, ortadan kaybolan kişiler, kadınlara yönelik ayrımcılık vb. konularda İran kıyasıya eleştirilmiştir.⁴⁴⁷ ABD'nin İran'a yönelik şahin siyaseti söylemden ibaret kalmamıştır. 3 Ağustos 2001'de ABD Başkanı George W. Bush, ilk kez 1996'da 5 yıllığına uygulanmaya başlanan ve İran ile Libya üzerinde yaptırım öngören İran-Libya Sanctions Act (ILSA)'yı bir 5 yıl daha uzatma kararı almıştır.⁴⁴⁸ Bush döneminde İran, ABD'nin gözünde bir çok veçhesiyle bir sorun kaynağı olarak inşa edilmiştir.

⁴⁴⁴ Nazila Fathi, "A Nation Challenged: Tehran; Iran Softens Tone Against the United States", **The New York Times**, 21 Eylül 2001.

⁴⁴⁵ Ansari, **Modern Iran**, s. 331.

⁴⁴⁶ **The Washington Post**, "Text of President Bush's 2002 State of the Union Address", 29 Ocak 2002.

⁴⁴⁷ U.S. Department of State, "Country Reports on Human Rights Practices Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor 2001: Iran", <https://2009-2017.state.gov/j/drl/rls/hrrpt/2001/nea/8251.htm> (05 Şubat 2020).

⁴⁴⁸ U.S. Government Publishing Office, "Statement on Signing the ILSA Extension Act of 2001", <https://www.govinfo.gov/content/pkg/PPP-2001-book2/html/PPP-2001-book2-doc-pg943.htm> (05 Şubat 2020).

Aynı yıl 14 Ağustos'ta İran Ulusal Direniş Konseyi'nden (Halkın Mücahitleri Örgütü'nün paravan ismi) Alirıza Caferzade, İran'ın gizli nükleer aktiviteler yürüttüğünü ve Natanz ile Arak'da uluslararası denetimlere kapalı nükleer reaktörlerinin bulunduğunu belgeleriyle açıklamıştır. Dolayısıyla İran'ın Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesi Antlaşmasını (NSYÖA) ihlal ettiği ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine İran'a nükleer faaliyetlerinden dolayı uygulanan uluslararası baskılar yoğunlaşmıştır. İran ile ABD arasındaki yumuşama havası da birden yerini soğumaya bırakmıştır. Avrupa Birliği ülkeleri bu gerginliği ortadan kaldırmak için İran ile masaya oturarak 2003 yılında Tahran'da bir anlaşma imzalamışlardır. İngiltere, Fransa ve Almanya dışişleri bakanları ile İran hükümeti arasında 21 Ekim 2003'te imza edilen anlaşmaya göre İran gizli nükleer aktivitelerde bulunmayacak, Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu (UAEK) ile işbirliği halinde olacak ve NSYÖA'ya ek bir protokolle UAEK müfettişlerinin nükleer tesislere sürpriz ziyaretlerini de kabul edecektir.⁴⁴⁹ Ek protokol 18 Aralık 2003 tarihinde İran'ın UAEK temsilcisi Ali Ekber Salahi tarafından imzalanmıştır.⁴⁵⁰ Ancak bütün bu yumuşatma çabalarına rağmen 2004 yılında seçilen muhafazakâr ağırlıklı İran Meclisinin imzalanan ek protokolü onaylamaması sebebiyle çözüm doğrultusunda bir yol kat edilememiştir.

Dolayısıyla Hatemi'nin dış politika vizyonu en sağlam darbeyi ABD kanadından yemiştir. Zira diğer ülkelerle, örneğin Körfez ülkeleriyle, kurulan ilişkilerin de koşullarından biri İran ile ABD'nin arasının iyi olmasıdır. Körfez ülkeleri son tahlilde ABD'ye karşı İran'ın saflarında yer almayı göze alacak durumda değildirler. Körfez ülkeleri hem İran'ı geleneksel olarak bir tehdit olarak algılamakta ve bu tehdide karşı ABD'nin korumasına ihtiyaç duymaktadırlar hem de ABD'nin hilafına hareket edecek bir bağımsız dış politika kapasitesine sahip değildirler.

3.3.2. İran ve Körfez Arap Ülkeleri Yakınlaşması

İran ve Suudi Arabistan gerginliği petrol politikaları ve bölgesel liderlik mücadelesinin yanında yaşanan bazı olumsuz olaylardan da beslenmiştir. Bu olayların başında 1987'de

⁴⁴⁹ Ewen Macaskill, Dan de Luce ve Julian Borger, "EU Ministers Strike Iran Deal", **The Guardian**, 21 Ekim 2003.

⁴⁵⁰ IAEA, "Iran Signs Additional Protocol on Nuclear Safeguards", <https://www.iaea.org/newscenter/news/iran-signs-additional-protocol-nuclear-safeguards> (25 Aralık 2019).

Mekke’de Hac sırasında yaşanan felaket gelmektedir. 31 Temmuz’da yaşanan olay, her yıl Mekke’de hac vazifesi sırasında İsrail ve ABD’yi protesto eden İranlı hacılarla Suudi güvenlik güçleri arasındaki çatışmalardan kaynaklanmış ve 275’i İranlı olmak üzere 402 kişi hayatını kaybetmiştir.⁴⁵¹ Olayın ardından İran-Suudi Arabistan ilişkileri oldukça gerginleşmiştir. Suudi Arabistan, Kuveyt ve Fransa’nın Tahran’daki büyükelçiliği saldırıya uğramış,⁴⁵² dolayısıyla İranlıların tepkileri yalnızca Suudi Arabistan’a değil onu desteklediğini iddia ettikleri diğer ülkelere de yönelmiştir.

Ayrıca 25 Haziran 1996’da Suudi Arabistan’ın Dahran kentindeki Huber Kuleleri’nin yanında bomba yüklü bir aracın patlatıldığı saldırısı sonucunda 19 ABD askeri hayatını kaybetmiştir. Olay sonrası İran’ın bombalamayla ilişkisi olduğu iddia edilmiş, İran ise suçlamaları reddetmiştir. Suudi yetkililere göre saldırganlar Suudi vatandaşı fakat Şii mezhebine mensup kişilerdir ve Lübnan’da eğitim görmüşlerdir.⁴⁵³ Gerek 1987’deki hac felaketi gerekse 1996’da yaşanan terör saldırısı olsun, İran ile Suudi Arabistan ilişkilerinin bozulması, bu bozukluğun kronikleşmesi ve normalleşmemesi üzerinde son derece yüksek etkiye sahip olmuştur.

İki ülke arasındaki sorunlar o kadar kronikleşmiştir ki İslam Devrimi’nin lideri ve İslam Cumhuriyeti’nin ilk veli-yi fakihi olan Ayetullah Humeyni’nin vasiyetine de yansımıştır. Humeyni, vasiyetinde Suud yönetimine yönelik son derece sert bir üslup kullanmıştır:

“Müslümanlar, Suudi kraliyet ailesi de aralarında olmak üzere, Allah’ın büyük tapınağına ihanet eden tiranları lanetlemeli, Allah’ın, peygamberlerin ve meleklerin laneti üzerlerine olsun... Kral Fahd, her yıl, halkın varlığının büyük bölümünü, tümüyle temelsiz ve boş inançlara dayanan, Kur’an karşıtı Vahhabilik için harcıyor. İslam’ı ve mübarek Kur’anı suistimal ediyor.”⁴⁵⁴

Reformcular için hem yakın siyasal tarihte yaşanan olaylardan dolayı olumsuz çağrışımlar yapan Suudi Arabistan imgesiyle barışıp ilişkileri normalleştirmek hem de hala İran siyasetini gölgeleyen Humeyni’nin mirasıyla hesaplaşmak kolay bir iş olmayacaktır.

⁴⁵¹ **Chicago Tribune**, “Saudi-Iranian Riot Kills 400: Embassies Attacked After Mecca Clash”, 02 Ağustos 1987.

⁴⁵² **South China Sunday Morning Post**, “Violence Erupts in New Gulf Crisis: 200 Dead After Mecca ‘Massacre’ Demonstrators Attack Embassies”, 02 Ağustos 1987.

⁴⁵³ “Source: No Air Force punishment expected in Khobar bombing”, *CNN*, 11 Aralık 1996.

⁴⁵⁴ Moin, s. 291.

Hatemi'nin yeni dış politika anlayışı, bu gerginliklerin ortadan kaldırılarak iyi ilişkilerin geliştirilmesi yolunda bir fırsatı ifade etmekteydi. Bu yeni dış politika yaklaşımının bir sonucu olarak Suudi Veliht Prensi Abdullah başta olmak üzere pek çok Körfez Arap ülkesi lideri 1997 yılının Aralık ayında Tahran'da düzenlenen İslam İşbirliği Teşkilatı zirvesine akın etmişlerdir.⁴⁵⁵ Tahran'daki zirve, Hatemi'ye Arap dünyasıyla köprüler kurmak için bir fırsat sunmuştur. İran ile Arap dünyası arasındaki kronik sorunların konuşulması için önemli bir imkan sağlamıştır. İran ile özellikle Körfez'deki Arap devletleri arasında ABD'nin bölgedeki askeri varlığı ve İsrail-Filistin barış sürecine ilişkin genel Ortadoğu siyasetine özgü farklılıklar bulunmaktaydı. Buna ek olarak BAE ile de Ebu Musa ile Küçük Tumb ve Büyük Tumb adalarının kime ait olduğuna ilişkin bir ihtilaf mevcuttu. Bütün bu sorunların gölgesinde Hatemi, BAE lideri Şeyh Zaid el-Nahyan ile görüşmek istemiş ve Nahyan da bu isteği kabul etmiştir.⁴⁵⁶

Tahran'da düzenlenen İİT zirvesine Arap liderlerinin yoğun katılımının bir diğer sebebi de Filistin-İsrail barış görüşmelerinin akamete uğramasıdır. Barış sürecindeki başarısızlık ve bu başarısızlıktaki ABD etkisi, Arap liderlerin ABD'ye tepki duymasına ve ABD'nin hoşuna gitmeyecek şekilde İran'daki zirveye katılmalarına sebep olmuştur.⁴⁵⁷ Hatemi de zirvede yaptığı konuşmada, İsrail ve Siyonizme yönelik oldukça sert ifadeler kullanmıştır. İsrail'deki rejimi, uluslararası hukuku çiğneyen, “devlet terörü” uygulayan, “hegemonik, ırkçı, saldırgan ve şiddete başvuran” olarak nitelmiştir. Hatemi'ye göre İsrail yönetimi, Ortadoğu'da barışın önünde bir engel teşkil etmektedir.⁴⁵⁸

Hatemi'nin zihninde öteki, mutlak olarak mücadele edilmesi gereken bir düşman değildir. Ona göre Batı medeniyeti reddedilmemeli, pozitif bilimsel gelişmelere sırt çevrilmemelidir. Batı ve İslam medeniyetleri zorunlu olarak çatışma halinde değildir. Diğer ulusların ve toplumların anlaşılması zaruridir ve diyalog yoluyla mümkündür. Ayrıca, İslam medeniyetinin eski görkemli ve güçlü dönemine benzer bir medeniyet inşa etmesini öneren Hatemi, “İslami Sivil Toplum” kavramı ile bu hedefi tanımlamaktadır. Tüm İslam dünyasının bu hedef doğrultusunda etkileşim ve bütünleşme halinde olması

⁴⁵⁵ “Muslim Leaders Are in Tehran for the OIC summit”, *BBC*, 07 Aralık 1997; “Iran: Tehran: OIC 55 Nation Conference Starts”, *Associated Press*, 08 Aralık 1997.

⁴⁵⁶ Ramazani, “The Shifting Premise of Iran's Foreign Policy: Towards a Democratic Peace?”, ss. 184–185.

⁴⁵⁷ Ramazani, “The Shifting Premise of Iran's Foreign Policy: Towards a Democratic Peace?”, s. 182.

⁴⁵⁸ Mohammad Khatami, “Khatami's Speech at the Islamic Tehran Summit”, <https://www.islam-radio.net/islam/english/islamwo/khatami.htm> (23 Haziran 2019).

gerektiğini söylemektedir. Ona göre İslam dünyası bir yandan “akıl ve mantık” diğer yandan ise “birlik ve dayanışma” değerlerini özümsemelidir.⁴⁵⁹

Hatemi’nin, Medeniyetler Arası Diyalog formülüyle Batı dünyasına ve İslami Sivil Toplum kavramsallaştırmasıyla da Arap ve İslam dünyasına seslendiği söylenirse hata edilmiş olunmaz. İranlı cumhurbaşkanı, entelektüel kapasitesinin yarattığı ölçüde ve o doğrultuda bir siyasi bütünleşme vizyonu ortaya koymuştur.

İİT’nin Tahran’da düzenlenmesi ve Hatemi’nin yapmış olduğu konuşma, İran’a üç yıllığına İİT’ye liderlik yapmanın yolunu açmıştır. Bu zirve sonucunda İran, İslam ve Arap dünyasının gözünde daha farklı ve prestijli bir konuma yükselmiştir.⁴⁶⁰ Hatemi’nin çabaları meyvelerini vermekte gecikmemiştir. Aynı ay Kuveyt’te toplanan Körfez İşbirliği Konseyi’nin 18. zirvesinin sonuç bildirgesinde, İran ile iyi ilişkiler kurmanın gerekliliğine vurgu yapılmıştır. Yapılan açıklamaya göre İran ile iyi ilişkiler kurmak suretiyle “bölgede barış ve güvenliği sağlayacak karşılıklı güvenin ve sağlam temele dayanan ilişkilerin tesis edilmesi” amaçlanmaktadır.⁴⁶¹ Hatemi, İran ve Suudi Arabistan arasındaki problemlili ilişkilerin kaynaklarından biri olan Hac faciasını da tabiri caizse yeniden çerçevelemiştir. 1998 yılının Nisan ayında Mina’da bir kez daha izdiham yaşanmış ve 100’ün üzerinde kişi hayatını kaybetmiştir. Ancak bu kez Suudi yönetimini suçlamak yerine Hatemi, Hadimü’l Haremeyn (İki kutsal şehrin hizmetkârı) diye hitap ettiği Kral Fahd ve Veliahd Prens Abdullah’a bir başsağlığı ve geçmiş olsun mesajı göndermiştir.⁴⁶² Siyasi ilişkilerin güçlendirilmeye çalışılması, doğal akışına bırakıldığında ilişkileri ciddi oranda bozacak ve gerginleştirecek gelişmeleri bile problem konusu etmeyecek bir biçimde karşılama imkanını doğurmuştur.

15 Mayıs 1999 tarihinde ise İran İslam Cumhuriyeti tarihinde ilk kez İran’dan Suudi Arabistan’a cumhurbaşkanlığı düzeyinde bir ziyaret gerçekleşmiştir ve Hatemi, Riyad’a ayak basmıştır. Kral Fahd’ın daveti üzerine Riyad’a gelen Hatemi’nin ziyareti Suudi Dışişleri Bakanı Suud el-Faysal tarafından “mükemmel” olarak nitelendirilmiş ve Suudi Bakan, “Eğer gelecekte iki ülkenin de siyasi iradesi olursa İran ile işbirliğinin bir sınırı olmayacaktır” şeklinde oldukça olumlu bir açıklamada bulunmuştur. Kral Fahd ise

⁴⁵⁹ Khatami, “Khatami’s Speech at the Islamic Tehran Summit”.

⁴⁶⁰ Ramazani, “The Shifting Premise of Iran’s Foreign Policy: Towards a Democratic Peace?”, s. 182.

⁴⁶¹ Diana Elias, “Gulf Leaders to Improve Iran Ties”, *Associated Press*, 23 Aralık 1997.

⁴⁶² **Hemşehri**, “Der Peyamha-yi Codagane-yi İrsal Şod: Tesliyet-i Reis-i Cumhuri-yi İran Be Padişah ve Veliaht-ı Arabistan-i Suudi”, 11 Nisan 1998.

ziyaretle ilgili olarak, “İki ülke halklarının ve İslam dünyasının çıkarları adına iki ülke ilişkilerini geliştirmek ve güçlendirmek için kapı sonuna kadar açık” şeklinde konuşmuştur. Bakanlar arası ikili görüşmelerde de petrol fiyatlarının artırılması konusu gündeme gelmiştir.⁴⁶³

Hatemi'nin 5 günlük Suudi Arabistan ziyareti neticesinde 19 Mayıs'ta ortak bir bildiri yayınlanmıştır. Bu bildiride İran ve Suudi Arabistan ilişkilerinin “iyi komşuluk, birbirlerinin içişlerine karışmama, ulusal egemenlik ve bağımsızlarına saygı duyma” temelinde ve ekonomik, sosyal ve güvenlik dahil pek çok alanda geliştirilmesine vurgu yapılmıştır. Tarafları ilgilendiren sorunların “diyalog” yoluyla çözümü önerilmiştir. Bildiride diğer bölgesel sorunlara da değinilmiştir. Irak'ın toprak bütünlüğü ve Irak'ın geleceğinin Iraklılar tarafından belirlenmesi savunulmuştur. İsrail'in uluslararası hukukla bağdaşmayan tüm saldırgan eylemleri kınanmış, İsrail'e karşı “Lübnan direnişi” desteklenmiş, İsrail'in Lübnan'ı işgaline derhal son vermesi gerektiği ifade edilmiş ve İsrail'in Kudüs üzerindeki İslam kimliğini “söküp atmaya” matuf politikaları da eleştirilmiştir. Bunun yanında Golan Tepeleri'nin Suriye'nin egemenlik alanı olduğu vurgulanırken, Kosova'da Sırpların gerçekleştirdiği “etnik temizlik” kınanmış ve Afganistan'daki siyasi istikrarsızlığa son verecek eylemlerin derhal hayata geçirilmesi çağrısında bulunulmuştur.⁴⁶⁴ Dolayısıyla İran-Suudi Arabistan normalleşmesi, bölgesel sorunlar başta olmak üzere bir çok siyasi meselede ortak bir duruş ve tavır almayı da doğuracak şekilde geniş sonuçlar üretmiştir. Bu anlamda iki ülke ilişkilerinin ötesinde yeni bir bölgesel politik formasyon söz konusudur.

Yayınlanan ortak bildiri, Hatemi'nin göreve geldiğinden beri uyguladığı Arap devletleriyle iyi ilişkiler kurma siyasetinin ürünlerinin yalnızca ikili meselelerle sınırlı kalmayacağını, daha geniş bölgesel sorunları çözmeye yönelik bir siyasi iradeyi ortaya koyma potansiyeli olduğunu da göstermiştir. Bu anlamda Suudi Arabistan ziyareti bir dönüm noktası sayılabilir. İran ve Suudi Arabistan ilişkileri karşılıklı ziyaretler ya da petrol konusunda işbirliği ile sınırlı kalmamıştır. Hatemi'nin 1999'daki ziyaretinde kaleme alınan bildiride öngörüldüğü şekilde ilişkiler farklı alanlara doğru geliştirilmek istenmiştir. İki ülke arasındaki yakınlaşmanın en net göstergesi 2001 yılında imzalanan güvenlik anlaşmasıdır. Bu anlaşmada iki ülke de terörizm ve uyuşturucu kaçakçılığı gibi

⁴⁶³ “World: Middle East Iran and Saudi Arabia strengthen ties”, *BBC*, 17 Mayıs 1999.

⁴⁶⁴ “Saudi, Iranian Leaders Issue Joint Statement”, *BBC*, 19 Mayıs 1999.

önemli güvenlik problemlerine karşı birlikte mücadele etmeyi taahhüt etmişlerdir.⁴⁶⁵ Suudi Arabistan, güvenlik anlaşması imzalanan tek Körfez ülkesi değildir. 17 Haziran 2003'te İran ve Kuveyt arasında terörizm, uyuşturucu kaçakçılığı, kara kara aklama ve organize suçla mücadele adına bir güvenlik anlaşması imzalanmıştır.⁴⁶⁶ Hatemi'nin resmi ziyaretler ve karşılıklı iyi niyet beyanlarının ötesine geçerek güvenlik anlaşmaları imzalaması gerçekten de İran dış siyasetindeki dönüşümü çarpıcı biçimde ortaya koymaktadır. İran ve Körfez ülkeleri, ilişkilerini birbirlerini kendi güvenlikleri için tehdit olarak kabul ettikleri bir düzeyden birbirlerinin güvenliklerinin teminatı olduklarını beyan ettikleri bir düzeye taşımışlardır.

Hatemi daha sonra 19 Mayıs 1999 tarihinde Katar'ı da ziyaret etmiş ve Katar Emiri Hamad bin Halife el-Sani tarafından havalimanında karşılanmıştır.⁴⁶⁷ Bu ziyaretten iki yıl önce 11 Haziran 1997'de ABD'yi ziyaret eden Katar Emiri Hamad bin Halife'nin, ABD'nin İran'a yönelik politikalarını eleştirerek İran'la iyi ilişkiler kurulması gerektiğini söylemesi⁴⁶⁸ Katar'ın da İran ile ilişkileri geliştirme yönünde istek sahibi olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Hatemi'nin Katar ziyareti Suudi Arabistan ziyaretine nispetle kısa sürse de yatırım, iş gücü, ticaret, turizm ve spor alanlarında ikili anlaşmalar imzalanması sonucunu doğurmuştur. Bunun yanında ileride askeri alanda da karşılıklı ziyaretlerin yapılması gerektiği taraflarca ifade edilmiş ve 20 Mayıs tarihinde Hatemi Doha'dan ayrılmıştır.⁴⁶⁹ Hatemi ayrıca Suudi Arabistan ziyaretinden 4 gün önce de Umman Lideri Sultan Kabus'u İran'a davet ederek bir jestte bulunmuştur.⁴⁷⁰

Bir bütün olarak değerlendirildiğinde Hatemi'nin körfez Arap ülkeleriyle iyi ilişkiler tesis etme çabası, ABD'nin körfez siyasetinde gedik açma ve körfez Arap ülkelerinin ABD siyasetlerinde daha bağımsız ve cesur adımlara atabilme becerisini sağlayacak bir potansiyel taşımaktaydı. Hatemi'nin projesi başarılı olabildiği takdirde ABD'nin Ortadoğu'daki askeri ve siyasi varlığını dengeleyebilecek bütünlüklü bir ittifak kurulabilecekti. Ancak bu proje de başarılı olamamıştır.

⁴⁶⁵ "Iran, Saudis Sign Historic Pact", *Associated Press*, 17 Nisan 2001.

⁴⁶⁶ "Kuwait, Iran Sign Security Agreement 17/06/2003", *KUNA*, 03 Haziran 2021, <https://www.kuna.net.kw/ArticlePrintPage.aspx?id=1354463&language=en> (03 Haziran 2021).

⁴⁶⁷ "Qatar: Iranian President Khatami Visit", *Associated Press*, 20 Mayıs 1999.

⁴⁶⁸ Ewan W. Burt Wilson Center, "Qatar and Iran: Odd Bedfellows", <https://www.wilsoncenter.org/article/qatar-and-iran-odd-bedfellows> (02 Haziran 2021).

⁴⁶⁹ "World: Middle East Khatami concludes historic Gulf tour", *BBC*, 20 Mayıs 1999.

⁴⁷⁰ *Tehran Times*, "Oman's Sultan Qaboos Invited by President Khatami to Visit Iran", 11 Mayıs 1999.

3.3.3. Reformist Dış Politikanın İflasına Giden Süreç

Reform döneminde yapılan dış politika dönüşümü hamleleri, her ne kadar beklenenin ötesinde bir sonuç yaratsa da yapısal anlamda İran dış politikasını dönüştürmekte akim kalmıştır. Bu durumun sebepleri arasında ilk olarak, dış ilişkilerin maddi çıkarlar temelinde yürütülmesi ve medeniyetler arası diyalog gibi normatif fikirlerin bu durumu aşma konusunda yetersiz kalması sayılabilir. Yine ABD'nin kendi iç siyasal dengeleri ve Clinton sonrası İran'a yönelik şahin bir yaklaşım ortaya koyan George W. Bush'un "şer eksenini" formülü de İran-ABD ilişkilerinin geliştirilmesi konusunda yardımcı olmamıştır. Örneğin, Cumhurbaşkanı Hatemi, 18 Mart 2002 tarihinde yaptığı bir açıklamada net bir şekilde ABD hükümeti ile diyalog olasılığının üstünü çizmiştir. Hatemi'ye göre İran halkı, ABD ile doğrudan diyalog istememektedir.⁴⁷¹ Hatemi'nin önceki pozisyonundan bu kadar keskin bir biçimde uzaklaşması ve bu dönüşümün zamanlamasının, aslında George Bush'un İran karşıtı politikalarının bir sonucu olduğu açıktır.

Ancak en az sözü edilen dışsal sebepler kadar önemli bir başka faktör de Hatemi'nin İslam Cumhuriyeti'nin kurucu dış politika söylemini terk etme konusundaki isteksizliği ya da temkinliliğidir. Her ne kadar "medeniyetler arası diyalog" gibi öncü bir yaklaşım ortaya koysa da ABD'den gelen tüm olumlu açıklamalara karşın "hükümetler arası diyalog"a bir türlü yanaşmaması, Hatemi'nin vizyonunun sınırını oluşturmaktadır. Bu durumun sebepleri, çalışmanın hipotezlerinden bir çoğunu kapsamaktadır. Hatemi, sistemin öz çocuğudur. Bu sebeple dış politikada attığı adımları bağlayan kurucu nizam anlatısına o da sadıktır. Başında olduğu demokratik meşruiyete dayalı hükümetin, vesayet kurumlarıyla mücadele edebilecek bir gücü de yoktur. Nizama zarar vermeyeceğini düşündüğü açılımlar karşısında bile cumhurbaşkanının, bir engelleme ile karşılaştığı takdirde dini lider karşısında eli kolu bağlıdır. 4 Şubat 1998'de yaptığı bir konuşmada Hamaney, hegemon güçlere karşı çıkmanın bir yöneticinin en önde gelen görevlerinden biri ve Humeyni'nin de en önemli fikirlerinden olduğunu söylemiştir. Ona göre ABD gibi ülkelerle "diyalog" son derece tehlikelidir. Hamaney, ABD ile görüşmeyi

⁴⁷¹ "Khatami Against Talks With US", *UPI*, 18 Mart 2002, <https://www.upi.com/Archives/2002/03/18/Khatami-against-talks-with-US/4043001671682/> (16 Aralık 2021).

yasaklamaktadır.⁴⁷² Dini liderin açıkça dış politikanın sınırlarını çizdiği bir durumda Hatemi'nin bu direktife karşı gelme ve sınırları aşmaya matuf hareket etmesi beklenemez.

Anayasal olarak İran'da dış politikada söz sahibi tek organ hükümet ve dışişleri bakanlığı değildir. Dini liderin yanında Milli Güvenlik Yüksek Konseyi, genelkurmay başkanı, Devrim Muhafızları Ordusu, dini liderin vilayet temsilcileri ve Meclis gibi başka organlar ve aktörler de dış politikada belirleyici olmaktadır. Meclis dışındaki diğer aktörlerin velayet-i fakih makamına doğrudan bağlılıkları da Hatemi'nin dış politika vizyonunun sınırlarını çizmiştir. Yani Hatemi zaten en başından itibaren dış politikada sınırlı bir güce sahiptir. Bu sınırlı güç ile sistemin dayandığı temel anlatıları kökünden sökecek ve dönüştürecek imkan ve araçlardan yoksundur. Her ne kadar toplumsal tabanı bu talepte bulunsa da yasal daire içerisinde kalarak ve sistemi doğrudan karşısına almadan böyle bir hamlede bulunma imkanına sahip değildir.

Elbette Hatemi'nin sınırlı dönüşümü içeren tarzının sebeplerini yine elitler arası mücadele formülasyonuna müracaat ile tespit etmek mümkündür. Yabancı güçlere teslim olmuş bir İran cumhurbaşkanı imajı ortaya koyup içerideki muhafazakâr rakiplerine koz vermek istemeyen Hatemi, özellikle ABD ile olan ilişkilerde belirli bir çizgiyi aşmamaya dikkat etmiştir. Bunu yaparken de İslam Cumhuriyeti'nin ABD karşıtı retoriğini yeri geldiği zaman işlevselleştirerek kendini korumaya almıştır. Zira reformcuların muhaliflerinin dış siyasetteki kırmızı çizgileri oldukça kalın çizilmiştir. Örneğin, Yargı Gücü Başkanı Ayetullah Şahrudi 2001 yılında şöyle demiştir: “Ulusal çıkarlarımız Büyük Şeytan ile çatışmaya dayanmaktadır. Amerika'ya yönelik korkakça bir yaklaşımı ve Büyük Şeytan'a taviz vermeye dönük sözleri kınıyoruz.”⁴⁷³ Hatemi'nin cesur adımları, müesses nizamın sloganik ve ideolojik duvarlarını aşamamıştır. 1998'in Eylül ayında gerçekleşen Salman Rüşdi fetvasının iptal edilmesi hamlesi bile muhaliflerin tepkisini çekmekte gecikmemiş ve hükümeti boşa çıkartacak, sözünü ve eylemini kıymetsiz hale getirecek anti-tezini kısa sürede ortaya çıkarmıştır. Hükümetin hamlesinin üzerinden daha on gün bile geçmeden Yargı Gücü Başkanı Ayetullah Muhammed Yezdi, fetvanın hala geçerli olduğunu ilan ederek hükümetin eylemlerini işlevsiz bırakmıştır.⁴⁷⁴ Bu durum siyasi ve dini otorite

⁴⁷² Vision of the Islamic Republic of Iran Network 1, “Iran: Khamene'i Says Dialogue with USA “More Harmful” Than Establishing Ties”.

⁴⁷³ Tazmini, ss. 84–85.

⁴⁷⁴ **The Guardian**, “Iran Says the Fatwa Remains”, 03 Ekim 1998.

arasındaki çekişmenin bir ifadesiyken aynı zamanda reformist elitler ile muhafazakâr elitler arasındaki mücadeleyi de yansıtmaktadır.

Hatemi'nin danışmanları da son derece yanlış bir öngörü ile daha cesur adımlar atmak için 2000 yılının Kasım ayındaki ABD Başkanlık Seçimlerinin beklenmesi gerektiğini ve İran'a daha sempatik bakan bir cumhuriyetçinin kazanma ihtimalinin yüksek olduğunu düşünmüşlerdir.⁴⁷⁵ Dışişleri Bakanı Kemal Harrazi, 2001 senesinin Mart ayında Atina seyahati sırasında yaptığı bir açıklamada yeni ABD yönetiminin İran'a karşı yaklaşımında “bir değişiklik gerçekleşmesi şansı” olduğunu söylemiştir. Bunun bir tahmin olduğunu ve henüz bu konuda net bir karar vermek için “erken” olduğunu söylese de⁴⁷⁶ Harrazi'nin bir umut beslediği anlaşılmaktadır. Ancak İran'a sempatiyle bakan birinin yerine, İran'ı “şer eksenine”ne yerleştiren çok daha İran-karşıtı bir başkan iktidara gelmiştir.

Bush'un “şer eksenine” söylemi, her ne kadar reform siyasetine zarar verse de bu söylem karşısında Hatemi'nin reaksiyonunun kurucu kodlara dönüşü gündeme getirmesi, reform hareketinin karakterini açıkça ortaya koymaktadır. Öte yandan İran'ın, ABD'nin problemli olduğu Hizbullah gibi devlet dışı aktörlerle ilişki kurarak bölgesel nüfuzunu artırmaya yönelik geleneksel dış siyasetinden de taviz vermemesi, reform siyasetinin daha çok söylemsel bir manevra olduğunu ve pratik bir dönüşümü içermediğini göstermektedir.

Reformistler, uluslararası politikada atacakları cesur adımlar sayesinde iç siyaseti kendi lehlerine dönüştürücü bir potansiyeli açığa çıkarabilecekken, atamadıkları bu adımların uluslararası siyasetteki krizi yönetilemez bir hale getirmesiyle yeni muhafazakârlara mağlup olmuşlardır. Yeni muhafazakârlar, uluslararası krizi kendi popülizmleri için bir yakıt gibi kullanmayı ustalıklı bir becermişlerdir. 2004 yılında seçilen Meclis, AB ile imzalanan ek protokolü reddederek müzakereleri yapan ekibi de fazla taviz verdikleri gerekçesiyle suçlamıştır.⁴⁷⁷ Meclisin bu hamlesi, Hatemi sonrasında Batı ile çok daha problemli ilişkiler yaşayacak olan İran Cumhurbaşkanı Mahmud Ahmedinejad'ın döneminin bir işareti gibidir.

⁴⁷⁵ Ansari, **Modern Iran**, s. 330.

⁴⁷⁶ “Iran Report: March 12, 2001”, *RFE/RL*, 03 Aralık 2001, <https://www.rferl.org/a/1342820.html> (26 Mayıs 2021).

⁴⁷⁷ Ansari, **Modern Iran**, s. 336.

ABD'nin yanında Körfez ile olan ilişkilerdeki ilerleme daha somut olsa da son tahlilde sınırlı kalmıştır. Bunda ABD'nin Körfez ile olan ilişkilerinin belirleyiciliği yanında “İslami Sivil Toplum” gibi kavramsallaştırmaların İran ve Körfez Arap ülkeleri arasındaki çıkar çatışmalarını örtecek güce sahip olmamasının payı yüksektir. Örneğin, BAE ile İran arasındaki adalar sorunu bu dönemde de çözülmemiştir. Bu sorun, İslam Cumhuriyeti'ni önceleyen ve 1979 sonrası kurulan sistemden öte ulusal çıkarlarla alakalı bir sorundur.

3.4. Reform Hareketinin İtici Gücü: Öğrenci Hareketleri

Öğrenciler Hatemi'nin en önemli toplumsal destek kaynaklarından birini oluşturuyorlardı. Hatemi'nin seçim zaferinde gençliğin oynadığı role daha önce değinilmişti. Gençliğin organize bir biçimi olan öğrenciler, reform dönemindeki kritik siyasal momentlerde eyleme geçerek siyasal sistem için ciddi bir uyarı haline gelmişlerdir. Öğrencilerin temel hedefleri arasında Hatemi'nin siyasal programının uygulanması için onun toplumsal desteğini oluşturmak, gündemi belirleyip yönlendirmek ve de en önemlisi siyasal sistemin sınırlarına işaret edip onu zorlayabildiği kadar zorlamak geliyordu. İlk iki hedef, demokratik siyasal hayatın temel mantığı ile örtüşürken diğer hedef müesses nizam kurumları ve bir noktadan sonra nizamın güçleri karşısında pes eden Hatemi tarafından onaylanmamış ve karşı koyulmuştur. Öğrencilerin siyasal taleplerinin karşılığını bulmaması, temelde İran siyasal hayatının elitler arası mücadeleye dayalı karakterinin bir sonucudur. Demokratik siyasal sistemlerde halkın gündemi belirleme kabiliyeti oldukça yüksekken, demokratik olmayan ya da yarı-demokratik sistemlerde gündem belirleme işi temel olarak elitlerin elindedir.

3.4.1. Selam Gazetesi Protestoları

Reform döneminin en önemli öğrenci olaylarının başında, 1999 yılının Temmuz-Ağustos aylarında yaşanan protesto hareketleri gelmektedir. Söz konusu öğrenci protestoları iki açıdan önemliydi: “Hamaney gitmeli” sloganlarının ilk kez duyulduğu bu protestolar aynı zamanda Hatemi ile öğrenci hareketi arasındaki kopukluğun da ilk ipuçlarını veriyordu.⁴⁷⁸ Protestolar, reformcuların ana yayın organlarından biri olan Selam gazetesinin Özel Ruhaniyet Mahkemesi tarafından kapatılması üzerine patlak verse de

⁴⁷⁸ Arjomand, “The Rise and Fall of President Khatami and the Reform Movement in Iran”, s. 509.

aynı gün Mecliste kabul edilen basın yasası göstermektedir ki Selam gazetesi olayı, genel olarak reformist basına yönelik sınırlandırma girişiminin bir parçasıdır. 7 Temmuz 1999 tarihinde İran Meclisi, Hatemi'nin reform programının temel araçlarından biri olan basın üzerindeki denetimi sıklaştıracak ve reformun bir anlamda sesini kısacak düzenlemeleri kabul etmiştir. Bu düzenlemelere göre gazeteciler kaynaklarını açıklamak zorunda kalacaklar, reform medyası üzerindeki yargı denetimleri artacak ve ayrıca hükümetin medya organlarına olan desteği de sınırlandırılacaktı. Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Hatemi'ye karşı kaybeden Meclis Başkanı Ali Ekber Natık Nuri'nin önerdiği yasa tasarısı, muhafazakâr milletvekilleri tarafından “Batı kültürünün istilasına” bir panzehir olarak desteklenmişti. Yaşanan bu gelişme üzerine Kültür Bakanı Ataullah Muhacerani, henüz bir sonuca varmak için erken olduğunu ve yasa müzakere edeceklerini söylese de Selam gazetesi Yazı İşleri Müdürü Abbas Abdi'ye göre hükümetin yapabileceği pek bir şey yoktu.⁴⁷⁹ Bu girişim, bir taraftan da muhafazakâr Meclisin reformist hükümeti frenleme ve sınırlandırma temayülünün bir parçasıydı.

Selam gazetesi, basın yasasının Mecliste onaylanmasıyla aynı gün İstihbarat Bakanı Ali Yunusi'nin şikayeti üzerine Özel Ruhaniyet Mahkemesi'nin kararıyla kapatıldı. Kapatılmanın sebepleri arasında, İslami düzenin prensiplerine aykırı yayın yapmak ve ulusal güvenliği tehlikeye atmak gibi iddialar yer alıyordu. Bu iddiaların sebebi olarak ise iki gün önce gazetede “gizli” bir belgenin yayınlanması gösterilmişti. Mahkeme yayınlanan bu belgeyi gerekçe göstererek Selam gazetesinin süresiz kapatılmasına hükmetti.⁴⁸⁰ Selam gazetesi bir hafta önce, 19 Haziran'da hapishanede intihar eden ve muhalifleri hedef alan seri cinayetlerin arkasındaki isim olduğu düşünülen istihbarat görevlisi Said İslami'ye ait kısa bir mektup yayınlamıştı. Hapishanede yazılan İslami'nin mektubuna göre dönemin İstihbarat Bakanlığı görevlisi bir bürokratı olan İslami, zamanın İstihbarat Bakanı Kurbanali Dorri Necefabadi'ye, basın üzerindeki baskının artması gerektiğine dair bir talepte bulunmuştu.⁴⁸¹ Böyle olunca Meclisin üzerine, görüşülen yasanın arkasında da “seri cinayetlerin failinin” olabileceğine dair bir sis çöktü. Aynı anda

⁴⁷⁹ Jonathan Lyons, “Iranian Press Bill Puts Khatami's Reform in Doubt”, **The Globe and Mail**, 08 Temmuz 1999.

⁴⁸⁰ “İtilaiye-yi Revabit-i Umumi-yi Dadestan-i Vije-yi Ruhaniyet Der Husus-i Tevakkuf-i Ruzname-yi Selam”, *IRNA*, 07 Haziran 1999, <https://www.irna.ir/news/5678237> (18 Nisan 2021).

⁴⁸¹ **Selam**, “Said İslami Pişnehad-i Islah-i Kanun-i Matbuat Ra Dade Est”, 06 Temmuz 1999.

hem milletvekilleri hem de İstihbarat Bakanlığı ve dolayısıyla hükümet töhmet altında kalmıştı.

Selam gazetesinin kapatılması reformistlerin sert tepki göstermesine sebep oldu. Reformcuların ulema kanadının örgütlü biçimi olan Mücadeleci Din Adamları Derneği (MDD), bir açıklama yayınlayarak hem kapatmayı kınamış hem de Özel Ruhaniyet Mahkemesi'nin basına müdahale etmesini Anayasaya aykırı buldu.⁴⁸² Ancak hükümet kanadından gelen tepkiler uyumlu ve net olmaktan uzaktı. Söylenene göre Hatemi, mektubun yayınlanmasını “şiddetle” eleştirmişti.⁴⁸³ Kültür Bakanlığında yapılan açıklamada gazetenin bir an önce yayın hayatına dönmesinin arzu edildiği ifade edilirken⁴⁸⁴ Hatemi'nin kendisinden ise bir açıklama gelmedi. Bu durum, hükümetin hem reformist medya organları hem de öğrenci hareketi olmak üzere kendi toplumsal tabanı ile olan mesafesini göstermesi açısından önemlidir.

Siyasi sonuçları açısından en önemli tepki ise öğrenci hareketinden gelmiştir. Tahran Üniversitesine ve en büyük öğrenci organizasyonlarından biri olan Birliği Güçlendirme Bürosu'na mensup 200 civarında öğrenci, 8 Temmuz'da üniversite yurtlarının önünde toplanmış ve daha sonra ana caddelere doğru hareket ederek kapatma kararını protesto etmişlerdir.⁴⁸⁵ 9 Temmuz'da ise gece yarısı sayıları 40-50 kişi arasında değişen sivil kıyafetli bir grup saldırgan, taş, sopa ve zincirlerle Tahran Üniversitesi'nin Emirabad'da yer alan yurtlarını basmışlardır. Güvenlik güçlerinin de (Kolluk kuvvetleri olan Niru-ye İntizami ve toplumsal eylemlere müdahale eden Yegan-e Vije-yi) işgalcilere yardım ettiği ve saldırının tüm şiddetine rağmen saldırganlara müdahale etmediği görgü tanıklarının ifadelerine yansımıştır. İçişleri Bakanlığı, bu baskının kendilerinden habersiz gerçekleştirildiğini söyleyerek güvenlik güçlerini suçlamıştır.⁴⁸⁶ Saldırı öylesine şiddetli olmuştur ki çeşitli kuruluşların raporlarına göre 4 ya da 5 kişi hayatını kaybetmiş, yüzlercesi yaralanmış ve yüzlercesi de tutuklanmıştır. Ensar-ı Hizbullah örgütünün polis

⁴⁸² **Hemşehri**, “Ba Sudur-i Beyaniye İlam Şod: İtiraz-ı Şedid-i Mecmue-yi Ruhaniyun-i Mübarız Be Tevkif-i Ruzname-yi Selam”, 10 Temmuz 1999.

⁴⁸³ **Tehran Times**, “Yunesi Files Complaint Against Salam”, 07 Temmuz 1999.

⁴⁸⁴ “Vezaret-i Ferheng ve İrsad-i İslami: İntizar Darim Ruzname-yi “Selam” Bezudi Faaliyet-i Hod Ra Ağaz Koned”, *IRNA*, 07 Eylül 1999, <https://www.irna.ir/news/5678524> (18 Nisan 2021).

⁴⁸⁵ Research Directorate Immigration And Refugee Board Ottawa, Canada, “Chronology Iran: July 1999 Demonstrations in Tehran”, <https://www.refworld.org/pdfid/3df9ba6f2.pdf> (10 Ocak 2019).

⁴⁸⁶ **Hemşehri**, “Pençşenbe Şeb Agaz Şod Tehacüm-i Guruh-i Fişar Be Daneşcuyan-ı Muteriz Be Tevkif-i Ruzname-yi Selam”, 10 Temmuz 1999.

gözetiminde düzenlediği bu saldırı sırasında öğrencilerin odalarına kadar girilmiş, özel eşyalarına zarar verilmiş ve paraları dahi gasp edilmiştir.⁴⁸⁷

Hükümet bu hadiseden dolayı tepki göstermekte gecikmemiştir. Kültür ve Yüksek Öğretim Bakanlığı ile İçişleri Bakanlığı'ndan açıklamalara göre yurtlara müdahale tamamen bakanlıkların bilgisi ve izni olmadan gerçekleşmiştir. Ayrıca Kültür ve Yüksek Öğretim Bakanlığı bu saldırıyı, “ülkeyi krize çekmeye çalışan kötü niyetli güçlerin hesaplı bir eylemi” olarak değerlendirmiştir.⁴⁸⁸ Saldırının ardından Kültür ve Yüksek Öğretim Bakanı Mustafa Moin, yaşananları kabullenmediğini belirterek istifasını sunmuştur.⁴⁸⁹ Cumhurbaşkanı Hatemi de, Milli Güvenlik Yüksek Konseyi'nin yurt baskını üzerine düzenlenen toplantısının ardından yaşananların “kabul edilemez” olduğunu belirterek olayla ilişkili yetkililerin görevden alınacağını söylemiştir. Hatemi'nin açıklamalarının Hamaney'den de destek bulduğu belirtilmiştir.⁴⁹⁰ Hamaney'in yardımcılarının birinin açıklamasına göre dini lider olaylarla ilgili olarak, “yüreğimi yaraladı” şeklinde rahatsızlığını bildirmiştir.⁴⁹¹ Yurt baskını sonrası yapılan açıklamalar, hem hükümet hem de Hamaney kanadının hadiseyi çirkin ve kabul edilemez bulduklarını ve aynı noktada olduklarını göstermektedir. Ancak henüz olay sistemin sinir uçlarına dokunacak bir siyasi renge bürünmemiştir.

İslam Devrimi Mücahitleri'ne göre yurt baskını organize bir saldırıydı. Bu saldırıyı gerçekleştirenler, seri cinayetlerin ardındaki odaklardan başkaları değildi.⁴⁹² Milli Güvenlik Yüksek Konseyi Araştırma Komisyonunun raporuna göre, yurt baskını gerçekleştiren şahısların bir kısmı tespit edilmiş ve bu baskının bazı emniyet mensuplarının işbirliği ile gerçekleştirildiği ortaya konmuştur.⁴⁹³ Yurt baskını konusunda Ayetullah Hüseyin Ali Munteziri, Ayetullah Muhammed Abai-Horasani ve Lübnan'dan Ayetullah Muhammed Hüseyin Fadlallah öğrencilerin tarafında açıklamalar yapıp

⁴⁸⁷ Research Directorate Immigration And Refugee Board Ottawa, Canada, “Chronology Iran: July 1999 Demonstrations in Tehran”.

⁴⁸⁸ **The New York Times**, “Iran Students and Police Clash Over Press Curbs”, 10 Temmuz 1999.

⁴⁸⁹ **Hemşehri**, “Vurud-i Niru-yi İntizami Be Kuyi Daneşgah Der İtiraz Be Vezir-i Ferheng ve Amuzeş-i Ali İstiza Kerd”, 11 Temmuz 1999.

⁴⁹⁰ **The New York Times**, “Student Protests Shake Iran's Government”, 11 Temmuz 1999.

⁴⁹¹ Anwar Faruqi, “Protesters Demand Ouster of Hard-liners From Iran's Cabinet”, **The Jerusalem Post**, 11 Temmuz 1999.

⁴⁹² “Iran Report: July 26, 1999”, *RFE/RL*, 26 Temmuz 1999, <https://www.rferl.org/a/1342938.html> (26 Mayıs 2020).

⁴⁹³ **Hemşehri**, “Aherin Saat-i Dişeb Münteşir Şod Derbare-yi Hadise-yi Kuyi Daneşgah-i Tehran Der Gozareş-i Komite-yi Tahkik-i Şura-yi Ali-yi Emniyet-i Milli”, 15 Ağustos 1999.

baskını sert bir şekilde kınamışlardır. Kum İlim Havzası Müderrisleri Topluluğu ise Munteziri ve diğerlerinden farklı olarak Hamaney'in söylemine yakın bir ton tercih etmiştir.⁴⁹⁴

10 Temmuz'da 10.000 civarında öğrenci, başkent Tahran sokaklarında yurt baskınına protesto ettiler. Tahran Üniversitesi'nden yürüyüşe başlayan öğrenciler, protesto amacıyla İçişleri Bakanlığı'na kadar yürüdüler. Tahran'ın dışında Tebriz ve Gilan gibi ülkenin diğer çeşitli şehirlerinde de üniversite öğrencileri protesto gösterilerinde bulundu.⁴⁹⁵ Tahran'daki protestocuların sayısı akşamın geç vakitlerinde 25.000'e yükseldi. Protestolara dair en şok edici detaylardan biri ise "Hamaney gitmeli!" sloganının öğrenciler tarafından seslendirilişi oldu.⁴⁹⁶ Bu slogan protestocu öğrencilerin gündeminin yurt baskınından çok daha derinlere uzandığını ve temelde nizamın kendisiyle bir problemleri olduğunu gösteriyordu. Aktarılan raporlara göre Hamaney, kendisine karşı atılan sloganlar yüzünden "sarsılmıştı"⁴⁹⁷ Dolayısıyla muhafazakârların öğrenci hareketini sindirmek için giriştikleri saldırı eylemi, niyetlemedikleri bir sonuç üreterek daha büyük ve yayılmış bir öğrenci hareketinin ortaya çıkmasına sebep oldu. Bir başka pencereden bakıldığında öğrencilerin sisteme karşı birikmiş öfke ve hüsrانlarını dile getirip bir anlamda katarsis yaşamaları için bir fırsat karşılarına çıktı. Böylelikle öğrenci hareketinin siyasal niyeti de açığa çıkmış oldu. Zira "Hamaney gitmeli" sloganı, tek başına yurt baskını olayıyla ilişkilendirilebilecek bir slogan değildir. Bu slogan, uzun süren bir siyasallaşma sürecinin ürünüdür. İslam Devrimi zamanlarının popüler sloganlarından olan "Şah gitmeli" sloganı ile olan benzerliği, öğrencilerin Hamaney'i zihinlerinde tıpkı Şah gibi bir diktatör olarak kodladıklarını göstermektedir.

Hatemi'nin siyasi ajandası ve öğrencilerinki arasındaki temel uyumsuzluk da bu noktada kendini gösterdi. Hatemi sisteme bağlı bir profildir. Hemen hemen her konuşmasında Hamaney'e atıf yapmakta ve rehberliğin varlığını kendi varlığının meşruiyeti için öne sürmektedir. Oysa öğrencilerin temel problemi sistemin kendisiyledir. Öğrenciler sistemde yapısal ve radikal değişiklikler talep etmektedir. Şüphesiz ki Hatemi'nin Hamaney'i hedefe koymak gibi en ufak bir niyeti bulunmamaktadır. Bu noktada öğrenci

⁴⁹⁴ "Iran Report: July 26, 1999", *RFE/RL*.

⁴⁹⁵ **The New York Times**, "Student Protests Shake Iran's Government".

⁴⁹⁶ Faruqi.

⁴⁹⁷ Ansari, **Modern Iran**, ss. 324-25.

hareketi ile Hatemi arasındaki ayrışma, Hatemi ile toplumsal desteği arasındaki mesafe olarak kendisi açığa vurmaktadır. Hatemi'nin elit siyasetinin bir aktörü olarak, elit siyasetinin elitler dışındaki gruplara kapalı karakterini muhafaza etmekte tereddüt etmemesi, aslında kendisini o pozisyona getiren demokratik kanallara sırtını dönmesi anlamına gelmektedir. Yani Hatemi, demokratik katılımdan ancak araçsal olarak istifade etmekte, sistemi yeni katılımcıların da kendilerine yer bulabilecekleri daha demokrat bir yapıya kavuşturma yönünde ciddi adımlar atmayı denememektedir.

Hatemi'nin başkanlık ettiği Milli Güvenlik Yüksek Konseyi, yukarıda çerçevesi çizilen bağlamı esas alarak 11 Temmuz'da yeniden toplandı ve toplantı sonucunda yapılan açıklamaya göre, öğrencilerin izinsiz gösterilerine müdahale edileceği bildirildi. Aynı zamanda iki emniyet görevlisinin de yurt baskını ile alakalı olarak görevlerinden alındıkları bilgisi verildi.⁴⁹⁸ Şüphesiz ki Hatemi bu hamlesiyle öğrencileri yatıştırmak istiyordu. Ancak öğrencilerin öfkesi durulmadı.

12 Temmuz günü Devrim Muhafızları Ordusu'nun önemli komutanları, Cumhurbaşkanı Hatemi'yi açıkça tehdit eden bir mektup kaleme aldılar. Devam etmekte olan öğrenci protestoları karşısında hükümetin pasif bir tutum takındığından şikâyetle, “artık sabrımızın sonuna geldik ve sizin hareketsizliğinize daha fazla müsamaha göstermeyeceğiz” diyen komutanlar, Hatemi'yi sistemin kutsallarına saldırılırken sessiz kalmakla suçladılar. Tahran Üniversitesi yurtlarında yaşanan saldırıya karşı gösterdiği reaksiyonu öğrenci protestolarında nizamın temel değerlerine karşı yöneltilen “saldırıları” yönelik göstermediğini söyleyen komutanlar, “Velayet-i fakihin kutsallığı Tahran Üniversitesi yurtlarından daha mı önemsiz? İmam'ın, o yüce kişinin kutsallığı, bir öğrenciye karşı yapılan arsızlıktan daha mı değersiz?” şeklindeki sorularla Hatemi'nin üzerine gittiler. Komutanlar ayrıca öğrenci hareketlerini “kaosu ve kanunsuzluğu teşvik edici” eylemler olarak niteliyorlardı.⁴⁹⁹ DMO'lu komutanların mektubu, ordunun siyasete müdahalesinin açık bir örneğini gösteriyordu. Ayrıca Hatemi'ye karşı hareket eden gruplara silahlı kuvvetlerin de eklenmesi anlamına geliyordu. Hatemi karşıtı cephe, gerektiğinde silah kullanmaktan çekinmeyeceğini açık bir biçimde gösteriyordu. Bu durum Hatemi'yi kendisine yönelik muhalefeti aşmada daha zayıf bir duruma düşürdü. Sokak protestolarının tetikleyebileceği bir anayasal kriz ihtimali artık son derece zayıftı.

⁴⁹⁸ Geneive Abdo, “Crackdown on Iranian Students”, **The Observer**, 12 Temmuz 1999.

⁴⁹⁹ **Keyhan**, “Name-yi Fermandehan-ı Cenk be Hatemi”, 29 Ekim 2006.

Sistem kendisini en ufak bir esnemeye dahi müsaade etmeyecek biçimde koruyabilecek bütün önlemlerini devreye sokmakta kararlıydı. Üstelik DMO'nun mektubu, öğrenci eylemlerini velayet-i fakih konseptine karşı bir tehdit olarak güvenlikleştirmekte ve sistem krizi tartışmasını gündeme getirmekteydi. Hatemi'nin bu tartışma karşısındaki tavrı ise Munteziri bahsinde görüldüğü üzere reformist kesimleri hayal kırıklığına uğratabilecek türdendi.

Öte yandan böyle önemli bir mektubun, Dini Lider Hamaney'in bilgisi ve onayı dışında kaleme alınabilmesi ihtimali son derece zayıftır. Devrim Muhafızları komutanları arasındaki rijit kurumsal disiplin ve DMO Komutanı'nın doğrudan dini lidere karşı sorumlu olması hesaba katıldığında, aslında bu uyarı mektubunun doğrudan Hamaney'in Hatemi'ye karşı verdiği "ayağını denk alması gerektiği" anlamına gelen bir mesaj olduğu anlaşılabilir. Bir başka açıdan ise bu mektup DMO'nun açık bir siyasal aktör ve elitler arası iktidar savaşının yeni oyuncusu olarak temayüz etmesi anlamına geliyordu. Mektubu imzalayanlar arasında sonradan Tahran Belediye Başkanı olacak olan Muhammed Bakır Galibaf, daha sonradan 2015 yılında Suriye'de öldürülecek olan ünlü komutan Hüseyin Hemedani ve yıldızı Suriye İç Savaşından sonra iyice parlayan DMO Kudüs Gücü Komutanı olan Kasım Süleymani gibi ünlü isimler bulunuyordu. Dolayısıyla bu mektup aynı zamanda DMO'nun mensuplarının iktidar oyununda üst basamakları tırmanmakta olduklarının da habercisiydi.

Hem para-militer güçlerin yurt saldırısı hem de peşinden gelen DMO komutanlarının tehdit mektubu, Hatemi'yi oldukça zor bir pozisyona sürüklemiştir. Ne güvenlik güçlerine hükmedebiliyor ne de silahlı kuvvetlerin tehdidini göz ardı edebiliyordu. Kendi reform programını destekleyen öğrenci hareketinin siyasi talepleri şöyle dursun öğrencilerin kendilerini koruyabilecek bir gücü dahi yoktu. Öğrencilere koşulsuz destek olduğu takdirde yurt baskınından daha şiddetli olaylarla karşılaşabilirdi. Bu anlamda hükümet tonunu yavaş yavaş öğrencileri eylemlerini bitirmeye davet etmek yönünde değiştirmeye başlarken öğrenciler ise daha büyük ve kitlesel eylemlerde bulunmaya başladılar.

3.4.2. Öğrenci Hareketinin Sönümlenmesi

İran öğrenci hareketi, para-militer güçler ve onları koruyup kollayan asker ve yargı tarafından çok geçmeden boğuldu. Müesses nizamın temsilcileri, protestoları İran

düşmanı yabancı ülkelerin istihbarat servislerinin organize bir operasyonu olarak çerçevelemeyi ve böylece öğrenci hareketinin taleplerinin meşruiyetinin ortadan kalkmasını hedeflemeyi tercih ettiler. Dini lider Hamaney, Milli Güvenlik Yüksek Konseyi Sekreteri Hasan Ruhani, Savunma Bakanı Ali Şemhani ve Cuma imamlarının vaazlarında sürekli yabancı güçler vurgusu tekrarlandı.⁵⁰⁰ Yargı ve muhafazakâr kesim dikkatleri “fitneci” ve “dış bağlantılı” öğrenciler üzerine çekip protestoları hâkim güvenlikçi söylem ile çerçevelerken, öğrencilerin taleplerinin üzeri örtülmüş oldu. Hatemi ise hâkim söyleme ve mekanizmalara meydan okuyup öğrencilerin yanında saf tutmak yerine bir an önce asayişin sağlanmasına yoğunlaştı. Böylelikle hem öğrencilerin hayal kırıklığını kazandı hem de reform yolundaki potansiyel toplumsal desteğinde önemli bir kırılma yaşadı. Bir diğer taraftan Hatemi, aslında müesses nizamın çok da dışında konumlanmadığını göstermiş ve reform söyleminin sınırlılıklarını açık etmişti.

Her ne kadar Hatemi’nin öğrencileri yüzüstü bırakmasında DMO komutanlarının mektubu ve uyarıları etkili olmuş olsa da, aslında Hatemi, Devrim Muhafızlarının mektubundan önce 9 Temmuz’da öğrencilerin görüşme isteğini reddederek onların beklentilerini boşa çıkarmıştı.⁵⁰¹ 11 Temmuz’da İçişleri Bakanlığı hiçbir izinsiz gösteriye müsaade edilmeyeceğini vurgularken Cumhurbaşkanı Hatemi de bir gün sonra protestocuları sükunete davet etmişti.⁵⁰² Böylelikle aslında hükümet tarafından öğrenci meselesinin bir asayiş meselesi olarak görüldüğü ve onları talepleri dikkate alınacak muhataplar olarak görülmediği açık edilmiş oluyordu.

14 Temmuz’da müesses nizamın gövde gösterisiyle öğrenci protestoları da sona erdi. Binlerce nizam taraftarı otobüslerle başkent Tahran’ın merkezi cadde ve meydanlarına taşındı. Toplanan kalabalıklar, öğrenci protestolarına karşı Hamaney’in yanında oldukları mesajını verdiler. Tahran Üniversitesinde toplanan kalabalığa seslenen Hasan Ruhani, velayet-i fakihin kutsal olduğunu ve kimsenin onun kutsallığını sorgulayamayacağını ifade etti.⁵⁰³ 19 ve 21 Temmuz tarihlerinde sırasıyla Manuçehr Muhammedi ve Gulamrıza Muhacirinejad isimli iki öğrencinin “itirafları” devlet televizyonunda yayınlandı.

⁵⁰⁰ “Iran Report: July 19, 1999”, *RFE/RL*, 19 Temmuz 1999, <https://www.rferl.org/a/1342937.html> (02 Mayıs 2021).

⁵⁰¹ “Iran Report: July 26, 1999”, *RFE/RL*.

⁵⁰² “Iran Report: July 19, 1999”, *RFE/RL*.

⁵⁰³ Elaine Sciolino, “Turning Tables In Iran, Crowds Back Old Line”, *The New York Times*, 15 Temmuz 1999.

İstihbarat Bakanlığı tarafından protestoların elebaşları oldukları iddia edilen bu öğrenciler, “oldukça edit edilmiş” video kayıtlarında dış bağlantılarını açıklıyorlardı.⁵⁰⁴ Sonuç olarak emniyet ve yargı başta olmak üzere Hamaney’e bağlı çalışan kurumlar öğrenci hareketini dış güçler tarafından organize edilen bir milli güvenlik problemi olarak gördüler ve halka da bunu anlattılar. Öte yandan Hatemi’yi destekleyen öğrenciler bu tablo içerisinde en büyük hayal kırıklığını yaşadılar. 1997 seçimlerinde Hatemi’yi desteklemenin karşılığında dış güçler tarafından desteklenen “hain” damgasını yemişlerdi. Hatemi’ye yaptıkları çağrılara ise cevap alamıyorlardı. Bir öğrenci Neşat gazetesine yazdığı bir mektupta Hatemi’nin öne çıkmamasını ve öğrencilerin hayal kırıklığını şöyle tarif ediyordu: “Birilerini arıyorlar, ondan bir iz arıyorlar. Evet, Hatemi’yi arıyorlar. Bir şey yapabileceğinden dolayı değil; fakat gelip öğrencilerin haykırıışlarını dinleyebileceği için.”⁵⁰⁵ Fakat Hatemi öğrencileri duymuyor gibiydi.

Hatemi’nin neden öğrencilere destek vermek yerine onları eylemleri bitirmeye davet ettiği sorusu, 2000 yılındaki Meclis seçimleri öncesinde gereksiz yere müesses nizami zorlayarak daha geniş çaplı bir silahlı bir müdahale riski almak istemediği şeklinde cevaplanabilir.⁵⁰⁶ Ancak 2000 Meclis seçimleri ve 2001 cumhurbaşkanlığı seçimleri sonrasında da Hatemi’nin pasif tutumu devam etmiştir. Öğrenciler takip eden yıllarda da Cumhurbaşkanı Hatemi’nin reform programından bekledikleri çıktıyı alamamışlardır. Dolayısıyla öğrenciler, Hamaney ve sistemin yanında Hatemi’yi de hedeflerine koymuşlardır. 2004 yılında Tahran üniversitesinde 1500 kişilik bir öğrenci kalabalığına konuşurken, öğrenciler sloganlarıyla Hatemi’ye olan güvensizliklerini ifade edeceklerdir. “Yazıklar olsun sana Hatemi” diye bağırان öğrencilerden bir tanesi, “sessizliğinle terör ve gözdağı ortamının büyümesine yardım ettin” diyerek Hatemi’yi suçlamıştır.⁵⁰⁷

1999 yılındaki protestolar bastırılrsa da öğrenciler devam eden süreçte reformist basın başta olmak üzere reformistlere yönelen muhafazakâr saldırılara karşı mücadelelerine devam etmişlerdir. 2000 yılının Nisan ayında öğrenciler, reformist basına yönelik saldırılara karşı protesto gösterileri düzenlemişler ve Hatemi ise basına yönelik bu

⁵⁰⁴ “Iran Report: July 26, 1999”, *RFE/RL*.

⁵⁰⁵ “Iran Report: July 19, 1999”, *RFE/RL*.

⁵⁰⁶ Ansari, **Modern Iran**, s. 325.

⁵⁰⁷ Nazila Fathi, “World Briefing | Middle East: Iran: Students Heckle Khatami”, **The New York Times**, 12 Temmuz 2004.

baskılara karşı sessizliğini korumayı sürdürmüştür.⁵⁰⁸ 2002 yılına gelindiğinde artık Hatemi ile öğrenciler arasındaki soğukluk iyiden iyiye hissedilir olmuştu. Pek çok öğrenci lideri ve aktivist, Hatemi hükümeti tarafından cesur adımlar atılamadığından dolayı reform projesinin çöküşünden bahsediyordu. Öğrenciler Hatemi'ye olan güvenlerini kaybetmelerine rağmen siyasi aktivizme devam ediyorlardı. Hatta reform projesinin ana aktörünün artık Hatemi değil öğrenciler olduğu yorumları yapıyordu.⁵⁰⁹ Hatemi'nin görevinin bitimine aylar kala, 6 Aralık 2004'te Tahran Üniversitesi'nde düzenlenen Öğrenci Günü merasiminde yaşananlar artık reformist cumhurbaşkanı ile reformist öğrenciler arasındaki bağın iyiden iyiye koptuğunu gösteriyordu.

Cumhurbaşkanı Hatemi'nin konuşmasının ardından sıra öğrenci temsilcilerinin konuşmasına gelmişti. Tahran Üniversitesi Tıbbi Bilimler Fakültesi öğrenci temsilcisi Rıza Zamani, Hatemi'yi karşısında bulabilmenin fırsatıyla öğrenci hareketinin eleştirilerini dile getirdi. Hatemi, basına yönelik illegal eylemlere karşı çıkacağına söz vermişti ama gazetelerin birbiri ardına kapatılmasına rağmen hiçbir şey yapmamıştı. Zamani'ye göre 1999'daki yurt baskını bir milattı. O tarihten sonra üniversitelerde baskı ve korku atmosferi hakim olmuştu. Hatemi ise tüm bunlara sessiz kalmıştı. Eleştirilere cevap vermeye çalışan Hatemi'nin sözleri öğrencilerin sloganları sebebiyle sık sık kesildi. Öğrenciler, "yazıklar olsun sana Hatemi", "oylarımızı geri ver Hatemi" sloganlarıyla Cumhurbaşkanına olan tepkilerini dile getirdiler.⁵¹⁰

⁵⁰⁸ Susan Sachs, "Iranian Students Protest Crackdown on Newspapers", **The New York Times**, 26 Nisan 2000.

⁵⁰⁹ Nazila Fathi, "Iran's Students Step Up Reform Drive", **The New York Times**, 07 Temmuz 2002.

⁵¹⁰ "Merasim-i Ruz-i Daneşcu Be Celese-yi Berayi Tohin Be Reis-i Cumhuri Tebdil Şod", *Fars News*, 12 Haziran 2004, <https://www.farsnews.ir/news/8309160272> (03 Mayıs 2021).

4. BÖLÜM: REFORM HAREKETİNİN ÇÖKÜŞÜ

4.1. Muhafazakâr Saldırı ve Hatemi'nin Yenilgisi

Reformist hareketin muhafazakâr muhalifleri, seçimlerde aldıkları mağlubiyetin rövanşını ellerinde tuttukları vesayet kurumlarının ve Meclisin gücünü kullanarak almaya çalıştılar. Bu anlamda en çok başvurulanan araç Yargı Gücü oldu. Anayasaya göre Rehber tarafından atanan Yargı Gücü Başkanı ve onun altında çalışan mahkemeler, reform döneminde reformist hareketi kesintiye uğratan en önemli aktörler oldular. Yargı bu dönemde reformist siyasetçilerin görevlerinden alınmaları, tutuklanıp mahkûm edilmeleri, reformist yayın organlarının kapatılmaları ve öğrenci hareketlerinin bastırılması gibi pek çok farklı olayda işlevselleşti. CNN'e verdiği mülakatta Hatemi, “Genel siyasalar Rehberlik tarafından belirlense de bunları uygulayacak olan hükümettir. Hükümet otoritesinin önünde hiçbir engel görmüyorum ve hükümet kendi sorumluluğunun farkında”⁵¹¹ şeklinde konuşsa da olaylar hiç de söylediği şekilde cereyan etmemiştir. Farklı iktidar odakları, İran siyasal sisteminin ayrıksı yapısının kendilerine tanıdığı güçle hükümetin reform programına saldırmışlardır. Bu durumda hükümetin gücü de oldukça sınırlı kalmıştır.

Bahsi geçen kurum ve kişilerin reform hareketini boğmaya yönelik eylemleri karşısında en çok dikkat çeken husus, reform hükümetinin bu saldırılara cevap vermekte savaşı bir tutumdan ziyade uzlaşmacı bir tutumu benimsemiş olmasıdır. Sisteme doğrudan meydan okumak yerine kişisel ilişkiler ağı ve iktidar odakları arasındaki denge gözetilerek saldırıların etkisi hafifletilmeye çalışmış, ancak vesayet kurumlarının varlık zeminini sorunsallaştırma ve tartışmaya açma noktasında Hatemi son derece etkisiz bir performans ortaya koymuştur. Hal böyle olunca vesayet kurumlarının meşruiyeti tartışma konusu edilmek şöyle dursun varlık sebepleri pekişmiştir. Bu noktada Hatemi başta olmak üzere reform hareketinin siyasal elitlerinin sistem içi hareket ettikleri vurgusunu tekrar yapmak gerekmektedir.

⁵¹¹ “Transcript of Interview with Iranian President Mohammad Khatami”, CNN.

İkinci tespit ise, reform hareketinin elitleri ile toplumsal tabanı arasındaki yarılmanın kendini en açık bir şekilde bu olaylar üzerinden gösterdiği'dir. Reformist entelektüellere yönelik baskılara karşı hükümet dışı dokunur bir itiraz ortaya koymazken, öğrenci hareketinin sokakları hareketlendirmeye ve Hatemi'yi de tepki vermeye zorlamaya matuf cesur hamleleri, sistemi karşılarına alma noktasında reform hareketini destekleyen toplum kesimlerinin ne kadar istekli olduklarını göstermiştir. Aynı doğrultuda reformist entelektüeller de yargılandıkları davalarda ya da uğradıkları baskılar karşısında herhangi bir uzlaşmaya ya da taviz vermeye yanaşmadan haklılıklarını ifade etmekten geri durmamışlardır. Bir diğer ayrışma noktası da hükümet ile reformist milletvekilleri arasında ortaya çıkmıştır. Özellikle reformcu 6. Meclis, reform konusunda Hatemi'ye kıyasla oldukça cesur adımlar atmıştır. Hatta zaman zaman reformcu milletvekilleri Hatemi'nin hayal kırıklığına sebep olan performansını sorgulamışlardır.

4.1.1. Tutuklamalar, Gensorular ve Aziller

Reform hareketinin güçsüz bırakılması doğrultusunda en çok başvurulmuş yöntemlerden biri “tutuklama” olmuştur. Örneğin, Tahran'ın popüler reformist Belediye Başkanı Gulam Hüseyin Kerbasçi, 4 Nisan 1998 günü bir süredir devam eden kamu kaynaklarının usulsüz kullanımı soruşturmasının bir parçası olarak “yolsuzluk ve kötü yönetim” suçlamasıyla tutuklanmıştır. Kerbasçi Rafsancani döneminin önemli isimlerinden biriyken Hatemi'nin seçim kampanyasında da aktif olarak çalışmış ve zaman zaman Hatemi hükümetinin bakanlar kurulu toplantılarına da iştirak eden hükümet yanlısı bir figürdür. Ayrıca Tahran belediye başkanlığı zamanında şehre katmış olduklarıyla halkın da teveccühüne mazhar olmuş bir kamusal figürdür. Tahran'ın meşhur parkları onun döneminde yapılmıştır. Parklarda vakit geçiren pek çok İranlının kendisine ve yakınlarına hayır duaları ettiği söylenmektedir.⁵¹²

Kerbasçi'nin tutuklanması üzerine pek çok kesimden tepkiler yükselmiştir. Bu noktada Hatemi hükümetinin Kerbasçi'ye sahip çıktığını söylemek gerekmektedir. Hükümet sözcüsü ve Kültür Bakanı Ataullah Muhacerani, Kerbasçi'ye yöneltilen suçlamaların gerçeği yansıtmadığını söylerken hükümet olarak olayı kınadıklarını ve yasal olarak süreci takip edeceklerini açıklamıştır. Buna ilaveten İçişleri Bakanı Abdullah Nuri de yargının kendileriyle “koordineli” çalışmadığını ve Yargı Gücü Başkanı Ayetullah

⁵¹² Adelhah, s. 57.

Muhammed Yezdi'nin "kendi başına" hareket ettiğini belirtmiştir. Bu noktada Hamaney'in İsfahan temsilcisinin bile Kerbasçi kararının politik bir karar olduğunu söylemesi dikkat çekicidir. Ayetullah Seyyid Celaleddin Tahiri, Kerbasçi'ye verilen mahkumiyetin Hatemi'nin cumhurbaşkanlığı zaferiyle doğrudan ilgili olduğunu iddia etmiştir.⁵¹³

Meclisin reformist milletvekillerinden Hüseyin Maraşi ise tutuklamayı Kerbasçi'ye karşı girişilen bir siyasi kampanya şeklinde yorumlamıştır.⁵¹⁴ Kerbasçi'nin tutuklanması pek çok kişi açısından hükümet ile muhafazakâr güçler arasındaki hesaplaşmanın bir parçasıydı. Tutuklanma yoluyla Hatemi hükümetinin zayıflatılması amaçlanıyordu. Kengaver vilayeti milletvekili Maretullah Nazerniya, Kerbasçi davasının başından beri yolsuzlukla ilgili olmadığını ve siyasi olduğunu ileri sürmüştür. Nazerniya, Mustazafın Vakfı'nın "yolsuzluklarına" karşı neden Yargı'nın aynı tepkiyi vermediğini sormuştur. Bir diğer milletvekili Fatıma Ramazanzade'ye göre ise Yargı ve muhafazakârların amacı Hatemi hükümetinin meşruiyetine gölge düşürmektir. Zira Kerbasçi Hatemi'nin seçim kampanyası için çalışmıştır ve yolsuzluk yaptığı yönünde hüküm verilirse Hatemi'nin cumhurbaşkanı olarak seçilmesi de sorgulanacaktır.⁵¹⁵

Daha sonraki günlerde İçişleri Bakanı Abdullah Nuri, Kerbasçi ile dayanışmanın bir göstergesi olarak Başkanın ailesini ziyaret etmiş ve kısa bir süre önce Hac vazifesi sebebiyle gitmiş olduğu Mekke'den getirdiği Kabe örtüsünün bir parçasını hediye olarak vermiştir.⁵¹⁶ Öğrenci hareketi durumu siyasi bir avantaja dönüştürmek adına Kerbasçi'ye ve hükümete destek adına gösteri yapılması çağrısında bulunmuştur. Ancak hükümet çağrıyı karşılıksız bırakmış ve gösteri yapılmamasını istemiştir.⁵¹⁷ Hükümetin tutumu pek çok defalar daha yüzüstü bırakılan öğrenci hareketinin kaderini yansıtmaktadır.

Kerbasçi ise "Eğer benim hapsedilmem nizamı koruyacaksa her zaman hapiste kalmaya razıyım" diyerek⁵¹⁸ İslam Cumhuriyeti'ne temelden bağlılığını teyit etmiştir. Öte yandan

⁵¹³ **Tehran Times**, "Khatami Cabinet Voices Utmost Disappointment Over Karbaschi Arrest", 04 Haziran 1998.

⁵¹⁴ David Hirst, "Tehran's Mayor Arrested in Blow to Khatami", **The Guardian**, 06 Nisan 1998.

⁵¹⁵ **Tehran Times**, "Khatami Cabinet Voices Utmost Disappointment Over Karbaschi Arrest".

⁵¹⁶ **The Jerusalem Post**, "In Show of Support for Moderates Iranian Minister Visits Family of Detained Teheran Mayor", 12 Nisan 1998.

⁵¹⁷ Afshin Valinejad, "Iran's President, Political Foes Seek to Dispute Over Mayor", **The Washington Post**, 13 Nisan 1998.

⁵¹⁸ **Hemşehri**, "Peyam-i Gulam Hüseyin Kerbasçi Ez Zindan-i Evin: Eger Ba Zindani Buden-i Men Nizam Hıfz Mi Şeved Men Razı Hestem Hemişe Der Zendan Bemanem", 12 Nisan 1998.

Kerbasçi'nin öyküsü, aynı dönemde İran'ın komşusu Türkiye'de yaşanan benzer bir süreç ile paralel seyretmiştir. Dönemin İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Recep Tayyip Erdoğan da okumuş olduğu bir şiir sebebiyle hapse mahkum edilmiştir. İki ülkede de vesayetçi yapıların ülkelerin en büyük kentlerinin belediye başkanlarını mahkum etmeleri, dış basının da ilgisini çekmiştir.⁵¹⁹

Kerbasçi, “Şah döneminde ona karşı savaştığım için hapse girdim. Bugün de ülkeme hizmet ettiğim için hapse giriyorum. Hiçbir şeyden pişman değilim. Hiçbir yanlış yapmadım” diyerek 1999'un Mayıs ayında iki yıllık cezasını çekmeye başladı. Kerbasçi af dilemeyeceğini beyan ederken 123 milletvekili ve birçok tanınmış isim onun adına Dini Lider Ali Hamaney'den af talebinde bulundu.⁵²⁰ Beklenen af 2000 yılının Ocak ayında geldi ve Hamaney'in takdiriyle Kerbasçi, Meclis seçimleri arifesinde hapisten çıktı.⁵²¹

Kerbasçi davası reform hareketinin bozguna uğratılmasında yargının nasıl araçsallaştırılabileceğini göstermesi açısından önemlidir. Dava süreci baştan sona politik saikler tarafından şekillendirilmiştir. Kerbasçi'ye yöneltilen suçlamalar ve buna karşılık yaptığı savunma, reform hareketinin niteliğini açık bir şekilde göstermektedir. Dava, elitler arası mücadelenin seçkin örneklerindendir ve sonuç olarak nizamın herhangi bir yara almaması sağlanmıştır. Kerbasçi'nin kendisi nizama olan bağlılığını teyit etmiştir. Bu anlamda reformist elitin sistemin öz çocukları olduğuna ve sisteme karşı bir mücadeleye içinde olmadıklarına dair bir kafa karışıklığı yoktur. Elitler arası pazarlık süreçleri ve sistemde dengelerin gözetilmesi, Hamaney'in Kerbasçi'yi affetmesini sağlamıştır. Öğrenci hareketi gibi reform hareketinin daha alt katmanları, bu davayı sistemi sorgulayacak bir boyuta taşımak isteseler de reformist elitler tarafından engellenmişlerdir.

Basın, sanat, kültür ve medya alanına getirdiği özgürlük ortamıyla bilinen Hatemi hükümetinin Kültür Bakanı Ataullah Muhacerani de muhafazakâr ağırlıklı Meclisin hedefinde olmuştur. Muhafazakâr milletvekilleri, Hatemi'nin reform programının ağırlıklı bir kısmını teşkil eden kültür alanındaki liberalleşmeden rahatsızlardı. Reform programının bu veçhesiyle hesaplaşmak isteyen 31 milletvekili, 1999'un Nisan ayında

⁵¹⁹ Philip Taubman, “Opinion | Editorial Observer; The Curious Parable of the Mideast Mayors”, **The New York Times**, 06 Ağustos 1998.

⁵²⁰ Safa Haeri, “Tehran's Controversial Mayor Karbaschi Starts 2 Years Jail Term”, *Iran Press Service*, 06 Mayıs 1999, http://www.iran-press-service.com/articles/7karbaschi_659900.html (15 Ekim 2020).

⁵²¹ “Tehran Mayor Pardoned”, *BBC*, 25 Ocak 2000.

Muhacerani'nin uygulamış olduğu politikalar sebebiyle sorguya çekilmesi ve gerekirse azledilmesi için bir gensoru önergesi sunmuşlardır.⁵²² Ancak işler muhafazakârların beklediği şekilde gitmemiştir. Mecliste yapılan görüşmeler sonucunda 135'e karşı 121 oyla Muhacerani koltuğunu korumayı başarmıştır.⁵²³ Muhacerani'nin koltuğundan edilememesi Hatemi'nin reform programı için moral kaynağı olmuş ve kültür alanındaki açılımların devam etmesinin önünü açmıştır. Ancak yine de gensoru olayının yaşanması, Meclisin istediği zaman hükümeti sıkıştırabileceği ve gerekirse bakanlarını düşürebileceği, kabinede değişikliğe zorlayabileceği ve genel olarak reform programını kesintiye uğratabileceğini göstermiştir. Meclis böyle bir potansiyele sahiptir ve bu durum Hatemi için endişe verici bir uyarı niteliği taşımıştır.

Muhafazakârların saldırıları Kerbasçi ve Muhacerani olaylarıyla sınırlı kalmamıştır. 21 Haziran'da muhafazakâr ağırlıklı İran Meclisi, 137'ye karşı 128 oyla İçişleri Bakanı Abdullah Nuri'nin azledilmesine hükmetmiştir. Nuri'nin azledilmesinin hemen ardından Hatemi iki hamleyle Meclise cevabını bildirmiştir. Öncelikle sabık bakanını Kalkınma ve Sosyal Olaylardan Sorumlu Cumhurbaşkanı Yardımcısı olarak atamıştır. Daha sonra ise Mustafa Taçzade'nin İçişleri Bakan Yardımcılığına atanmasını Nuri'nin azledilme gerekçelerinden biri olarak gösteren Meclise karşı Taçzade'yi de vekâleten İçişleri Bakanı olarak görevlendirmiştir.⁵²⁴ Böylece elindeki yasal yetkileri kullanarak muhafazakârlarla mücadeleye hazır olduğu mesajını vermiştir. Meclis azledilmeye sebep olarak “toplumda gerginlik yaratmak, farklı bölgelerde provokatif röportajlar ve söylevler vermek, liyakatsiz kişileri bakanlıktaki idari makamlara atamak”,⁵²⁵ “ihmalkârlık”, tutuklanan Tahran Belediye Başkanı Kerbasçi'yi desteklemek, sokak gösterilerine izin vermek gibi gerekçeler sunmuştur.⁵²⁶ Hatemi'nin Nuri'yi kabinede tutmaya devam etmesi açıkça Meclisi karşısına aldığını ve siyasal mücadeleye istekli olduğunu göstermiştir.

Ancak Abdullah Nuri'ye olan saldırılar yalnızca bakanlık makamının elinden alınmasıyla sınırlı kalmamıştır. Yargı kanalıyla Nuri sıkıştırılmaya devam edilmiştir. Özel Ulema Mahkemesi (Abdullah Nuri Hüccetülislam olduğundan dolayı bu dini mahkeme olaya dâhil olmuştur. Ancak Özel Ulema Mahkemesi, hiçbir zaman anayasal bir zemine

⁵²² **The New York Times**, “Iran: Impeachment Vote”, 22 Nisan 1999.

⁵²³ **The New York Times**, “Iran Keeps Culture Minister”, 02 Mayıs 1999.

⁵²⁴ **Associated Press**, “President Promotes Impeached Minister”, 22 Haziran 1998.

⁵²⁵ **The Washington Post**, “Iranian Minister Fired, Re-Hired”, 22 Haziran 1998.

⁵²⁶ **The New York Times**, “Iranian Cleric Nominated For Ousted Minister's Job”, 16 Temmuz 1998.

kavuşmamıştır.⁵²⁷), 44 sayfalık bir suçlama belgesiyle 1999 yılının Ekim ayında Nuri'yi yargılamaya başlamıştır. Nuri, Humeyni'ye hakaret ettiği, Amerika ile ilişki kurulmasını savunduğu, sahip olduğu Hordad gazetesi yoluyla Hüseyin Ali Munteziri'nin görüşlerini yaydığı, İslami prensiplere hiçe saydığı gerekçeleriyle suçlanmıştır. Bütün bu suçlamalara karşılık, “Beni susturmanın ve gazetemi engellemenin tek yolu beni hapse atmak” şeklinde meydan okuyan Nuri, mahkemenin kendisini yargılayacak yasal bir niteliği haiz olmadığını, reformun bir siyasal gereklilik olduğunu ve gerçekleşmediği takdirde sistemin krize gireceğini söylemiştir.⁵²⁸ Nuri'nin mahkemesi, İslam Cumhuriyeti tarihinde görülmemiş bir performatif siyasal kavgadır. Mahkemeye meydan okuyan Nuri en cesur reformist siyasetçilerden biri olarak tarihe geçmiştir. İslam Cumhuriyeti'nin yerleşik söylemine meydan okuyan, İslam'ı “yeknesak” bir ideoloji olarak görmediğini söyleyen, Dini Lider Ali Hamaney'i sert bir şekilde açıkça eleştiren ve sorgulayan Ayetullah Munteziri'yi destekleyen Nuri, yaptıklarından ve düşüncelerini ifade etmekten pişman olmadığını ve kendisini yargılayan mahkemeyi “kanunsuz” bulduğunu ifade etmiştir.⁵²⁹ Nuri savunmasında İran'ın Amerika ile diplomatik ilişkiler kurmasının gerekliliğine vurgu yapmış ve ABD'nin ekonomik gücünün İran'a yatırım yapması yönünde kullanılabileceğini söylemiştir. İran'ın ABD yatırımlarına ihtiyacı olduğunu altını çizmiştir.⁵³⁰ Suudi Arabistan ile ilgili de konuşan Nuri, “Bugün Suudi Arabistan hükümeti ve halkı bizim dostumuz ve kardeşlerimizdir ve iki ülke de işbirliğinin bölgenin yararına olacağını farkındadır” diyerek dış politikadaki ezberleri bozmuştur.⁵³¹ Nuri'nin İslam Cumhuriyeti'nin dış politika doğrultusuna yönelik açıklamaları, yerleşik kodlarla taban tabana zıttır. İslam Cumhuriyeti'nin kurucu ideolojisi hem ABD'yi hem de Suudi Arabistan'ı düşman olarak kodlamıştır. Böylece Nuri, sistemin en temel ideolojik boyutuna meydan okumuştur.

27 Kasım 1999 tarihinde özel yetkili Ulema Mahkemesi, Abdullah Nuri'yi 5 yıl hapse mahkûm etmiştir. Ayrıca Nuri'nin çıkarmış olduğu Hordad gazetesi de kapatılmıştır.⁵³² Yargı her ne kadar kendisini mahkûm etse de mahkemede yaptığı savunmayla Abdullah Nuri, reformistlerin en popüler siyasi figürlerinden biri haline gelmiş ve daha sonra

⁵²⁷ Amuzegar, s. 4.

⁵²⁸ Jonathan Lyons, “Iranian Cleric Dares Critics to Jail Him”, **The Globe and Mail**, 27 Ekim 1999.

⁵²⁹ Geneive Abdo, “Iran's Hero Prepares for Jail”, **The Observer**, 21 Kasım 1999.

⁵³⁰ Tousi.

⁵³¹ Tousi.

⁵³² Geneive Abdo, “Outrage Follows Jailing of Iranian Reformist”, **The Guardian**, 29 Kasım 1999.

kitaplaştırdığı savunması Şokeran-i İslam'ın (İslam'ın Baldıran Zehiri) baskısı kısa sürede tükenmiş ve defalarca yeniden basılmıştır. Nuri'nin İslam Cumhuriyetinin baskın yorumunu ve Ruhaniyet Mahkemesinin meşruiyetini kamusal tartışmaya açması ise eşi görülmemiş bir hamle olarak kayıtlara geçmiştir.

Nuri davası, muhafazakârların kontrolleri altındaki kurumları reformist harekete karşı kullanmaktan ve bunu yaparken hukuki kaideleri, düşünce ve ifade özgürlüğünü göz ardı etmekten sakınmadıklarını ortaya koymuştur. Önce Nuri'yi yasama organı üzerinden sıkıştıran muhafazakârlar, bu hamle ile istedikleri sonucu elde edemedikleri zaman daha tartışmalı bir yönleme başvurmışlar ve Yargı yoluyla Nuri'yi sindirmeye çalışmışlardır. Bu noktada yasama organı ve yargı organı arasındaki ikilikteki asimetrik güç dağılımı ve vesayetçi yapısı bir kere daha açığa çıkmıştır. Demokratik meşruiyeti haiz (kısmen bu demokratik meşruiyet de sorgulansa bile) Meclis, Nuri'nin suçsuzluğuna hükmederken yasal zemini tartışmalı olan Özel Ulema Mahkemesi, reformcu İçişleri Bakanını hapse atmayı başarmıştır. Meclisteki muhafazakârlarla mücadeleyi göze alan Hatemi, iş sistemin kilit kurumlarından Yargıya gelince cesur bir hamle gerçekleştirememiş ve karara karşı çıkamamıştır.

4.1.2. Şiddet Eylemleri: Siyasi Cinayetler ve Suikastlar

İran 1997 yılında Hatemi'nin cumhurbaşkanı seçilmesiyle yepyeni bir döneme kapı aralamış ve halk da daha parlak bir gelecek beklentisi içerisinde umutlarını yeşertmişken yazar, akademisyen, entelektüel ve gazetecilerin seri cinayetlere kurban gitmeye başlamalarıyla bu olumlu atmosfer ortadan kaybolmuştur. Cinayetler, Hatemi karşıtı odakların ne kadar ileri gidebileceklerini göstermesi açısından dehşet verici ve reformist gruplara korku salmaları açısından da politik işlevi haizdir. Ancak tüm bu tehditlere rağmen Hatemi hükümeti sahip olduğu sınırlı güçle de olsa cinayetleri aydınlatma yönünde hatırı sayılır bir çaba sarf etmiştir. Yine de karanlık odakların girişmiş olduğu bu cinayet faaliyetleri, İran'ın önemli entelektüellerinin ürkmesine ve bazılarının da ülkeyi terk etmesine sebep olmuştur.

1998'in Kasım ve Aralık ayında gerçekleşen cinayetler bütün ülkede şok etkisi yaratmıştır. Önce Kasım ayında muhalif yazar, siyasetçi ve eski Çalışma Bakanı Daryuş Foruhar, eşi ile birlikte Tahran'da kimliği belirsiz kişilerce bıçaklanarak öldürülmüştür. Foruhar, muhalif ancak legal olarak faaliyet gösteren İran Halk Partisi'nin başında

bulunuyordu.⁵³³ Ayrıca Foruhar, Şah Muhammed Rıza Pehlevi'nin devrilmesinde rol oynayan milliyetçi aydınlardan biriydi.⁵³⁴ Daha sonra 3 Aralık'tan beri kayıp olan ünlü muhalif şair ve yazar Muhammed Muhtari'nin cesedi 9 Aralık tarihinde oğlu tarafından Tahran morgunda teşhis edilmiştir. Muhtari bağımsız bir yazarlar birliği kurmaya çalışıyordu ve bu faaliyetleri sebebiyle Ekim ayında Devrim Mahkemesi tarafından yargılanmıştır. Cesedin 4 Aralık'ta Tahran çevresinde bulunduğu ancak teşhis edilemediği yetkililer tarafından açıklanmıştır.⁵³⁵ Aynı ay gerçekleşen bir diğer cinayetin kurbanı ise sanat eleştirmeni ve tercüman Muhammed Cafer Puyandeh olmuştur. Bir süredir kayıp olan Puyandeh'nin cesedine 12 Aralık tarihinde Tahran banliyölerinde ulaşılmıştır. Puyandeh, ifade hürriyeti konusunda çalışmalarda bulunan bir muhalifti.⁵³⁶

İran'da şok etkisi yaratan cinayetlerin ardından Yargı Gücü olayların soruşturulduğu ve bazı tutuklamaların yapıldığını bildirmiştir.⁵³⁷ Ancak Yargı'nın soruşturmasından daha önemlisi İstihbarat Bakanlığı'nın yaptığı soruşturma olmuştur. İstihbarat Bakanlığı, 5 Ocak 1999'da yaptığı açıklamada, bakanlık içerisinde bir grup kişinin cinayetlere karıştıklarını ortaya çıkardıklarını ve bu kişilerin tutuklandığını söylemiştir. Açıklamaya göre bu kişiler hem çalışma arkadaşlarına hem de ülkenin “kutsal” sistemine “ihamet” etmişler ve “dış güçlerin” emrinde hareket etmişlerdir.⁵³⁸ Tutuklananlar arasında daha sonra 19 Haziran 1999'da hapisanede intihar ederek öldüğü iddia edilen Saeed Emami de bulunuyordu.⁵³⁹ İstihbarat Bakanlığının açıklaması devlet içerisindeki bazı odakların cinayetlerin arkasında olduğunu ortaya çıkarması açısından son derece önemliydi. Böylece cinayetlerin münferit değil planlı, programlı ve devlet içerisindeki bazı gruplarca destekli oldukları anlaşıyordu.

İstihbarat Bakanlığı Hatemi'ye bağlı olsa da bu durum bürokrasi içerisinde hükümet aleyhine çalışan önceki dönemlerden kalma kişilerin faaliyetlerinin kanıtı niteliğindedir. Dolayısıyla Hatemi hükümet olmuş ancak “iktidar” olamamıştır. Vesayet kurumlarının Hatemi aleyhine yaptığı faaliyetlere ek olarak Hatemi kendi bakanlıkları içerisinde de

⁵³³ **The Guardian**, “News in Brief”, 23 Kasım 1998.

⁵³⁴ Gheissari ve Nasr, **Democracy in Iran**, s. 81.

⁵³⁵ **The New York Times**, “Dissident Is Found Dead in Iran Second Such Case in Past Month”, 10 Aralık 1998.

⁵³⁶ **The New York Times**, “3d Dissident Writer Found Dead in Iran”, 13 Aralık 1998.

⁵³⁷ **The Globe and Mail**, “Iran Makes Arrests in Recent Killings of Dissidents”, 15 Aralık 1998.

⁵³⁸ **The Globe and Mail**, “Iran Arrests Own Agents in Killings of Intellectuals”, 06 Ocak 1999.

⁵³⁹ **The Guardian**, “Iran Murder Suspect Kills Himself in Jail”, 21 Haziran 1999.

tam kontrol ve yetki sahibi olamamıştır. Nitekim İstihbarat Bakanı Kurbanali Dorri Necefabadi, kamuoyu baskısı karşısında dayanamayıp Şubat ayında istifa etmiştir.⁵⁴⁰ Öte yandan bu durum Hatemi için söylemsel ve etik üstünlüğünün tasdiki anlamına gelmektedir. Hatemi'nin bakanlık içerisindeki kötü elmaları ayıklaması, hukukun üstünlüğü ve şeffaflık esasına dayalı kendi programında ne kadar samimi ve cesur olduğuna dair bir mesaj olarak yorumlanabilirdi. Ayrıca, Necefabadi'nin istifası da Hatemi'nin kabinesini temiz tutmaya gayret ettiğini göstermekteydi. Fakat yalnızca Necefabadi'nin istifası, devlet içerisindeki bu yapılanmanın bitirilmesi anlamına gelmemekteydi. Nitekim daha sonraki dönemde yaşanan Said Haceryan suikastı, bu durumun kanıtı olarak kayıtlara geçecektir.

Reformistleri şiddet yoluyla dize getirme girişimleri daha sonra da devam etmiştir. Reform hareketinin en popüler siyasi figürlerinden Said Haceryan, 2000 yılındaki kendisinin de mimarları arasında olduğu Meclis seçimlerinden zaferle ayrılmasının ertesinde Mart ayında başından vurulmak suretiyle suikasta uğramıştır.⁵⁴¹ Ali Ansari'ye göre Reform hareketinin “usta stratejisti” Haceryan'ın vurulması, hareketin pusulasını şaşırtmasına sebep olmuştur. Hatemi, suikastın yarattığı panik ve korkuyla birlikte gittikçe daha çok taviz veren ve kendisini destekleyenleri kitlesel şekilde harekete geçiremeyen etkisiz bir figür olmaya doğru yol almaya başlamıştır.⁵⁴² 1984-89 yılları arasında İstihbarat Bakan Yardımcılığı görevini ifa eden Haceryan, kazandığı tecrübeyle daha sonraki yıllarda Rafsancani'nin kurduğu Stratejik Araştırmalar Merkezi bünyesinde çalışmıştır. 4 senenin ardından buradan da ayrılan Haceryan Sobh-i Emruz gazetesinde seri cinayetler ve bu cinayetlerde İstihbarat Bakanlığının rolü üzerine yazılar yayınlamıştır.⁵⁴³ Aynı zamanda Tahran Şehir Konseyi üyesi de olan Haceryan'ın faaliyetleri özellikle seri cinayetlerde rolü olan kesimleri rahatsız etmiştir.

Pek çok kişi seri cinayetler ile Haceryan olayı arasında paralellikler görmüştür. İddialara göre devlet içerisinde gizli bir örgütün varlığından bahsediliyor ve bu örgüt üyeleri söz konusu cinayetleri gerçekleştiriyorlardı. Milletvekili Kuroş Fuladi, 1998'deki seri cinayetler ile Haceryan suikastı arasındaki benzerliği işaret edenlerden biri olmuştur.

⁵⁴⁰ Jonathan Lyons, “Khatami to Replace Intelligence Chief”, **The Globe and Mail**, 10 Şubat 1999.

⁵⁴¹ Arjomand, “The Rise and Fall of President Khatami and the Reform Movement in Iran”, s. 509.

⁵⁴² Ansari, **Modern Iran**, s. 328.

⁵⁴³ Hiro, **The Iranian Labyrinth**, s. 146.

Aynı şekilde Ayetullah Sadık Halhali de Fath gazetesine verdiği mülakatta üye sayısı 80-100 civarı olan bir gizli örgütten bahsetmiş ve hem seri cinayetlerin hem de Haceryan suikastının arkasında aynı örgütün olduğunu iddia etmiştir.⁵⁴⁴ Al-Sharq al-Awsat gazetesinin haberine göre Haceryan suikastı ve benzer saldırıların arkasında Heyat-ı Ruzmendegan-ı İslam adlı bir organizasyon bulunmaktaydı. Bu organizasyonun Devrim Muhafızları mensuplarıyla da bağlantısının olduğu iddia ediliyordu.⁵⁴⁵ Bu arada suikastın Devrim Muhafızlarıyla bağlantısını araştıran gazeteciler de baskı altına alınmışlardır. Soruşturma kamuoyunu tatmin etmekten uzak bir biçimde işlemiştir. Milli Güvenlik Yüksek Konseyi, konu hakkındaki yayınlara kısıtlama getirirken Ekber Genci, Abbas Abdi ve İmadeddin Baki gibi önemli reformist gazetecilerin de faillerin Devrim Muhafızları ile ilişkisini araştırmamaları yönünde baskılar gördüğü rapor edilmiştir.⁵⁴⁶ Muhammed Kuçani ve İmadeddin Baki isimli gazeteciler, suikastın gerçek faillerinin “üzerinin örtüldüğü” yönünde haberler yaptıkları gerekçesiyle baskıya maruz kalmışlardır. Kuçani, İstihbarat Bakanlığı tarafından sorgulanırken Baki de Devrim Mahkemesine çıkarılarak yargılanmıştır.⁵⁴⁷ Dolayısıyla, sistemi ve kurumlarını bir şekilde temize çıkarmak ve suikastın münferit bir eylem olduğu mesajını vermek; bu arada faillerin saygın kurumlarla bir bağı varsa da bu bağın kurumların asıl kimliğini ve yapısını bağlamadığını göstermek stratejisi izlenmiştir.

Zira İran’ın şiddetin hüküm sürdüğü ve hukuksuzlukların hakim olduğu bir ülke görüntüsünü vermesi, muhafazakâr eliti de dehşete düşürmüştür. Bu sebeple Ali Hamaney başta olmak üzere bir çok muhafazakâr resmi yetkili saldırıyı kınayan açıklamalar yapmışlardır. Öte yandan muhafazakârlar, olayın faili olarak İran dışını işaret etmişlerdir. Ayetullah İmami Keşani, olayın “müstekbir güçler ve küresel Siyonizm” tarafından tezgahlandığını söylerken Devrim Muhafızları komutanlarından Muhammed Bakır Zülkadir de suikastın İran’ı zayıf göstermek için ABD tarafından oynanan bir oyun

⁵⁴⁴ “Iran Report: April 3, 2000”, *RFE/RL*, 04 Mart 2000, <https://www.rferl.org/a/1342873.html> (29 Kasım 2021).

⁵⁴⁵ “Iran Report: March 27, 2000”, *RFE/RL*, 27 Mart 2000, <https://www.rferl.org/a/1342872.html> (29 Kasım 2021).

⁵⁴⁶ “Iran Report: March 27, 2000”, *RFE/RL*.

⁵⁴⁷ “Iran Report: April 3, 2000”, *RFE/RL*.

olduğunu iddia etmiştir. Muhafazakâr Keyhan gazetesinde de benzer bir iddia dile getirilmiş ve ABD suçlanmıştır.⁵⁴⁸

Reformistlerin soruşturma ve dava sürecine dair gerçek faillerin hasıraltı edildiği şeklindeki eleştirilerinin arasında Haceryan'ın hayatına kasteden Said Asker 15 yıl, 4 işbirlikçisi ise 3-10 yıl arası hapis cezalarına çarptırılmışlardır.⁵⁴⁹ Hatemi de söylemsel olarak çok sert tepkide bulunmuş fakat son tahlilde Devrim Muhafızları ve diğer güvenlik güçlerinin soruşturmalarından ve sürecin geldiği noktadan tatmin olması, yine o ve diğer reformistler arasında bir ayrımı gündeme getirmiştir. Devrim Muhafızları mensuplarıyla 29 Mart'ta bir toplantı yapan Cumhurbaşkanı Hatemi, soruşturmaya ve suçluların yakalanmasına olan katkılarından dolayı DMO'ya teşekkür etmiştir.⁵⁵⁰ Hatemi'nin teşekküründen günler öncesinde Devrim Muhafızları komutanlarından Hüccetülislam Ruhullah Daniş Devrim Muhafızları olarak Hatemi'yi "tıpkı Hamaney'i sevdikleri gibi" sevdiklerini söylemiştir.⁵⁵¹

Haceryan olayının bir kere daha gösterdiği gerçeklik, reform hareketinin kurumsal bir yapıdan yoksun oluşu ve tek tek bireylerin çabalarına bağlı olarak ilerlemeye çalışmasıdır. Bu anlamda Haceryan gibi kritik bir figürün hedef alınması, saldırganlar tarafından iyi hesap edilmiştir. Haceryan'ı ortadan kaldırarak reform hareketinin "beynini" yok etmek istemişlerdir. Böylelikle reform hareketini öldüremeseler bile bitkisel hayata sokabileceklerdir. Haceryan'ın yerinin doldurulamayacağını hesap etmişlerdir. Öte yandan genel olarak reform hareketi içerisindeki diğer aktörlere de gözdağı vermiş olmuştur.

Reform hareketine yönelik diğer saldırılarda da dikkat çeken örüntü, burada da devrededir. Hatemi ve üst düzey reformist seçkinler, meselenin bir arıza olduğunu, sistemin kendisinin bu arızayı üretmediğini, bazı "çürük elma" sayılabilecek kişilerin olaylardan sorumlu olduğunu telakki etmişlerdir. Bu anlamda vesayet kurumlarının meseleyi ele alma ve faileri ortaya çıkarma davranışlarından memnun kalmışlardır. Daha alt düzeydeki gazeteci ve entelektüel reformcular suikastın soruşturmasında üzeri atlanan

⁵⁴⁸ "Iran Report: March 20, 2000", *RFE/RL*, 20 Mart 2000, <https://www.rferl.org/a/1342871.html> (28 Kasım 2021).

⁵⁴⁹ "Docs Remove Iran Reformer's Bullet", *Associated Press*, 18 Haziran 2000, <https://apnews.com/article/12b1c23fa2fc1f6ec4ecbc8a23a7405e> (28 Kasım 2021).

⁵⁵⁰ "Iran Report: April 3, 2000", *RFE/RL*.

⁵⁵¹ "Iran Report: March 27, 2000", *RFE/RL*.

ya da kapatılan noktalar olduğunu dile getirip bu detayların üzerinde çalışmak istedikleri zaman Yargı Gücü ya da İstihbarat Bakanlığı gibi kurumların hışmına uğramışlardır. Seçkinler arası pazarlık ve uzlaşma bu konuda da geçerli olmuştur. Hatemi ve DMO arasında hiçbir sorun olmadığı, karşılıklı sevgi ve minnettarlık mesajlarıyla iletilmiştir.

4.1.3. Entelektüellere Baskılar

Reform hareketinin güçlü bir entelektüel temeli ve derinliği bulunmaktadır. Hareketin bu entelektüel boyutu, aslında onun orta sınıflarla kurduğu ilişkiyi sağlamlaştıran bir niteliğe sahiptir. İran siyasal hayatının sözdağarcığını şekillendiren, siyasal tartışmaların çerçevesini ve siyasal söylemi belirleyen bu entelektüel boyuttur. Dolayısıyla reform hareketine karşı muhafazakâr saldırılar da yine bu kulvardan kendini göstermiştir. Entelektüeller çeşitli vasıtalarla hedef alınmış ve bir nevi hareketin fikri lider kadrosu ortadan kaldırılmaya çalışılarak hareketin zayıflatılması hedeflenmiştir. Aşağıda her biri ayrı bir öneme ve hikayeye sahip entelektüellere yapılan baskılar ve sindirme siyaseti mercek altına alınmaktadır.

4.1.3.1. Hüseyin Ali Munteziri’ye Ev Hapsi Cezası

Reformist din adamlarının en önde gelen isimlerinden olan büyük Ayetullah Hüseyin Ali Munteziri, reform döneminde en çok baskı gören kişilerden biri olmuştur. Özellikle 1997’de Hamaney’i eleştirdiği vaazı sebebiyle Munteziri üzerinde hem otoriteler hem de onların yönlendirdiği muhafazakâr halk tarafından ciddi baskı uygulanmıştır. Munteziri’nin Hamaney’e açıkça cephe alması ve isim vererek onu eleştirmesi, hatta veli-yi fakihlik makamına liyakatini sorgulaması çok sert ve anında bir reaksiyonu tetiklemiştir. Müesses nizamın güçleri, iktidar pozisyonlarına sahip olanlar başta olmak üzere kendilerinin toplumsal tabanları ile birlikte Munteziri karşıtı tepkiye katılmışlardır.

19 Kasım 1997 günü Kum kentinde Munteziri karşıtı protestolar yapılmıştır. “Munteziri’ye ölüm!” ve “Munteziri’yi asın!” şeklinde sloganların atıldığı protestolar sırasında Munteziri’ye fiziksel saldırıda da bulunulduğu ve yaşlı din adamının yaralandığı bildirilmiştir. Ensar-ı Hizbullah ve Kum Müderrisleri Derneği’nin protestolarda aktif olarak yer aldıkları da rapor edilmiştir.⁵⁵² Ensar-ı Hizbullah örgütünün 1999’da öğrenci

⁵⁵² Safa Haeri, “Ayatollah Montazeri attacked”, *Iran Press Service*, 19 Kasım 1997, http://www.iran-press-service.com/articles/tehran_paris.html (21 Aralık 2020).

protestolarının bastırılmasında da aktif rol aldığını vurgulamak gerekmektedir. Bu arada, Keyhan ve Cumhuri-yi İslami gazeteleri gibi muhafazakâr yayın organları da Kum kentinde gerçekleşen ve “Munteziri’yi asın!” şeklinde sloganların atıldığı protestoları övmüşlerdir. Hatta Keyhan gazetesi, bu protestoları 1977-1978 yıllarında gerçekleştirilen Şah karşıtı kanlı protestolara benzeterek bir anlamda Munteziri’yi de tıpkı Şah gibi bir düşman ilan etmiştir.⁵⁵³

Yalnızca Kum’da değil Meşhed şehrinde de Munteziri karşıtı eylemler gerçekleştirilmiştir. Meşhed de tıpkı Kum gibi dini açıdan önemli bir kenttir. Bu kentte Şii inancına göre 8. İmam kabul edilen İmam Rıza’nın türbesi bulunmaktadır. Meşhed’de bulunan medreselerin hocaları ve öğrencileri, Hamaney’e ve velayet-i fakih anlayışına destek vermek adına sokaklara inerek protestolarda bulunmuşlardır. Bu protestolar sırasında İmam Rıza Türbesi’nin koruyucusu olarak ve Hamaney’in Horasan vilayeti temsilcisi olarak görev yapan Abbas Vaiz Tebesi de bir konuşma yaparak isim vermeden “bazı basit kafalı insanlar” diyerek Munteziri’yi eleştirmiştir.⁵⁵⁴ Tahran’da da Cuma namazı sonrası toplanan kalabalık Kum ve Meşhed’dekine benzer şekilde Munteziri karşıtı sloganlar atmışlardır.⁵⁵⁵

Halkın vermiş olduğu tepkinin yanında, belki de daha önemlisi, resmi kurumların temsilcilerinin ve yetkililerinin verdiği tepkilere de bakmak gerekmektedir. Muhalif din adamının hangi iktidar kurumları yoluyla sesinin kısılmaya çalışıldığı sorusu önemlidir. Munteziri’ye yönelik resmi tepkinin bir parçası olarak kendisinin Meşhed’de bulunan temsilciliği Özel Ulema Mahkemesinin kararıyla kapatılmıştır.⁵⁵⁶ Yargı Gücü Başkanı Ayetullah Muhammed Yazdi de Munteziri’nin konuşmasının bir “komplo” olduğunu ve Hamaney’in veli-yi fakihliğin gerektirdiği niteliklere sahip olduğunu söylemiştir. Yazdi, Hamaney’in merciiyet makamına layık olduğunun Mücadelecî Din Adamları Birliği tarafından tasdik edildiğini ve kimsenin buna itiraz edemeyeceğini ifade etmiştir.⁵⁵⁷

⁵⁵³ Israel Radio, “Iran: Tehran Papers Praise Qom Demonstrators, Attack Montazeri - Israeli Report”, *BBC Monitoring*, 19 Kasım 1997.

⁵⁵⁴ Vision of the Islamic Republic of Iran Network 1, “Iran: TV Reports Demonstrators in Mashhad Expressing Support for Khamene’i”, *BBC Monitoring*, 19 Kasım 1997.

⁵⁵⁵ Vision of the Islamic Republic of Iran Network 1, “Iran: Friday Prayers Worshippers Chant “Death to Montazeri””, *BBC Monitoring*, 21 Kasım 1997.

⁵⁵⁶ Israel Radio, “Iran: Montazeri's Offices in Mashhad Closed by Authorities”, *BBC Monitoring*, 26 Kasım 1997.

⁵⁵⁷ Voice of the Islamic Republic of Iran, “Iran: Judiciary Head Yazdi Supports Khamene’i, Warns Against “Conspiracies””, *BBC Monitoring*, 19 Kasım 1997.

Buna karşılık Munteziri'yi destekleyen aktörler de ortaya çıkmıştır. Önde gelen reformist oluşumlardan İslam Devrimi Mücahitleri Örgütü, Munteziri'ye yönelik saldırılar üzerine yayınladığı açıklamada, yaşanan olaylardan Yargı Gücü Başkanı Yazdi'yi sorumlu tutmuştur. Açıklamaya göre, olayları yatıştırmak için hukuku işaret etmek yerine Yazdi, tansiyonu tırmandırmayı seçmiş ve Kum ile Meşhed'de yaşanan saldırıları kışkırtmıştır. Açıklamada, Munteziri'ye yönelik saldırıların 1997 cumhurbaşkanlığı seçimlerinde kaybeden tarafta olan muhafazakâr hizip tarafından reform hareketini akim bırakmak amacıyla gerçekleştirildiği iddia edilmiştir.⁵⁵⁸ Dolayısıyla bu açıklamada, yaşanan olaylar Munteziri üzerinden muhafazakâr hizbin reformist harekete yönelik bir saldırısı, yani hizipler arası çatışmanın bir tezahürü olarak okunmaktadır.

Munteziri, 1997 yılının Kasım ayındaki ünlü konuşmasının ardından ev hapsi ile cezalandırılmıştır ve yaklaşık 5 yıllık ev hapsinin ardından 2003 yılının başında serbest kalabilmiştir. Serbest bırakılmasının altında hiçbir anlaşmanın ya da af talebinin olmadığını söyleyen muhalif din adamı, sisteme yönelik eleştirilerine devam edeceğini, bunun “dini bir görev” olduğunu belirtmiştir.⁵⁵⁹ Zaten Munteziri ev hapsindeyken de siyasi duruşundan ve muhalif kişiliğinden ödün vermemiştir. Hem vesayetçi yapılara olan eleştirilerine devam etmiş hem de Hatemi yönetimine çeşitli telkinlerde ve ondan çeşitli taleplerde bulunarak reformcu siyasal elitleri de yönlendirmeye çalışmıştır. Örneğin, Daryuş ve Pervane Furuhar'ın öldürülmeleri üzerine bir mesaj yayınlamış ve bu cinayetten “iktidarlarını pekiştirmek isteyen bazı kafasız kişilerin” sorumlu tutulabileceğini söylemiştir. Furuhar çiftinin öldürülmesini “kamuoyunu sarsan yıkıcı bir yıldırım” olarak niteleyen Munteziri, Cumhurbaşkanı Hatemi'den olayı bizzat takip etmesini istemiştir.⁵⁶⁰ Dolayısıyla ev hapsi ve serbest kalmasına giden süreç, muhalif din adamını sistemin kabul edebileceği bir noktaya doğru terbiye edememiştir.

Öyleyse Munteziri'nin neden serbest bırakıldığı sorusu akla gelmektedir. Ayetullah Munteziri'nin serbest bırakılması, onun fikirlerinin sistem için tehlike arz etmekten çıkmasının sonucu değil; sağlık durumunun hapisteyken kötüye gitmesinin sonucudur. Serbest bırakılmasından önce 100'den fazla milletvekili, Munteziri'nin kötü sağlık

⁵⁵⁸ Israel Radio, “Iran: Pro-Khatami Group Blames Yazdi for Recent Turmoil”, *BBC Monitoring*, 27 Kasım 1997.

⁵⁵⁹ “Iran Releases Dissident Cleric”, *BBC*, 30 Ocak 2003.

⁵⁶⁰ Israel Radio, “Iran: Montazeri Issues Statement on Furuhar's Murder”, *BBC Monitoring*, 26 Kasım 1998.

durumunu gerekçe göstererek Hatemi'ye mektup yazmışlar ve reformist din adamı için devreye girmesini istemişlerdir. Aksi takdirde hükümet ve nizam için kötü sonuçların ortaya çıkabileceği uyarısında bulunmuşlardır.⁵⁶¹ Şaşırtıcı bir şekilde Munteziri'nin serbest kalmasını isteyen yalnızca reformist kesim olmamıştır. 2003 yılının Ocak ayında ilk kez muhafazakârlar da Munteziri'nin serbest bırakılmasını talep etmişlerdir. Bu son derece önemli bir gelişmedir. Muhafazakârların yayın organlarından Risalet gazetesi, kötü sağlık durumunu gerekçe göstererek Ayetullah Munteziri'nin serbest bırakılmasını istemiştir. Gazetenin iddiası, kötü sağlık durumunun Munteziri'nin takipçileri tarafından bir kargaşa yaratmak için malzeme yapılabileceğidir.⁵⁶² Muhafazakârların gerekçesi, Munteziri'nin görüşlerinden dolayı ev hapsinde kalmaması gerektiği değildir. Artık onun ev hapsinde kalmasının sisteme yarardan çok zarar getirebileceğidir. Yani son derece pragmatik bir gerekçeden hareket etmişlerdir. Nizamı korumak için Munteziri'ye ve onun üzerinden de reform hareketine iyi bir ders vermek gerekmiştir. Ancak bu cezanın fazla uzaması, en başta niyet edilen sonucu, yani nizamın güvenliğinin sağlanmasını riske atabilecektir.

Munteziri'ye yönelik bütün bu tepki içerisinde ona yalnızca kendi takipçilerinin ve reform hareketinin toplumsal tabanının destek verdiğinin tespit edilmesi mühimdir. Yani Hatemi başta olmak üzere reform hareketinin siyasi elitleri, Munteziri'yi müesses nizamın saldırları karşısında yalnız bırakmışlardır. Dahası, başkanlığını Cumhurbaşkanı Hatemi'nin yaptığı Milli Güvenlik Yüksek Konseyi, Ayetullah Munteziri'nin ev hapsine alınması cezasını vermiştir.⁵⁶³ Elbette MGYK'da Hatemi dışında güçlü isimler de bulunmaktadır. Bunlar arasında Ali Hamaney'in temsilciliğini yapan Konsey sekreteri, genelkurmay başkanı, DMO ve düzenli ordu komutanları gibi isimler sayılabilir. Gerçek şu ki, Hatemi, doğrudan Ali Hamaney'in pozisyonunun meşruluğunun sorgulandığı bir kavgaya girmek istememiştir. Hatemi'nin Hamaney'e bağlılığında bir kuşku yoktur. Bunu seçimlerin ardından bizzat söylemiştir. İfade ve eleştiri hürriyeti gibi bayraktarlığını yaptığı değerler cihetinden Munteziri'yi savunmaya ise Hamaney'in adamları karşısında cesaret edememiştir.

⁵⁶¹ "Iran: Montazeri To Be Released From House Arrest", *RFE/RL*, 27 Ocak 2003, <https://www.rferl.org/a/1102021.html> (11 Kasım 2021).

⁵⁶² Sadiq Saba, "Iran Press Demands Ayatollah's Release", *BBC*, 21 Ocak 2003.

⁵⁶³ Sussan Siavoshi, **Montazeri: The Life and Thought of Iran's Revolutionary Ayatollah**, Cambridge: Cambridge University Press, 2017.

Bu bağlamda belki istisna sayılabilecek tek isim, reformist Meclis Başkanı Mehdi Kerrubi'dir. Kerrubi, 2002 yılının Haziran ayının başında Munteziri'ye yönelik ev hapsinin “kademeli olarak” kaldırılmasını talep etmiştir. Bu anlamda Kerrubi, Munteziri'ye reformist siyasal elit içerisinde destek veren en üst düzey isimlerden biri sayılabilir.⁵⁶⁴ Oysa reform hareketinin toplumsal tabanının önemli bir bileşeni olan öğrenci hareketi, çok daha yüksek sesle Munteziri'nin yanında durmuştur. Reformist Kanada mensup Birliği Güçlendirme Bürosu öğrencileri, 2002 yılının Temmuz ayında Cumhurbaşkanı Hatemi'ye, Munteziri'nin serbest bırakılması için bir mektup yazmışlardır. Bu mektupta Hatemi'yi “Her zaman özgürlük, adalet ve yurttaş hakları sloganlarını yükselttin ve bu amaçlar için de yemin ettin. Bu sloganları hayata geçirmek için mücadele etmelisin” diyerek eleştirmişlerdir.⁵⁶⁵ Fakat Hatemi cephesinden bu taleplerin dikkate alındığına dair açıklama ya da Munteziri'nin özgürlüğüne kavuşturulması için bir girişim gelmemiştir. Bunun yanında reformist 6. İran Meclisinin önemli bileşenlerinden İslami İran Katılım Cephesi milletvekilleri de hapis kaldığı sürede Munteziri'yi ziyaret etmişler ve Muhafızlar Konseyi'nin yetkilerinin kısıtlanması gibi çeşitli konularda ondan destek talebinde bulunmuşlardır.⁵⁶⁶ Dolayısıyla Hatemi hükümeti dışındaki reformist unsurlar, Meclis ve toplum kesimleri Munteziri'den yana tavır alıp bunu da açıkça ifade ederlerken Hatemi bu konuda sessiz kalmayı, Hamaney'den ve sistemden yana hareket etmeyi seçmiştir.

4.1.3.2. Muhsin Kediver'in Tutuklanması

İran'da reformist entelektüellere ve din adamlarına yapılan baskılara bir başka örnek de Muhsin Kediver'in başına gelenlerdir. 27 Şubat 1999'da İslami entelektüellerden Muhsin Kediver, halkı sisteme karşı kışkırtmak ve Humeyni'ye hakaret etmek gibi suçlardan tutuklanmıştır. Kediver kendisine yöneltilen suçlamaları reddetmiştir.⁵⁶⁷ Muhsin Kediver'in tutuklanması İran'da oldukça ses getirmiştir. Birliği Güçlendirme Bürosu, 10 Mart tarihinde üye öğrencilerine çağrı yaparak Kediver'in tutuklanmasını protesto amacıyla derslerin boykot edilmesini istemiştir. O tarihte öğrencilerin bir kısmı derslere

⁵⁶⁴ “Iranian Speaker Backs Montazeri's Release”, *BBC*, 01 Eylül 2002.

⁵⁶⁵ “Iran Report: August 5, 2002”, *RFE/RL*, 08 Mayıs 2002, <https://www.rferl.org/a/1342793.html> (25 Kasım 2021).

⁵⁶⁶ “Iran Report: October 28, 2002”, *RFE/RL*.

⁵⁶⁷ *Tehran Times*, “Kadivar May Be Imprisoned for Some Months”, 17 Nisan 1999.

girmeyerek tepkilerini dile getirmişlerdir.⁵⁶⁸ Şerif Teknik Üniversitesi İslami Encümeni öğrencileri, İranlı düşünür ve aydınların böyle baskılara alışık olduğunu belirtmişler ve tutuklamayı kınamışlardır. Ayrıca öğrenciler yaptıkları açıklamada düşünürleri tutuklamanın rehberlik makamını ve nizamı “zayıflattığını” öne sürmüşlerdir.⁵⁶⁹ İran’ın önemli taklit mercilerinden olan Ayetullah Yusuf Sanei de Kediver’in tutuklanmasının ulemanın ve üniversitelerin zarar görmesine ve toplumda korku ortamının oluşmasına sebep olacağını belirtmiş, aynı zamanda Anayasanın ihlali anlamına geldiğini de söylemiştir.⁵⁷⁰ Rafsancani’ye yakın Kargozaran-ı Sazendegi Partisi de bir açıklama yayınlarak Kediver’in tutuklanmasını protesto etmiştir. Partinin açıklamasında bu duruma bir son verilmesi ve Kediver’in “haysiyetinin iade edilmesi” talebi yer almıştır.⁵⁷¹ Aynı doğrultuda aralarında Hordad, Cihan-ı İslam, Hemşehri, Sobh-i Emruz, Iran News, Ahbar, Neşat, Arya, Kar ve Karger ile İttılaat gazetelerinin olduğu 10 gazete, Cumhurbaşkanı Hatemi’ye bir mektup yazarak Kediver’in vatandaşlık haklarına sahip çıkmasını istemişlerdir.⁵⁷²

Hükümetten ise Kültür Bakanı Ataullah Muhacerani Kediver’in tutuklanmasına tepki göstermiştir. Muhacerani, Kediver’in başına gelenleri “düşüncelerin ve teorilerin tutuklanması” olarak yorumlamıştır. Ancak Muhacerani, Kediver’in kayınbiraderi olduğundan dolayı görüşlerinin kişisel mi olduğu yoksa hükümetin görüşlerini mi yansıttığı belirsizdir.⁵⁷³

Kediver ve avukatı, savunmalarında Özel Ulema Mahkemesi’nin hukukiliği ve meşruiyetini sorgulamışlardır. Kediver, cumhurbaşkanı Hatemi’ye bir mektup yazarak, halka açık bir mahkemede bir jüri eşliğinde yargılanmayı talep etmiştir. Kediver’in avukatı, Özel Ulema Mahkemesi’nin anayasal olarak meşru bir mahkeme olmadığını

⁵⁶⁸ **Tehran Times**, “Iranian Students Call For Boycott Over Liberal Cleric's Arrest”, 11 Mart 1999.

⁵⁶⁹ **Hemşehri**, “Ba Sudur-i Beyaniye-yi Daneşcuyan-ı Daneşgah-ı Sanatı-yi Şerif Bazdaşt-ı Kediver Ra Mahkum Kerdend”, 02 Mayıs 1999.

⁵⁷⁰ **Hemşehri**, “Ayetullah Sanei: Bazdaşt-i Aga-yi Kediver Tezyif-i Ruhaniyet ve Tehkik ve Tefkir-i İslam Est”, 03 Mart 1999.

⁵⁷¹ **Hemşehri**, “Beyaniye-yi Kargozaran-i Sazendegi Der İtiraz Be Bazdaş-i Muhsin Kediver”, 03 Mart 1999.

⁵⁷² **Hemşehri**, “Ba İntişar-i Name-yi Serguşade-yi Modiran-i Mesul-i 10 Ruzname-yi Keşver Reis-i Cumhuri Ra Be Defa Ez Hukuk-i Şehrvendi-yi Muhsin Kediver Ferahandend”, 03 Mart 1999.

⁵⁷³ “Iran Report: March 8, 1999”, *RFE/RL*, 03 Ağustos 1999, <https://www.rferl.org/a/1342917.html> (31 Ekim 2021).

savunmuştur.⁵⁷⁴ Böylece Kediver'in yargılanması, sistemin “devrimci” kurumlarının varlık zeminlerinin sorgulanmasına fırsat sağlamıştır. Ancak reformcu entelektüellerin sistemin muhafazakâr ve vesayetçi yorumuna cesur meydan okumaları, reformcu ana siyasi aktörlerin cesaret edip paylaştıkları bir eylem örüntüsü hiçbir zaman olamamıştır. Özel Ulema Mahkemesi'nin varlığının Anayasal bakımdan meşruiyetini tartışmak, Anayasayı korumak ve uygulamakla görevli Cumhurbaşkanı Hatemi'nin gündemine girmemiştir. Hatemi'nin Anayasanın Uygulanmasını İzleme Komisyonu kuran bir cumhurbaşkanı olması bu bahiste hayli ironiktir.

14-15 Nisan 1997 tarihlerinde yapılan yargılama sonucunda Kediver 18 ay hapis cezasına mahkum edilmiştir.⁵⁷⁵ Muhsin Kediver, 18 aylık hapis cezasını çekmesinin ardından 17 Temmuz 2000 tarihinde tahliye edilmiştir.⁵⁷⁶ Kediver için bir af kararı çıkmamış ve cezasını sonuna kadar çekmiştir. Reformist entelektüelin hapis cezası karşısında Hatemi hükümetinin dişe dokunur bir itirazda bulunmaması, Hatemi'nin şahsen bir eleştiri ya da açıklama yapmaması, yeniden reformist siyasetin sisteme esastan karşı durma konusunda bir derdinin olmadığını göstermiştir. Öte yandan Hatemi'nin reformist entelektüellere olan baskılara karşı çıkmayıp onları korumaması, bu kişilerin reform hareketinden kuşku duymalarına ve Hatemi'den uzaklaşmalarına sebep olabilecek bir siyasi başarısızlık örneğidir.

4.1.3.3. Hasan Yusufi Eşkevari'ye İdam Cezası

2000 yılındaki Meclis seçimleri reformistler için önemli bir zaferi işaret etmiştir. Reformist entelektüellerin özgüvenleri yerine gelmiş ve reformun kavramsal çerçevesinin yerleşmesi ve kamusal tartışma alanlarının açılması için teşebbüslerini sıklaştırmışlardır. 7-9 Nisan 2000 tarihlerinde Almanya'nın Berlin kentinde Heinrich Boll Vakfı tarafından düzenlenen “Meclis Seçimleri Sonrası İran” başlıklı konferansa 21 İranlı entelektüel katılmıştır. Reform hareketinin gündeminde yer alan siyasal özgürlükler, insan hakları, kadın hakları, azınlıklar gibi meseleler konferansta ele alınan konular arasında

⁵⁷⁴ “Iran Report: April 19, 1999”, *RFE/RL*, 19 Nisan 1999, <https://www.rferl.org/a/1342924.html> (02 Kasım 2021).

⁵⁷⁵ “Iran Report: April 26, 1999”, *RFE/RL*, 26 Nisan 1999, <https://www.rferl.org/a/1342925.html> (01 Kasım 2021).

⁵⁷⁶ “Iranian Reformist Cleric Ends Jail Terms”, *Al-Bawaba*, 16 Temmuz 2000, <https://www.albawaba.com/news/iranian-reformist-cleric-ends-jail-terms> (10 Kasım 2021).

olmuştur.⁵⁷⁷ Öte yandan bu konferans, yabancı bir ülkede yabancı bir vakıf tarafından düzenlenmesi sebebiyle reformistlere saldırı için muhafazakârların ihtiyaç duyduğu gerekçeyi sağlamıştır. Ayrıca konferansta ele alınan konular ve konuşmacıların söyledikleri iddia edilen sözler de nizama karşı saldırı olarak yorumlanmıştır. Katılımcılardan reformist din adamı Hüccetülislam Hasan Yusufi Eşkevari, Berlin dönüşü 5 Ağustos'ta tutuklanmıştır. Eşkevari'ye yöneltilen suçlamalar arasında “ulusal güvenliğe aykırı eylemde bulunmak”, “nizamın yetkililerine karşı bazı yerli ve yabancı medya organlarında karalayıcı yayınlar yapmak” ve “yüce İslam dininin mutlak kutsallarına karşı hakaret ve inkâr” bulunmuştur.⁵⁷⁸ Eşkevari de diğer reformist din adamları gibi Özel Ulema Mahkemesinde yargılanmıştır. Eşkevari 2002 yılının Ekim ayında yargılandığı mahkeme tarafından 7 yıl hapis cezasına mahkum edilmiştir. Bu cezanın açıklanmasından önce Eşkevari'nin ölüm cezasına çarptırıldığı ancak bunun kamuoyuna açıklanmadığı ve olayı bilen ulema mensuplarınca gösterilen tepkiler sonucunda hapis cezasında karar kılındığı bildirilmiştir.⁵⁷⁹ Eşkevari, 7 senelik hapis cezasının 4 yılını çekerek Şubat 2005'te tahliye edilmiştir.⁵⁸⁰

2002'nin Kasım ayında Abbas Abdi, Gallup adlı bir ABD'li şirkete “bilgi sattığı ve anket sonuçlarıyla oynadığı” gerekçesiyle tutuklandı. İşin ironik tarafı, ABD elçiliği baskınına katılan Abdi'nin, baskının yıl dönümü olan 4 Kasım 2002'de tutuklanmasıydı. Abdi'nin yöneticisi olduğu Ayendeh isimli kamuoyu araştırması kurumu, İran halkının ABD algısına dair Gallup ile ortak bir çalışma yapmış ve çalışmanın sonucunda halkın büyük çoğunluğunun ABD ile ilişkilerin iyileşmesi gerektiğini düşündüğü sonucuna varmıştı.⁵⁸¹ İran yargısı, reformist fikirlerin halk arasında yayılmasını önlemek ve İran halkının ABD'ye yönelik tutumunun son derece negatif olduğunu kanıtlamak zorunda hissetmiştir kendisini. Nitekim sistemin payandalarının başında ABD karşıtlığı gelmektedir. Yayınlanan çalışmaya sessiz kalmak demek, çalışmanın sonuçlarını kabul etmek

⁵⁷⁷ Hiro, *The Iranian Labyrinth*, s. 147.

⁵⁷⁸ *Tehran Times*, “Ashkevari Arrested, Sent to Evin Prison”, 06 Ağustos 2000.

⁵⁷⁹ Modher Amin, “Iranian Cleric Sentenced to 7 Years”, *UPI*, 14 Ekim 2002, <https://www.upi.com/Defense-News/2002/10/14/Iranian-cleric-sentenced-to-7-years/96441034627332/?ur3=1> (07 Aralık 2021).

⁵⁸⁰ “Iranian Dissident Cleric Eshkevari Released After 4 Years in Jail”, *Payvand*, 06 Şubat 2005.

⁵⁸¹ Jim Muir, “Leading Iranian Reformist 'Arrested'”, *BBC*, 04 Kasım 2002; “Abbas Abdi Stands Trial Over Polling Case”, *Payvand*, 25 Aralık 2002.

anlamına gelecektir. Böylece devrimci kurumların meşruiyet zeminleri sarsılmış olacaktır. Abdi yaklaşık 3 yıl sonra 2005'in Mayıs ayında serbest bırakılmıştır.⁵⁸²

4.1.3.4. Haşim Agaceri'ye İdam Cezası

İranlı sosyoloji profesörü ve reformist İslam Mücahitleri Örgütü üyelerinden Haşim Agaceri, 19 Temmuz 2002'de Hemedan'da yaptığı bir konuşma sebebiyle yargının hışmına uğramıştır. Konuşmasında İran'daki mollaları Hristiyanlıktaki ruhban sınıfına benzeten Agaceri, Ali Şeriatî'nin fikirlerinden aldığı ilhamla “geleneksel İslam” adını verdiği bu yapının reddedilmesini önermiştir. Ona göre tek kaynak Kur'an olmalıdır ve din adamları gibi araçlara gerek yoktur.⁵⁸³ Agaceri'nin konuşması üzerine Hemedan medreseleri ortak bir açıklama yayınlarak Agaceri'ye karşı yetkilileri adım atmaya davet etmişlerdir. Hemedan Cuma İmamı da benzer bir konuşma yapmıştır. Keyhan ve Risalet gibi muhafazakâr yayın organları, Agaceri'yi dine hakaret ettiği iddiasıyla topa tutmuşlardır. Hemedan kentinde Agaceri karşıtı protestolar düzenlenmiştir. Büyük Ayetullah Nasır Makarem Şirazi, ulemanın “dünya sapkınlarına” karşı çıktığı için hedefe konduğunu söyleyerek Agaceri'yi eleştirmiştir.⁵⁸⁴ Agaceri'nin konuşması İran'da fırtınalar koparmıştır. Muhafazakârlar süratle Agaceri'ye hücum etmişlerdir. 2002'nin Temmuz ayında Yargı Gücü'nün Hemedan vilayeti sorumlusu Huccetülislam Zikrullah Ahmedi, Agaceri hakkında “İslam'ın kutsal değerlerine hakaretten” dava açtıklarını ve yargılamanın Ağustos ayında başlayacağını duyurmuştur.⁵⁸⁵ “Beni hapse atabilirler ya da canımı alabilirler ama bundan hiçbir şey kazanamayacaklar” şeklinde savunmasını yapan Agaceri, Kasım ayında Hemedan Devrim Mahkemesi tarafından idam cezasına mahkûm edilmiştir.⁵⁸⁶

Agaceri'nin ölüme mahkûm edilmesi, pek çok kesimin tepkisine sebep olmuştur. Pek çok siyasi ve dini isim karara karşı tepkilerini dile getirmişlerdir. Öğrenci hareketi de sokağı adres göstererek karara karşı çıkmıştır. Cumhurbaşkanı Hatemi de karara karşı çıkanların başında gelmiştir. Hatemi, “Agaceri'nin kararı yanlış bir karardır, ben şahsen böyle

⁵⁸² **Los Angeles Times**, “Iran Ruling Frees Man Jailed for Poll on U.S.”, 14 Mayıs 2005.

⁵⁸³ Haşim Agaceri, “Gozide-yi Ez Sohenrani-yi Haşim Agaceri”, **Baztab-ı Endişe**, Vol. 28, (2002).

⁵⁸⁴ “Iran Report: July 1, 2002”, *RFE/RL*, 07 Ocak 2002, <https://www.rferl.org/a/1342788.html> (29 Ekim 2021).

⁵⁸⁵ “Iran Report: July 8, 2002”, *RFE/RL*, 07 Ağustos 2002, <https://www.rferl.org/a/1342789.html> (29 Ekim 2021).

⁵⁸⁶ “Iranian Academic Sentenced to Death”, *BBC*, 07 Kasım 2002.

kararları kabul etmiyorum. Biz, bu kararın böyle çıkmaması gerektiğini söylemiştik. En yakın zamanda bu sorunun çözüleceğini umuyorum. İnanç ve düşünce konularında bu kadar kolay karar verilemez. Üç erkin başkanı böyle durumların ortaya çıkmaması için dikkat etmelidir” derken öğrenci protestolarıyla alakalı da itidal çağrısında bulunmayı ihmal etmemiştir.⁵⁸⁷ Bu açıklama, Hatemi’nin meseleleri uhulet ve suhulet ile çözme yanlısı tarzını yansıtmaktadır. Sistemi tehlikeye atacak, sınırları zorlayacak ve esastan sistem tartışması yaratacak adımlar atmayı doğru bulmamaktadır. Sistem içerisinde kalarak, muhtelif güç gruplarıyla müzakere ve pazarlıkla çözüme ulaşmak Hatemi’nin tarzıdır. Elbette bu tarz, yalnızca Hatemi’ye has değil; genel olarak İran siyasetine rengini veren dinamiklere içkindir. Hatemi’nin farkına varmadığı nokta ise toplumsal tabanıyla ve reform yanlısı kesimlerle olan mesafesinin her olayda daha da açılmakta olduğudur.

Agaceri’ye idam cezasına Meclisten de büyük tepki gelmiştir. Meclis Başkanı Kerrubi, verilen “iğrenç cezayı” kınadığını açıklamış, İslam Devrimi Mücahitleri üyesi Muhsin Armin de sert tepki göstermiş ve Agaceri’nin özgür bırakılması gerektiğini savunmuştur.⁵⁸⁸ Agaceri’ye verilen idam kararına karşı protesto olarak Hemedan milletvekilleri Hüseyin Lokmanyen ve Muhammed Ali Hüseyini milletvekilliklerinden istifa etmişlerdir.⁵⁸⁹ İntihab gazetesi Yazı İşleri Müdürü Muhammed-Mehdi Fakihi, Agaceri’nin konuşmasını tasvip etmediğini belirtse de bu konuşmadan Peygamber karşıtı bir mana çıkarmanın da imkansız olduğunu ve verilen kararın “bilimsel” olmadığını savunmuştur.⁵⁹⁰ Büyük Ayetullah Hüseyin Ali Munteziri, Agaceri’nin konuşmasıyla ilgili olarak “bırakın idamı, hapsedilmesi için bile hiçbir gerekçe yok” şeklinde konuşmuştur.⁵⁹¹

Öte yandan Agaceri’nin kendisi, mahkûmiyetinin hukuki değil siyasi bir karar olduğunu bilincinde hareket etmiştir. “İdam hükmünü veren insanlar bu kararın haklı olduğunu düşünüyorlarsa, kararı uygulasınlar” diyerek temyize gitmeyi reddetmiştir.⁵⁹² Agaceri davasıyla ilgili en önemli gelişme ise İran’ın en üst otoritesinden gelen tepkinin davanın

⁵⁸⁷ **Yeni Şafak**, “Agaceri Kararı Yanlış”, 14 Kasım 2002.

⁵⁸⁸ Ali Akbar Dareni, “Iran Parliament Demands Lifting of "Disgusting" Death Sentence Against Reformist Scholar”, *Associated Press*, 10 Kasım 2002, <https://wwwn.org/articles/6438/> (07 Aralık 2000).

⁵⁸⁹ **Tehran Times**, “Deputies Resign in Protest to Aghajari's Death Verdict”, 11 Ekim 2002.

⁵⁹⁰ **Tehran Times**, “Aghajari's Sentence Is Unscientific: Journalist”, 11 Kasım 2002.

⁵⁹¹ “Pro-Aqajari Protest Movement to Get Nation-Wide”, *Iran Press Service*, 11 Kasım 2002, http://www.iran-press-service.com/articles_2002/Nov_2002/aqajari_protests_111102.html (14 Mayıs 2020).

⁵⁹² “Hatemi: Agaceri Kararı Yanlış”, *NTV*, 13 Kasım 2002.

akışını değiştirmesi şeklinde olmuştur. Dini lider Ali Hamaney, dosyanın yeniden ele alınmasını istemiştir. Dini lider Ali Hamaney'in Agaceri'ye verilen cezanın yeniden gözden geçirilmesini emretmesi, reformistlerin de olumlu karşıladığı bir gelişme olmuştur. Meclis Başkanı Mehdi Kerrubi, Hamaney'e müdahalesinden dolayı teşekkür etmiştir.⁵⁹³

Hamaney'in duruma müdahalesi, muhtemelen tepkilerin çığ gibi büyümesinden ve sistemi hedef alacak bir noktaya gelmesinden duyulan tedirginlikten kaynaklanmıştır. Zira öğrenci hareketi de Agaceri olayını yeni bir protesto dalgası için sebep bilmiştir. Öğrenciler Agaceri ile dayanışmak ve tepkilerini ortaya koymak amacıyla kısa sürede organize olmuşlardır. 9 Kasım 2002'de Tahran üniversitesinde başlayan gösteriler kısa sürede tüm büyük şehirlere yayılmıştır. 1999 yılındaki öğrenci gösterilerinin hatırası henüz tazeyken benzeri bir gelişmeden çekinen Hamaney'in devletin ileri gelenlerini acil toplantıya çağırdığı iddia edilmiştir. Öğrenciler Agaceri'nin serbest bırakılmasını istemiş ve yargıyı sert şekilde eleştirmişlerdir. Agaceri'nin öğretim üyeliği yaptığı Terbiyet-i Müderris Üniversitesi de gösterilerin yoğun şekilde yaşandığı alanlardan biri olmuştur.⁵⁹⁴ Gösteriler günlerce hız kesmeden devam etmiştir. Öğrenciler isim vermeden Yargı Gücü Başkanı Ayetullah Şahrudi ile birlikte dini lider Ali Hamaney ve eski Cumhurbaşkanı Haşimi Rafsancani'yi de hedef almışlardır. Bu arada Hamaney'in verilen cezanın yeniden değerlendirilmesi emri de öğrencileri teskin etmeye yetmemiştir. Gösterilerin 11. gününde Besic ve Ensar-ı Hizbullah militanları Tahran Üniversitesi kampüsüne girerek öğrencilerle çatışmışlardır. Paramiliter grupların reformist öğrencilerle çatışma emrinin Hamaney tarafından verildiği iddia edilmiştir. Zira Hamaney, gösteriler devam ederse "halk güçlerini" devreye sokacağını söylemiştir.⁵⁹⁵

Nizamın yetkililerinin öğrencilerin gösterilerine verdikleri tepkiler 1999 olaylarından farklı değildir. 22 Kasım 2002'de olayların merkezindeki Tahran Üniversitesinde verdiği Cuma hutbesinde Hamaney, protestocu öğrencileri açıkça dış güçlerin işbirlikçileri ve İslam Cumhuriyeti'nin düşmanları olarak nitelemiştir. Ona göre "reformist" ve "muhafazakâr" gibi sınıflandırmalar "düşmanın" dilidir ve İran halkını bölmeye hizmet

⁵⁹³ **Tehran Times**, "Karrubi Thanks Leader for Ordering Revision of Aghajari's Case", 17 Kasım 2002.

⁵⁹⁴ "Pro-Aqajari Protest Movement to Get Nation-Wide", *Iran Press Service*.

⁵⁹⁵ "Students Calling for Referendum, Clashed with Basij Militia", *Iran Press Service*, 19 Kasım 2002, https://www.iran-press-service.com/articles_2002/Nov_2002/students_protest_get_political_191102.html (6 Mart 2020).

etmektedir. DMO komutanlarından Muhammed Hicazi, Hamaney'den önce yaptığı konuşmada gösterileri ezmek için “sekiz milyon Besic gönüllüsünün hazır beklediğini” ifade etmiştir. Kum kentinin Cuma İmamı Ayetullah Ali Meşkini ise göstericilerin ABD'den para aldıklarını iddia etmiştir.⁵⁹⁶

Öğrenci hareketinin ateşi, ancak ülke çapında tüm gösterilerin yasaklanmasıyla düştü. Üniversite yönetimleri öğrencilere toplanma izni vermeyi kestiler. Ayrıca reformist siyasetçiler de öğrencilerin eylemlerinin kontrolden çıkıp muhafazakârlara olağanüstü hal ilan etme gerekçesi sunmasından korkarak “ihtiyat” çağrısında bulundular.⁵⁹⁷ Dolayısıyla, reformist hareketin elitleri, öğrenci hareketinin kendi pazarlık şanslarını düşürmesinden çekindikleri için frene basma ihtiyacı hissetmişlerdir. Aslında 1999'daki senaryonun aynısı tekrarlanmıştır. Reformist hareketin toplumsal tabanı ve elitleri arasındaki yarılma kendini belli etmiştir. Yine de öğrenciler basitçe geri çekilmek yerine kendi siyasi gündemlerini üretmeye ve takip etmeye devam etmişlerdir. Üniversite kampüslerinde bir referandum düzenleyeceğini açıklayan reformist öğrencilerin en büyük organizasyonu olan Birliği Güçlendirme Bürosu (BGB), kendilerine yönelen ABD ile işbirliği yaptıklarına dair suçlamalardan oldukça rahatsızdır. Referandumun sembolik olduğu ifade edilse de ülkedeki vesayet kurumlarının meşruiyetini tartışma konusu edeceğinden dolayı bu fikir muhafazakârların tepkisini çekmiştir.⁵⁹⁸ Ancak referandum fikrine reform hareketinin liderlerinden de bir destek gelmemiştir. Öğrenci hareketi destek verdiği reformist elitler tarafından bir kere daha yalnız bırakılmıştır. Buna mukabil öğrenci hareketi Yargıdan gelen saldırılar sonucunda da işlevsiz hale getirilmeye çalışılmıştır.

İran otoriteleri gösterilerin kontrolden çıkmasını önlemek adına ülke sathındaki tüm gösterileri yasaklamışlardır. Reform hareketinin liderleri de “olağanüstü hal” ilan edilebileceği ve Hatemi'nin iktidarını kaybedebileceği ihtimalinden duydukları kaygıyla öğrencileri ihtiyatlı hareket etmeye davet etmişlerdir. Olağanüstü hal planının arkasında

⁵⁹⁶ “Khameneh'i Tells Students to Stop Their Protest Movement”, *Iran Press Service*, 22 Kasım 2002, https://www.iran-press-service.com/articles_2002/Nov_2002/khamenehi_warns_students_221102.html (5 Aralık 2020).

⁵⁹⁷ “Authorities Banned All Demonstrations in Iran”, *Iran Press Service*, 26 Kasım 2002, http://www.iran-press-service.com/articles_2002/Nov_2002/aqajari_verdict_reviewed_261102.html (5 Kasım 2020).

⁵⁹⁸ “Students Say They Would Organise Referendum”, *Iran Press Service*, 28 Kasım 2021, http://www.iran-press-service.com/articles_2002/Nov_2002/students_referendum_281102.html (7 Mart 2020).

öğrenci hareketini ABD’den yönlendirilmekle suçlayan eski Cumhurbaşkanı Haşimi Rafsancani’nin olduğu düşünülmüştür.⁵⁹⁹ 26 Kasım’da Tahran Devrim Mahkemesi kararıyla Birliği Güçlendirme Bürosu üyesi dört öğrencinin tutuklandığı duyurulmuştur. Öğrencilerin Devrim Mahkemesi kararıyla tutuklanması, devletin ve devrimin güvenliğine tehdit oluşturma suçundan yargılanacaklarını akıllara getirmiştir.⁶⁰⁰ Öte yandan bu durum, nizamın öğrenci hareketini ve potansiyelini ne kadar kendisine tehdit olarak gördüğünü de su yüzüne çıkarmıştır.

Agaceri’ye verilen idam cezasına dış aktörlerden de tepkiler gelmiştir. ABD yönetiminden yapılan bir açıklamada kararın insan haklarına aykırı olduğu belirtilmiştir. Ancak ABD’nin açıklaması İran tarafından sert tepkiyle karşılanmıştır. Meclis Başkanı Kerrubi, kendisi Agaceri’ye verilen idam kararına karşı olsa da, ABD’nin açıklamasını İran’ın içişlerine müdahale olarak değerlendirmiş ve sert tepki göstermiştir.⁶⁰¹ Agaceri kararı, AB’yi de İran konusunda oldukça zor bir duruma sokmuştur. ABD’nin İran’a yönelik sert yaklaşımını paylaşmayan AB, karar karşısında bir süre sessiz kalsa da sonunda rahatsızlığını ifade etmiştir. AB Dış İlişkiler ve Güvenlik Politikası Yüksek Temsilcisi Javier Solana’nın Sözcüsü Cristina Gallach, İran ile ticari anlaşmalar yapmaya devam edeceklerini ancak insan hakları konularında da Tahran yönetimini sıkıştıracaklarını ifade etmiştir. Gallach’a göre AB, Agaceri kararından dolayı son derece kaygılanmıştır.⁶⁰² Dış aktörlerin açıklamaları, aslında iki açıdan da reform hareketinin elini zayıflatmaktadır. Birincisi, reformist siyasal elit, bağımsızlık, sistemin meşruluğu ve devamı konusunda muhafazakârlardan ayırt edilemez. İkincisi, dışarıdan reformistlere gelen destekler kolaylıkla muhafazakârlar tarafından kendi lehlerine çevrilebilir. Reformistleri dış güçlerin ya da “düşmanın” piyonu olmakla suçlayabilirler. Bu sebeple Kerrubi’nin tepkisi oldukça rasyoneldir.

2003 yılının Şubat ayında İran Yüksek Mahkemesi, Hemedan mahkemesinin Agaceri’ye verdiği idam cezasını kanuna aykırı bularak bozmuş ve dosyayı yeniden görüşülmek

⁵⁹⁹ “Authorities Banned All Demonstrations in Iran”, *Iran Press Service*.

⁶⁰⁰ “Arrest of Students Leaders Confirmed (Second Lead)”, *Iran Press Service*, 26 Kasım 2002, http://www.iran-press-service.com/articles_2002/Nov_2002/students_leaders_arrested_2611021648.html (6 Eylül 2020).

⁶⁰¹ **Tehran Times**, “Karrubi: U.S. Should Not Poke Its Nose in Iran's Internal Affairs”, 11 Ekim 2002.

⁶⁰² “Aqajari Case Takes EU Closer To US Over Iran”, *Iran Press Service*, 18 Kasım 2002, https://www.iran-press-service.com/articles_2002/Nov_2002/eu_iran_relations_181102.html (5 Haziran 2020).

üzere geri göndermiştir.⁶⁰³ Yaklaşık iki yıllık tutukluluğunun ardından Haşim Agaceri, 1 Ağustos 2004 tarihinde hakkında verilen 3 yıllık cezanın 2 yılı ertelenmek suretiyle tahliye edilmiştir.⁶⁰⁴

Agaceri olayı reform hareketinin temel çelişkisini bir kere daha gözler önüne sermiştir. Reform hükümeti verilen idam cezasından son derece rahatsız olmuştur. Ancak bu sorunu çözmek için toplumsal tabanlarının beklediği cesur adımları atmak yerine üst seviyede pazarlık olanaklarını artırmayı tercih etmişlerdir. Meseleyi halkın talepleri ve itirazı düzeyinde görüp çözmeye çalışmak yerine elitler katında ele alıp çözmeyi seçmişlerdir. Muhafazakârlar ise kendi toplumsal tabanlarını işlevselleştirme ve devreye sokma konusunda reformistler kadar çekingen davranmamışlardır. Hamaney'in "halk güçleri" adını verdiği Besic ve Ensar-ı Hizbullah kuvvetleri, reformist öğrencileri şiddet ile sindirme konusunda araçsallaştırılmışlardır. Muhafazakârların kendi toplumsal güçlerine sahip çıktığı nispette reformistler kendilerini öğrenci hareketinden ayırtırmayı seçmişlerdir. Bu durum hem İran siyasetinin elitist yapısının hem de reform hareketinin elit karakterinin bir göstergesidir. Öğrencilerin referandum, yani nizamı ve ona bağlı olan yargıyı halk meşruiyeti temelinde tartışmaya açma girişimi de reformist siyasetçilerden gereken desteği alamamıştır. Sonuç olarak 1999 yılında ne olduysa 2002 yılında da o olmuştur. Reformcu halk tabanı sahipsiz kalmış ve siyasal temsilden yoksun bir şekilde muhafazakâr güçler tarafından boğulmuştur.

4.1.4. 2000 Meclis Seçimleri Sonrası Meclisin İşlevsizleştirilmesi

Reformistler 2000 Meclis seçimlerinden büyük bir başarıyla ayrılışlar da müesses nizamın vakit geçirmeden yaptığı saldırılar karşısında sakat bırakılmışlardır. Önce Muhafızlar Konseyi seçimlerin ikinci turunu erteleyerek bazı reformist milletvekillerinin seçilmelerini iptal etmiştir. Daha sonra bu konuda yapılabilecek bir Meclis soruşturması Düzenin Yararını Teşhis Konseyi'nin engeline takılmıştır.⁶⁰⁵ Zira henüz daha yeni Meclis toplanamadan Düzenin Yararını Teşhis Konseyi, dini liderlik makamına bağlı hiçbir kurumun Meclis tarafından denetlenmesinin mümkün olmadığına hükmetmiştir.⁶⁰⁶ Böylece reformist milletvekillerinin sistemin avantajlı kurumlarını reforme etme ve hesap

⁶⁰³ **Tehran Times**, "Supreme Court Quashes Death Sentence for Aghajari", 15 Şubat 2003.

⁶⁰⁴ **The Guardian**, "Iranian Professor Freed From Jail", 08 Şubat 2004.

⁶⁰⁵ Arjomand, "The Rise and Fall of President Khatami and the Reform Movement in Iran", ss. 509–10.

⁶⁰⁶ Hiro, **The Iranian Labyrinth**, s. 149.

verebilir kılma girişimi başlamadan bitmiştir. Muhafazakârlar üst üste kaybettikleri seçimlerin ardından demokratik kurumların, demokratik meşruiyetin ve siyasal katılımın reformistlere açtığı alanı daraltmaya niyet etmişlerdir. Neticede yaşananlar, İran’da demokratik kurumların kapasitesinin sınırını bir kez daha göstermiş ve zaten demokratik açıdan kısıtlı olan seçimler bağlamında ne kadar başarı kazanırsanız kazanın müesses nizam kurumlarının bu başarının siyasal sonuçlar üretmesine engel olacağını ve gücün gerçekten kimde olduğunu göstermiştir.

18 Nisan’da muhafazakârların kontrolünde olan Meclis, görevi yeni seçilen milletvekillerine bırakmadan önce reformist basını hedef alan çok sert bir kanunu onaylamıştır. Buna göre artık gazete ve dergi lisansları reformistlerin kontrolündeki Kültür Bakanlığı’ndan değil; muhafazakârların kontrolündeki İstihbarat Bakanlığı ve polisten alınacaktır. Ayrıca artık gazete ve dergilerin yalnızca yöneticileri değil; editör ve yazarları da yayınlanan içeriklerden dolayı yargılanabileceklerdir. Kültür Bakanı Ataullah Muhacerani, yeni basın yasasını Anayasaya aykırı olarak nitelemiştir.⁶⁰⁷ Bütün bu olaylar yaşanırken dini lider Hamaney de tarafsızlığını reformistler aleyhine bozmuştur. 20 Nisan’da Tahran’da yaptığı bir konuşmada, reformist basının “İngiliz, Amerikan ve Siyonist basın kuruluşları” ile aynı işleve sahip olduğunu söylemiştir.⁶⁰⁸ Bu dönemde gazeteler birbiri ardına kapatılmaya başlanmıştır. Muhafızlar Konseyi’nin 3 aylık bir gecikmeyle seçim sonuçlarını onayladığı 20 Mayıs tarihi itibarıyla 18 reformist gazete kapatılmıştır.⁶⁰⁹ Böylelikle reformist basın iyice sindirilmiştir.

Hamaney’in muhafazakârlara desteği söylem ile sınırlı kalmamıştır. 6 Ağustos 2000’de Meclis, muhafazakârların basın yasasına karşı kendi yeni basın yasasını görüşüp onaylamayı planlamıştır. Fakat İslam Cumhuriyeti tarihinde bir ilk gerçekleşmiş ve Hamaney, bu yasa henüz görüşülmeden Meclise bir mektup göndermiştir. Mektupta mevcut yasanın “düşmanın basına nüfuz etme” tehlikesini önlediğini, ancak yeni yasanın “meşru ve sistemin yararına olmadığını” söyleyerek Meclisin yolunu tıkamıştır. Meclis

⁶⁰⁷ “Iranian Minister: Press Bill Is Unconstitutional”, *UPI*, 18 Nisan 2000, <https://www.upi.com/Archives/2000/04/18/Iranian-minister-Press-bill-is-unconstitutional/1618956030400/> (06 Aralık 2020).

⁶⁰⁸ “Iran Leader Blasts Reform Press”, *UPI*, 20 Nisan 2000, <https://www.upi.com/Archives/2000/04/20/Iran-leader-blasts-reform-press/5579956203200/> (06 Aralık 2020).

⁶⁰⁹ **The New York Times**, “Reformers Win Enough Seats To Take Over Iran Parliament”, 21 Mayıs 2000.

Başkanı Mehdi Kerrubi, Anayasa gereği Hamaney'in mektubunu kabul etmeleri gerektiğini söyleyerek protesto sesleri arasında oturumu iptal etmiştir.⁶¹⁰ Hamaney'in müdahalesi yalnızca reformistlerin seçim zaferini gölgelemekle kalmamış, reform için gereken tüm motivasyonu da yok etmiştir. Sistemin en tepesindeki ismin engeline takılmak, reformistlerin hareket alanının da sınırlarını çizmektedir. Mesele artık liderin gölgesinde hizipler arası bir mücadele değildir. Hamaney'den çok daha güçlü ve karizmatik olan Humeyni bile Meclise bu şekilde müdahale etmemiş, tarafsız imajını çoğunlukla muhafaza etmiştir.

Arjomand'e göre reformist 6. Meclis, rehberin otoritesine meydan okuma ve bir "anayasal krizi tetikleme" şansını iki olayda kaybetmiştir. İlk olay, seçimlerin hemen ardından Muhafızlar Konseyi, Düzenin Yararını Teşhis Konseyi ve Yargı'nın saldırıları karşısında ürkerek meydan okumaya cesaret edememesidir. İkinci olarak ise Meclis Başkanı olarak seçtiği Mehdi Kerrubi'nin Rehber'in Meclise "doğrudan emir (hökm-e hükümeti)" vermesini anayasal olarak meşru bulduğunu ifade etmesidir.⁶¹¹ Bu durum Meclisin kendi iradesini Rehber'in iradesinin altında konumlandırması ve demokratik siyasetin teokratik kurumlarca kontrolünün ve sınırlandırılmasının kabulü anlamına gelmektedir.

2000 yılındaki seçim sürecinin en önemli çıktılarından biri, 1997'de Hatemi'ye cumhurbaşkanlığını getiren Rafsancani ve ekibinin reform hareketiyle yollarının ayrılığı olmuştur. Reformistler içerisinde bazı isimler Rafsancani'yi reformist olmamakla suçlamışlar ve Rafsancani'nin reformist hareket için doğru bir isim olmadığını düşündüklerini ifade etmişlerdir. İslami İran Katılım Cephesi üyelerinden Abbas Abdi, seçimlerden önce yaptığı bir açıklamada, Rafsancani'nin muhafazakâr MDB listesinden seçime girmesi üzerine, onun fikirlerinin zaten sağcılarla daha yakından uyuştuğunu söylemiştir. Rafsancani'nin seçimlerdeki şansının pek parlak olmadığını düşündüğünü söyleyen Abdi'ye göre Rafsancani kazansa bile çok düşük bir oy yüzdesiyle kazanabilecektir.⁶¹² Gerçekten de reformistler seçimlerde Rafsancani'yle aralarına mesafe koymuşlardır. Reformist oluşumlardan olan Birliği Güçlendirme Bürosu (BGB) ve Mücadeleci Din Adamları Derneği (MDD)'nin hazırladıkları aday listelerinde

⁶¹⁰ **The Christian Science Monitor**, "Iran's Khamenei Slams Door on Press Reform", 07 Ağustos 2000.

⁶¹¹ Arjomand, "The Rise and Fall of President Khatami and the Reform Movement in Iran", s. 510.

⁶¹² "Iran: Pro-Khatami Politician Says Rafsanjani is Close to Right", *BBC Monitoring*, 16 Ocak 2000.

Rafsancani yer almamıştır. 1997 seçimlerinde Hatemi'ye destek veren Rafsancani'ye yakın Kargozeran-ı Sazendegi partisinin listesinde ise Rafsancani yer almıştır.⁶¹³

Rafsancani cephesinden de Hatemi çevresine eleştiriler gelmiştir. Gulam Hüseyin Kerbaschi, hapisten çıktıktan sonra 2000 seçimleri öncesi verdiği bir röportajda, insanların “boş slogan ve fikirler” duymak istemediklerini, iş sahibi olmanın ve yaşam koşullarını iyileştirmenin insanların önceliği olduğunu ve “özgürlük” gibi mefhumların daha sonraki meseleler olduğunu söyleyerek Hatemi'nin politikalarını eleştirmiştir.⁶¹⁴ Hatemi'nin halkı sandığa çağırması ve siyasi katılımın önemini vurgulaması konusunda da Rafsancani'nin eleştirileri olmuştur. Rafsancani bu tür çağrılar halkın sanki daha önce hiç oy kullanmamışlar gibi akıl baliğ görülmediği bir mantığın ürünü olduğunu söylemiştir. Aslında Rafsancani, Hatemi'nin ana siyasi söylemini hedef almıştır. Çünkü Hatemi, siyasi katılımı reform programının merkezine oturtmuştur.⁶¹⁵ Rafsancani'nin kızı Faize Haşimi ise babasına yöneltilen eleştirilerin aslında Hatemi tarafından paylaşılmadığını ve Hatemi ile Rafsancani'nin birbirlerine yakın olduklarını söylemiştir. Ona göre İslami İran Katılım Cephesi Hatemi'den bağımsız hareket etmektedir.⁶¹⁶ Faize Haşimi'nin bu açıklaması babasına karşı olan muhalefeti değersiz gösterme ve Hatemi ile Rafsancani arasındaki birliği vurgulama amacı taşısa da pek başarılı olamamıştır. Öte yandan Faize Haşimi'nin sözleri bir gerçeği de yansıtmaktadır. Gerçekten Meclisteki reformist milletvekilleri ile Hatemi arasında tam bir uyuşma bulunmamaktadır ve hatta iki taraf zaman zaman ciddi şekilde ayrılmaktadır. Ancak bu gerçeğe rağmen Kerbaschi gibi isimlerin doğrudan Hatemi'yi hedef alması, Hatemi ve Rafsancani arasında Faize Haşimi'nin hafiflediğinden daha ciddi bir ayrışmanın olduğunu göstermiştir.

Seçimler sonucunda Rafsancani Tahran listesinde kendine son sıralarda zor yer bulmuş ve Meclis ilk oturumunu gerçekleştirmeden önce de eleştirilere dayanamayarak istifa etmiştir.⁶¹⁷ Seçim yenilgisinin ardından açıklamalarda bulunan Rafsancani, kendisiyle

⁶¹³ “Iran: Pro-President Khatami's Groups Issue Final Lists of Majlis Candidates”, *BBC Monitoring*, 02 Şubat 2000.

⁶¹⁴ “Former Tehran Mayor Supports Rafsanjani, Criticise Nouri, Khatami”, *Iran Press Service*, 09 Şubat 2021, http://www.iran-press-service.com/articles/karbaschi_figaro_10200.html (05 Aralık 2020).

⁶¹⁵ “Khatami and Rafsanjani Fired First Election Salvos”, *Iran Press Service*, 01 Şubat 2000, http://www.iran-press-service.com/articles/elections_1200.html (05 Eylül 2020).

⁶¹⁶ “Iran Report: January 31, 2000”, *RFE/RL*, 31 Ocak 2000, <https://www.rferl.org/a/1342864.html> (12 Temmuz 2021).

⁶¹⁷ Suzanne Maloney, “Elections in Iran: A New Majlis and a Mandate for Reform”, *Middle East Policy*, Vol. 7, No. 3, (2000), ss. 60–61.

ilgili dedikodu çıkardığı gerekçesiyle ABD ve İsrail'i sorumlu tutmuştur. Öte yandan almış olduğu yenilgiyi önemsiz göstermek için “aile arasında olur böyle şeyler” şeklinde konuşmuştur.⁶¹⁸ Rafsancani'nin “aile arasında” ifadesi aslında İran siyasetinin elit niteliğini gözler önüne seren bir ifadedir. Siyaset oyununun aynı aktörler arasında oynandığını ve kim kazanırsa kazansın, kazananın aynı ailenin üyeleri olduğunun ilanıdır.

Öte yandan Hatemi ve Rafsancani arasındaki yol ayrımı, elit siyasetinin bir başka karakteristiğini göstermektedir. Rafsancani her ne kadar halkın teveccühüne mazhar olmasa da sistem içerisinde tuttuğu yer bakımından en güçlü politik aktörlerden birisidir. Onun bu gücü, Hatemi'nin seçim kampanyasının etkili organizasyonu açısından son derece işlevsel olmuştur. Diğer bir ifadeyle, Rafsancani'nin desteği Hatemi'yi iktidara taşımıştır. Ancak 2000 seçimlerinden sonra Hatemi söz konusu destekten mahrum kalmıştır. Tahran Üniversitesi hocalarından Sadık Zibakelam, Rafsancani'ye yönelik reform hareketinden gelen eleştirilerin iki sebeple yanlış olduğunu söylemiştir. Öncelikle, Rafsancani'nin dışlanması reform hareketinin birliğine zarar vermektedir. İkinci olarak ise Rafsancani, diğer muhafazakârlarla kıyaslandığı zaman daha mutedil bir karakterdir.⁶¹⁹ Ancak Zibakelam'ın stratejik düşünceleri reformistler arasında kendine yer bulamamıştır. Onun öngördüğü şekilde de Rafsancani-Hatemi ayrışması, reform hareketinin güç kaybetmesine sebep olmuştur.

4.1.5. 2004 Meclis Seçimleri ve Muhafazakârların Geri Dönüşü

2000 Meclis Seçimleri reformistler için (görünürde) nasıl bir başarı tablosu ortaya koymuşsa, geçen dört yılın ardından yapılan Meclis seçimlerinde ve öncesinde yaşananlar aynı grup için bir başarısızlık ifadesidir. 2004 seçimleri öncesinde 11 Ocak tarihinde Muhafızlar Konseyi, halihazırda milletvekili olan ve seçimlerde de aday olmak isteyen tüm reformistlerin veto edildiğini gösteren açıklamasını yapmıştır. Buna göre başvuran 8200 kişinin yaklaşık yarısı Muhafızlar Konseyi tarafından yarış dışı bırakılmıştır.⁶²⁰ Adaylığına izin verilmeyenler arasında hâlihazırda milletvekilliği yapan 80 reformist de bulunmaktadır. Muhafızlar Konseyi'nin tartışmalı kararına karşılık Meclisteki veto edilen

⁶¹⁸ “Mr. Rafsanjani Blame Israel and the US for His Demise”, *Iran Press Service*, 25 Şubat 2000, http://www.iran-press-service.com/articles/rafsanjani_priers_25200.html (12 Kasım 2020).

⁶¹⁹ “Iran Report: January 31, 2000”, *RFE/RL*.

⁶²⁰ Morad Saghafi ve Kaveh Ehsani, “The New Landscape of Iranian Politics”, **Middle East Report**, No. 233, (2004), s. 17.

milletvekilleri oturma eylemi protestosuna girişmişlerdir. Üç hafta süren bu protestonun sonucunda 1 Şubat tarihinde 125 milletvekili, “özgür olmadığını” düşündükleri seçimleri protesto için görevlerinden istifa etmişlerdir.⁶²¹ Ancak milletvekillerinin bu protesto eylemi, diğer önemli aktör ve gruplardan yeteri kadar destek gelmediği için etkisiz kalmıştır.

Öğrenci gruplarının isteksizliği ile Hatemi ve Kerrubi’nin yukarıda da örnekleri verilen uzlaşmacı tavrı bir kere daha rejimi anayasal bir krizin sınırından güvenli alana çekmeye yaramıştır. Öğrenci grupları isteksizdir zira geçen yedi yılın ardından Hatemi hükümetinin performansından memnun değillerdir. Hatemi, pek çok olayda öğrencilerin taleplerini kulak arkası etmiş ve onların eylemlerine de destek sağlamamıştır. Meclisteki uzun süren işgalin hem İran toplumunda hem de uluslararası camiada beklenen etkiyi yaratamaması, reformist cephedeki çatlakların olduğu kadar geçen yedi yıl içerisinde yaşanan tüm değişim hamlelerinin baltalanmasının yarattığı hayal kırıklığının da sonucudur. Reform hareketinin tüm bileşenleri, bir metal yorgunluğu içerisinde. Diğer taraftan bir yıl sonraki seçimler için de umutları tükenmiştir. Muhafazakâr bir ismin seçimleri kazanma ihtimali oldukça yüksektir.

2004 seçimlerinin sonucu reformistler açısından tam bir yenilgiyi işaret etmiştir. Muhafızlar Konseyi 2400 reformist milletvekili adayının seçimlere katılmasına izin vermemiştir. 20 Şubat’ta birinci ve 7 Mayıs’ta ikinci turu düzenlenen seçimlerin sonucunda yeni Meclisin üçte ikisi muhafazakârların eline geçmiştir.⁶²² Aslında 2004 Meclis Seçimleri, 2005 yılında gerçekleşen cumhurbaşkanlığı seçimlerindeki Ahmedinejad’ın zaferi ve reformistlerin öldürücü darbeyi almalarının habercisidir. Muhafazakârların Meclisi kontrol altına almaları, anayasal olarak önemli yetkileri elinde bulunduran bu organ yoluyla hükümet üzerinde baskı kurabilecekleri anlamına gelmektedir. Nitekim bu baskılar gecikmemiştir.

3 Ekim 2004 tarihinde Yol ve Ulaştırma Bakanı Ahmet Hürrem, Mecliste bulunan 258 milletvekilinden 188’inin oyu sonucunda gensoruyla bakanlıktan azledilmiştir. Hürrem, İmam Humeyni Havalimanı’nın yapımına çok para harcanmasından dolayı müsriflikle suçlanmıştır. Hürrem’in savunması ise Devrim Muhafızları’nın hükümete darbe yaptığı

⁶²¹ **The Economist**, “Who Will be Allowed to Run? Iran's Election”, 05 Şubat 2004.

⁶²² Saghafi ve Ehsani, s. 16.

şeklinde olmuştur.⁶²³ Ancak hükümet Hürrem'in DMO'ya yönelttiği suçlamayı paylaşıyor gibi görünmemiştir. Cumhurbaşkanı Yardımcısı Muhammed Rıza Arif, Meclisin kararını saygıyla karşıladıklarını açıklamıştır.⁶²⁴ Hatemi de her zamanki gibi sessiz kalmayı ve yenilgiyi kabul etmeyi tercih etmiştir.

Hatemi, Hürrem yerine Ahmet Sadık Bonab'ı bakanlık koltuğuna önermiştir. Fakat muhafazakâr milletvekillerinin baskısı dinmemiştir. 2005'in Ocak ayında Bonab'ı da reddeden Meclis, Bonab'ın yerine 25 Ocak'ta önerilen Muhammed Rahmeti'yi ancak 2 Şubat tarihinde onaylamıştır.⁶²⁵ Sonuç olarak muhafazakâr Meclis, gücünü göstermiş ve reform hareketinin kurumsal olarak yenilgisi de ortaya çıkmıştır.

4.2. Reformizmin Başarısızlığının Sebepleri ve Reformistlerin Hayal Kırıklığı

Hatemi, 3 Mayıs'ta 2004'te, cumhurbaşkanlığının 7. yılında “Yarın için bir Mektup” adında uzun, felsefi ve edebi bir mektup kaleme aldı. Bu mektupta kendi hükümetinin muhasebesini yapıyordu. Reformist hareketin İran'ın geleceği için kaçınılmaz olduğunu, şu ana kadar bazı başarısızlıklar yaşasa da bunların ileride aşılabileceğini söylüyordu. Ona göre İran'ın “despotik siyasal kültürü” ve reformist hükümetten aşırı beklentiler (“kahramanlık beklentisi”), başarısızlığın sebepleri arasındaydı. Hatemi, İslam Cumhuriyeti'nin yıkılması ve seküler bir yapının kurulmasına da dinin zorla dayatılmasına da karşı çıkıyordu.⁶²⁶ Aslında, Hatemi'nin mektubu reform hareketinin sınırlarını göstermesi açısından son derece değerli bir metindir. Hatemi'nin yapmaya niyetlendiği reformları ve durmayı bildiği noktaları sarih olarak gözler önüne sermektedir. Hatemi bir “kahraman” değildir. Despotik siyasal kültür karşısında tek başına gücünün sınırları bulunmaktadır. Hatemi bir anlamda sorumluluğu kendi üzerinden atmış ve tüm ihaleyi siyasal kültüre yıkmıştır. Öte yandan bu mektup başka bir gerçeğe işaret etmektedir. Hatemi bahsettiği siyasal kültüre karşı adım atmamıştır. Zira nizam içerisinde hareket etmektedir. Nizamı savunmaktadır ve nizamı zorlayacak ya da krize sokacak tüm girişimleri tehlikeli olarak görmektedir.

⁶²³ “Iran Report: October 11, 2004”, *RFE/RL*, 10 Kasım 2004, <https://www.rferl.org/a/1342703.html> (22 Mayıs 2021).

⁶²⁴ “Be Rey-i Meclis Der İstizah-i Uzv-i Heyet-i Dovlet İhtiram Migozarim”, *Fars News*, 10 Mart 2004, <https://www.farsnews.ir/news/8307120273> (22 Mayıs 2021).

⁶²⁵ “Iran Report: February 7, 2005”, *RFE/RL*, 07 Şubat 2005, <https://www.rferl.org/a/1342624.html> (08 Ağustos 2021).

⁶²⁶ “Iran's President Khatami Defends Reforms in 'Letter for Tomorrow'”, *IRNA*.

Hatemi'nin mektubu muhafazakârların tepkisini çekmekte gecikmemiştir. Ünlü muhafazakâr siyasetçilerden İslami Koalisyon Partisi Genel Başkanı Habibullah Askarovladi, Hatemi'nin mektubunda bahsedilen dertlerin İran halkının gündelik dertleri olmadığını ve belirli bir siyasal elit zümrenin dertleri olduğunu söyleyerek onu eleştirmiştir. Ona göre İran halkının derdi geçim sıkıntısı ve enflasyon gibi somut problemlerdir. Ancak bir noktada Hatemi'nin mektubunu olumlu bulmaktadır: O da Hatemi'nin kendisini sistemi yıkmaya çalışan muhalefetten ayrıştırmasıdır.⁶²⁷ Muhafazakârların teveccühünü kazanan yönü, Hatemi'nin kendisini sistem içerisinde konumlandırmasıdır. Aynı özelliğinden dolayı reformistler tarafından ve kendisine destek veren halk tarafından ise eleştirilmektedir. Onların hayal kırıklığının sebebi, Hatemi'nin cesur adımlar atamaması ve beklentilerine cevap vermemesidir.

Hatemi'nin mektubu kendi destekçilerinden de tepki aldı. Hatemi'nin mektubuna öğrenciler de sert tepki gösterdiler. 2004 yılındaki Öğrenci Günü sebebiyle Tahran üniversitesinde bir konuşma yapan Cumhurbaşkanı Hatemi'ye bir öğrenci, “Tüm problemlerin kaynağının despotik kültür olduğunu öğrenmek için 8 yıl mücadele etmemiz mi gerekiyordu?” diyerek tepkisini ortaya koydu.⁶²⁸ Ayetullah Munteziri de Hatemi'nin İran siyasi kültüründen ve kahramanlık beklentilerinden dem vurarak kendini aklamasına karşı çıkmıştır. Ona göre Hatemi bu kültüre karşı sessiz kalmak yerine mücadele etmeliydi. Eğer mücadele edemiyorsa da en azından halkla konuşmalı, kendi durumunu anlatmalı, özür dilemeli ve istifa etmeliydi.⁶²⁹ Bir diğer deyişle Hatemi, Munteziri gibi sistemin dışına itilmeyi göze alamamıştı. Bunun yerine, sistem içerisinde kalmaya devam ederek gelecek için reform beklentilerini diri tutmayı tercih etmişti. Üstelik Munteziri, Hatemi'yi çok önceden uyardığını ifade ediyordu. Seçildikten sonra Hatemi'ye mesaj gönderdiğini ve bu mesajda 22 milyonun oyunu alan bir cumhurbaşkanı olarak ondan Hamaney'e gidip bakanların ve valilerin seçimine müdahale ettiği takdirde görevini yapamayacağını söylemesini tavsiye etmişti. Hamaney'in buna rağmen cumhurbaşkanının işine karışması halinde de istifa etmesi gerektiğini ifade etmişti.⁶³⁰ Hatemi hiçbir zaman buna yanaşmadı. Bütün sınırlamalar; sistemin duvarları, kurumların

⁶²⁷ “Askarovladi: Derdha ve Müşkület-ı Merdom Ferater Ez Name-yi Reis-i Cumhur Est”, *IRNA*, 04 Mayıs 2004, <https://www.irna.ir/news/9557974> (16 Nisan 2021).

⁶²⁸ “Merasim-i Ruz-i Daneşcu Be Celese-yi Berayi Tohin Be Reis-i Cumhuri Tebdil Şod”, *Fars News*.

⁶²⁹ Hüseyin Ali Munteziri, **Didgahha: Peyamha, Nazariyeha ve Musahebeha-yi Fakih-i Alikadr**, 2. Cilt, Kum: Defter-i Ayetullah el-Uzma Munteziri, 2006, ss. 343–345.

⁶³⁰ Munteziri, **Beha-yi Azadegi**, s. 26.

engellemeleri ve muhafazakâr elitlerin saldırıları karşısında görev süresinin sonuna kadar koltuğunda kalmayı tercih etti. Meydan okumalar karşısında konformist bir tutumu benimsedi. Hiçbir zaman 1988’de Musevi’nin yaptığı gibi istifa etme girişiminde bulunmadı. Musevi’nin Hamaney ile olan mücadelesindekine benzer bir mücadelesi olmadı. Belki de Musevi’nin sahip olduğu Humeyni gibi bir koruyucudan mahrum olduğundandır.

Hatemi 1998’in Mayıs ayında Tahran Üniversitesinde öğrencilere seslenirken şöyle diyordu: ”Emin olun hedeflerimizi gerçekleştirme ısrarının önünde hiçbir engel bulunmamaktadır.”⁶³¹ Ancak reform hareketinin önünde çok ciddi engeller bulunmaktaydı. Bu engellerin bir kısmı yukarıda izah edilen İslam Cumhuriyetinin kurumsal elitizminden kaynaklanırken bir kısmı da Hatemi’nin siyasi tarzından kaynaklanmaktaydı. Hatemi’nin bir türlü toplumsal tabanının beklediği cesur çıkışları yapamaması ve sistemin vesayetçi kurumlarına ve kişiliklerine meydan okumadaki isteksizliği, henüz ilk döneminin sonunda kendisine destek veren toplumsal tabanda kısmi rahatsızlıklar ve hayal kırıklıklarının baş göstermesine sebep oldu. Onu yeterince “savaşçı” bulmuyorlardı.⁶³²

Örneğin, 2000 Meclis seçimleri öncesinde Muhafızlar Konseyinin pek çok reformcu adayı elemesi karşısında Hatemi, kendi destekçileri tarafından, Muhafızlar Konseyi kararlarına itiraz edip sesini yükseltmek yerine meseleyi ikili görüşmelerle çözmeyi savunan “mücadeleci olmayan” bir tutuma sahip olmakla eleştiriliyordu.⁶³³ Öğrenci hareketi, 2002 yılı itibarıyla Hatemi’ye “Farah” adını takmıştı. Şah’ın eşi Farah Diba Pehlevi’nin gülümseyen yüzünün, Şah’ın gaddar rejimini yumuşak gösterme yönündeki işlevinden hareketle Hatemi’nin “güzel gülümseyip güzel sözler söylediği” ve sistemi meşrulaştırdığını düşünüyorlardı.⁶³⁴

Hatemi, göreve başladığı ilk zamanlarda sistemin hukuksuzluklarıyla mücadele etmek doğrultusunda önemli vaatlerde bulunmuştu. Bu yönüyle kendisini destekleyenlerde de beklentileri yükseltmişti. Ancak süreç içerisinde Hatemi’nin söz verdiği atılımları yap(a)madığı ve sisteme direnme doğrultusunda cesurca bir mücadele ortaya

⁶³¹ **Hemşehri**, “Reis-i Cumhuri, Hidmetgozar-i Heme Millet Est Ve Bayed Pasdari-i İslam Ve Kanun-i Esasi Başed”.

⁶³² Amuzegar, ss. 6–7.

⁶³³ “Iran Report: January 17, 2000”, *RFE/RL*.

⁶³⁴ “Pro-Aqajari Protest Movement to Get Nation-Wide”, *Iran Press Service*.

koy(a)madığı görüldü. İlk görev zamanlarında “Ensar-ı Hizbullah” grubunun eylemleriyle ilgili olarak: “Kimsenin hukukun dışına çıkmasına ve kendi görüşlerini başkalarına empoze etmesine izin vermeyeceğiz” diyen Muhammed Hatemi,⁶³⁵ ileriki zamanlarda yaşanan hukuksuzluklar karşısında sin(diril)di. Yargı Gücü, reform hareketini sınırlandırmak adına elinden gelen tüm gayreti gösterdi. Tutuklamalar, gözaltılar, hapis vb. cezalar ile reformistler kenara itildi. Jahangir Amuzegar’ın deyimiyle sonunda ortaya çıkan “yargısal kanunsuzluk” olmuştu.⁶³⁶

Reform hareketinin temel çelişkisi, sistem içerisinde kalınarak sistemi ıslah etmenin imkansızlığıdır. Aslında reformist hareket bu anlamda ölü doğmuştur. Kendi niyetleri ve niteliksel tanımı arasında giderilemeyen bir çelişki mevcuttur. Hatemi de bunu görmüştür. Bu açık gerçeğe rağmen reform projesini gelecek dönem için siyasi bir seçenek olarak diri tutmaya çalışmıştır.

Reform hareketinin “temel çelişkisi” şurada yatıyordu ki reformistler sistemin içerisinde kalarak, rakiplerini ikna etme yoluyla bir hukuk devleti oluşturmaya çalışırken, yasama (97-2000 arası) ve yargı kurumlarının kontrollerinde olmamaları nedeniyle eylemleri kolaylıkla “hukuka aykırı” olarak etiketlenmeye müsaitti.⁶³⁷ Bir başka ifadeyle hukukun dışından hukuk yaratmaya çalışıyorlardı. Ancak Carl Schmitt’i hatırlamak gerekirse bunu yapabilecek olan yegane varlık, “egemen” olan öznedir. Reformistler ise bu sıfatı haiz bir topluluk değillerdir.

Bir görüşe göre Hatemi’nin en büyük zaafı, ideolojik olarak zaten bütünlüklü bir yaklaşıma sahip olmamasıdır. Hatemi’nin ideolojik tutarsızlığı, İslam ve liberalizmi bağdaştırma yolunda açtığı “müphem” alan, ona bir noktaya kadar siyasi manevra yapma imkanı tanısa da bir noktadan sonra pasifliği sebebiyle bu alan daralmıştır. Hatemi’nin reformist destekçileri, bu sebeple kendisinden desteklerini çekmişlerdir.⁶³⁸ 2002 yılındaki öğrenci protestoları sırasında “Reform ölmüştür. Artık sistemin içeriden dönüşebileceğine inanmıyoruz” diyen eski Birliği Sağlama Bürosu Başkanı Ekber Atri, “Nihai hedefimiz herhangi bir niteleme kelimesi olmadan demokrasidir. Yani ne dini ne

⁶³⁵ Oğuz ve Çakır, s. 74.

⁶³⁶ Amuzegar, ss. 4–5.

⁶³⁷ Ansari, **Modern Iran**, s. 321.

⁶³⁸ Cyrus Masroori, “The Conceptual Obstacles to Political Reform in Iran”, **The Review of Politics**, Vol. 69, No. 2, (2007).

de İslami demokrasi arayışındayız. Çünkü İslam ve demokrasi birbiriyle uyuşmamaktadır.” diyordu.⁶³⁹ Yani Hatemi’nin bir noktaya kadar beraber

Hatemi’nin bir çok formülü kısmen “İslami” kısmen “Batılıydı”. Tıpkı İran’ın siyasal sistemi gibi. Hal böyle olunca da tıpkı İran siyasal sisteminde olduğu gibi kazanan “İslami” taraf oldu. İslam’ın saf ve gerçek anlamını taşıdığını ve koruduğunu iddia eden kesimler karşısında Hatemi’nin Batı fikriyatı ile entegre etmeye çalıştığı “İslami” kavramlarının şansı zaten çok çok azdı. En baştan onların sahasında onların kurallarıyla oynamayı kabul etmişti. Maç bittiğinde kaybetti. Ama kaybetmesine rağmen taraftarlarını iyi mücadele ettiğine de inandıramadı.

⁶³⁹ Farnaz Fassihi, “Students Are Iran's Third Force”, *Iran Press Service*, 24 Kasım 2002, http://www.iran-press-service.com/articles_2002/Nov_2002/the_third_force_251102.html (7 Haziran 2020).

SONUÇ

Bu çalışmada, İran'da 1990'larda ortaya çıkan siyasal reform hareketinin ortaya çıkışı, gelişmesi ve çöküşü ele alınmıştır. Reform hareketinin neden ve nasıl ortaya çıktığı, geliştiği ve yenilgiye uğradığı, çalışmanın temel araştırma sorusudur. Dolayısıyla çalışma reform hareketinin niteliğini soruşturmaktadır. Reform hareketinin toplumun yeni şekillenen reform taleplerinin sonucunda mı ortaya çıktığı yoksa siyasal seçkinlerin mi bir projesi olduğu ana sorunsal olarak öne çıkmaktadır. Muhammed Hatemi'nin cumhurbaşkanlığı dönemine denk gelen 1997-2005 yılları arasındaki süreç, çalışmanın odaklandığı dönem olmakla birlikte, özellikle bu dönemin öncesinde yaşanan siyasal gelişmeler ve bu gelişmelerin İran'daki hizipsel yapıyı nasıl şekillendirdiği de çalışmada incelenmiştir.

Reform hareketinin neden ve nasıl ortaya çıktığı sorusu, çalışmanın odaklandığı temel konulardan olan reform hareketinin niteliği konusuyla doğrudan alakalıdır. Zira bu çalışmanın ileri sürdüğü temel argümanlardan biri, reform hareketinin liderlik yapısı itibarıyla elitist bir niteliği haiz olduğudur. Bu sebeple ilk kısımda, siyaset biliminin önemli teorilerinden biri olan elit teorisi ele alınmaktadır. Elit teorisi, çalışmanın temel iddiasını destekleyecek teorik arka plan ve temeli sağlamaktadır. Elitlerin kim oldukları, nasıl elit oldukları, bütünleşik mi yoksa parçalı mı oldukları, farklı elit grupları arasındaki ilişkilerin nasıl düzenlendiği, elitlerin değişip değişmediği, elitlerin siyasal ve sosyal yapılarla olan etkileşimleri gibi konularda elit teorisinin sunduğu perspektif ve kavram seti, çalışmanın teorik zeminini sağlamak adına kullanılmıştır.

Öte yandan elit teorisinin İran bağlamındaki uygulaması, teorik arkaplanın ikinci boyutunu oluşturmaktadır. Elit teorisini geliştirenler, Batı ülkelerinden çıktıkları ve genellikle Batı ülkelerindeki yapıları mercek altına aldıkları için, aslında eşitlikçi görüntü arz eden siyasal ve toplumsal yapıların altında yatan eşitsizlikçi süreçleri ortaya çıkarma anlamında önemli bir katkı ortaya koymuşlardır. Ancak Batı dışı dünyada elit gruplarının hangi örüntülerle hareket ettikleri, üzerinde kafa yormayı ve akademik çalışmalar yapmayı gerektiren önemli bir sorundur. Fakat bu sorun, genellikle Batı dışı dünya, zaten demokratik bir yapılanmayı içermediği gerekçesiyle, cevabı baştan belli olan bir sorunun parçası olarak geçiştirilmiş ve dikkate alınmamıştır. Oysa monarşi karşıtı ya da

otoriterliğe meydan okuyan Batı dışı dünyadaki hareketlerin de elit kişi ve gruplarca yönlendirildiği bilinmektedir. Batı dışı dünyadaki demokratikleşme hareketleri ya da reform hareketlerinin elitist doğası her nedense göz ardı edilmektedir. İşte bu sebeple, bu çalışmada ortaya konan savlar, literatürdeki bu boşluğu kendi ölçüsünde doldurmayı amaçladığı için önemlidir.

Elit teorisi, İran bağlamında yorumlanırken, çalışmanın iddiası üç farklı boyutta tartışılmaktadır: Kişi olarak elitler, kurumsal yapı itibarıyla elitler ve elit gruplarının hizipsel mücadeleleri. Reformistlerin aslında 1980'lerin radikal, İslami sol hareketinin mensupları olduğu, çalışmanın muhtelif kısımlarında tekraren ve farklı kişilikler üzerinden vurgulanmaktadır. Ayrıca bu dönüşüm süreci ve sonrasındaki diğer siyasal mücadeleler, hizipler arası mücadele bağlamında ele alınmaktadır. Kurumsal yapı ise hem kişilerin hem de hiziplerin siyasal mücadelesine çerçeve oluşturan, ancak bir tarafı diğer taraf üzerinde avantajlı hale getiren bir zemin ortaya koymaktadır. Çalışmanın iddiasının ele alındığı üç boyuttan, hizipsel mücadele boyutu daha fazla öne çıkarılmıştır. Bu yüzden çalışmada siyasal süreç analizi metodu ağır basmaktadır. Zira çalışmanın temel araştırma soruları, siyasal süreç analizini işaret eden, reform hareketinin “neden ve nasıl” ortaya çıktığı, iktidara yürüdüğü ve yenilgiye uğradığıdır.

Çalışmanın iddiası, reform hareketinin bir elit hareketi olduğudur. Reformcuların siyasal geçmişleri, bu iddiayı destekleyecek kanıtlar ortaya koymaktadır. Reformist liderlerin ve ileri gelen siyasetçilerin, literatürdeki farklı elit tarifleri göz önünde bulundurulduğunda, “siyasal elit” olarak teşhis edilmeleri gerekir. Dolayısıyla toplumsal, ekonomik ya da olağanüstü bireysel yeteneklerinden dolayı değil; İslam Devrimi sonrası ortaya çıkan yeni siyasal yapıda yönetici olduklarından dolayı bu sıfatı hak etmektedirler.

Reformist liderleri elit bir grup olarak nitelemeye imkan tanıyan yalnızca siyasi geçmişlerinde güç pozisyonlarını işgal etmiş olmaları değildir. Aynı zamanda kapalı bir grup olmalarıdır. Yani sıradan halk kitleleri ile aralarında bir mesafe bulunmaktadır. Alelade vatandaşların eğitim, bilgi, beceri ve birikimleriyle reformist hareketin lider kadroları içerisinde kendisine yer bulmaları mümkün olmamıştır. Elit teorisinin işaret ettiği üzere, elitler belirli, kurallı ve katı üye kabul etme mekanizmaları ile ancak yeni kişileri kendi aralarına dahil ederler. Reform hareketinde bu mekanizma, kişisel ilişkiler ve akrabalık bağları yanında, İslam Devrimi'nin ilk zamanlarından itibaren Humeyni'nin

etrafında ve ona bağlı olarak bulunma, 1980’li yıllarda benzer ideolojik düşünce ve eylemleri paylaşma şeklinde işlemiştir. Humeyni’nin vefatı sonrasında ise bu grup, muhafazakâr hizip tarafından iktidardan tasfiye edilmiştir. Ancak İran İslam Cumhuriyeti’nin ayıksı mantığı, onların tamamen sistemin dışına itilmelerine izin vermemektedir. Bu da elit entegrasyonunun bir özelliğidir.

Elit teorisyenlerinin ortaya atıp tartıştıkları “elit dolaşımı” kavramı, 1990’ların başında İslami solun tasfiyesi, 1990’ların sonunda reformistler olarak iktidara gelmeleri ve Hatemi’nin görev süresinin özellikle ikinci dönemi sonrasında da güçlerini kaybetmelerini anlayabilmek açısından önemli bir kavramdır. İslam Devriminden beri İran’da yaşanan süreç, aslında elitlerin dolaşımı, yani bir elit grubunun yükselip bir başka elit grubunun iktidara yürümesinden ibarettir. Bu süreçte laiklik yanlıları Beni Sadr ve Bazergan gibi figürler ya da Halkın Mücahitleri Örgütü gibi radikal unsurlar tümünden tasfiye edilirken; İslam Cumhuriyeti ve beraberinde gelen velayet-i fakih anlayışına bağlı, sistemin kabul ettiği kişi ve grupların mücadelelerine izin verilmiş, bu mücadeleler sonucunda iktidarı kaybeden grup tümünden tasfiye olmamıştır. Dolayısıyla İran bağlamında elit dolaşımı, elitlerin elitliklerini tümünden yitirdikleri bir süreç değildir.

1980’ler, Humeyni’ye yakın İslami sol ile muhafazakârlar arasındaki kavgaya tanıklık etmiştir. Mecliste ve hükümette gücü elinde bulunduran İslami sol, Muhafızlar Konseyi başta olmak üzere çeşitli kurumlarda gücü eline almış muhafazakârlar ile bir çok konu etrafında mücadele etmiştir. Bu konuların niteliğini kavramsal olarak tespit etmek gerekirse, modern siyasi gereklilikler ile dini gereklilikler arasındaki bir çekişme olarak ortaya koymak mümkündür. Örneğin, hükümet ve İslami Şura Meclisi kamulaştırma veya devletin ekonomiye müdahale etmesi gibi konularda olumlu bir pozisyon alırken, Muhafızlar Konseyi, İslami hükümlere aykırı olduğu gerekçesiyle bu girişimleri reddetmiştir. Anayasa gereği yasalar Muhafızlar Konseyinin onayına tabi olduğundan dolayı, bu girişimler hayata geçirilememiştir. Son tahlilde bu tikanıklık, Humeyni’nin hükümet lehine verdiği fetva ile aşılabilmektedir.

Humeyni, 1980’ler boyunca İslami solun hamisi olmuştur. Ancak onun vefatı ile birlikte hizipler arası dengeler tamamen değişmiştir. Rafsancani’nin liderliğini yaptığı pragmatist kamp, muhafazakârlarla ittifak yaparak İslami solu tasfiye etmiştir. Rafsancani’nin aktif kulis faaliyetleri ile yeni dini lider olarak Ali Hamaney tayin edilmiştir. Anayasa

değişikliği ile başbakanlık makamı kaldırılmış ve İslami solun en önemli siyasi gücü elinden alınmıştır. Cumhurbaşkanı yürütmenin tek lideri olarak temayüz ederken bu makama Rafsancani seçilmiştir. 1992 seçimleriyle de İslami sol siyasal arenadan tamamen temizlenmiştir.

1990'larda iki temel dinamik, İslami solun reformist hareket olarak yenilenmiş bir biçimde siyasete dönebilmesine imkan sağlamıştır. Bu iki dinamik de İran siyasetinin elit yapısı ile alakalıdır. İlk olarak, sistemin düalistik yapısı, yani tam olarak demokratik bir açılıma cevaz vermeyen vesayetçi karakteri, İslami solun sistemin yalnızca demokratik kurumları marifetiyle siyasete geri dönebilmelerine imkan sağlamaktadır. Ancak demokratik kurumlara, ancak seçimlerde yeterli oy alınıp rakipler mağlup edilebildiği takdirde erişilebilir. Bu yüzden toplumun taleplerine uygun bir siyaset yürütmek ve aynı zamanda mahut talepleri yönetebilmek gerekmektedir. Toplumun talepleri ise toplum içerisindeki sınıfsal yapıya, sınıflar arasındaki ilişkiye ve bu yapı ve ilişkinin geçirdiği dönüşüme bağlı ortaya çıkmaktadır. Bu noktada uluslararası dönüşümler ve küresel trendler de belirleyici faktörler olarak öne çıkarlar. Sovyetler Birliği'nin yıkılışı ve ABD öncülüğündeki kapitalist ve liberal demokratik siyasal ideolojinin galibiyeti, toplumsal talepleri de buna bağlı olarak dönüştürmüştür. İletişim teknolojilerindeki ilerleme, İranlı orta sınıfın küresel trendleri yakından takip etmesine ve siyasal kavram haznesinin söz konusu trendler uyarınca şekillenmesine olanak sağlamıştır. Bu doğrultuda İran orta sınıfı, demokrasi, hukuk devleti, siyasal katılım, insan hakları, kadın hakları, dünyayla bütünleşme gibi kavramlar etrafında kamusal tartışmalar yürütmüştür. 1990'ların gazete ve dergi yayıncılığında parlak bir dönem olması da söz konusu sürecin materyal zeminini teşkil etmiştir.

Diğer dinamik ise, hizipler arası dengelerin dönüşümüdür. 1990'ların başında muhafazakâr cenahla işbirliğine giden Rafsancani grubu, takip eden yıllarda yolunu muhafazakârlardan ayırmış ve eski İslami sol ekibiyle ittifak kurmuştur. Rafsancani'nin desteği sayesinde Muhammed Hatemi, cumhurbaşkanlığı yarışından galip olarak ayrılmıştır. Çünkü Hatemi'nin sahip olmadığı organizasyonel destek, Rafsancani'nin geniş bir alanda örgütlenmiş bulunan Kargozeran-ı Sazendegi partisinden gelmiştir. Partinin İran'a yayılan teşkilatları Hatemi'nin seçim kampanyasını başarılı bir şekilde yürütmesine olanak sağlamıştır.

Devrim sonrası toplumsal yapıda yaşanan dönüşümler, reform hareketinin ideallerinin toplumsal alanda karşılık bulmasını sağlayacak bir zemini ortaya çıkarsa da bu zeminden bir liderlik doğmamıştır. Dolayısıyla İran'ın değişen sosyolojisi, reform hareketini ortaya çıkaracak esas güç olmamıştır. Asıl gerçekleşen siyasal kırılma, Humeyni'nin vefatı sonrasında onun en yakınındaki siyasal elitin, yine onun çevresinde bulunan muhafazakâr-pragmatik hizip ve devrimci-teokratik yapılar yoluyla siyasal alandan tasfiyesi ve siyasal alana geri dönüşlerinin ancak demokratik kurumlar vasıtasıyla olabilecek olmasıdır. Bu doğrultuda reformist elit, yeni toplumsal yapının taleplerine uygun bir siyasal kimlik inşa etmiştir. Reform hareketinin yenilgisi ve çöküşü⁶⁴⁰ yine ortaya çıkışını mümkün kılan elit siyasetinin İran'a özgü yapısından kaynaklanmaktadır. Aşağıda sıralanan sebeplerin her biri, elit siyasetinden neşet etmiştir.

İlk olarak, halk ile elitler arasındaki kopuştan bahsedilebilir. Reform hareketinin lider kadroları ile onları destekleyen toplumsal kesim arasında her zaman bir ayrışma mevcut olmuştur. Bu çalışmanın temel iddialarından biri, reformist lider kadrolarının hiçbir zaman toplumsal tabanlarındaki vizyonu kapsam itibarıyla paylaşmadıkları, ancak reformist halkın kendilerine oy vermelerine, demokratik kurumlar dışında siyasal alana dahil olmanın başka hiçbir imkanı kalmadığı için mecbur olmaları sebebiyle ihtiyaç duydukları ve bu yüzden demokratik desteklerini araçsallaştırdıklarıdır. Bu yüzden en başından itibaren zaten reformist liderler, başta öğrenci hareketi olmak üzere reformist halk kitlelerinin sistemi zorlama, aşındırma ve onunla esastan karşı karşıya gelme taleplerine kayıtsız kalmışlardır. Reformist liderlerin ve en başta Hatemi'nin amacı hiçbir zaman velayet-i fakih doktrininin ve kurumunun temelinde olduğu sistemi yıkmak olmamıştır.

İki taraf arasındaki anlaşmazlığın bir diğer yansıması, demokrasi, sivil toplum, hukuk devleti gibi nosyonların egemen olması konusunda ittifak etmelerine rağmen bu yapıyı hakim kılmanın araçları ve yöntemleri konusundadır. Hatemi'yi destekleyen halk, ondan daha sert tavır almasını, gerekirse ülkeyi anayasal bir krize sokmaktan geri durmamasını ve cesur davranmasını beklerken, o tam aksine susmayı, köşesine çekilmeyi ve sistemle

⁶⁴⁰ Bir yoruma göre de dönüşümü sayılabilir zira 2009 protestoları ve 2013'te Hasan Ruhani'nin cumhurbaşkanı seçilmesi, başka form ve tonlarda sisteme dair reform ihtiyacının göstergeleri arasında sayılabilir. Ancak bahsi geçen süreçlerin dinamikleri reform döneminde işleyen dinamiklerden büyük oranda farklıdır. Ne yazık ki bu farklılıkları analiz edip ortaya koymak bu çalışmanın sınırları dışında kalmaktadır.

ağız birliği etmeyi seçmiştir. Nizamın salâhiyeti namına kendi kitlesine sırt çevirmekten imtina etmemiştir. Hatemi'ye göre müzakere, diyalog ve kapalı kapılar ardında edilen pazarlıklar, mektup yazmak ve dini liderden iyilik istemek gibi yöntemlere başvurularak söz edilen reformlar hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Ancak onun kendi kitlesi, meydan okuma, sokağa çıkma, karşı karşıya gelme, istifa etme gibi daha sert metotlardan yana olmuştur. Elbette reformcu toplumsal kesimlerin bu sert metotları benimsemesi, en başından sisteme zarar vermemeye dikkat etmek gibi bir kaygıya sahip olmamalarıyla alakalıdır. Bu kaygı, reformcuları destekleyen toplumdan çok reform hareketinin lider kadrolarında kendini göstermektedir.

İkinci olarak, Hatemi'nin sistem karşıtı bir pozisyondan sürekli kaçınmasından bahsedilebilir. Hatemi'nin sisteme karşı tavır almaması, genellikle kendi kişisel karakterine ve fitratına vurgu yapılarak gerekçelendirilmiştir. Bu görüşe göre Hatemi, yumuşak huylu, sakin, savaşçı olmaktan ziyade konuşmacı, entelektüel bir karakterdir: Şahin değil güvercindir. Ancak Hatemi'nin pasif kalması, karakterinden çok sisteme olan sadakat yeminiyle ilgilidir. Zira pasif kalan tek reformist lider Hatemi değildir. Mehdi Kerrubi de tıpkı Hatemi gibi Meclisten yükselen taleplere rağmen dini liderlik makamına meydan okumamayı ve boyun eğmeyi tercih etmiştir. Bu durum, kişisel özelliklerden ziyade reformist liderlerin bir çoğunda, tanımlamaya imkan verecek bir ortaklığın varlığıyla alakalıdır. Bu ortaklık, nizamın salâhiyeti konusunda fikir birliğinde olmalarıdır. Bunun sebebi de zaten İslam Devriminin öz çocukları olmaları ve sistemin kuruluşunda bizzat çalışmış olmalarıdır. Varlıklarını zaten kurdukları yapıya borçludurlar. Bu yapıyla esas itibarıyla bir ideolojik farklılıkları bulunmamaktadır. Bu yüzden Dışarıdan sistemi zorlamaktan çok sistem içi pazarlıklarla netice almaya çalışmaktadırlar. Bu yöntemlerinde başarısız oldukları vakit de başarısızlığı kabul etmekte ve kenara çekilmektedirler. Zira başarısızlık karşısında meydan okuma, sistemin varlık zeminine zarar verme riski barındırmaktadır.

Üçüncü olarak, reformistlerin kendi aralarında da bölündükleri söylenebilir. Özellikle Hatemi hükümeti ile reformcu 6. Meclis arasındaki bölünme dikkat çekicidir. Meclis üyesi reformistler, Hatemi'yi daha cesur adımlar atmaya davet etmiş, kendileri de istifa ve oturma eylemi gibi metotlarla sonuç almaya çalışmışlardır. Ancak Hatemi hükümeti milletvekillerinin çağrılarına kulak vermediği gibi onların eylemlerine de destek vermemiş ve yasama ile yürütme arasında kurulabilecek olan bir birlikten

kaynaklanabilecek güçten mahrum kalınmıştır. Hatemi, ancak Kerrubi gibi Dini Liderin Meclise doğrudan emrini sorgusuz sualsiz uygulamayı kabul eden Meclis üyeleriyle aynı noktada buluşmuştur.

Öte yandan Rafsancani ekibi ile Hatemi ekibi arasında yaşanan ayrışma da reformist hareketin güç kaybetmesine yol açmıştır. En başta Hatemi'ye seçim kazandıran en önemli faktör, Rafsancani'nin desteği olmuştur. Daha sonraki dönemde Rafsancani ve ekibinin Hatemi'yi desteklemeyi bırakmaları, reform hareketinin zayıflaması sonucunu doğurmuştur. Zira Hatemi'nin örgütlenme anlamında bir gücü mevcut değildir. Cumhurbaşkanlığına başladıktan sonra da bu anlamda esaslı bir girişimde bulunmamıştır. Rafsancani'nin reformistlerden desteğini çekmesi, reformistlerin de tepkisine sebep olmuştur. Ancak Rafsancani'nin eleştirilmesi konusunda reformist milletvekilleri, Hatemi ve ekibinden daha ileriye gitmişlerdir. Hatemi bu konuda da mutedil hareket etmeyi tercih etmiştir.

Bir diğer önemli sebeplerden biri de vesayet kurumlarından gelen baskılardır. İran siyasetinin elitist yapısı, demokratik kurumların gücünü büyük oranda sınırlandıran bir işlevi haizdir. Demokratik kurumlar şeklen var olsa ve belirli bir derecede etkiye bulunabilseler de müesses nizam kurumlarıyla ters düştükleri konularda yine o kurumlar tarafından işlevsiz hale getirilmektedirler. Vesayet kurumlarının gücü, Dini Liderin gücünden kaynaklanmakta, yani bu kurumlar teokratik bir zeminde varlık göstermektedirler. Bu yüzden reform hareketinin temel hedeflerinden biri demokratikleşme olarak ilan edilmiş, hatta "İslami demokrasi" kavramıyla birlikte aslında teokratik yapının da bir anlamda korunması gündeme getirilse de bu başarılamamıştır.

Vesayet kurumları, seçilmiş hükümetlere hem yasal hem de yasallığı tartışmalı biçimlerde müdahalede bulunabilmektedirler. Hatemi döneminde de gerek yargı gerekse emniyet ve istihbarat teşkilatı içerisinde reformist siyasetçilere, aydınlara ve öğrenci hareketine yönelik sert müdahaleler söz konusu olmuştur. Gözaltına alma, tutuklama, yargılama, yayın organlarının kapatılması gibi yasa dairesinde gerçekleşen sindirme eylemleri kadar öğrenci hareketine şiddetli müdahale ve hatta siyasi seri cinayetler gibi yasa-dışı müdahaleler de söz konusu olmuştur. Elbette tüm bu baskının ve tüm baskı eylemlerinin tek bir kaynaktan çıktığı, yönetildiği ve tüm muhafazakârların söz konusu

metotları onayladığı düşünülmemelidir. Ancak etki bakımından bu saldırılar, reform siyasetinin çöküşüne zemin hazırlamıştır. Tüm bu olan biten neticesinde reform hareketi pasifize edilmiş, müdahalelere nasıl yanıt verilmesi gerektiğine dair tartışmalar neticesinde bölünmüş ve ideallerini gerçekleştirmede başarısız olmuştur.

Son olarak, reform hareketinin yükselişi ve çöküşünde hizipler arası kavganın belirleyiciliğinden bahsedilmelidir. Reformist hareketin zirveye ulaşmasından yenilgisine kadar olan dönemde hizipsel dengelerin oynadığı rol en üst seviyede olmuştur. İran siyaseti, parti siyaseti olarak kategorize edilemez. Parti çatısı altında seçimlere girmeye ya da partilerin katı disiplini, ideolojileri ve pratikleri uyarınca siyaset yürütmeye izin verilmemektedir. Bunun sebebi, farklı partilerin İran İslam Devrimi ideallerinin her İranlı için geçerli olan değer yapısını zedelemesi riskidir. Neticede tüm İranlılar için siyasetin hedefi, devrimin ideallerini gerçekleştirmek olmalıdır. Farklı siyasi partiler, bu doğrultuda ancak bölünme ve zayıflama yaratabilirler. Bu sebeple İran siyaseti, daha gevşek bağlar ile üyelerinin birbirine bağlı olduğu ve geçişken yapıyı haiz hiziplerce karakterize edilir.

Özellikle, 1990’lardan itibaren İran siyasetini muhafazakâr ve reformist hizipler domine etmiştir. Muhafazakâr kanat, dini liderlik makamına yakın gruptan ve kurumlardan müteşekkilen reformist kanat ise tam aksine mezkur makamın ve bağlı kurumların şeffaf, denetlenebilir ve hesap verebilir olduğu bir sistemi savunan gruptan oluşmuştur. Aslında bu iki grup arasındaki mücadele, 1980’lerde farklı ideolojik konumlanmalar arasındaki mücadele olarak yansımıştır. Fakat mücadele edenler aynı kişilerdir. O dönemde İslami sol ve muhafazakârlar arasındaki kavga, 1990’larda reformistler ve muhafazakârlar arasındaki kavgaya dönüşmüştür.

Ortaya konan bu tabloda, dönüşen kesim sadece İslami sol/reformistler değildir. Muhafazakârlar, Humeyni sonrası dini liderlik makamını kontrolleri altına alınca, 1980’lerde dini metinleri kalkış noktası olarak alıp siyasete eleştiri yöneltme tutumları yok olmaya yüz tutmuştur. Tam aksine siyasi rasyonalite, bu kez muhafazakârların elinde dini kaynakları esas alan eleştirilere karşı bir güç haline gelmiştir. Başka türlü olması da beklenmemelidir. Zira Hamaney’in kendisi dini lider seçildiği sırada taklid mercii değildir ve ondan çok daha üstün din adamları bulunmaktadır. Öte yandan siyasi iktidarın

gücü ve siyasi rasyonalite, teokratik kaynaklı muhalefetin pasifize edilmesi için yeterli olmuştur. Bir diğer ifadeyle, Humeyni'nin yerini Hamaney almıştır.

İslami solu tasfiye eden muhafazakâr ve pragmatist hizipler arasındaki ittifak, 1990'ların ortalarına doğru çatırmaya başlamış ve iki grubun yolları ayrılmıştır. Bu ayrışma, bir taraftan da Hamaney ve Rafsancani arasındaki ayrışmadır. Rafsancani'nin siyasal mühendisliği, planladığı doğrultuda uzun müddet devam etmemiş ve Hamaney'in işgal ettiği dini liderlik makamı siyasi anlamda sembolik değil, aktif bir makama dönüşmüştür. Rafsancani ve ekibi, Hatemi'ye destek vererek onun cumhurbaşkanı seçilmesine katkıda bulunmuşlardır. Ancak Rafsancani-Hatemi ittifakı da bir süre sonra yara almıştır. Özellikle reformist milletvekilleri, Rafsancani'nin siyaset anlayışına eleştiriler yöneltilmişlerdir. Rafsancani ve ekibi de Hatemi'yi eleştirmeye başlamış ve iki grup arasındaki ayrışma, reform hareketini zayıflatan bir faktör olarak öne çıkmıştır.

Şüphesiz ki bu çalışma, ulaştığı sonuçlar dolayısıyla hem akademik hem de pratik açıdan kritik tartışma noktalarını işaret etmektedir. Akademik açıdan bakıldığında, İran siyasetindeki hizipsel dönüşümlerin, elit teorisi ışığında ele alınarak, toplumsal taleplerin nasıl yönlendirildiği ve son tahlilde siyasi sistemin istikrarının nasıl sağlandığı sorularına cevaplar aranmıştır. Hizipsel dengelerin kurulmasında asıl dönüştürücü faktörün elitler arasındaki mücadele ve kurumsal yapı/elit ağlarının sağladığı zemin olduğu gösterilmektedir. Global ve toplumsal yapıdaki dönüşümlerin bu sürece paralel şekilde gelişmesi, elit yapısının gücü ve kabiliyeti uyarınca yorumlanarak siyasete tahvil edilmiştir. Bu anlamda global ve toplumsal yapıdaki dönüşümlerin, toplumsal taleplerin ve iddiaların, İran siyasetindeki dönüşümü açıklamak için bağımsız değişkenler olarak ileri sürüldüğü çalışmalardan farklı bir noktada durulmaktadır.

Pratik açıdan bakıldığında, İran'da ortaya çıkan muhalif hareketlerin ya da reform hareketlerinin, güç kazanma ya da zayıflama sebeplerinin aynı olması, bu hareketlerin potansiyellerinin sınırlılığına işaret etmektedir. İran siyasetinde legal siyaset alanı, sistemin kabul ettiği ve sistemi kabul eden siyasi aktörlerle sınırlıdır. Dolayısıyla reformun çerçevesi oldukça dardır. Bu çerçevenin esnetilmeye ya da genişletilmeye çalışıldığı durumlarda sistem çeşitli araçlar marifetiyle söz konusu girişimleri akim bırakmaktadır. Dolayısıyla İran üzerine aktüel analizlerde ya da İran'a yönelik dış politika kararları alım süreçlerinde, İran siyasetinin elit yapısı gözetilmek durumundadır.

Öte yandan reform ya da demokrasi kabilinden kavramların İran bağlamındaki telakki ediliş biçimi Batı'dakinden ciddi şekilde farklıdır. İran'daki karmaşık siyasal kurumsal yapı ve kültür, İran dışından algılandığı haliyle söz konusu kavram setini geçersiz kılmaktadır. Aynı şekilde muhafazakâr, reformist, sağcı, solu, pragmatist gibi sıfatlar da İranlı siyasal özneleri tanımlarken bağlam-bağımlı bir biçimde kullanılmalıdırlar. Bu sebeple reformist bir figür cumhurbaşkanı seçildiği zaman özellikle Batı'daki hükümetler ve kamuoyunun bir kısmından gelen beklentilerin yersiz olduğu vurgulanmalıdır.

İran'da yaşanan her siyasal ve toplumsal dönüşüm veya kriz, İran dışında beklenildiği gibi sonuçlara çoğunlukla yol açmamaktadır. Zira bu beklentiler yukarıda ifade edilen yanılgılara dayanmakta ve İran'ın özgün bağlamını ıskalamaktadır. İran'da, sistemin kendi kendini içeriden esaslı bir dönüşüme tabi tutması, ancak elitlerin kendi pozisyonlarını muhafaza ettikleri bir seçenek söz konusu olduğunda mümkün olabilir. Bir diğer ifadeyle, İran'da değişim ya da reform, ancak elitler arası mücadele ve müzakere yoluyla meydana gelebilir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Abrahamian, Ervand. **Hümeynizm: İslam Cumhuriyeti Üzerine Denemeler**. İstanbul: Metis, 2002.
- Adelkhah, Fariba. **İran'da Modern Olmak**. İsmail Yerguz (Çev.), İstanbul: Metis, 2001.
- Aktaş, Cihan. **Dünün Devrimcileri Bugünün Reformistleri: İran'da Siyasal, Toplumsal ve Kültürel Değişim**. İstanbul: Kapı Yayınları, 2004.
- Alem, Yasmin. **Duality by Design: The Iranian Electoral System**. Washington: IFES, 2011.
- Ansari, Ali M. **Modern Iran: The Pahlavis and After**. Second Edition. Oxfordshire, England, New York, New York: Routledge, 2007.
- Ansari, Ali M. **Iran, Islam, and Democracy: The Politics of Managing Change**. Second Edition. London: Chatham House, 2006.
- Arjomand, Said A. "Shi'ite Jurisprudence and Constitution Making in the Islamic Republic of Iran", Martin E. Marty ve R. Scott Appleby (Ed.). **Fundamentalisms and the State: Remaking Politics, Economies, and Militance** içinde. Chicago: University of Chicago Press, 1993, ss. 88-109.
- Arjomand, Said A. **After Khomeini: Iran Under His Successors**. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Baktiari, Bahman. **Parliamentary Politics in Revolutionary Iran: The Institutionalization of Factional Politics**. Gainesville: University Press of Florida, 1996.
- Bayart, Jean-François. **Cumhuriyetçi İslam: Ankara, Tahran, Dakar**. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Beşiriye, Hüseyin. **İran'da Devlet, Toplum ve Siyaset**. Mehmet Koç (Çev.), İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009.
- Bezci, Bünyamin. **Carl Schmitt'in Politik Felsefesi: Modern Devletin Müdafaası**. İstanbul: Paradigma, 2006.
- Boroujerdi, Mehrzad ve Kourosh Rahimkhani. **Postrevolutionary Iran: A Political Handbook**. Syracuse, New York: Syracuse University Press, 2018.
- Bottomore, Tom. **Elites and Society**. Second Edition. London: Routledge, 1993.
- Brumberg, Daniel. **Reinventing Khomeini: The Struggle for Reform in Iran**. Chicago: University of Chicago Press, 2001.

- Buchta, Wilfred. **Who Rules Iran: The Structure of Power in the Islamic Republic.** Washington, D.C.: The Washington Institute for Near East Policy; Konrad Adenauer Stiftung, 2000.
- Ebtekar, Massoumeh ve Fred A. Reed. **Takeover in Tehran: The Inside Story of the 1979 U.S. Embassy Capture.** Vancouver, United Kingdom: Talonbooks, 2000.
- Engelstad, Fredrik. "Models of Elite Integration", Heinrich Best ve John Higley (Ed.). **The Palgrave Handbook of Political Elites** içinde. London United Kingdom: Palgrave Macmillan, 2018, ss. 439–457.
- Gasset, Jose Ortega Y. **Kitlelerin Ayaklanması.** Neyyire Gül Işık (Çev.), 3. Baskı. İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.
- Gheissari, Ali ve Seyyed V. R. Nasr. **Democracy in Iran: History and the Quest for Liberty.** Oxford, New York: Oxford University Press, 2006.
- Hiro, Dilip. **The Iranian Labyrinth: Journeys Through Theocratic Iran and Its Furies.** New York NY, Berkeley California: Nation Books, 2005.
- Hiro, Dilip. **Iran Under the Ayatollahs.** London, Melbourne, Henley: Routledge and Kegan Paul, 1985.
- Hoffmann-Lange, Ursula. "Methods of Elite Identification", Heinrich Best ve John Higley (Ed.). **The Palgrave Handbook of Political Elites** içinde. London United Kingdom: Palgrave Macmillan, 2018, ss. 79–92.
- Humeyni, Ruhullah. **Sahife-i İmam (9. Cilt).** Tahran: Müessesese-yi Tenzim ve Neşr-i Asar-ı İmam Humeyni, <http://www.imam-khomeini.ir> (24 Nisan 2020).
- Humeyni, Ruhullah. **Sahife-i İmam (12. Cilt).** Tahran: Müessesese-yi Tenzim ve Neşr-i Asar-ı İmam Humeyni, <http://www.imam-khomeini.ir> (24 Nisan 2020).
- Humeyni, Ruhullah. **Sahife-i İmam (17. Cilt).** Tahran: Müessesese-yi Tenzim ve Neşr-i Asar-ı İmam Humeyni, <http://www.imam-khomeini.ir> (24 Haziran 2020).
- Humeyni, Ruhullah. **Sahife-i İmam (19. Cilt).** Tahran: Müessesese-yi Tenzim ve Neşr-i Asar-ı İmam Humeyni, <http://www.imam-khomeini.ir> (29 Haziran 2020).
- Humeyni, Ruhullah. **Sahife-i İmam (20. Cilt).** Tahran: Müessesese-yi Tenzim ve Neşr-i Asar-ı İmam Humeyni, <http://www.imam-khomeini.ir> (24 Nisan 2020).
- Humeyni, Ruhullah. **Sahife-i İmam (21. Cilt).** Tahran: Müessesese-yi Tenzim ve Neşr-i Asar-ı İmam Humeyni, <http://www.imam-khomeini.ir> (24 Nisan 2020).
- İnat, Kemal. "Türkiye'nin Ortadoğu Politikaları", Tayyar Arı ve Davut Dursun (Ed.). **Orta Doğuda Siyaset** içinde. Anadolu Üniversitesi, 2013, ss. 188–226.

- Kadivar, Mohsen. "Wilayat al-fa'ih and Democracy", Asma Afsaruddin (Ed.). **Islam, the State, and Political Authority: Medieval Issues and Modern Concerns** içinde. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011, ss. 207–224.
- Kamrava, Mehran. "Iran and Its Persian Gulf Neighbors", Thomas Juneau ve Sam Razavi (Ed.). **Iranian Foreign Policy Since 2001: Alone in the World** içinde. Milton Park, Abingdon, Oxon: Routledge, 2013, ss. 104-119.
- Karabel, Jerome. **The Chosen: The Hidden History of Admission and Exclusion at Harvard, Yale, and Princeton**. Boston, MA: Houghton Mifflin, 2005.
- Keller, Franziska Barbara. "Analyses of Elite Networks", Heinrich Best ve John Higley (Ed.). **The Palgrave Handbook of Political Elites** içinde. London United Kingdom: Palgrave Macmillan, 2018, ss. 135–152.
- Khan, Shamus Rahman. **Privilege: The Making of an Adolescent Elite at St. Paul's School**. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2013.
- Khosrokhavar, Farhad ve Oliver Roy. **İran: Bir Devrimin Tükenişi**. İsmail Yerguz (Çev.), İstanbul: Metis, 2000.
- Mahoney, James ve Kathleen Thelen. "A Theory of Gradual Institutional Change", James Mahoney ve Kathleen Thelen (Ed.). **Explaining Institutional Change: Ambiguity, Agency, and Power** içinde. Cambridge University Press, 2009, ss. 1-37.
- Michels, Robert. **Political Parties**. New York: Hearts International Library Co., 1915.
- Milani, Abbas. **Myth of the Great Satan: A New Look at America's Relations with Iran**. Stanford, CA: Hoover Institution Press, 2013.
- Mills, C. Wright. **İktidar Seçkinleri**. Ünsal Oskay (Çev.), İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2017.
- Mohebi, Melody. **The Formation of Civil Society in Modern Iran: Public Intellectuals and the State**. New York, NY: Palgrave Macmillan, 2014.
- Modirşane'ci, Mohsin. **Ferheng-i Ehzaab Ve Cemiyetha-yi Siyasi-yi İran**. Negah-i Muasır, 2011.
- Moin, Baqer. **Son Devrimci: Ayetullah Humeyni**. Osman Cem Öner toy (Çev.), Ankara: Elips Kitap, 2005.
- Mosca, Gaetano. **The Ruling Class**. New York: McGraw-Hill, 1939.
- Moslem, Mehdi. **Factional Politics in Post-Khomeini Iran**. Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2002.
- Munteziri, Hüseyin Ali. **Didgahha: Peyamha, Nazariyeha Ve Musahebeha-yi Fakih-i Alikadr**. 2. Cilt. Kum: Defter-i Ayetullah el-Uzma Munteziri, 2006.
- Munteziri, Hüseyin Ali. **Hatırat**. Cilt. 1., 2000. <https://amontazeri.com/book> (11 Nisan 2021).

- Munteziri, Hüseyin Ali. **Beha-yi Azadegi: Rivayeti Müstened Ez Hesr-i Gayri Kanuni-yi Hazret-i Ayetullah El-Uzma Munteziri.** <https://amontazeri.com/static/books/Bahaye-Azadegi.pdf> (11 Nisan 2021).
- Oğuz, Sami. **Gülümseyen İslam: Hatemi'nin Ağzından İran'da Değişim.** İstanbul: Metis, 2001.
- Oğuz, Sami ve Ruşen Çakır. **Hatemi'nin İran'ı.** İstanbul: İletişim, 2000.
- Pakulski, Jan. "The Development of Elite Theory", Heinrich Best ve John Higley (Ed.). **The Palgrave Handbook of Political Elites** içinde. London United Kingdom: Palgrave Macmillan, 2018, ss. 9–16.
- Pareto, Vilfredo. **The Mind and Society: Sentiment in Thinking (Theory of Derivations).** Vol. 3. London: Jonathan Cape, 1935.
- Rakel, Eva P. **Power, Islam, and Political Elite in Iran: A Study on the Iranian Political Elite from Khomeini to Ahmadinejad.** Leiden, Boston: Brill, 2009.
- Sartori, Giovanni. **Demokrasi Teorisine Geri Dönüş.** Tunçer Karamustafaoğlu ve Mehmet Turhan (Çev.), Ankara: Yetkin Yayınları, 1996.
- Schumpeter, Joseph A. **Capitalism, Socialism and Democracy.** London, New York: Routledge, 2003.
- Siavoshi, Sussan. **Montazeri: The Life and Thought of Iran's Revolutionary Ayatollah.** Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
- Suruş, Abdülkerim. **Maksimum ve Minimum Din.** Yasin Demirkıran (Çev.), Ankara: Fecr Yayınevi, 2002.
- Suruş, Abdülkerim. **Sıratha-yi Mostakim.** Tahran: Sırat Yayınları, 1999.
- Tazmini, Ghoncheh. **Khatami's Iran: The Islamic Republic and the Turbulent Path to Reform.** London, New York: I.B. Tauris, 2013.
- Tebyin-i Didgahha-yi Hizb-i Cumhuri-yi İslami. **Mevazi-yi Ma.** Tahran: Defter-i Merkezi-yi Hizb-i Cumhuri-yi İslami, 1984.
- Thaler, David E., Alireza Nader, Shahram Chubin, Jerrold D. Green, Charlotte Lynch, Frederic Wehrey. **Mullahs, Guards, and Bonyads: An Exploration of Iranian Leadership.** Santa Monica CA: RAND, 2010.
- Tocqueville, Alexis de. **Democracy in America.** Chicago: University of Chicago Press, 2002.
- Wastnidge, Edward. **Diplomacy and Reform in Iran: Foreign Policy Under Khatami.** London: I.B.Tauris, 2016.
- Wright, Robin. **The Last Great Revolution: Turmoil and Transformation in Iran.** New York: Alfred A. Knopf, 2000.

Süreli Yayınlar

- Abdi, Abbas. "The Reform Movement: Background and Vulnerability", **Global Dialogue**, Vol. 3, No. 2, 2001, ss. 27–35.
- Agaceri, Haşim. "Gozide-yi Ez Sohenrani-yi Haşim Agaceri", **Baztab-ı Endişe**, Sayı. 28, 2002. <http://ensani.ir/fa/article/91644> (05 Mayıs 2021).
- Akhavi, Shahrough. "Elite Factionalism in the Islamic Republic of Iran", **Middle East Journal**, Vol. 41, No. 2, 1987, ss. 181-201.
- Alam, Shah. "The Changing Paradigm of Iranian Foreign Policy Under Khatami", **Strategic Analysis**, Vol. 24, No. 9, 2000, ss. 1629–1653.
- Amuzegar, Jahangir. "Khatami's First-Term Presidency: An Outsider's Assessment", **SAIS Review (1989-2003)**, Vol. 22, No. 1, 2002, ss. 1–21.
- Arjomand, Said A. "The Rise and Fall of President Khatami and the Reform Movement in Iran", **Constellations**, Vol. 12, No. 4, 2005, ss. 502–520.
- Arjomand, Said A. "Civil Society and the Rule of Law in the Constitutional Politics of Iran Under Khatami", **Social Research**, Vol. 67, No. 2, 2000, ss. 283–301.
- Asr-ı Ma. "Görkemli 23 Mayıs Destanının Değerlendirilmesi: Asr-ı Ma", Sami Oğuz (Çev.), **Birikim**, Sayı. 101, Eylül 1997, ss. 35-43.
- Bakhash, Saul. "Iran's Remarkable Election", **Journal of Democracy**, Vol. 9, No. 1, 1998, ss. 80–94.
- Behrooz, Maziar. "The Islamic State and the Crisis of Marja'iyat in Iran", **Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East**, Vol. 16, No. 2, 1996, ss. 93–100.
- Behrooz, Maziar. "Factionalism in Iran Under Khomeini", **Middle Eastern Studies**, Vol. 27, No. 4, 1991, ss. 597–614.
- Bill, James A. "The Challenge of Institutionalization: Revolutionary Iran", **Iranian Studies**, Vol. 26, 3/4, 1993, ss. 403–406.
- Chehabi, Houchang E.. "The Impossible Republic: Contradictions of the Islamic State in Iran", **Contention**, Vol. 5, 1996, ss. 135–154.
- Katzman, Kenneth. "The Pasdaran: Institutionalization of Revolutionary Armed Force", **Iranian Studies**, Vol. 26, 3/4, 1993, ss. 389–402.
- Kazemzadeh, Masoud. "Intra-Elite Factionalism and the 2004 Majles Elections in Iran", **Middle Eastern Studies**, Vol. 44, No. 2, 2008, ss. 189–214.
- Khan, Shamus Rahman. "The Sociology of Elites", **Annual Review of Sociology**, Vol. 38, No. 1, 2012, ss. 361–377.

- Maloney, Suzanne. "Elections in Iran: A New Majlis and a Mandate for Reform", **Middle East Policy**, Vol. 7, No. 3, 2000, ss. 59–66.
- Masroori, Cyrus. "The Conceptual Obstacles to Political Reform in Iran", **The Review of Politics**, Vol. 69, No. 2, 2007, ss. 171–191.
- Ramazani, R. K. "Iran's Foreign Policy: Both North and South", **Middle East Journal**, Vol. 46, No. 3, 1992, ss. 393–412.
- Ramazani, R. K. "The Shifting Premise of Iran's Foreign Policy: Towards a Democratic Peace?", **Middle East Journal**, Vol. 52, 1998, ss. 177–187.
- Razavi, Reza. "The Road to Party Politics in Iran (1979–2009)", **Middle Eastern Studies**, Vol. 46, No. 1, 2010, ss. 79–96.
- Saeidi, Ali A. "The Accountability of Para-Governmental Organizations (Bonyads): The Case of Iranian Foundations", **Iranian Studies**, Vol. 37, No. 3, 2004, ss. 479–498.
- Saghafi, Morad ve Kaveh Ehsani. "The New Landscape of Iranian Politics", **Middle East Report**, No. 233, 2004, ss. 16–23.
- Samii, A. W. "Iran's Guardians Council as an Obstacle to Democracy", **Middle East Journal**, Vol. 55, No. 4, 2001, ss. 643–662.
- Sarabi, Farzin. "The Post-Khomeini Era in Iran: The Elections of the Fourth Islamic Majlis", **Middle East Journal**, Vol. 48, No. 1, 1994, ss. 89–107.
- Siavoshi, Sussan. "Factionalism and Iranian Politics: the Post-Khomeini Experience", **Iranian Studies**, Vol. 25, 3–4, 1992, ss. 27–49.
- Skocpol, Theda. "Rentier State and Shi'a Islam in the Iranian Revolution", **Theory and Society**, Vol. 11, No. 3, 1982, ss. 265–283.
- Wells, Matthew C. "Thermidor in the Islamic Republic of Iran: The Rise of Muhammad Khatami", **British Journal of Middle Eastern Studies**, Vol. 26, No. 1, 1999, ss. 27–39.

Gazete Yazıları (Yazarlı)

- Abdo, Geneive. "Iran's Banned Cleric Breaks Silence", **The Guardian**, 13 Ocak 2000.
- Abdo, Geneive. "Outrage Follows Jailing of Iranian Reformist", **The Guardian**, 29 Kasım 1999.
- Abdo, Geneive. "Iran's Hero Prepares for Jail", **The Observer**, 21 Kasım 1999.
- Abdo, Geneive. "Crackdown on Iranian Students", **The Observer**, 12 Temmuz 1999.
- Valinejad, Afshin. "Iran's President, Political Foes Seek to Dispute Over Mayor", **The Washington Post**, 13 Nisan 1998.
- Faruqi, Anwar. "Protesters Demand Ouster of Hard-liners From Iran's Cabinet", **The Jerusalem Post**, 11 Temmuz 1999.
- Black, Ian. "Rushdie's Nightmare is Over: Iran Disavows Fatwa and Bounty", **The Guardian**, 25 Eylül 1998.
- Celali, Hüseyin. "Çephe-yi Hattı İmam Çegune İslahtalep Şodend", **Şark**, 05 Kasım 2017.
- Crossette, Barbara. "For Iran's Visiting Legislators, A Useful, Low-Key Exchange", **The New York Times**, 01 Eylül 2000.
- Dahlburg, John-Thor. "Ex-U.S. Embassy Hostage Meets With Iranian Captor", **Los Angeles Times**, 01 Ağustos 1998.
- Evans, Kathy. "Iranian Youth Celebrate Khatami's Victory", **The Guardian**, 26 Mayıs 1997.
- Fathi, Nazila. "World Briefing | Middle East: Iran: Students Heckle Khatami", **The New York Times**, 12 Temmuz 2004.
- Fathi, Nazila. "Iran's President Trying to Limit Power of Clergy", **The New York Times**, 29 Ağustos 2002.
- Fathi, Nazila. "Iran's Students Step Up Reform Drive", **The New York Times**, 07 Temmuz 2002.
- Fathi, Nazila. "A Nation Challenged: Tehran; Iran Softens Tone Against the United States", **The New York Times**, 21 Eylül 2001.
- Greenburger, Robert S. "Iran and the U.S. Could Be Engaged In Early Stage of a Change in Relations", **The Wall Street Journal**, 16 Aralık 1997.
- Hirst, David. "Tehran's Mayor Arrested in Blow to Khatami", **The Guardian**, 06 Nisan 1998.
- Janjigian, Jane. "What Next for 'Mary' of Tehran", **Chicago Tribune**, 26 Şubat 1981.
- Javedanfer, Meir. "The Future of Iran After Khamenei", **Al Jazeera America**, 23 Eylül 2014.

Jehl, Douglas. “Iranian President Calls for Opening Dialogue with U.S.”, **The New York Times**, 15 Aralık 1997.

Kinzer, Stephen. “Our Misunderstanding of the Hostage Crisis Still Poisons US-Iran Relations”, **The Boston Globe**, 31 Ekim 2019.

Lyons, Jonathan. “Iranian Cleric Dares Critics to Jail Him”, **The Globe and Mail**, 27 Ekim 1999.

Lyons, Jonathan. “Iranian Press Bill Puts Khatami’s Reform in Doubt”, **The Globe and Mail**, 08 Temmuz 1999.

Lyons, Jonathan. “Khatami to Replace Intelligence Chief”, **The Globe and Mail**, 10 Şubat 1999.

Macaskill, Ewen, Dan de Luce ve Julian Borger. “EU Ministers Strike Iran Deal”, **The Guardian**, 21 Ekim 2003.

Mitchell, Alison. “Clinton Sees Hope in the Election of Moderate as President of Iran”, **The New York Times**, 30 Mayıs 1997.

Peterson, Scott. “US Apology Paves Way for Iranian Pistachios, Carpets”, **The Christian Science Monitor**, 24 Mart 2000.

Sachs, Susan. “Iranian Students Protest Crackdown on Newspapers”, **The New York Times**, 26 Nisan 2000.

Sciolino, Elaine. “Turning Tables In Iran, Crowds Back Old Line”, **The New York Times**, 15 Temmuz 1999.

Taubman, Philip. “Opinion | Editorial Observer; The Curious Parable of the Mideast Mayors”, **The New York Times**, 06 Ağustos 1998.

Tousi, Ali Raiss. “Maverick Cleric Defies Iranian Religious Court”, **The Globe and Mail**, 05 Kasım 1999.

Gazete Yazıları (Yazarsız)

Chicago Tribune. “Saudi-Iranian Riot Kills 400: Embassies Attacked After Mecca Clash”, 02 Ağustos 1987.

The Economist. “Who Will be Allowed to Run? Iran's Election”, 05 Şubat 2004.

Forbes. “Millionaire Mullahs”, 21 Temmuz 2003.

Hemşehri. “Ahbar-i Heftomin İntihabat-ı Riyaset-i Cumhuri”, 12 Mayıs 1997.

Hemşehri. “Ahbar-i Heftomin İntihabat-ı Riyaset-i Cumhuri”, 14 Mayıs 1997.

- Hemşehri.** “Aherin Saat-i Dişeb Münteşir Şod Derbare-yi Hadise-yi Kuyi Daneşgah-i Tehran Der Gozareş-i Komite-yi Tahkik-i Şura-yi Ali-yi Emniyet-i Milli”, 15 Ağustos 1999.
- Hemşehri.** “Ayetullah Sanei: Bazdaşt-i Aga-yi Kediver Tezyif-i Ruhaniyet ve Tehkik ve Tefkir-i İslam Est”, 03 Mart 1999.
- Hemşehri.** “Ba İntişar-i Name-yi Serguşade-yi Modiran-i Mesul-i 10 Ruzname-yi Keşver Reis-i Cumhuri Ra Be Defa Ez Hukuk-i Şehrvendi-yi Muhsin Kediver Ferahandend”, 03 Mart 1999.
- Hemşehri.** “Ba Sudur Beyaniye-yi Müşareket-i İran-i İslami Hod Ra İlam-i Cebhe-yi Mevcudiyet Kerd”, 06 Aralık 1998.
- Hemşehri.** “Ba Sudur-i Beyaniye İlam Şod: İtiraz-ı Şedid-i Mecmue-yi Ruhaniyun-i Mübarız Be Tevkif-i Ruzname-yi Selam”, 10 Temmuz 1999.
- Hemşehri.** “Ba Sudur-i Beyaniye-yi Daneşcuyan-ı Daneşgah-ı Sanatı-yi Şerif Bazdaşt-ı Kediver Ra Mahkum Kerdend”, 02 Mayıs 1999.
- Hemşehri.** “Beyaniye-yi Kargozaran-i Sazendegi Der İtiraz Be Bazdaş-i Muhsin Kediver”, 03 Mart 1999.
- Hemşehri.** “Der Peyamha-yi Codagane-yi İrsal Şod: Tesliyet-i Reis-i Cumhuri-yi İran Be Padişah ve Veliht-ı Arabistan-i Suudi”, 11 Nisan 1998.
- Hemşehri.** “Hüccetülislam Velmüslimin Abdullah Nuri Nümayende-yi Tehran: Şirket Der İntihabat Yek Vazife-yi İslami ve Milli Est”, 14 Mayıs 1997.
- Hemşehri.** “Hüccetülislam Velmüslimin Hadi Hamaney Der Kum Mezrub Şod”,
- Hemşehri.** “Name-yi İtiraz-i Debir-i Mecmu-yi Ruhaniyun-i Mübarız Hitab be Debir-i Şura-yi Nigahban”, 24 Ekim 1998.
- Hemşehri.** “Pençşenbe Şeb Agaz Şod Tehacüm-i Guruh-i Fişar Be Daneşcuyan-ı Muteriz Be Tevkif-i Ruzname-yi Selam”, 10 Temmuz 1999.
- Hemşehri.** “Peyam-i Gulam Hüseyin Kerbasçı Ez Zindan-i Evin: Eger Ba Zindani Buden-i Men Nizam Hıfz Mi Şeved Men Razı Hestem Hemişe Der Zendan Bemanem”, 12 Nisan 1998.
- Hemşehri.** “Rehber-i Muazzam-i İnkılab Der Tosif-i Tervic-i Emr-i Mühim-i İntihabat: Bayed Kari Kerd ke Merdom Hodeşan İntihab Konend”, 14 Mayıs 1997.
- Hemşehri.** “Reis-i Cumhuri, Hidmetgozar-i Heme Millet Est Ve Bayed Pasdari İslam Ve Kanun-i Esasi Başed”, 24 Mayıs 1998.
- Hemşehri.** “Vurud-i Niru-yi İntizami Be Kuyi Daneşgah Der İtiraz Be Vezir-i Ferheng ve Amuzeş-i Ali İstiza Kerd”, 11 Temmuz 1999.
- Jerusalem Post.** “Iranian president reportedly offers to quit”, 13 Temmuz 2003.

Keyhan. “Name-yi Fermandehan-ı Cenk be Hatemi”, 29 Ekim 2006.

Keyhan. “Rejim-i İran Cumhuri-yi İslami Şod”, 01 Nisan 1979.

Los Angeles Times. “Iran Ruling Frees Man Jailed for Poll on U.S.”, 14 Mayıs 2005.

Los Angeles Times. “Iranian Journalist Investigating Killings of Dissidents Is Arrested”, 23 Nisan 2000.

Milliyet. “AT’tan Misilleme”, 21 Şubat 1989.

Selam. “Said İslami Pişnehad-i Islah-i Kanun-i Matbuat Ra Dade Est”, 06 Temmuz 1999.

South China Morning Post. “US Extends Olive Branch to Teheran”, 19 Temmuz 1998.

South China Sunday Morning Post. “Violence Erupts in New Gulf Crisis: 200 Dead After Mecca 'Massacre' Demonstrators Attack Embassies”, 02 Ağustos 1987.

Tehran Times, “Jannati Responds to Karrubi”, 17 Ekim 1998.

Tehran Times. “Aghajari's Sentence Is Unscientific: Journalist”, 11 Kasım 2002.

Tehran Times. “Ashkevari Arrested, Sent to Evin Prison”, 06 Ağustos 2000.

Tehran Times. “Deputies Resign in Protest to Aghajari's Death Verdict”, 11 Ekim 2002.

Tehran Times. “Iranian Students Call For Boycott Over Liberal Cleric's Arrest”, 11 Mart 1999.

Tehran Times. “Kadivar May Be Imprisoned for Some Months”, 17 Nisan 1999.

Tehran Times. “Karrubi Thanks Leader for Ordering Revision of Aghajari's Case”, 17 Kasım 2002.

Tehran Times. “Karrubi: U.S. Should Not Poke Its Nose in Iran's Internal Affairs”, 11 Ekim 2002.

Tehran Times. “Khatami Cabinet Voices Utmost Disappointment Over Karbaschi Arrest”, 04 Haziran 1998.

Tehran Times. “Oman's Sultan Qaboos Invited by President Khatami to Visit Iran”, 11 Mayıs 1999.

Tehran Times. “Supreme Court Quashes Death Sentence for Aghajari”, 15 Şubat 2003.

Tehran Times. “Yunesi Files Complaint Against Salam”, 07 Temmuz 1999.

The Christian Science Monitor. “Iran’s Khamenei Slams Door on Press Reform”, 07 Ağustos 2000.

The Christian Science Monitor. “Khomeini's Son Says Aide of His Father Will Take Over”, 29 Nisan 1982.

The Christian Science Monitor. “News In Brief”, 25 Kasım 1985.

The Globe and Mail. “Iran Arrests Own Agents in Killings of Intellectuals”, 06 Ocak 1999.

The Globe and Mail. “Iran Makes Arrests in Recent Killings of Dissidents”, 15 Aralık 1998.

The Guardian. “Iran Murder Suspect Kills Himself in Jail”, 21 Haziran 1999.

The Guardian. “Iran Says the Fatwa Remains”, 03 Ekim 1998.

The Guardian. “Iranian Professor Freed From Jail”, 08 Şubat 2004.

The Guardian. “Majlis Backs Mousavi as PM”, 30 Ekim 1988.

The Guardian. “News in Brief”, 23 Kasım 1998.

The Guardian. “Overview: May 24-30: United States”, 31 Mayıs 1997.

The Jerusalem Post. “In Show of Support for Moderates Iranian Minister Visits Family of Detained Teheran Mayor”, 12 Nisan 1998.

The New York Times. “3d Dissident Writer Found Dead in Iran”, 13 Aralık 1998.

The New York Times. “Clinton Sends Conciliatory Message to Iran”, 30 Ocak 1998.

The New York Times. “Dissident Is Found Dead in Iran Second Such Case in Past Month”, 10 Aralık 1998.

The New York Times. “Final Tally Shows Reformers Controlling Iranian Parliament”, 27 Şubat 2000.

The New York Times. “Iran Bars Newspaper Director From Working”, 26 Eylül 1999.

The New York Times. “Iran Keeps Culture Minister”, 02 Mayıs 1999.

The New York Times. “Iran Students and Police Clash Over Press Curbs”, 10 Temmuz 1999.

The New York Times. “Iran: Impeachment Vote”, 22 Nisan 1999.

The New York Times. “Iranian Cleric Nominated For Ousted Minister’s Job”, 16 Temmuz 1998.

The New York Times. “Iran's Reformers Win 52 of 66 Legislative Seats”, 07 Mayıs 2000.

The New York Times. “Khamenei Is Proclaimed Winner of Iranian Presidential Election”, 10 Haziran 1981.

The New York Times. “Opinion | Fighting for Reform in Iran”, 19 Kasım 2002.

The New York Times. “Reaction From Around the World”, 09 Aralık 2001.

The New York Times. “Reformers Win Enough Seats To Take Over Iran Parliament”, 21 Mayıs 2000.

The New York Times. “Student Protests Shake Iran’s Government”, 11 Temmuz 1999.

The Washington Post. “Iranian Minister Fired, Re-Hired”, 22 Haziran 1998.

The Washington Post. “Khomeini Rebukes Premier For Offering to Quit Post”, 06 Eylül 1988.

The Washington Post. “Text of President Bush’s 2002 State of the Union Address”, 29 Ocak 2002.

Yeni Şafak. “Agaceri Kararı Yanlış”, 14 Kasım 2002.

Haber Ajansları

“Abbas Abdi Stands Trial Over Polling Case”, *Payvand*. 25 Aralık 2002.

“Aqajari Case Takes EU Closer To US Over Iran”, *Iran Press Service*. 18 Kasım 2002.
https://www.iran-press-service.com/articles_2002/Nov_2002/eu_iran_relations_181102.html (5 Haziran 2020).

“Arrest of Students Leaders Confirmed (Second Lead)”, *Iran Press Service*. 26 Kasım 2002.
http://www.iran-press-service.com/articles_2002/Nov_2002/students_leaders_arrested_2611021648.html (6 Eylül 2020).

“Askarovladi: Derdha ve Müşkûlat-ı Merdom Ferater Ez Name-yi Reis-i Cumhur Est”, *IRNA*. 4 Mayıs 2004. <https://www.irna.ir/news/9557974> (16 Nisan 2021).

“Authorities Banned All Demonstrations in Iran”, *Iran Press Service*. 26 Kasım 2002.
http://www.iran-press-service.com/articles_2002/Nov_2002/aqajari_verdict_reviewed_261102.html (5 Kasım 2020).

“Be Rey-i Meclis Der İstizah-i Uzv-i Heyet-i Dovlet İhtiram Migozarim”, *Fars News*. 10 Mart 2004. <https://www.farsnews.ir/news/8307120273> (22 Mayıs 2021).

“Docs Remove Iran Reformer's Bullet”, *Associated Press*. 18 Haziran 2000.
<https://apnews.com/article/12b1c23fa2fc1f6ec4ecbc8a23a7405e> (28 Kasım 2021).

“Former Tehran Mayor Supports Rafsanjani, Criticise Nouri, Khatami”, *Iran Press Service*. 09 Şubat 2021. http://www.iran-press-service.com/articles/karbaschi_figaro_10200.html (5 Aralık 2020).

“Hashemi Rafsanjani Has the Key to the Iranian Chaos”, *Iran Press Service*. 11 Kasım 2002.
http://www.iran-press-service.com/articles_2002/Nov_2002/iran_stand_off_111102.html (6 Kasım 2020).

- “Hatemi: Agacari Kararı Yanlış”, *NTV*. 13 Kasım 2002.
- “Iran Has Its First Woman Vice President”, *UPI*. 24 Ağustos 1997. <https://www.upi.com/Archives/1997/08/24/Iran-has-its-first-woman-vice-president/7101872395200/> (4 Nisan 2021).
- “Iran Leader Blasts Reform Press”, *UPI*. 20 Nisan 2000. <https://www.upi.com/Archives/2000/04/20/Iran-leader-blasts-reform-press/5579956203200/> (6 Aralık 2020).
- “Iran Refuses to Withdraw Rushdie Fatwa”, *UPI*. 22 Haziran 1995. <https://www.upi.com/Archives/1995/06/22/Iran-refuses-to-withdraw-Rushdie-fatwa/6545803793600/> (4 Nisan 2021).
- “Iran Releases Dissident Cleric”, *BBC*. 30 Ocak 2003.
- “Iran Report: April 19, 1999”, *RFE/RL*. 19 Nisan 1999. <https://www.rferl.org/a/1342924.html> (2 Kasım 2021).
- “Iran Report: April 24, 2000”, *RFE/RL*. 24 Nisan 2000. <https://www.rferl.org/a/1342875.html> (2 Aralık 2022).
- “Iran Report: April 26, 1999”, *RFE/RL*. 26 Nisan 1999. <https://www.rferl.org/a/1342925.html> (1 Kasım 2021).
- “Iran Report: April 3, 2000”, *RFE/RL*. 04 Mart 2000. <https://www.rferl.org/a/1342873.html> (29 Kasım 2021).
- “Iran Report: August 13, 2001”, *RFE/RL*. 13 Ağustos 2001. <https://www.rferl.org/a/1342841.html> (19 Mayıs 2021).
- “Iran Report: August 5, 2002”, *RFE/RL*. 08 Mayıs 2002. <https://www.rferl.org/a/1342793.html> (25 Kasım 2021).
- “Iran Report: August 6, 2001”, *RFE/RL*. 08 Haziran 2001. <https://www.rferl.org/a/1342840.html> (18 Mayıs 2021).
- “Iran Report: February 1, 2005”, *RFE/RL*. 01 Şubat 2005. <https://www.rferl.org/a/1342623.html> (17 Mayıs 2021).
- “Iran Report: February 7, 2005”, *RFE/RL*. 07 Şubat 2005. <https://www.rferl.org/a/1342624.html> (8 Ağustos 2021).
- “Iran Report: January 17, 2000”, *RFE/RL*. 17 Ocak 2000. <https://www.rferl.org/a/1342862.html> (5 Temmuz 2021).
- “Iran Report: January 31, 2000”, *RFE/RL*. 31 Ocak 2000. <https://www.rferl.org/a/1342864.html> (12 Temmuz 2021).

- “Iran Report: July 1, 2002”, *RFE/RL*. 07 Ocak 2002. <https://www.rferl.org/a/1342788.html> (29 Ekim 2021).
- “Iran Report: July 19, 1999”, *RFE/RL*. 19 Temmuz 1999. <https://www.rferl.org/a/1342937.html> (2 Mayıs 2021).
- “Iran Report: July 26, 1999”, *RFE/RL*. 26 Temmuz 1999. <https://www.rferl.org/a/1342938.html> (26 Mayıs 2020).
- “Iran Report: July 8, 2002”, *RFE/RL*. 07 Ağustos 2002. <https://www.rferl.org/a/1342789.html> (29 Ekim 2021).
- “Iran Report: June 11, 2001: Four More Years of What?”, *RFE/RL*. 06 Kasım 2001. <https://www.rferl.org/a/1342833.html> (14 Kasım 2022).
- “Iran Report: June 18, 2001”, *RFE/RL*. 18 Haziran 2001. <https://www.rferl.org/a/1342834.html> (14 Kasım 2022).
- “Iran Report: March 12, 2001”, *RFE/RL*. 03 Aralık 2001. <https://www.rferl.org/a/1342820.html> (26 Mayıs 2021).
- “Iran Report: March 20, 2000”, *RFE/RL*. 20 Mart 2000. <https://www.rferl.org/a/1342871.html> (28 Kasım 2021).
- “Iran Report: March 27, 2000”, *RFE/RL*. 27 Mart 2000. <https://www.rferl.org/a/1342872.html> (28 Kasım 2021).
- “Iran Report: March 8, 1999”, *RFE/RL*. 03 Ağustos 1999. <https://www.rferl.org/a/1342917.html> (31 Ekim 2021).
- “Iran Report: May 28, 2001”, *RFE/RL*. 28 Mayıs 2001. <https://www.rferl.org/a/1342831.html> (3 Kasım 2022).
- “Iran Report: October 11, 2004”, *RFE/RL*. 10 Kasım 2004. <https://www.rferl.org/a/1342703.html> (22 Mayıs 2021).
- “Iran Report: October 12, 2005”, *RFE/RL*. 10 Aralık 2005. <https://www.rferl.org/a/1342658.html> (15 Mayıs 2021).
- “Iran Report: October 28, 2002”, *RFE/RL*. 28 Ekim 2002. <https://www.rferl.org/a/1342803.html> (25 Kasım 2021).
- “Iran, Saudis Sign Historic Pact”, *Associated Press*. 17 Nisan 2001.
- “Iran: Editors of 20 Newspaper Call for Prosecution of Hard-Line Cleric”, *BBC Monitoring*. 7 Şubat 2000.
- “Iran: Montazeri To Be Released From House Arrest”, *RFE/RL*. 27 Ocak 2003. <https://www.rferl.org/a/1102021.html> (11 Kasım 2021).

- “Iran: Tehran: OIC 55 Nation Conference Starts”, *Associated Press*. 8 Aralık 1997.
- “Iranian Academic Sentenced to Death”, *BBC*. 7 Kasım 2002.
- “Iranian Dissident Cleric Eshkevari Released After 4 Years in Jail”, *Payvand*. 6 Şubat 2005.
- “Iranian Minister: Press Bill Is Unconstitutional”, *UPI*. 18 Nisan 2000.
<https://www.upi.com/Archives/2000/04/18/Iranian-minister-Press-bill-is-unconstitutional/1618956030400/> (6 Aralık 2020).
- “Iranian Reformist Cleric Ends Jail Terms”, *Al-Bawaba*. 16 Temmuz 2000.
<https://www.albawaba.com/news/iranian-reformist-cleric-ends-jail-terms> (10 Kasım 2021).
- “Iranian Speaker Backs Montazeri's Release”, *BBC*. 1 Eylül 2002.
- “İttilaiye-yi Revabit-i Umumi-yi Dadestan-i Vije-yi Ruhaniyet Der Husus-i Tevakkuf-i Ruzname-yi Selam”, *IRNA*. 7 Haziran 1999. <https://www.irna.ir/news/5678237> (18 Nisan 2021).
- “Khameneh'i Tells Students to Stop Their Protest Movement”, *Iran Press Service*. 22 Kasım 2002.
https://www.iran-press-service.com/articles_2002/Nov_2002/khamenehi_warns_students_221102.html (5 Aralık 2020).
- “Khamenei, in North Korea, Attacks U.S”, *Associated Press*.
<https://apnews.com/article/8427cb998cf64b66459d48d60ceedce6> (4 Nisan 2021).
- “Khatami Against Talks With US”, 18 Mart 2002. *UPI*.
<https://www.upi.com/Archives/2002/03/18/Khatami-against-talks-with-US/4043001671682/> (16 Aralık 2021).
- “Khatami and Rafsanjani Fired First Election Salvos”, *Iran Press Service*. 01 Şubat 2000.
http://www.iran-press-service.com/articles/elections_1200.html (5 Eylül 2020).
- “Kuwait, Iran Sign Security Agreement 17/06/2003”, *KUNA*. 17 Haziran 2003.
<https://www.kuna.net.kw/ArticlePrintPage.aspx?id=1354463&language=en> (3 Haziran 2021).
- “Leader appoints Shamkhani as representative to SNSC”, *IRNA English*. 09 Aralık 2013.
<https://en.irna.ir/news/80813041/Leader-appoints-Shamkhani-as-representative-to-SNSC> (14 Ekim 2022).
- “Merasim-i Ruz-i Daneşcu Be Celese-yi Berayi Tohin Be Reis-i Cumhuri Tebdil Şod”, *Fars News*. 12 Haziran 2004. <https://www.farsnews.ir/news/8309160272> (3 Mayıs 2021).
- “Mir Hossein Mousavi’s Abstract Paintings”, *Payvand*. 14 Kasım 2022.
- “Modir-i Mesul-i Ruzname-yi Tevkif Şode Neşat: “Ahbar” Cayigozin-i “Neşat” Mi Şeved”, *IRNA*. 9 Mayıs 1999. <https://www.irna.ir/news/5685018/> (8 Mayıs 2021).

- “Mr. Rafsanjani Blame Israel and the US for His Demise”, *Iran Press Service*. 25 Şubat 2000. http://www.iran-press-service.com/articles/rafsanjani_priers_25200.html (12 Kasım 2020).
- “Muslim Leaders Are in Tehran for the OIC summit”, *BBC*. 7 Aralık 1997.
- “Nezdik Se Dersed-i Daftelaban-ı İntihabat-ı Şuraha Tevessüt-i Heyatha-yi İcra-yi Redd-i Selahiyet şodend”, *IRNA*. 19 Ocak 1999. <https://www.irna.ir/news/5739743/> (13 Haziran 2021).
- “President Promotes Impeached Minister”, *Associated Press*. 22 Haziran 1998.
- “Pro-Aqajari Protest Movement to Get Nation-Wide”, *Iran Press Service*. 11 Kasım 2002. http://www.iran-press-service.com/articles_2002/Nov_2002/aqajari_protests_111102.html (14 Mayıs 2020).
- “Qatar: Iranian President Khatami Visit”, *Associated Press*. 20 Mayıs 1999.
- “Saudi, Iranian Leaders Issue Joint Statement”, *BBC*. 19 Mayıs 1999.
- “Source: No Air Force punishment expected in Khobar bombing”, *CNN*. 11 Aralık 1996.
- “Students Calling for Referendum, Clashed with Basij Militia”, *Iran Press Service*. 19 Kasım 2002. https://www.iran-press-service.com/articles_2002/Nov_2002/students_protest_get_political_191102.html (6 Mart 2020).
- “Students Say They Would Organise Referendum”, *Iran Press Service*. 28 Kasım 2021. http://www.iran-press-service.com/articles_2002/Nov_2002/students_referendum_281102.html (7 Mart 2020).
- “Syria's Assad Hails Iran's New President”, *UPI*. 25 Mayıs 1997. <https://www.upi.com/Archives/1997/05/25/Syrias-Assad-hails-Irans-new-president/7938864532800/> (21 Mart 2021).
- “Tehran Mayor Pardoned”, *BBC*. 25 Ocak 2000.
- “Top Aide Under Reformist Ex-president Named Iran Security Body Chief”, *Reuters*. 9 Ekim 2013.
- “Transcript of Interview with Iranian President Mohammad Khatami”, *CNN*. 7 Ocak 1998. <http://edition.cnn.com/WORLD/9801/07/iran/interview.html> (25 Aralık 2018).
- “UPI News at a Glance”, *UPI*. 3 Ocak 1989. <https://www.upi.com/Archives/1989/03/01/UPI-NEWS-AT-A-GLANCE/5240604731600/> (4 Nisan 2021).
- “UPI News at a Glance”, *UPI*. 3 Temmuz 1989. <https://www.upi.com/Archives/1989/03/07/UPI-NEWS-AT-A-GLANCE/9226605250000/> (4 Nisan 2021).

- “Vezaret-i Ferheng ve İrşad-i İslami: İntizar Darim Ruzname-yi “Selam” Bezudi Faaliyet-i Hod Ra Ağaz Koned”, *IRNA*. 7 Eylül 1999. <https://www.irna.ir/news/5678524> (18 Nisan 2021).
- “World: Middle East Iran and Saudi Arabia strengthen ties”, *BBC*. 17 Mayıs 1999.
- “World: Middle East Khatami concludes historic Gulf tour”, *BBC*. 20 Mayıs 1999.
- Aftab-e Yezd. *BBC Monitoring*. “Iran: Reformist Journalist Says Khatami Must Strengthen Civil Institutions”, 11 Haziran 2001.
- Amin, Modher. “Iranian Cleric Sentenced to 7 Years”, *UPI*. 14 Ekim 2002. <https://www.upi.com/Defense-News/2002/10/14/Iranian-cleric-sentenced-to-7-years/96441034627332/?ur3=1> (7 Aralık 2021).
- “Iran: Pro-Khatami Politician Says Rafsanjani is Close to Right”, *BBC Monitoring*. 16 Ocak 2000.
- “Iran: Pro-President Khatami's Groups Issue Final Lists of Majlis Candidates”, *BBC Monitoring*. 2 Şubat 2000.
- “Khatami Says Iran in Transition to “Islamic Democracy””, *BBC Monitoring*. 23 Mayıs 1999.
- Dareni, Ali Akbar. “Iran Parliament Demands Lifting of “Disgusting” Death Sentence Against Reformist Scholar”, *Associated Press*. 10 Kasım 2002. <https://www.associatedpress.org/articles/6438/> (7 Aralık 2000).
- Elias, Diana. “Gulf Leaders to Improve Iran Ties”, *Associated Press*. 23 Aralık 1997.
- Fassihi, Farnaz. “Students Are Iran's Third Force”, *Iran Press Service*. 24 Kasım 2002. http://www.iran-press-service.com/articles_2002/Nov_2002/the_third_force_251102.html (7 Haziran 2020).
- Ferehmend, Mehrdad. “Dehsalegi-yi Ruzname-yi Camee, Ağazgir-i Tehavvül Der Matbuat-i İran”, *BBC Persian*. http://www.bbc.com/persian/arts/story/2008/02/080205_mf_jameah.shtml (5 Ekim 2021).
- Haeri, Safa. “Ayatollah Montazeri Attacked”, *Iran Press Service*. 19 Kasım 1997. http://www.iran-press-service.com/articles/tehran_paris.html (21 Aralık 2020).
- Haeri, Safa. “Tehran's Controversial Mayor Karbaschi Starts 2 Years Jail Term”, *Iran Press Service*. 06 Mayıs 1999. http://www.iran-press-service.com/articles/7karbaschi_659900.html (15 Ekim 2020).
- Iran Daily. “Iran Daily': Reform Needed in Candidate Selection for Assembly of Experts Poll”, *BBC Monitoring*. 12 Ekim 1998.

- Iran Daily. "Iran: Newspaper Rejects MP's Allegations on Press Coup: Text of Editorial Entitled: "Who Are the Coup Supporters?" Carried by Iranian Newspaper 'Iran Daily' Web Site on 17th March", *BBC Monitoring*. 17 Mart 1999.
- Iran Daily. "Iran: Paper Says No-one Should Take People's Vote for Granted", *BBC Monitoring*. 17 Mayıs 2001.
- Iran News Website. "Iran: Paper says Khatami Faces Challenge From Within His Own Cabinet", *BBC Monitoring*. 8 Mayıs 2001.
- IRNA. "Iran: Former Tehran Mayor Criticizes Assembly of Experts Candidate Screening", *BBC Monitoring*. 15 Ekim 1998.
- IRNA. "Iran: Guardians Council Approves 167 Candidates for Assembly of Experts Poll", *BBC Monitoring*. 6 Ekim 1998.
- IRNA. "Iran: Interior Minister Praises High Election Turnout", *BBC Monitoring*. 19 Şubat 2000.
- IRNA. "Iran: Khatami Says Policy of Detente "Not a Mere Slogan"", *BBC Monitoring*. 11 Şubat 2000.
- IRNA. "Iran: Paper Stresses Khatami's Credentials as "Part of System": Excerpts From Report by the Iranian News Agency IRNA", *BBC Monitoring*. 26 Mayıs 1997.
- IRNA. "Iran: Permanent, Substitute Members of Tehran's City Council Announced", *BBC Monitoring*. 8 Mart 1999.
- IRNA. "Iran: President Khatami Promises to Serve People if Re-Elected", *BBC Monitoring*. 4 Mayıs 2001.
- IRNA. "Iran: Pro-Khatami Official Says Elections "Most Impressive" Since 1979", *BBC Monitoring*. 20 Şubat 2000.
- IRNA. "Iran: Qom Lecturers Say Majlis Deputies Should be Against "Global Arrogance"", *BBC Monitoring*. 13 Şubat 2000.
- IRNA. "Iran: Some 758 Candidates Ineligible for Next Majlis Elections", *BBC Monitoring*. 14 Ocak 2000.
- IRNA. "Iranian Guards Head Pledges to Send "True Believers" to Majlis", *BBC Monitoring*. 10 Şubat 2000.
- IRNA. "Iran's President Khatami Defends Reforms in 'Letter for Tomorrow'", *BBC Monitoring*. 3 Mayıs 2004.
- IRNA. "Nouri Among Candidates Rejected by Iranian Vetting Teams", *BBC Monitoring*. 9 Ocak 2000.

- Israel Radio. "Iran: Montazeri Issues Statement on Foruhar's Murder", *BBC Monitoring*. 26 Kasım 1998.
- Israel Radio. "Iran: Montazeri's Offices in Mashhad Closed by Authorities", *BBC Monitoring*. 26 Kasım 1997.
- Israel Radio. "Iran: Pro-Khatami Group Blames Yazdi for Recent Turmoil", *BBC Monitoring*. 27 Kasım 1997.
- Israel Radio. "Iran: Tehran Papers Praise Qom Demonstrators, Attack Montazeri - Israeli Report", *BBC Monitoring*. 19 Kasım 1997.
- Jomhuri-ye Islami Web Site. *BBC Monitoring*. "Iran: Police Disperse Khatami's Supporters Outside Montazeri's Residence", 11 Haziran 2001.
- Kalman, Josh. "Israel Welcomes Iran President-Elect", *UPI*. 28 Mayıs 1997. <https://www.upi.com/Archives/1997/05/28/Israel-welcomes-Iran-president-elect/1566864792000/> (21 Mart 2021).
- Ludington, Nick. "Khomeini Says 'Neither East Nor West' in Reconstruction", *Associated Press*. 4 Ekim 1988.
- Muir, Jim. "Khamenei's Brother Attacks Reformist Purge", *BBC*. 12 Ocak 2000.
- Muir, Jim. "Leading Iranian Reformist 'Arrested'", *BBC*. 4 Kasım 2002.
- Ralph Joseph. "Azerbaijani, Armenian Chiefs Sign Cease-Fire Accord in Tehran", *UPI*. 5 Ağustos 1992. <https://www.upi.com/Archives/1992/05/08/Azerbaijani-Armenian-chiefs-sign-cess-fire-accord-in-Tehran/4791705297600/> (4 Nisan 2021).
- Resalat Web Site. *BBC Monitoring*. "Iran: Conservative Politician Suggests Reasons Why Many People Did Not Vote", 12 Haziran 2001.
- Samii, Bill. "Iran: New Foreign Policy Council Could Curtail Ahmadinejad's Power", *RFE/RL*, 29 Haziran 2006. <https://www.rferl.org/a/1069559.html> (19 Mayıs 2021).
- Samii, Bill. "Iran: Voters Electing Assembly of Experts Lack Choice", *RFE/RL*, 10 Eylül 1998. <https://www.rferl.org/a/1089772.html> (19 Mayıs 2021).
- Vision of the Islamic Republic of Iran Network 1. *BBC Monitoring*. "Iran: President Khatami's Post Election Message", 9 Haziran 2001.
- Vision of the Islamic Republic of Iran Network 1. *BBC Monitoring*. "Khatami Addresses Iranian Diplomats on Globalization, Islamic Democracy", 12 Ağustos 2000.
- Vision of the Islamic Republic of Iran Network 1. *BBC Monitoring*. "Iran: Khatami Says Country Pursues Detente From Position of Strength", 26 Şubat 2000.
- Vision of the Islamic Republic of Iran Network 1. *BBC Monitoring*. "Iranian TV Reports Final Majlis Election Results for Tehran", 25 Şubat 2000.

Vision of the Islamic Republic of Iran Network 1. *BBC Monitoring*. "Iran: Khatami Urges Participation in Majlis Elections in Revolution Day Speech", 11 Şubat 2000.

Vision of the Islamic Republic of Iran Network 1. *BBC Monitoring*. "Iran: Khamene'i Says Dialogue with USA "More Harmful" Than Establishing Ties", 4 Şubat 1998.

Vision of the Islamic Republic of Iran Network 1. *BBC Monitoring*. "Iran: Khatami Announces Establishment of New Constitution Supervision Body", 29 Kasım 1997.

Vision of the Islamic Republic of Iran Network 1. *BBC Monitoring*. "Iran: Friday Prayers Worshippers Chant "Death to Montazeri"", 21 Kasım 1997.

Vision of the Islamic Republic of Iran Network 1. *BBC Monitoring*. "Iran: TV Reports Demonstrators in Mashhad Expressing Support for Khamene'i", 19 Kasım 1997.

Vision of the Islamic Republic of Iran Network 1. *BBC Monitoring*. "Iran: Judiciary Head Hopes New President Will Serve Leader and System: Text of Report by Iranian Tv on 24th May", 24 Mayıs 1997.

Vision of the Islamic Republic of Iran Network 1. *BBC Monitoring*. "Iran: Khamene'i Congratulates Mohammad Khatami on His Election", 24 Mayıs 1997.

Vision of the Islamic Republic of Iran Network 1. *BBC Monitoring*. "Iran: Khatami stresses importance of rule of law to Information Ministry official: Text of Report by Iranian TV on 30th December", 30 Aralık 1988.

Vision of the Islamic Republic of Iran Network 1. *BBC Monitoring*. "Khamene'i says enemy wants to repeat Soviet experience in Iran", 09 Temmuz 2000.

Voice of The Islamic Republic of Iran External Service. *BBC Monitoring*. "Iran: Leading Conservative Cleric Says Rushdie Fatwa "Will Remain in Force"", 18 Şubat 2000.

Voice of The Islamic Republic of Iran External Service. *BBC Monitoring*. "Iranian Radio Welcomes Clinton's Remarks on Presidential Elections: Text of Commentary by Iranian Radio on 31st May", 31 Mayıs 1997.

Voice of The Islamic Republic of Iran External Service. *BBC Monitoring*. "Iranian Radio Denies Foreign Reports That Votes for Khatami Were Against Clergy: Excerpts From Report by Iranian Radio on 25th May", 25 Mayıs 1997.

Voice of the Islamic Republic of Iran. *BBC Monitoring*. "Ayatollah Yazdi Denounces "Conspiracy" Aimed at Undermining Islamic Republic", 21 Kasım 1997.

Voice of the Islamic Republic of Iran. *BBC Monitoring*. "Iran: Ayatollah Jannati Tells Khatami That God, Khamenei Come Before Voters", 30 Mayıs 1997.

Voice of the Islamic Republic of Iran. *BBC Monitoring*. "Iran: Judiciary Head Yazdi Supports Khamene'i, Warns Against "Conspiracies"", 19 Kasım 1997.

Voice of the Islamic Republic of Iran. *BBC Monitoring*. “Iran: Khamene'i Calls for High Turnout, Careful Voting in Elections”, 15 Şubat 2000.

Voice of the Islamic Republic of Iran. *BBC Monitoring*. “Iran: Majlis Speaker Comments on Elections, Says Leader, People Main Victors”, 22 Şubat 2000.

Voice of the Islamic Republic of Iran. *BBC Monitoring*. “Iranian President Criticizes Preparations for Key Elections”, 17 Ekim 1998.

Diğer İnternet Kaynakları

“1997 Presidential Election | Iran Data Portal”, <https://irandataportal.syr.edu/1997-presidential-election> (7 Aralık 2020).

“1998 Assembly of Experts Election | Iran Data Portal”, <https://irandataportal.syr.edu/1998-assembly-of-experts-election> (13 Haziran 2021).

“1999 Municipal Councils Election | Iran Data Portal”, <https://irandataportal.syr.edu/1999-municipal-councils-election> (13 Haziran 2021).

“2001 Presidential Election | Iran Data Portal”, <https://irandataportal.syr.edu/2001-presidential-election> (7 Kasım 2022).

“Admonition to Ayatollah Khamenei on the Limits of the Valiye Faqih's Authority and the Course of its Stages | Iran Data Portal”, <https://irandataportal.syr.edu/admonition-to-ayatollah-khamenei-on-the-limits-of-the-valiye-faqihs-authority-and-the-course-of-its-stages> (21 Mayıs 2020).

“Cumhuri-yi Famili-yi İslami-yi İran”, <https://www.radiozamanah.com/103086/> (13 Mayıs 2021).

“Esasname-yi Nehad-ı Nümayendegi-yi Makam-ı Muazzam-ı Rehberi der Daneşgahha”, <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/100307> (14 Mayıs 2021).

“Name Be Mesulin-i Nizam Der Mored-i Teşkil-i Mecmue-yi Teşhis-i Maslahat-i Nizam”, http://www.imam-khomeini.ir/fa/c207_51492/ (5 Aralık 2022).

“Payigah-i İttilai-yi Risane-yi Defter-i Makam-ı Muazzam-ı Rehberi”, <https://www.leader.ir/fa> (14 Mayıs 2021).

Alfoneh, Ali. “Eternal Rivals? The Artesh and the IRGC”, Middle East Institute. <https://www.mei.edu/publications/eternal-rivals-artesh-and-irgc> (19 Ekim 2022).

Burt, Ewan W. “Qatar and Iran: Odd Bedfellows”, <https://www.wilsoncenter.org/article/qatar-and-iran-odd-bedfellows> (2 Haziran 2021).

Daneşgah-i Loristan. “Metn-i Kamil-i Kanun-i Esasi-yi Cumhuri-yi İslami-yi İran Hemrah Ba Islahat-ı Sal 1368”, https://www.lu.ac.ir/uploads/123456_20436.pdf (1 Şubat 2019).

- Defter-i Hamaney. "Name be Reis-i Meclî-i Şura-yi İslami Derbare-yi İstizah-i Vuzera", <https://farsi.khamenei.ir/message-content?id=156> (16 Mayıs 2021).
- Emamat Jomeh News Agency. "Maarufi-yi Şura-yi Siyasetgozari-yi Eime-yi Come", <http://ejna.ir/nahad> (29 Ekim 2020).
- Emirates Center for Strategic Studies and Research. "Iran's Bonyads: Economic Strengths and Weaknesses", https://www.ecssr.ae/en/reports_analysis/irans-bonyads-economic-strengths-and-weaknesses/ (14 Mayıs 2021).
- Erşedi, Aliyar. "Nezaret-i Şurayi Negahban Der İntihabat, İstisvabi Ya İstilai", <http://ensani.ir/fa/article/4939/> (17 Mayıs 2021).
- IAEA. "Iran Signs Additional Protocol on Nuclear Safeguards", <https://www.iaea.org/newscenter/news/iran-signs-additional-protocol-nuclear-safeguards> (25 Aralık 2019).
- Iran Data Portal. "Letter by Prime Minister Mousavi Explaining Resignation to President Khamenei", <https://irandataportal.syr.edu/letter-by-prime-minister-mousavi-explaining-resignation-to-president-khamenei> (4 Nisan 2021).
- Merkez-i İsnad-i İnkılab-i İslami. "Vakoneş-i İmam Humeyni Be Hocm-i Nehzet-i Azadi Aliye Nezaret-i İstisvabi", <https://www.irdc.ir/fa/news/844/> (17 Mayıs 2021).
- Kadivar.com. "Biography - Kadivar.com", <https://english.kadivar.com/biography-mohsen-kadivar/> (3 Haziran 2021).
- Kediver, Muhsin. "Tıpkı Bendi-yi Nazariyeha-yi Devlet Ber Esas-i Mobnayı-yi Meşruiyet-i Siyasi", <https://kadivar.com/638/> (15 Mayıs 2021).
- Khatami, Mohammad. "Khatami's Speech at the Islamic Tehran Summit", <https://www.islam-radio.net/islam/english/islamwo/khatami.htm> (23 Haziran 2019).
- Khatami, Mohammad. "Statement by H.E. Mohammad Khatami President of the Islamic Republic of Iran Before the 53rd Session of the United Nations General Assembly", https://www.parstimes.com/history/khatami_speech_un.html (20 Haziran 2019).
- Research Directorate Immigration and Refugee Board Ottawa, Canada. "Chronology Iran: July 1999 Demonstrations in Tehran", <https://www.refworld.org/pdfid/3df9ba6f2.pdf> (10 Ocak 2019).
- Sadeghi-Boroujerdi, Eskandar. "Disenchanted Political Theology in Post-revolutionary Iran: Reform, Religious Intellectualism and the Death of Utopia", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Faculty of Oriental Studies, The Queen's College, University of Oxford, 2013.
- Soroush, Abdolkarim. "The Story of the Cultural Revolution: A Conversation with Dr Soroush About the Cultural Revolution and Things that Were Supposed to Happen and to Be", http://www.dr.soroush.com/English/Interviews/E-INT-19991000-The_Story_of_the_Cultural_Revolution.html (23 Mayıs 2020).

The Iran Primer. “Iran’s Defense Spending”, <https://iranprimer.usip.org/blog/2020/jun/17/iran%E2%80%99s-defense-spending> (19 Ekim 2022).

U.S. Department of State. “Country Reports on Human Rights Practices Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor 2001: Iran”, <https://2009-2017.state.gov/j/drl/rls/hrrpt/2001/nea/8251.htm> (5 Şubat 2020).

U.S. Government Publishing Office. “Statement on Signing the ILSA Extension Act of 2001”, <https://www.govinfo.gov/content/pkg/PPP-2001-book2/html/PPP-2001-book2-doc-pg943.htm> (5 Şubat 2020).

United Nations General Assembly. “Assembly Proclaims 2001 United Nations Year of Dialogue Among Civilizations, Expressing Determination to Facilitate International Discussion”, <https://www.un.org/press/en/1998/19981104.ga9497.html> (25 Aralık 2018).

ÖZGEÇMİŞ

2010 yılında Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi bölümünden mezun oldu. Aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalında yüksek lisansını 2013 yılında tamamladı. 2012 yılında Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Araştırma Görevlisi olarak göreve başladı. 2014 yılında aynı üniversite bünyesinde Ortadoğu Araştırma ve Uygulama Merkezinin (ORMER) kurulmasıyla birlikte görevine ORMER’de devam etti. 2013 yılında aynı üniversite bünyesinde Ortadoğu Çalışmaları doktora programına başladı. 2023 yılında doktora çalışmasını tamamlayarak mezun oldu.

